Kovács Szilvia

A KUNOK TÖRTÉNETE A MONGOL HÓDÍTÁSIG

Balassi Kiadó
Budapest

A kötet megjelenését támogatta

OTKA K 68762, OTKA PUB-K 111081

A borítón
Szent László és a kun párviadala a székelyderzsi unitárius templom falképén, részlet
(Dârjiu, Románia)

A térképeket rajzolta
Szántó Richárd

ISSN 1215-4024
ISBN 978-963-506-946-0

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő K. Bende Ildikó
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Mocsonoky Gábor

Nyomdai munkák mondAt Kft. • www.mondat.hu
Felelős vezető Nagy László

Tartalom

Bevezetés

A 11–13. században Kelet-Európa történetében a Volga vidékétől az Al-Dunáig terjedő területen a Kijevi Rusz, a volgai bolgárok és a kunok töltöttek be meghatározó szerepet. E három hatalom közül a Kijevi Rusz története jól ismert, részleteiben is kidolgozott, számos nagy összefoglaló munka jelent meg róla. A volgai bolgárok jelentősége már kevésbé közismert, de a 20. században, majd a Szovjetunió felbomlása után nekilendült a kutatásuk, és mára tekintélyes szakirodalom áll rendelkezésünkre a témáról. A harmadik hatalom, a Kelet-Európában a legkésőbb, a 11. században megjelenő kunok a jelen munka központi szereplői.

A könyv tulajdonképpen historiográfiai áttekintés a kunok történetéről, amelynek időhatárait két esemény indokolja. Az 1054–1055-ös kezdet egyértelmű, hiszen a kunokat ekkor említik először a Volgától nyugatra levő területen. A vizsgált időszak végét pedig a kunok lakta területek mongolok által való meghódítása jelenti az 1230-as évek végén.

Első megjelenésükkor a róluk szóló óorosz évkönyvbeli rövid megjegyzés még nem árul el sok mindent, azonban az elkövetkező századokban nemcsak a Kijevi Rusz szempontjából lesz érdekes, hogy mi is történik a kunok lakta steppei területeken, de a többi szomszédos földműves civilizációjú hatalom, így a Kaukázus előterében levő Grúz Királyság, nyugat felé a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság számára is figyelmen kívül nem hagyható geopolitikai tényezővé váltak. A kunok és szomszédaik kapcsolatát nemcsak a történetírásban szinte toposszerűen ismétlődő, a letelepült és nomád civilizációk közötti ellenségeskedés mentén lehet megközelíteni, noha kétségtelen, hogy a források legtöbbször a többi nomád néphez hasonlóan olyankor említik őket, amikor országaik ellen támadtak. Ezek a kapcsolatok azonban sokkal változatosabbak voltak minden téren.

A kunok után nem maradt fenn belső írott forrás. Történetüket a szomszédos népek írott kútfőiből és a régészeti leletekből sokan igyekeztek rekonstruálni, és számos kitűnő munka jelent meg a kunokról nemcsak idegen nyelven, de magyarul is. A teljesség igénye nélkül meg kell említenem Golubovszkij 1884-es, a német Marquart 1914-es és Raszovszkij 1927 és 1940 között megjelent úttörő munkáit. A 20. század második felében a kunokkal kapcsolatos orosz régészeti irodalom két meghatározó alakja Szvetlana Alekszandrovna Pletnyova és German Alekszejevics Fjodorov-Davidov. Angol nyelven pedig Omeljan Pritsak, Peter B. Golden, Vásáry István munkáit kell kiemelni.

A kunokkal foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom is a 19. századig vezethető vissza. Ekkor jelent meg Gyárfás István nagy, négykötetes munkája, a 20. században pedig egymás után láttak napvilágot a kitűnő régészeti munkák Pálóczi Horváth András, Selmeczi László, Horváth Ferenc, Fodor István, Hatházi Gábor tollából. Ezeknek jelentős része a Magyarországon letelepedett kunok régészeti nyomait vizsgálja. A kunokkal foglalkozó magyar turkológusok közül fontos megemlíteni Németh Gyula, Rásonyi László, Mándoky Kongur István, Vásáry István munkásságát. A történészek közül is sokan érintették a kunok történetét az általuk vizsgált korszak, terület vagy nép kapcsán. A legfontosabb e téren Györffy György munkássága. Ugyan nem a kunok álltak kutatásaik középpontjában, de Kristó Gyula, Makk Ferenc és Font Márta írásait is meg kell említeni. E szerzők munkái alapvető szakirodalomként szolgálnak bármely, kunokkal foglalkozó kutató számára, fontos részterületeket vizsgálnak és pontosítanak. Vannak olyan művek, amelyek megkerülhetetlen alapmunkának bizonyultak, ilyen például Pálóczi Horváth András *Besenyők, kunok, jászok* c. könyve, amely az 1989-es magyar nyelvű változat után több nyelven is megjelent, vagy a nehezen hozzáférhető 1994-es *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában* c. könyve. Hasonlóan úttörő Vásáry István 2005-ös *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365* c. monográfiája, amelyben egy korábban alig vizsgált szempontból tárgyalja a kunok Balkán-félszigeti szereplését a 12–13. század fordulóján.

A kunok történetének rövid, áttekintő összefoglalását megtaláljuk különböző kézikönyvekben, ilyenek többek között Golden (1992; 1995–1997), Spinei (1999; 2003), magyar nyelven Vásáry (2003[2]) műveinek vonatkozó részei. Hasznos kézikönyv a bolgár Sztojanov két munkája is (2006; 2009).

Egészében azonban még nem dolgozták fel historiográfiai szempontból a kunok történetét. Ez érthető, hiszen az Irtis vidékétől az Al-Dunáig terjedő térséget elfoglaló törzsszövetségi rendszerben élő nép történeti jelentősége nemcsak az említett területen, de például Egyiptom történetében is meghatározó. Ezért a dolgozat megírásakor kénytelen voltam megszorításokat tenni, és elsősorban a kunok és a Rusz, a kunok és a Balkán-félsziget, valamint a kunok és a Magyar Királyság történetéről szóló irodalmat tekintettem át. További feladat a Horezmi Birodalomban, a Grúz Királyságban, valamint a mameluk Egyiptomban betöltött szerepük vizsgálata és annak összefoglalása. Az utóbbi években gyorsuló ütemben zajló ukrajnai, oroszországi ásatások eredményei is kimaradtak a munkából, mert olyan mennyiségű szakirodalom áll az érdeklődő rendelkezésére, amely egy önálló monográfiához szolgáltatna elegendő anyagot.

A munka elsősorban eseménytörténet, a kunok és szomszédaik politikai, diplomáciai kapcsolatait vizsgálja. A rendkívül szerteágazó és rengeteg adatot tartalmazó anyag rendezési elvének meghatározása nem volt könnyű feladat. Az látszott legmegfelelőbbnek, ha nem tisztán kronológiai sorrendbe rendezve mutatom be a kunok történetét, hanem a különböző szomszédos hatalmakkal fenntartott kapcsolataik szempontjából csoportosítom és foglalom össze az eseményeket. Szerkezetileg így négy nagyobb fejezetből áll a dolgozat: az elsőben a kunok önelnevezéseivel, illetve külső neveivel kapcsolatos hipotéziseket és eredményeket foglalom össze, valamint a

sokat vitatott kun eredetkérdést. A másodikban a Russzal való kapcsolatukat tekintem át, ezt követően a harmadik fejezetben előbb a Bizánci Birodalom, majd a II. Bolgár Cárság életében betöltött szerepüket részletezem, végül pedig a Magyar Királysággal való kapcsolatát elemzem. Az így rendezett anyagban szerkezete miatt természetesen néhol lehetnek átfedések, ezeket igyekeztem keresztutalásokkal csökkenteni.

Mivel a feldolgozott másodlagos irodalom, akárcsak a források különböző nyelvűek, a különféle átírási szokások és rendszerek keveredését elkerülve a dolgozatban szereplő nem latin betűs nevek esetén az ún. népszerű átírást választottam. Ez alól kivételek a szó szerint idézett források. A földrajzi neveket szintén átírtam, és ha van az illető névnek a magyarban elterjedt formája, azt megtartottam. Ahol lehetséges volt, zárójelben mindig megadtam a ma használt alakját is az adott földrajzi névnek, valamint hogy melyik mai ország területén található. Az események könnyebb nyomon követése érdekében a függelékben néhány térkép segíti az olvasót.

Végül szeretném megköszönni kollégáimnak a kritikai megjegyzéseiket, a további irodalomra tett javaslataikat, amelyek segítették a munkám színvonalának javítását. Köszönöm a munka alapjául szolgáló doktori disszertációm témavezetőinek: Ivanics Máriának és Zimonyi Istvánnak a segítő útmutatásait, bírálóinak: Pálóczi Horváth Andrásnak és Vásáry Istvánnak a megjegyzéseit és kiegészítéseit. Külön köszönettel tartozom Makk Ferenc és Róna-Tas András professzor uraknak, továbbá kollégáimnak, Polgár Szabolcsnak és Balogh Lászlónak a dolgozat egyes részeihez fűzött javaslataikért. Végül legtöbb köszönettel Sinkovics Balázsnak tartozom. Köszönöm türelmét, kitartását, hogy végighallgatta minden eszmefuttatásomat, gyakran hajlandó volt az ördög ügyvédje szerepét is magára ölteni annak érdekében, hogy a lehető legjobb érvekkel támasszam alá állításaimat, és hogy számtalanszor elolvasta készülő munkámat.

I. A kunok nevei és eredete

A kunok nevei

A magyar nyelvhasználatban kunként ismert nép története során a különböző, sőt időnként még az azonos nyelvű forrásokban is eltérő neveken bukkan fel.[1] A történeti és földrajzi körülmények ismeretében, valamint néhány írott kútfő magyarázatának köszönhetően azonban legtöbb esetben nyilvánvaló, hogy ugyanarról a népről, törzsszövetségről, illetve annak tagjairól lehet szó. A kuman,[2] valamint a magyar nyelvterületen meghonosodott kun és a kipcsak népnév etimológiája és egymáshoz való viszonya nemcsak a turkológiának, hanem a történettudománynak is egyik olyan kérdése, amely mind a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva. A kérdést bonyolítja, hogy a turkológiában a kipcsak egy összefoglaló név, amely a köztörök nyelvek egyik népes ágát jelöli. A népnevekkel kapcsolatos hipotéziseknek és eredményeknek a történettudomány az esetek többségében azért tulajdonít nagy fontosságot, mert úgy vélték, hogy azok etimológiáira történeti hipotézist lehet építeni, mivel megjelenésükkor beszélő nevek voltak. Ezek az adatok pedig ideális esetben segítséget jelenthetnek egy nép legkorábbi történetét, illetve kialakulásának földrajzi és nyelvi hátterét rekonstruálni olyan időszakokban, mikor ezekről a folyamatokról nincsenek írott forrásaink. Van azonban néhány olyan szempont, amelyeket nem szabad szem elől téveszteni. Amellett, hogy a népnevek vizsgálata gyakran nem nyújt segítséget az etnogenezis kutatásában, azt sem lehet mindig tudni, hogy a forrásokban való megjelenésükkor a vizsgált népnevek őrizték-e még eredeti, közszói jelentésüket, vagy pedig már tulajdonnévvé és politikai elnevezéssé válva jelentésük elhomályosult.

1 Ezeket magyar nyelvű tanulmányában Györffy György gyűjtötte össze (1990a, 203–204).

2 A kunok *kuman* önelnevezésére a magyar nyelvben a kun eredetű *komondor* szó utal, ami írott forrásokban először 1454-ben családnévként szerepel „Anthonius Komondor de eadem Bechwelgh" (Csánki III, 162; URL1). Kutyát jelölő szóként, azaz komondor ebként 'kun eb, kun fajta kutya' a *Debreceni kódex*ben jelenik meg először 1519-ben: „egi fekete komondor a kėzėt ki zakaztuâ" (*DebrK.* 39; vö. EWUng. 779a). A *komondor* szó török nyelvű forrásokban nem bukkan fel. Rásonyi (1931, 316; 1941–1943, 289–290) úgy véli, hogy ez a kutyafajtát jelölő szó eredetileg népnév volt. Magyarázata szerint ez a népnév *kuman* + *dur* toldalék, ami más török nép- és törzsnevekben is megjelenik (onogundur, Bajandur) (Rásonyi 1931, 316; 1941–1943, 289–290; Berta–Róna-Tas 2011, 559–560). A ma ismert komondorhoz hasonló nagyméretű pásztorkutyák csontmaradványai a kun települések régészeti feltárásain is előkerültek (Túrkeve-Móric, Szentkirály) (Méri 1954, 138–154; Pálóczi-Horváth 1976, 292–293).

A kunokra használt nevek öt csoportja[3] a következő: 1) kipcsak; 2) Cumani ~ Comani; 3) kun;[4] illetve 4) polovec, pallidi, Valwen, χarṭēšk', amelyeket az önelnevezésnek tekintett kuman és kun fordításainak, tükörszavainak tartanak; valamint 5) kangli. Ezeket két csoportra bontva szokták vizsgálni, az egyikbe az önelnevezésnek, míg a másikba az idegen elnevezésnek tekintett népneveket sorolják.

Ebben az alfejezetben a különböző elnevezések felsorolása után előbb a török eredetű, önelnevezésnek tekintett kipcsak, kuman és kun népnevek etimológiájával, majd pedig az idegen elnevezésekkel foglalkozó hipotéziseket mutatom be.

A kunokra vonatkozó népneveket számos jelentős orientalista és nyelvész vizsgálta. A legtöbb kutató elfogadja, hogy az óorosz forrásokban szereplő polovec *(половци, половцы)*, ritkán kuman *(кумани, куманы, хинова)*, a muszlim forrásokban kipcsak (illetve ennek különböző változatai),[5] a latin nyelvű kútfőkben *Cumanus, Comanus, Cumani, Comani*, a magyarországi latin nyelvű forrásokban *Cunus, Cuni,*[6] a kínai forrásokban *qincha, kefucha, kebishao* (Pelliot 1920, 149),[7] a mongol kútfőkben *kibčaq, kibča'ud, kibča'ut, kimča'ud* (Ligeti 1962, 86, 126, 130, 132, 134; 1971, 198.§, 262.§, 270.§, 274.§, 275.§, 277.§), a szírben *qūmānāyē* (Chabot 1905, 155, 204, 207; vö. Kmoskó 2004, 225),[8] a bizánci forrásokban *κόμανοι, κουμάνοι* (*ByzTurc.*, II, 167–168), Edesszai Máté örmény *Krónikájá*ban hartes *(khartēšk, khar-*

[3] Ennél részletesebb csoportosítás olvasható Györffy 1948-ban megjelent tanulmányában (Györffy 1990a, 200–203), de lényegében a nála felsorolt nevek a fenti öt csoport alakjait tükrözik.

[4] A muszlim forrásokban és egy szír térképen szereplő *qūn* elnevezéssel kapcsolatosan a következő, A kunok legkorábbi története c. alfejezetben kitérek arra, hogy az ebben a forráscsoportban szereplő népet véleményem szerint miért nem lehet a Magyar Királyság területén a 13. században letelepült népcsoporttal, illetve azok őseivel összekötni.

[5] L. az 1. számú táblázatban.

[6] A latin nyelvű forrásokban *Cumani, Comani, Commani, Comanni, Chumani, Chomani, Quomani, Camani, Comanitae, Gummani* áll. A magyarországi latin nyelvű kútfőkben gyakran *Cuni, Chuni* is megjelenik (Györffy 1990a, 202).

[7] Pelliot-nál nem ezek a ma használatos pinjin, hanem a francia–kínai átírásban levő alakok olvashatók.

[8] Szíriai Mihály szír krónikájában olvasható alak bizánci hatást tükröz: „a görög birodalom határán vannak, mégpedig attól északra, és *qūmānāyē* (kunok) néven neveztetnek annak a bizonyos országnak a neve után" (Kmoskó 2004, 225). A kuman népnév feltehetően ezen a helyen szerepel először a szír nyelvű forrásokban. Érdekes a jakobita pátriárka megjegyzése, miszerint egy terület neve után nevezték kumannak a népet. Lehet, hogy ez a Kr. u. 77-ben közzétett pliniusi műnek, a *Naturalis Historiá*nak azon részére (VI, 30) vezethető vissza, ahol az ókori szerző a Dariel-hágó kapcsán leírja, hogy azt egy Cumania nevű erődítmény védi (Dickens 2008, 222). A jakobiták pátriárkájának szír nyelvű munkáját már a 13. században lefordították örményre. A vonatkozó helyen a fordító, Isok könyvében *qoman* alak áll (Langlois 1868, 286), később azonban kipcsakokról ír (Langlois 1868, 287).

dêšch) (Dulaurier 1858, 89, 404–405; Dostourian 1993, 80, 306)[9] és *khaph'tchakh, kheph'tchakh* vagy *kheph'tchikh* (Dulaurier 1858, 304–305, 460; vö. Dostourian 1993, 227; Langlois 1868, 287), a grúz krónikákban *qivč'aqi* (*Georg.Chron.*, 20, 26 passim.),[10] a lengyel kútfőkben *plawci, plauci, polowczi* (Mathias Miechov 51–53, 60, 61 passim.), illetve *Cimowe* (MGH SS XIX, 668), a német forrásokban *Valben* (MGH Dt. Chron. III, 44, 678 passim), *Valwen* (MGH Dt. Chron. I/1, 335; II, 254, 531 passim), emellett *Cumani, Comani, flavus, pallidus* alakban (a német nyelvterületen született latin nyelvű forrásokban) megjelenő népnevek összetartoznak. Néhány esetben maguk a források is alátámasztják, hogy az eltérő népnevek ugyanazt a népet jelölik. Ilyen az óorosz krónikában olvasható: „Кумани рекше Половци" (*PSZRL*, I, 234, 396), azaz „kumanok vagyis polovecek", vagy a 12. századi grúz forrásban: „...komanok [komant'asa] földjére ment, akik kipcsakok [qivč'aqni]" (Bíró 1973, 164). A 13. századi ferences rendi utazónál, Rubruknál pedig: „Commani qui dicuntur Capchat, a Teutonicis vero dicuntur Valani [...] que tota inhabitabatur a Commanis Capchat", azaz „a kipcsaknak mondott kunok; a németek valaninak [falbennek] nevezik őket [...] Az egész területen a kipcsak kunok laktak." (Wyngaert 1929, I, 194–195; Györffy 1986, 231.)

A különféle forrásokban előforduló népnevek áttekintését lásd az 1. táblázatban.

A kipcsak név

A kipcsak az egyik önelnevezés, egyben idegenek által is átvett forma, amely gyűjtőnévként számos népcsoportra kiterjedt politikai szempontok alapján (Németh 1942, 166; Ligeti 1986, 405; Berta 1996, 13; Vásáry 2001, 188; 2005, 6). Ezt az elnevezést használták más török népek, az örmény, a grúz források szerzői, és ebből származtathatók az arab és perzsa nyelvű muszlim kútfőkben levő különböző alakok (Hazai Gy., Qipčaq, in *EI*, V, 125b–126b). Ez alól kivétel al-Idríszí,[11] illetve az ő munkáját használó

9 Az örmény forrás angol fordítója a szövegben szereplő hartes (*khartēšk'* pl.) népet a magyarokkal azonosítja (Dostourian 1993, 306). Így a vonatkozó rész fordítása szerinte: „For the nations of Serpents went forth and pushed against the Magyars...", és csak a kommentároknál magyarázza, hogy szerinte az eredeti örmény szövegben szereplő hartes (khartēšk') a magyarokra vonatkozik (Dostourian 1993, 80, 306). A 19. századi fordító megtartotta a francia fordításban a *khartēsch* alakot, és a kommentár részben megkérdőjelezi a magyarokkal való azonosítás lehetőségét. Annyit jegyez meg, hogy Máté nyilván egy olyan nomád törzsre utal, amely a Kaszpi-tengertől a Dunáig terjedő részen élt (Dulaurier 1858, 89, 404–405). Edesszai Máté később olyan események leírásakor, ahol más forrásokkal igazolhatóan kunokról van szó, kipcsakokat említ, anélkül hogy összekötné a két népnevet. Ez nem zárja ki, hogy a hartes azonos a kunokkal, de mindenesetre óvatosságra int.

10 Az általam használt angol fordításban Qipchaq (kipcsak) olvasható.

11 Al-Idríszí életéről – akit előkelő, azaz a Mohamed próféta családjától való leszármazása következtében as-Sarífnak, 'nemes, előkelő'-nek is neveznek – nem sokat tudunk, egyetlen biztos időpont könyve befejezésének éve, 1154. Az életrajzával kapcsolatos információk hiánya magyarázható azzal, hogy a muszlim szerzők hitehagyottnak tekinthették, mivel a keresztény II. Roger (1105–1154) szicíliai udvarában, Palermóban élt és alkotott. Kutatói szerint valószí-

1. táblázat. A kunok és területük nevei a forrásokban
(Sztojanov 2006, 45–46 alapján)

1) kipcsak = ótörök *[qï]bčāq (~ [qï]pčāq ~ [qï]wčāq);* arab, perzsa خفشاخ *h̲ïfšāh̲,* خفچاخ *h̲ïfčāh̲,* خفچاق *h̲ïfčāq* (خفجاق *h̲ïfğāq*), قفچاق *qïfčāq* (قفجاق *qïfğāq*), قبچاق *qïbčāq* (قبجاق *qïbğāq*); örmény *khaph'tchakh, kheph'tchakh* vagy *kheph'tchikh;* grúz *qivčaqi;* mongol *kibča'ut, kibča'ud, kimča'ud* (Sg. *kibčaq*); kínai *qincha, kefucha, kebishao;* latin *Capchat, Capchac;*
2) kun = magyar *kun;* magyarországi latin *Cunus, Cunis, Cuni, Chuni;* arab–perzsa, szír قون *qūn;*
3) kuman = görög *Κούμανοι, Κουμάνοι, Κομᾶνοι, Κουμάνος ~ Κόμανοι, Κομάνοι, Κομάνος;* latin (> olasz, francia, német, lengyel, magyarországi latin) *Cumani, Cumanus, Cumaniam, Cumanicum, Cumanorum ~ Chumani ~ Gummani ~ Quomani ~ Comani, Commani, Comanis, Commanis, Comain, Commain, Comanes, Comania, Comanie, Comanicum, terra Comanorum, Comanite, Comanitae ~ Chomani;* óorosz *кумани,* bolgár *коумани, куманмі;* grúz *koman-i;* szír *qūmānāyē;* örmény *qoman;* arab *qumān* (القمانين *al-qumānīn,* القمانيون *al-Qumāniyyūn,* القمانية *al-Qumāniyya,* القامانية *al-Qāmānīya*);
4) polovec és fordításai = orosz *половцu* ~ cseh *plavci, plawci* ~ lengyel *Polowczy, plawci, plavci, plauci (plaucos, Plaucorum),* nyugati szláv *Plavec* (~ magyar *palóc*); latin *Pallidi, Flavi;* német *Valwen (Valven, Walwen, Falwen), Valewen (Falawa), Valben (Falben), Balwen (Blawen);* németországi latin *Valani, Valoni, Falones, Phalagi, Valvi, Valui;* örmény *zXarṯēšk'n* (Sg. *Xartēš ~ χarteaš, χartyaš, χarḏjaš*);
5) kangli = arab, perzsa قنغلى/قنكلي *Qanklī/Qangli;* latin *Cangle, Kangit;* mongol *Ḳanglin*

nűleg 1110-ben született Ceutában, majd Kordovában tanult, sokat utazgathatott Hispániában, Észak-Afrikában és talán a keleti arab területeken. Halálának időpontja 1165-re tehető. Szicília a korban jelentős kereskedelmi és hajózási központ volt, városaiban a hajósok és kereskedők mellett a keresztes hadjáratokon részt vevők is megfordultak. A szigetnek korához képest felvilágosult uralkodója a terület arab és bizánci származású lakossága miatt is kapcsolatot tartott fenn az arab világgal és a Bizánci Birodalommal. Így a közösen dolgozó II. Roger és al-Idríszí forrásbázisa igen kiterjedt volt. Feltehetően együtt készítették el az 1160-as lázadásban elpusztult, ezüstlapra vésett térképet. Ehhez a térképhez készült kommentár a ptolemaioszi klímarendszernek megfelelő beosztású munkája, *A horizontok bebarangolása után vágyó mulatságának könyve,* amelyet – mivel II. Roger is részt vett a munkában – röviden *Roger könyve* néven is említenek. A munka több kéziratban is fennmaradt, az egyik legteljesebbhez 69 térkép tartozik (G. Oman, al-Idrīsī, in *EI,* III, 1032b–1033b; Elter 1985, 53–55).

13. századi ibn Szaid al-Magribí és Abú'l-Fidá (Bartold 2002², 99).[12] Al-Idríszínek, a 12. századi muszlim földrajzírás kiemelkedő alakjának munkájában a mindössze két alkalommal népnévként szereplő *q.mān* és az ebből képzett, jóval többször megjelenő *Q.mānīya* földrajzi elnevezés bizánci hatásra vezethető vissza (Konovalova 1999, 178). A népnévre, illetve az ebből képzett földrajzi területre vonatkozó részek a munkában a 6. és 7. klíma 5–6. szekcióiban találhatók (Konovalova 1999, 178). Fontos megjegyezni, hogy megjelenik a kipcsak elnevezés is a műben, de a muszlim szerző két külön területként kezeli a kumanok és kipcsakok földjét (أرض خفشاخ). Ez utóbbit ugyanis a 6. klíma 9. szekciójába helyezi Góg és Magóg földjének szomszédságába, vagyis jóval keletebbre és északabbra, mint a kumanok földjét (al-Idrīsī 934). Ez alapján úgy tűnik, hogy al-Idríszí tudott a muszlim forrásokban előforduló kipcsakokról, de nem kötötte össze azokat a más forrásból származó kumanokkal, illetve azok területével. Később, a 13. században ez a török népektől átvett alak *(kibčaq, kibča'ut)* jelenik meg *A mongolok titkos történeté*ben (Ligeti 1962, 86, 126, 130, 132, 134; Ligeti 1971, 198.§, 262.§, 270.§, 274.§, 275.§, 277.§). A kínai forrásokban szereplő neveket pedig a mongoloktól kölcsönözték (Pritsak 1982, 321–322; Pelliot 1920, 149). Azaz alapvetően a török, mongol, kínai, muszlim, örmény, grúz – tehát a keleti források használják a kipcsak elnevezést.

Mind közül ez a népnév jelenik meg legkorábban a forrásokban. Az ujgur kori sine-uszui (ma Mongóliában) felirat (759–760) *qbčq* olvasatát és *[qï]bčaq* rekonstrukcióját (Kljastornij 1986, 23; 1986a, 153–154)[13] egyes kutatók elfogadják (Pritsak 1982, 332–337; Senga 1997, 187; Spinei 1999, 203), míg mások bizonytalannak tartják (Berta 2004, 271, 282, 301; Golden 1991, 133; 2005, 261–262; Keller 2001, 138).[14] Az Ujgur Kaganátus (745–840) korabeli ótörök nyelvemlék mellett al-Mámún kalifa (813–833) postamesterének, Ibn Hurdádbihnek (meghalt 911 körül) *Utak és országok könyve (Kitāb al-masālik wa al-mamālik)* című munkáját tartották számon

[12] Abú'l-Fidá *Világföldrajz* c. művében egy Isqāsiyā (= Urál?) nevű „hegység irányába található al-Qāmānīya országa [بلاد القامانية]. Ők a törökök egy fajtája; a csillagok iránt élénk érdeklődést mutatnak és foglalkoznak azok szabályszerűségeivel, sőt imádják azokat." (Reinaud–Slane 1840, 205; Kmoskó 2007, 133). Ezt az „al-Qāmānīya" országot a kunok országával szokták azonosítani. Több gond is felmerül azonban: egyrészt a forrásunk szerint a területen van egy „'Unqūd" nevű tó, melyet nyugatról egy „Ṭaġūrā" nevű hegység határol, és itt van „al-Qāmānīya fővárosa". Az 'Unqūd-tavat a Balhas-tóval (ma Kazahsztánban), a Ṭaġūrāt pedig vagy a Talasz-Alatauval (ma Kazahsztán és Kirgizisztán határán), vagy a Tarbagatajjal (ma Kazahsztánban és Kínában) azonosítják (Kmoskó 2007, 133), ha ezt elfogadjuk, akkor nagyon távol kerülünk a kunok európai területeitől. Másrészt az Abú'l-Fidá forrásának tekinthető al-Idríszínél jóval távolabb a Fekete-tenger partvidékétől (ahol egyébként a kunokról szóló részek leírása szerepel), a VI. klíma 8. szekciójában olvashatunk egy városról (سقمانية) (al-Idrīsī, 929), amely Kmoskó olvasatában Iqmānīya (Kmoskó 2007, 133), míg Jaubert szerint Somania (vagy Sokmakia) (Jaubert 1840, 413). Mindenesetre ez egy zavaros hely Abú'l-Fidá művében, és erre utal Kmoskó is az ezt követő, besenyőkről szóló leírás során (Kmoskó 2007, 133).

[13] „Amikor a türkök és kipcsakok ötven évig uralkodtak…" (Kljastornij 1986, 22–32; 1986a, 154).

[14] „A türk kagán (állítólag) pontosan ötven éven [át] uralkodott (tkp. ült [a trónon])" (Berta 2004, 301).

mint a kipcsakokat említő első forrást (KMOSKÓ 1997, 108; vö. ZIMONYI 2005, 75, 87. jegyzet). Miután azonban bebizonyosodott, hogy a 11. században élt Gardízí munkájában, *A legkiválóbb tudósításokban* vagy *A híradások ékességében (Zayn al-aḫbār)*[15] a török népek leírásánál a perzsa eredetű Ibn Mukaffának (720–756) vagy fiának művét, *A világ lakott negyedének könyvét (Kitāb rubʿ al-dunyā)* használta forrásként (BARTHOLD 2003, 275; CZEGLÉDY 1972, 142; GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 95), ez a sine-uszuival közel egykorú kútfő a legkorábbi muszlim forrás, ahol a kipcsakok megjelennek.

A kipcsak névnek nincs biztos etimológiája, a magyarázatai négy csoportba rendezhetők:

1. Az első csoportba tartoznak azok az etimológiák, amelyek 'steppelakó'-ként értelmezik a kipcsak elnevezést. Ennek kiindulási pontja a népnévre vonatkozó legelső magyarázat, ami a Rasíd ad-Dín 14. századi művében olvasható *qobuq* 'odvas fa' (THACKSTON 1998–1999, 30).[16] Marquart is a *qobu* 'leer, wüst', azaz 'üres, kopár' szóból állította fel hipotézisét, miszerint a *kipcsak* szó elsődleges jelentése 'pusztaság, steppe' lehetett. A hasonló alak, azaz a **qïbčaq* levezethető a **qub* > *qum* 'homok' vagy a *quba* 'sápadt, szürkésfehér, a szürke steppe' szóból is (MARQUART 1970², 158–161), így a **qïbčaq* – a *-čAk* kicsinyítő képző – jelenthet 'kis homokos steppé'-t is. Pritsak szerint a *qipčaq* törzsnév, amelynek etimológiája Rasíd ad-Dínnél olvasható, összeköthető a *qobi (> qowi)* terminussal, melynek elsődleges jelentése al-Kásgarí[17] szerint 'üreg'.[18] Úgy gondolja, hogy a *kipcsak* szónak mint népnévnek 'steppe/puszta(lakó nép)' a magyarázata, és szerinte az erdőlakó alattvalói adták keleti türk uraiknak a kipcsak elnevezést. A kipcsakok pedig a kimekeket – akikkel a II. Türk Kaganátus bukása (745) után szomszédosak lettek – kumannak/kunnak nevezték (PRITSAK 1982, 325–326, 336).

[15] A kipcsak *(ḫifčāq)* elnevezés Gardízínél a kimekek egyik törzscsoportjának névadó ősét jelöli (BARTOLD 1897, 82, 105; GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 106; MARTINEZ 1982, 120), és a besenyő fejezetben is előfordul (GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 164, 209, 221, 250; MARTINEZ 1982, 151).

[16] A történet szerint miután Oguz – az oguzok legendás hőse – vereséget szenvedett az It-Barak törzstől, arról értesült, hogy a csatában elesett egyik emberének az özvegye egy nagy fa odvában adott életet fiának. A gyermeket a kán örökbe fogadta, és Kipcsaknak nevezte el, ami a *qobuq* 'odvas fa' szóból származik. Ettől a fiútól származik minden kipcsak (THACKSTON 1998–1999, 30).

[17] Mahmúd al-Kásgarí a 11. század első felében született. Életéről nem sokat tudunk, de úgy tűnik, hogy előkelő török családból származott, amely kapcsolatban állt a térség karahanida uraival. Szerzőnk saját bevallása szerint utazgatott a különböző török népek között, majd Bagdadba érve megírta az ottani török nyelvek és népek iránt érdeklődők számára *A török nyelvek kompendiuma* című munkáját (1077), amelyet al-Muktadí kalifának (1075–1094) ajánlott. A munka műfaját tekintve tulajdonképpen a török nyelvek lexikona. Ez nemcsak nyelvészeti szempontból jelentős forrás, de fontos történeti, földrajzi, néprajzi adatokat is tartalmaz (DANKOFF–KELLY 1982–85, I, 4–7; vö. G. HAZAI, al-Kās͟hg͟harī, in *EI*, IV, 699b–700b).

[18] Al-Kásgarínál *qowi* ~ *qovi* 'hollow (tree)' (DANKOFF–KELLY 1982–85, II, 267). Vö. *kovuk* 'hollow, empty' (CLAUSON 1972, 583).

2. Az etimológiák második csoportjába Németh Gyula hipotézise tartozik. Németh szerint a szagájban a *kipcsak* jelentése 'haragos, hirtelen haragú, aki mindenen boszszankodik' (NÉMETH 1930, 36; 1991, 97, 172).

3. A harmadik csoport képviselője Kljastornij, aki 1974–1975-ös mongóliai expedíciója során a sine-uszui felirat *[qï]bčᵃq* olvasatát fogadta el (KLJASTORNIJ 1986, 23; 1986a, 153–154), és a népnevet a *DTS*-ben levő *qïvčaq* 'неудачливый, злополучный, злосчастный, несчастный' (*DTS*, 449), azaz 'szerencsétlen, boldogtalan' jelentésű szóból eredezteti, amely szerinte óvónév volt (KLJASTORNIJ 1986, 28; 1986a, 160). Ez azonban CLAUSON szerint nehezen képzelhető el (1972, 581).

4. A negyedik csoportba pedig azok az etimológiák sorolhatók, amelyek színnév jelentésű magyarázatot adnak. Itt Kononov feltételezését kell megemlíteni, aki szerint a kuman, kipcsak és kimek – genetikailag rokon törzsek – elnevezései a **qub* 'sápadt, fakó' szótőre vezethetők vissza (KONONOV 1976, 159–166).

A kuman és kun elnevezés

Ezt a két népnevet általában együtt szokták vizsgálni a szótőben szereplő *ku-* miatt. Létezik olyan hipotézis, amely szerint a kettő szorosan összetartozik, vagyis ugyanaz a jelentése, és olyan is, amely élesen elválasztja a kumant a kun népnévtől. A kérdéssel foglalkozó kutatókat az is megosztja, hogy mindkettő vagy csak a kuman tekinthető önelnevezésnek.

A kuman népnév legelőször egy bizánci forrásban, Attaleiatész *Historiá*jában jelenik meg – ahol a szerző beszámol a besenyők és kunok 1078-ra datált közös Bizánci Birodalom elleni támadásáról – *Κομάνων* alakban (*ByzTurc.*, II, 167; Attaleiatész 301; KALDELLIS–KRALLIS 2012, 548–549).

A kun népnév latin *Cunus* alakja *(pagani Cuni)* pedig az 1068-as események kapcsán szerepel először a magyarországi latin nyelvű forrásokban, de ekkor besenyőkre (GYÖRFFY 1990a, 211–212) vagy esetleg az úzokra vonatkozik (KOSSÁNYI 1924, 532–534; KISS 2007, 549–576). A magyarországi latin nyelvű kútfők vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a 12–13. század fordulóján élő és alkotó Anonymus, majd IV. (Kun) László történetírója, Kézai Simon és a 14. századi krónikakompozíció szerzői a 12. század végétől, illetve a 13. század elejétől – vagyis amikor a magyarok már közvetlen és intenzívebb kapcsolatba kerültek a kunokkal – a *Cumanus, Cumani* kifejezést használják, a *Cunus, Cuni* pedig eltűnik. Ugyanez érvényes az okleveles forrásokra is.

A legtöbb külső forrásban (bizánci; bizánci hatásra szír, grúz, örmény; latin; ritkán az óorosz kútfőkben,[19] valamint al-Idríszínél) a kuman szerepel. A Magyarországon használatos kunnak megfelelő alak, a *Cunus, Cuni* azon nyugati latin kútfők mellett, amelyek magyarországi hatást tükröznek, hat muszlim szerzőnél (al-Bírúní, al-Marvazí, Aufí, Jákút, al-Kazvíní[20] és al-Bakúví) és egy 13. századi szír térképen jelenik meg *(qūn)*.[21]

A két népnév magyarázatai hét szemantikai kategória köré csoportosíthatók: *a)* víznévből keletkezett népnév; *b)* hun ~ kun; *c)* 'ember' jelentésű népnév; *d)* 'puszta, mező, steppe' és az ezzel kapcsolatos 'steppelakó'; *e)* színnévre visszavezethető népnév (sápadt, fakó, szürke, sárgás); *f)* totemisztikus népnév (hattyú) és *g)* egyéb (Sztojanov 2006, 57).[22]

a) A 19. században, az etimológiai kutatások kezdetén a kuman népnevet egyeztették két kaukázusi folyó, a Kaszpi-tengerbe ömlő Kuma (Bretschneider 1888, II, 70) és az Azovi-tengerbe torkolló Kubán nevével (D'Ohsson 1834, 338). Egy 19. századi történész a Rusz történetéről írt monográfiájában úgy vélte, hogy steppei népként a kunok elnevezése a *kum* szóra vezethető vissza, ami „tatár népek nyelvén homokot jelent" (Ilovajszkij 1876, I, 307). Gyárfás nagy munkájában a *kun*-t a „hún" népnévvel kapcsolja össze, és a különböző ókori szerzőknél szereplő számos, a *kuman*-hoz hasonló nép- és városnevet is a Kuma folyó nevéből származtat (Gyárfás I, 258–268). Vámbéry a besenyőkkel rokon nemzetségnek vélve a kunokat, a *kuman* nevüket magyar eredetűnek tartja, és a *kun* + a latin *-anus* képző összetételének véli (Vámbéry 1882, 112).

b–c) Németh Gyula korábban a *hun* névvel egyeztette a *kun* népnevet (Németh 1990, 57). Előbb a *qūn* ~ *hun* egyeztetést azzal a magyarázattal fogadta el, hogy ezek a nevek „a török *kün* 'nép', a mongol *kümün* 'ember' stb. szavakkal vannak összefüggésben" (Németh 1942, 168; vö. Németh 1930, 147). Később más etimológiát is javasolt (erről alább részletesebben).

d) Azok a vélemények, amelyek szerint a kun és kuman ugyanazt jelentik, két csoportra oszthatók: 1) *kuba* 'sápadt' és denominális *-(A)n* képző, amiből *kuba + n* > **kuban* > *kuman* lesz a hátraható nazalizációnak *(b > m)* köszönhetően; 2) *ku, kuv* 'sápadt' és egy *-mAn* szuffixum, mint a *türkmén, karaman* nevekben is (mindkét

[19] A kuman elnevezés előfordulása az óorosz évkönyvekben 1096. és 1185. év alatt „Кумани рекше Половци" (*PSZRL*, I, 234, 396), személynévként szintén az 1096. év alatt (*PSZRL*, II, 229), az Ipatyij-kódexcsaládhoz tartozó *Jermolajev-kódex*ben pedig „Кумане албо Половцы" áll (*PSZRL*, II, 81; URL2). Az 1223-as Kalka menti csatát – amelyben a kun és rusz szövetségesek vereséget szenvedtek a mongoloktól – elbeszélő egyik óorosz forrásban, a *Novgorodi első évkönyv*ben is megjelenik mind a kuman, mind a polovec elnevezés (*NPL*, 62, 265).

[20] Al-Kazvíní művében ugyan *tūn* van, de mivel Jákút munkáját másolta, nyilvánvaló, hogy a *qūn* alak rontott alakja szerepel nála (Kmoskó 2007, 85).

[21] A muszlim forrásokban szereplő qūn és a Magyarországon elterjedt kun alak, illetve a mögötte levő etnikum közötti kapcsolatot a következő fejezetben fejtem ki részletesen. A qūn és a kun kettősségét azért tartom meg, hogy a muszlim forrásokban szereplő népet elkülönítsem a kunoktól (polovecektől).

[22] L. a 2. táblázatot.

2. táblázat. A kun és kuman népnevek etimológiái
(Sztojanov 2006, 57, 1. táblázata alapján)

Szemantikai csoport	Kun	Kuman
a) víznevek	–	Kuma (Bretschneider 1888) Kubán (D'Ohsson 1834)
b) hun ~ kun	**qun > χun (> hun) ~ kun* (Németh 1930) **χun > kun* (Györffy 1990a)	*Kun + -anus > kuman* (Vámbéry 1882) *kun + -man*
c) 'ember'	török *kün* 'nép' (Németh 1930)[23]	mong. *kümün* 'ember' (Németh 1930)
d) 'mező, sivatag', steppelakó	*qum* 'homok, sivatag' (Mengesz 1979) 'fakó (steppe népe)' (Pritsak 1982)	*qum + an, qum + -a + -n* (Mengesz 1979) 'fakó (steppe népe)' (Pritsak 1982)
e) színnév	*qū* 'fakó, sárgás, sápadt' + denominális *-n* képző (Németh 1942)	**qub > quba* 'sápadt, száraz' + denominális *-n* képző (Németh 1942)
f) totemisztikus népnév	*qū* 'hattyú' + *-n* képző (Sztojanov 2005a; 2006; Golden 1992; Baszkakov 1960)	*qū* 'hattyú' + *-man* képző (Baszkakov 1960) *ku-* 'hattyú' + *-man* (Grunyin 1967)
g) egyéb	*kün* 'nap' + *-men* (Golubovszkij 1884) *qun* 'erő, hatalom' (Golden 2005, 272)	

véleményre l. Németh 1942, 171). A *kuba* 'sápadt, fakósárga, fakószürke' egyaránt használatos ló- és szarvasmarha-színnévként, de világos hajú emberre és olyan természeti jelenségekre is, mint a steppe (Clauson 1972, 581).[23]

Menges szerint a kiindulási pont egy altaji **qu-* tő, amelyből mind a **qu-m* 'homok', mind pedig a **qu-ba* 'sárgás, sápadt, fakó' származik. A *quman* (**quba + -n*) szóvégi *-n*-je vagy főnévképző, vagy egy *-an/-än* többesszám-jel, vagy gyűjtőnévképző (Mengesz 1979, 75–77).

Pritsak elfogadva a 'fakó, sápadt' jelentést, arra hívja fel a figyelmet, hogy a *quba* mint színnév a steppe jelzője is lehet, mint például a teleut *quba čöl* 'szürke, fakó steppe' szókapcsolatban. Ennek következtében úgy véli, hogy mind a *qumān* (< *quba* 'fakó, sápadt'), mind pedig a *qūn* (< *qū* 'fakó, sápadt') tulajdonképpen ugyanazt jelenti, mint a kipcsak, vagyis 'fakó (steppe népe)'. Mint már említettem, Pritsak a kipcsakot pusztán belső, azaz török eredetű elnevezésnek tekinti. Ehhez hasonlóan a

[23] „...a türk, ujg., szag. kün 'nép' ~ mongol kümun 'ember'. A szó eredeti jelentése 'ember'..." Vagyis az ember jelentésű népnevek közé tartozik (Németh 1930, 147). A kün azonban csak szóösszetételekben fordul elő 'nép' jelentésben (*DTS*, 326).

kumant és a kunt sem tekinti önelnevezésnek. Úgy véli, hogy ezeket a török eredetű „belső elnevezéseket" a két etnikai elemből – a keleti türkök egy csoportjának tekinthető török nyelvű kipcsakokból és az eredetileg protomongol nyelvű kimekekből – álló népcsoportra más népek használták (PRITSAK 1982, 328–331).

e) Részben Németh Gyula nevéhez fűződik a legelterjedtebb magyarázat is, amely szerint a kun és a kuman a török **qub* 'halvány, fakó' színnévre vezethető vissza. Véleménye szerint a „*qū* és *quba* melléknevekből vannak képezve a *qūn* és *quman* nevek, denominális *-n* képzővel", tehát eredetileg a népnevek jelentése 'sápadt, sárgás, fakó' (NÉMETH 1942, 171). Hasonló álláspont olvasható a legújabb szakirodalomban, ahol a szerzők egy őstörök **kuba* alakból indulnak ki, amely némely nyelvekben, így a csuvasban *kowa* lett, míg másokban megmaradt az eredeti *kuba*. A *kuman* szerintük a nazalizálódott alakja egy gyűjtőnévképzővel ellátott *kuba*-nak, azaz *kuba + (A)n > kuban > kuman* változást feltételeznek. Míg a *kun* egy eredeti *kowa + (A)n > kowan > kūn* vagy *kuwa + n > kūn* változáson keresztül alakult. Vagyis a két népnévnek azonos etimológiai gyökerei vannak. Eszerint az elnevezés a bőrszínre utal, nem pedig hajuk vagy esetleg lovaik színére. Az elnevezés kettősségére is magyarázattal szolgálnak: a *kun* nem a nép önelnevezése volt, hanem ezt az elnevezést egy másik török nyelvű nép használhatta a kunokra. Mivel a **kowa* a csuvasban feltételezhető, ezért ez a bolgár-török vagy kazár neve lehetett a népcsoportnak, és ezeken keresztül került a magyar nyelvbe (BERTA–RÓNA-TAS 2011, 609–611).

Németh előtt nem sokkal az orosz Ponomarov összekötve a *polovec* etimológiájával a *kuman* magyarázatát, úgy vélte, hogy az orosz forrásokban használt *polovec* a *kuba, kuma* 'halvány, szürkés, halványsárga' szavak fordítása (PONOMAROV 1940, 366–368). Kononov összeköti a kuman, kipcsak és kumük etimológiáját, és mindegyik népnevet a **qub* 'sápadt, fakó' tőből magyarázza (KONONOV 1976, 159–166).

f) A 20. század második felében olyan nézetek is napvilágot láttak, amelyek totemisztikus magyarázatot adtak a népnévnek. Menges a kipcsak török nyelvű népek közé sorolt *kovui (ковуи)* népnek a nevéről azt írja, hogy az a *qovu (< qū, qoyu)* 'hattyú' szóból származik (MENGESZ 1979, 61–62; MENGES 1998², 33). Menges 1951-ben[24] felvetett ötletét – az óorosz forrásokban szereplő kovui nép kapcsán – Grunyin már összekötötte a kuman népnévvel, és azt a *ku-* 'hattyú' + *-man* képzős származékának tartotta (GRUNYIN 1967, 99), akárcsak Baszkakov, aki szerint a népnév vagy a török *qū* 'hattyú', vagy pedig a *kun* 'hattyú' alapszóból és a *-man* összetételéből keletkezett (BASZKAKOV 1960, 197; 1969², 327). A török *qū* 'hattyú' és a szintén török *qū* 'fakó, sápadt' közötti alaki egyezés tehát lehetővé tesz egy totemisztikus interpretációt.[25] Ezt erősítheti az, hogy a hattyú neve számos népnél tabuszónak számított, helyette a madár színéről nevezték el az állatot (MENGESZ 1979, 62). Róna-Tas András és Berta

[24] Az 1951-ben angol nyelven megjelent műnek (*The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos. The Igor' Tale. Slovo o Polku Igoreve*, New York) az 1979-es orosz nyelvű fordítását használtam.

[25] A fehér hattyú megjelenik a türk Asina-ház egyik eredetlegendájában is (LMT 6 [CS]; VÁSÁRY 2003², 64; SINOR 1982/1997, 226–227).

Árpád – mivel másodlagosnak tekintik a hangtani hasonlóságot – kizárják a hattyú jelentésű szót az etimológiai magyarázatból (Berta–Róna-Tas 2011, 607–608).

g) A fentiek mellett egyéb magyarázatok is olvashatók. Golubovszkij az 1884-ben megjelent munkájában a török *kün* 'nap' és *-men* képző összetételéből származtatja (Golubovszkij 1884, 40). Újabban Golden felvetette, hogy a *qun* jelentése a középkipcsakban 'erő, hatalom' (Golden 2005, 272).[26]

Berta Árpád azonban egy rövid és elsősorban nem a szakembereknek, hanem az érdeklődő olvasóknak szánt tanulmányában jelzi, hogy a fenti etimológiák közül kettő „gyenge lábakon áll". Eszerint a *kuman* 'fakó, sápadt' etimológiának „hangtani, s alaktani, de szemantikai (jelentéstani) nehézségei is vannak. A »fakó, sápadt« jelentésű népnév csak idegenektől származhat, tipikus ragadványnév. Önelnevezésnek nemigen tekinthetjük, hiszen semmilyen nép nem ad magának, s önelnevezésként nem használ ragadványnevet." (Berta 1996, 12.) Némethnek a korábbi magyarázatáról – miszerint „a *kun* népnév jelentéstanilag összefüggene a *hun* névvel, mely többek szerint ennek a régi török *kun* szónak a származéka" – úgy véli, még több nehézséggel terhelt (Berta 1996, 12).

Az idegen elnevezések (polovec, pallidi, Valwen, hartes)

Ezeknek a szavaknak a jelentése 'fakó, sápadt'. Már a 20. század elején Melich János felvetette, hogy a különböző külső elnevezések – amelyek színt jelölő nevek – egy török népnévnek a megfelelői, fordításai (Melich 1903, 47–52). Közülük az óorosz forrásokban szereplő polovec (*половец, половцы*) jelenik meg legkorábban az írott forrásokban, a 12. század eleji óorosz krónika etnográfiai jellegű bevezetőjében (*PVL*, 11, 147; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 58). A népnév eredetéről eltérő vélemények olvashatók. A polovec népnév egyik első magyarázata a 11–12. század folyamán szerkesztett óorosz krónikában olvasható: „Ezek ugyanis a kelet és észak közötti etrivi pusztából jöttek elő, nevezetesen 4 törzsük: a torkmenek, a besenyők, a torkok és a polovecek" (*PVL*, 98, 236; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 184).[27] Ez alapján hosszú ideig élt az a vélemény, így a 19. századi tudományos irodalomban is helyet kapott, hogy a kunok polovec elnevezése az orosz *поле* 'mező, szántóföld' szóhoz köthető, és úgy interpretálták a népnevet, hogy *поляни* 'pusztalakó' (Németh 1942, 165–166; Sztojanov 2006, 47). Ezt elevenítette fel Pritsak, mikor a kunokkal kapcsolatos elnevezések közül a polovecnek, a kipcsaknak, valamint a kunnak és kumannak egyaránt 'steppelakó' etimológiát adott (Pritsak 1982, 328, 330–331). 1910-ben az Orosz Filológiai Folyóiratban Szobolevszkij felveti, hogy egyes szláv nyelvekben, így a szerbben a *плав* jelentése 'kék', az ukránban pedig a *половый* 'kék' ökörszínnévként használatos (Szobolevszkij 1910/2013, 304). Szkrzsinszkaja

[26] Forcia 'cun' (*CC*, 28; Drimba 2000, 52).

[27] A *PVL*-nek *(Poveszty vremennih let)* magyar nyelvű fordítása egyelőre csak kéziratban létezik: *Az elmúlt idők történetének elbeszélése*, ford. Ferincz I., Szeged (kézirat). Dolgozatomban az óorosz forrásból származó magyar nyelvű részleteket Ferincz István kéziratából vettem át.

úgy véli, a polovec elnevezés eredete az *об он пол (Днепра)* kifejezéssel áll kapcsolatban, amelyből a speciális orosz etnoním, *они половици* vagy *половицы* (> *половцы)* született, amit később az érthetőbb melléknévhez, a *половый*-hoz kötötték (SZKRZSINSZKAJA 1986, 276).[28]

Az egyetlen hartes (plur. *χartešk'*) 'fakó' jelentésű örmény adat, melyet a kunokkal kötnek össze, egy 12. századi forrásban 1050–1051-ben történt események leírása során szerepel (DULAURIER 1858, 89; RASZOVSZKIJ 1936, 178–179; MARQUART 1970[2], 54–55; DOSTOURIAN 1993, 79–80). A 19. századi klasszikus örmény–angol szótár alapján a hartes *(χartēš)* 'világos, halvány, lenszőke, sápadt' (BEDROSSIAN 1875–1879, 278). Fontos azonban megjegyezni, hogy Edesszai Máté a későbbiekben olyan események kapcsán, ahol más források alapján igazolhatóan kunokról van szó, kipcsakokat említ, a hartes többé nem fordul elő munkájában (DULAURIER 1858, 304–305, 460; DOSTOURIAN 1993, 227).

A német forrásokban *Balwen, Falwen, Valben, Valbin, Valewen, Valwen, Valwin, Walewen, Valwein,* a latinosított német alakok *Falones, Valani, Phalagi* a *falw,* az ófelnémet *falo* 'fakó, sápadt' szóból magyarázhatók, bár korábban Zeuss úgy vélte, a *fal* 'mező' szóval függenek össze (ZEUSS 1837, 390).[29] A 'fakó, sápadt' jelentésű német szavak akár a török, akár szláv alakok fordításai is lehetnek. A történeti háttér alapján valószínűbbnek vélem, hogy a szláv forrásokban szereplő népnevet fordították le.

Végezetül a 3. táblázattal a különböző etimológiák egymásra való hatását ábrázolom.

Egyéb elnevezések

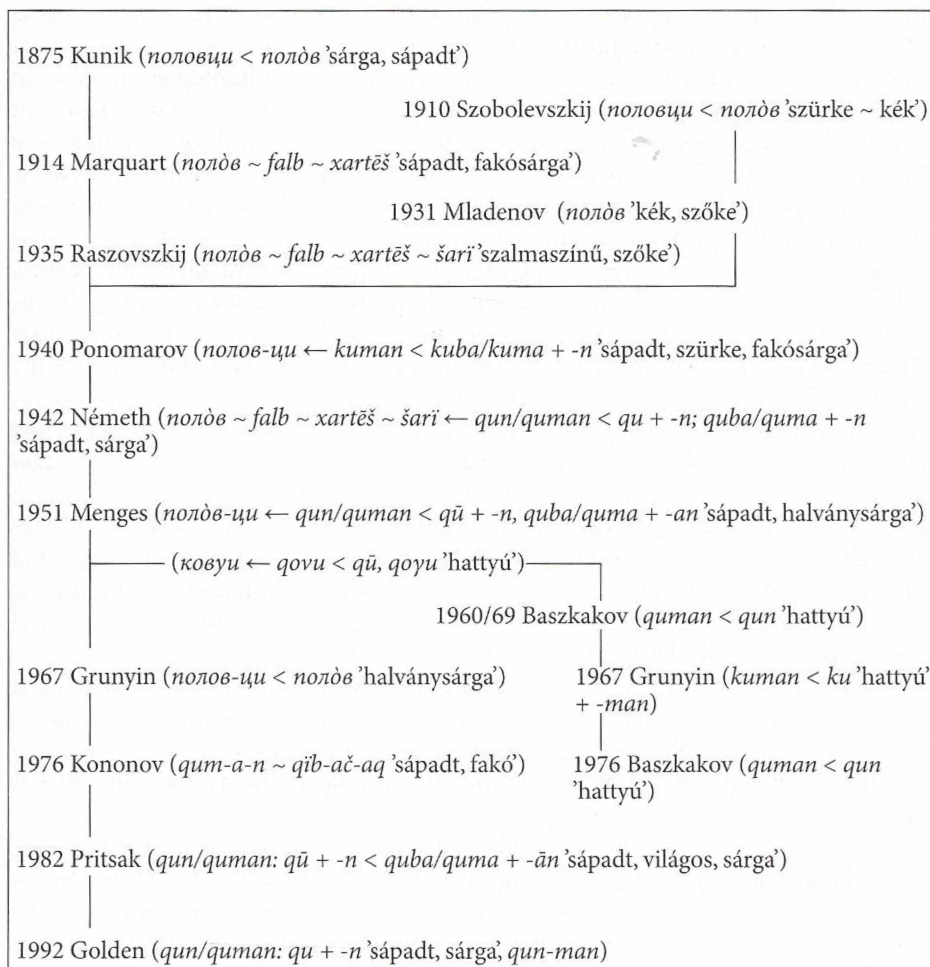
A kanglit részben a mongol kori utazók megjegyzései alapján kötik a kunokhoz. Egyrészt Rubruk utal erre: „a kanglinak mondott kunok", „a kanglik laktak, akik a kunokkal rokonok" (WYNGAERT 1929, I, 211, 218; GYÖRFFY 1986, 251, 259).[30] Másrészt

[28] A половцы 1950-es évekig ismert magyarázatait Vasmer összefoglalta az 1953 és 1958 között megjelent *Russisches Etymologisches Wörterbuch* c. munkájában (VASMER III, 313).

[29] Egyes feltételezések szerint a 11. század második felében Brémai Ádám a *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum (A hamburgi egyház főpapjainak története)* című munkájában már nem is a népnév német alakját, hanem a latin fordítását, a *pallidus*-t használja: „Ibi sunt hommes pallidi, virides et macrobii, quos appellant Husos" (Bremensis, 19. c.; MGH SS rer. Germ., II, 248; TSCHAN 2002, 200–201). A *pallidus* 'halvány, sápadt, sárga' embereket Marquart óta a kunokkal szokták azonosítani (MARQUART 1970[2], 29–30; GYÖRFFY 1990a, 202). Meg kell azonban jegyezni, hogy az a fejezet, amelyben az előbbi mondat olvasható, noha térben többé-kevésbé összeköthető a kunokkal, tele van antik toposzokkal. A ruszokon és alánokon, valamint a Husi (= úz?) nevű népen kívül amazonokat, kutyafejű embereket (Cynocephali) – akiket a szerző egy helyen összetéveszt a fejüket a mellükön hordó acephalusokkal –, androphagosokat és egyéb szörnyeket említ mint a terület lakóit. Maga Brémai Ádám is – aki saját korában is kitűnt meglepően pontos adataival és kritikai szemléletével – megjegyzi, annak ellenére, hogy a hajósok szállítják ezeket az információkat, nehezen hihetők (Bremensis, 19. c.; MGH SS rer. Germ., II, 248).

[30] „...prius vero erant ibi quidam Comani qui dicebantur Cangle" (WYNGAERT 1929, 211). „habitabant Cangle, quedam parentela Romanorum" (WYNGAERT 1929, 218). A *Romanorum* nyilvánvaló elírás *Comanorum* helyett.

3. táblázat. A különböző etimológiák recepciója
(Sztojanov 2006, 58 alapján)

pedig Plano Carpininál is egymás mellett áll a kanglik és kunok neve, amikor a mongolok által meghódított országokat sorolja fel a szerző (Wyngaert 1929, I, 90; Györffy 1986, 142).[31] A nyugati források mellett *A mongolok titkos történeté*ben is

[31] „Terrarum nomina quas vicerunt sunt hec: Kitay, Naymani, Solangi, Karakitai sive nigri Kitay, Comania, Cumae, Voyrat, Karanity, Huyur, Sumoal, Merkyti, Mecriti, Sarihuiur, Bascart id est Magna Hungaria, Kergis, Cosmir, Sarraceni, Bisermini, Turcomani, Byleri id est magna Bulgaria, Catora, Tomiti, Buritabet, Parossiti, Cassi, Alani sive Assi, Obesi sive Georgiani, Nestoriani, Armeni, **Kangit, Comani**, Brutachi, qui sunt iudei, Mordui, Torci, Gazari, Samogedi, Perses, Tarci, India Minor sive Ethyopia, Circasi, Rutheni, Baldach, Sarti" (Wyngaert 1929, I, 88–90).

a kanglik mindig együtt szerepelnek a kipcsakokkal (Ligeti 1962, 86, 126, 130, 132; 1971, 198.§, 262.§, 270.§, 274.§). A 11. századi al-Kásgarí (Dankoff–Kelly 1982–85, III, 127) lexikonja alapján a kanglik valóban a kipcsakok közé tartoznak (Ligeti 1986, 405). Mivel azonban a török szerző nem tud a kunokról, nem köti össze a két népcsoportot (Ligeti 1986, 405). A népnévnek nincs biztos etimológiája, noha a szó ismert az ótörökben 'szekér' jelentéssel (Clauson 1972, 638). Egyes kutatók szerint a Kang földrajzi névből eredhet, ami a Szir-darja középső és alsó folyásának a neve (Marquart 1970[2], 78, 168–169), ez azonban kevéssé valószínű (Vásáry 2005, 8).

Az *Ének Igor hadáról (Слово о полку Игореве)* c. óorosz hőskölteményben három alkalommal fordul elő хинови, хинова népnév. Az elnevezés mögötti nép meghatározása vitatott. Később, a 18. századi orosz forrásokban Kínára, illetve a kínaiakra utal. Miller szerint a hőskölteményben szereplő elnevezés általában a finn nyelvcsoportba tartozó népeket (mordvinokat, merjákat, vepszéket és másokat) jelöl, de már a 20. század elején van olyan kutató, aki szerint a kunokra és más steppei népekre, így hunokra is használták (*SZ-SZ SZPI* 6, 120–122). Raszovszkij a 12. századi arab geográfusnál, al-Idríszínél szereplő Qīniyū nevű várost kötötte össze a хинова-val, és úgy vélte, hogy ez a valahol az Azovi-tenger partján levő városnak a nem kun lakosságát vagy a város körüli területen élőket jelölte (Raszovszkij 1936, 305–306). Moravcsik és Szolovjev a nevet a magyarokra vonatkoztatták (*SZ-SZ SZPI* 6, 120–122). Érdekes hipotézist állított fel Dobrodomov, szerinte ugyanis a kunok nyugati csoportját сорочин-nak nevezték, a keletiek pedig a hőskölteményben három alkalommal is хин néven szerepelnek. Szerinte al-Marvazí qūn elnevezése az utóbbiban, míg a sárí az elsőben tükröződik (Dobrodomov 1978, 123–126).

A magyarországi latin nyelvű kútfőkben a gyakori Cuni, Chuni mellett néha Tartari, Thartari is olvasható. Ritkábban, de megjelennek a Pagani és a Sarraceni alakok is (Györffy 1990a, 202). Ezeknek a neveknek a magyarázata részben az archaizálás, részben pedig az, hogy a keletről jött népek között nem tettek különbséget a források szerzői.

A bizánci forrásokban is néha korábbi népek nevein jelennek meg a bizánci szerzőkre jellemző archaizáló stílus miatt, így az *Οὖννοι* (*ByzTurc.*, II, 235), *Περσοσκύθαι* (*ByzTurc.*, II, 255), *Σκύθαι* (*ByzTurc.*, II, 280–281), *Σκυθοπέρδαι* (*ByzTurc.*, II, 283), *Ταυροσκιθαι* (*ByzTurc.*, II, 303) népnevek mögött is a kunokat kell feltételezni.

Összegzés

A legtöbb csoportnév az alábbi három módon alakulhatott ki: 1) a törzsön vagy törzsszövetségen belül vezető nemzetség neve átkerül az egész csoportra; 2) a törzsi szövetség által alávetett vagy meghódított területen élők, illetve a csatlakozott népek felvették annak a csoportnak a nevét, amely meghódította őket, vagy amelyhez csatlakoztak; 3) presztízsokokból, vagyis a csoporthoz való tartozás tekintélyt, jogot, hatalmat stb. jelent olyan csoportoknak is, amelyek eredetileg máshová tartoztak, más nevük is volt. A legtöbb népnév tehát nemzetségnévre megy vissza, s ezek a nemzetségnevek igen ősiek.

Ismét fontos hangsúlyozni, hogy az egy elnevezés alatt szereplő nomád népek gyakran nem etnikai, hanem politikai egységek. Egy népnév nyelvészeti eredetét (etimológiáját) el kell választani a népnév használatától és annak nyelvi hátterétől. Az ilyen társadalmi csoportnak az alkotóelemei állandóan változnak, kisebb részek kiválnak, mások csatlakoznak, vagy a nagyobb egység, a birodalom külső és belső problémák miatt fel is bomolhat. Jól ismert jelenség a nomádok körében, hogy egy nagyobb szervezeti egységhez önként vagy hódítás következtében csatlakozók új vezető csoportjaik nevén szerepelnek a továbbiakban az írott forrásokban,[32] így gyakran válnak a korábbi etnonimák politikai elnevezésekké. A nyelvészeti módszertannak két alapvető szempontja van: hangtani-morfológiai és jelentéstani. Ennek tükrében a kunok különböző elnevezéseire több magyarázat létezik. A fentebbi etimológiák közül bármelyik bizonyul is hangtani-morfológiai tekintetben helyesnek, a jelentéstani tényezőket szintén figyelembe kell venni.

A kunok elnevezéseire vonatkozó magyarázatok közül az egyik legelterjedtebb és legelfogadottabb, hogy a kun és kuman az önelnevezések, jelentésük 'sápadt, sárgás, fakó', és ezek fordítása tükröződik az idegen nevekben. A múlt század első felében komoly vita folyt arról, hogy az önelnevezésnek tekintett kun, kuman, illetve az ezeknek megfelelő polovec, falben, falven és hartes – amelyeknek a jelentése 'sápadt, sárgás, fakó, halvány, sápadt' – a népcsoport bőr- vagy hajszínére utal-e.[33] Nyilvánvaló, hogy egy ilyen színnév jelentésű népnév csak külső elnevezés lehet. Az önelnevezések mögött csak olyan fogalmak állnak, mint 'mi a beszélők, az emberek stb.', azaz nem barbárok. Vagyis a 'halvány, szőke, fakó, sárga stb.' jelentésű szavakat – ha jó az etimológia – csak a környezet akaszthatta rá egy csoportra. Ez a környezet pedig valószínűleg török volt. Idővel ez a külső elnevezés önelnevezéssé válhatott. Ezen a véleményen van Németh is, aki szerint az eredetileg m.rqa[34] nevű, Kínából nyugatra vándorolt sárga arcszínű törzs egy török néptől kaphatta a kun, kuman nevet, ami lassan önelnevezéssé vált (Németh 1942, 177–178). Hasonló véleményen van Sztojanov, aki szerint a kunokat antropológiai okok miatt nevezhették sápadtnak, sárgásnak, fakónak. Ennek történeti magyarázata pedig az lenne, hogy a kunok vezető törzsei a protomongol nyelvű Káj, Ölberli törzsek voltak, és ezek tagjainak embertani jellegzetességeiből lehet levezetni az elnevezésüket (Sztojanov 2005a; 2006, 60–61). Két probléma merül fel ezzel a magyarázattal kapcsolatban: 1) Ha jó a *kun, kuman* szavak etimológiája, akkor inkább ragadványnév lehet, és e tekintetben Berta Árpádnak lehet igaza, aki szerint ilyet egy nép nem ad magának, és önelnevezésként

[32] Maodun, a xiongnu danhu a következőket írta a Han-dinasztia császárának szóló levelében, miután felsorolta, hogy milyen területeket és népeket vetett alá: „így ezek mind hunok lettek és az íjfeszítő népek most már egyetlen családdá egyesültek" (De Groot 2006, 118). Később Köl tegin és Bilge kagán feliratain is hasonló olvasható: „a türges kagán a türkünk, [a népe] a népünk lett" (Berta 2004, 195).

[33] Pelliot (1920, 134) és Raszovszkij (1935a, 259) úgy gondolja, hogy az elnevezés a haj színét jelöli.

[34] Németh ekkoriban az al-Marvazí művét kiadó Minorsky korábbi álláspontját ismerte, aki azonban később saját véleményét módosítva, a m.rqa rossz olvasatot elvetve rámutatott, hogy m.rqa nevű népet nem említ az arab forrás, helyesen ott a firqa 'törzs' szó áll (Minorsky 1942, 98).

sem használ (BERTA 1996, 12). 2) Ha viszont a *kun, kuman* önelnevezés, nem lehet a jelentése 'sápadt, fakó'.

Létezik egy „politikai" vagy színszimbolikával kapcsolatos hipotézis is. A török népeknél ismeretes, hogy a különböző népcsoportokat az égtájaknak megfelelő hagyományos színnevekkel jelölték. Ez a színszimbolika alapján történő interpretáció – ahol horizontálisan a sárga a központi, a fehér a nyugati, a kék pedig a keleti területeket, míg vertikálisan a fehér a felsőbb rendűnek a színe – szintén számos bizonytalanságot tartalmaz (SZTOJANOV 2006, 59–60).

Összességében megállapítható, hogy a kipcsak és a kuman önelnevezésnek tekinthetők – bármi legyen is ezeknek a szavaknak az eredeti jelentése –, míg a polovec, a hartes, a falven és feltehetően a kun idegen elnevezésnek. A keleti, így a muszlim, mongol, kínai, örmény és grúz forrásokban a kipcsak alak szerepel, míg a latin és görög forrásokban a kuman. A magyar nyelvhasználatban elterjedt kun alak pedig csak néhány – egymással kapcsolatban levő – muszlim, illetve egy szír forrásban fordul elő. Az elnevezések közötti eltérések magyarázata az lehet, amit KELLER feltételez (2001, 138–147), azaz hogy a Kazak-steppétől a Kárpátokig húzódó hatalmas területen egy olyan törzsszövetségi rendszer képe rajzolódik ki, amely több tömbből áll. Ennek keleti végein a kanglik, nyugati peremén a kumanok, a közöttük levő területen pedig a harmadik nagyobb törzsszövetség, a kipcsakok éltek.

A kunok eredete

A 11. század közepén a délorosz steppe keleti határán megjelenő új nomád törzsszövetség a mongol hódításig meghatározó szerepet töltött be a kelet-európai térség országainak történelmében. A kunok kutatástörténetének egyik legfontosabb és mindmáig megnyugtatóan nem tisztázott kérdése ennek a népnek az eredete, a legkorábbi története. Ezzel kapcsolatban elsősorban egy 12. századi muszlim szerző, al-Marvazí[35] munkájának egy passzusát szokták idézni.[36]

A magyar nyelvhasználatban kunokként ismert nép eredetének filológia szempontú vizsgálatával a német Marquart foglalkozott először, ő figyelt fel elsőként az al-Marvazí munkáját kivonatoló Aufí könyvében szereplő részletre.[37] Az arab

[35] A Maliksáh szeldzsuk szultán (1072–1092) és utódai udvarában élő orvos, földrajzíró és természettudós al-Marvazí (meghalt 1120) életéről nem sokat tudni. A nevéből arra következtethetünk, hogy Merv (Antiokhia Margiana, Marw, a mai Türkmenisztán területén) városának szülötte volt. *Az élőlények természeti tulajdonságai* című művének a kilencedik fejezetében a különböző török népekkel foglalkozik (MINORSKY 1942, 29–38, 92–122; C.E. BOSWORTH, al-Marwazī, in *EI*, VI, 628a; GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 45).

[36] A magyar nyelvben meghonosodott kun név mellett a kuman, kipcsak és polovec alakot is használom néha a dolgozat ezen részében. Hangsúlyozom azonban, hogy a kipcsak népnév a történelem folyamán nem csak és nem mindig a kunokat jelölte.

[37] Marquart, mivel csak 1937-ben találták meg Delhiben al-Marvazí arab nyelvű munkáját, annak csak az Aufínál olvasható perzsa nyelvű kivonatát, ill. fordítását használhatta. A Buharában született, rendkívül előkelő és művelt transzoxániai családból származó Aufí (meghalt 1232

al-Marvazí munkája szerint ugyanis egy a mai Kína területéről kiinduló népvándorlási hullám – amely elérte a Bizánci Birodalom határait – egyik népe a qūn: „Van egy fajtájuk, amelyet *qūn*-nak hívnak. Ők Qitāy [Észak-Kína] országából jöttek [t. i. az iszlám területére], mert féltek a qitāy khántól.[38] Nesztoriánus keresztények [voltak?]. Legelőik szűkössége miatt hagyták el régi központjaikat [ez nem egyezik az előbb mondottakkal]. Közülük való Ikinji ibn Qočγār,[39] a khwárizmi [mohamedán terület az Amu-darja torkolatának vidékén] uralkodó [meghalt 1097]. A qūnokat a qāyok követték, akik számosabbak és erősebbek voltak és kiűzték őket ezekről a [melyik?] legelőkről. Erre ők [t. i. qūnok] a *šārī*-k[40] [olv.: *sārī*-k, mint a perzsa fordítás] területére mentek. A šārīk népe tovább vonult a türkmänek [mohamedán qarlukok és oγuzok] területére, akik pedig a γuzzok [a. m. török *oγuz*, magyar *úz*] területének keleti részeit foglalták el. A γuzzok a besenyők területére vonultak az Örménytenger [Fekete-tenger] mellé." (CZEGLÉDY Károly fordítása, 1949, 43–44;[41] vö. még

után) korának neves antológiaszerzője. A perzsa nyelven írt anekdotagyűjteményét – *Az elbeszéléseket gyűjtő s a hagyományokat ragyogtató könyv* –, amely kétezer történeti és irodalmi elbeszélést tartalmaz, 1228-ban állította össze. Az anekdoták mellett munkájában van egy történelmi és földrajzi rész is, vagyis a negyedik szakasz tizenhatodik fejezetében a török nyelvű népekről ír, amelyben tulajdonképpen al-Marvazí művét kivonatolta (SZŐM I/2, 239; M. NIZAMUDDIN, ʿAufī, in *EI*, I, 764a; ZIMONYI 2005, 25).

38 Marquart a nagy muszlim történetíró, ibn al-Athír (1160–1233) egy 1017/1018-ra vonatkozó megjegyzése alapján – miszerint ebben az évben több mint 300 ezer sátornyi pogány török bukkant fel Kínából – a qūnok megjelenését Európában 1030 és 1049 közé helyezi (MARQUART 1970², 47–48, 57). A népmozgás datálását kínai források is alátámasztják, ugyanis arról írnak, hogy a kitajok 1012/13-ban megverték a tatárokat (SENGA 1996, 140). Az Észak-Kínát ebben a korban vezető mongol nyelvű kitaj Liao-dinasztia (947–1125) császára a 11. század elején Shengzong (983–1031) volt.

39 A forrásban szereplő horezmi sah nevét **Äkinği ibn *Qočqar* alakban rekonstruálja a szöveg kiadója (MINORSKY 1942, 30). Ekincsi rövid ideig, néhány hónapig a szeldzsukok helytartója volt Horezmben. Al-Marvazí művén kívül még két forrásban, Ibn al-Athír arab és Dzsuvajní perzsa nyelvű művében szerepel. A 13. századi Dzsuvajní csak éppen megemlíti, hogy Sandzsar (1097–1118 k. Horászán szultánja, majd 1118–1157 között a Nagy Szeldzsuk Szultanátus uralkodója) rabszolgája volt (BOYLE 1958, 278). Ezzel szemben az arab történetíró, Ibn al-Athír azt írja, hogy a szeldzsuk szultán, Barkjáruk (1094–1105) emírje volt, és Barkjáruk nevezte ki Horezm élére. Ugyanezen szerző hagyományozza ránk, hogy a szultán ellen lázadó összeesküvők gyilkolták meg a horezmi sahot 1097-ben, és röviden ír Ekincsi fiáról, Togrulteginről is (Ibn al-Aṯīr IX, 9; RICHARDS 2002, 291–293). Sem Dzsuvajní, sem Ibn al-Athír nem mondja meg konkrétan, hogy milyen származású volt a horezmi sah, pusztán utalnak arra, hogy katonarabszolgaként került a szeldzsukokhoz. Minorsky úgy véli, az a tény, hogy Ekincsi ibn Kocskar ilyen pozícióba juthatott, arra utal, hogy jól ismerte az Aral-tótól északra levő területek viszonyait, és ő lehetett al-Marvazí informátora is (MINORSKY 1942, 101, 104).

40 A sári (šārī) nevű népcsoport a korábbi, Kínáról szóló részben is feltűnik, ahol azt írja al-Marvazí, hogy Szándzsútól (*Sha-chou) fél hónapnyi útra elérhető a sárik egy csoportja, amelyet főnökükről bászmilnak neveznek (MINORSKY 1942, 19, *7).

41 A szögletes zárójeles megjegyzések Czeglédy Károlytól származnak.

Minorsky 1942, 29–30, az arab szöveg *18; Göckenjan–Zimonyi 2001, 244–246; vö. Aufí magyar ford. Kmoskó 1929, 48.)[42]

Al-Marvazí információinak több forrása is lehetett. Egyrészt feltételezhető, hogy ismerte al-Bírúní[43] vonatkozó munkáját, ugyanakkor találkozhatott az 1081-ben és 1091-ben Észak-Kínában járt szeldzsuk küldöttség hazatért tagjaival,[44] végül Maliksáh (1072–1092) udvarában hozzájuthatott az idegen követségek fogadásáról szóló feljegyzésekhez is (Senga 1996, 107, 142).[45]

Ehhez kapcsol Marquart egy 12. századi örmény krónikában[46] található részletet, amely 1050–1051. év alatt a következőkről számol be: „A kígyók népe a fakók

[42] Aufí munkáját a 15. századi oszmánli történetíró, Sukrulláh ibn Siháb ad-Dín kivonatolta. Ez utóbbi *A krónikák öröme* c. művében – amelyet 1456-ban írt – szereplő qūn népnévre Hammer-Purgstall figyelt fel először, és kötötte össze a kun népnévvel (Hammer-Purgstall 1840, 19).

[43] A horezmi al-Bírúní (973–1050 k.), a középkori iszlám egyik legnagyobb tudósa, egyaránt jártas volt a matematikában, asztronómiában, orvostudományban és egyéb természettudományokban, akárcsak a történettudományban és nyelvészetben, ugyanakkor kitűnő megfigyelőnek bizonyult a különböző népek szokásainak és hitvilágának kérdésében is. Nevéhez mintegy száznyolcvan mű kötődik. Élete első huszonöt évét szülőföldjén töltötte, ahova egy tanulmányút után 1008-ban visszatérve a horezmi sah szolgálatába állt. Miután az uralkodót meggyilkolták és országát elfoglalták, több más fogollyal a hódító gaznevida Mahmúd ibn Szebüktigin (998–1030) szolgálatába került, akit több alkalommal elkísérhetett északnyugat-indiai hadjárataira mint udvari asztrológus. Ezeknek köszönhetően készült el röviddel Mahmúd halála után *India történetének könyve.* Számos munkájának egyikében, az 1029/30-ban egy a gaznevidák által szintén elhurcolt horezmi hölgy számára írott *Útmutatások könyve az asztrológia tudományának elemeihez* címűben, a 6. klímában élő népek között szerepelnek a qūnok is a kájok, kirgizek, kimekek, tokuz oguzok, türkmének stb. mellett (Wright 1934, 144; vö. Rozenfeld–Ahmedov 1975, 116). Al-Bírúní Kelet-Ázsia földrajzáról és az ott élő népekről tudomást szerezhetett attól a kitaj követségtől, amely az 1020-as években járt Mahmúd gaznevida uralkodónál. Noha nem írja le pontosan, hogy kitől szerezte információit, azt megemlíti egy, az ásványokkal kapcsolatos munkájában, hogy kikérdezte a kitaj kántól érkezett küldötteket a hutúnak nevezett és értékesnek tekintett állati csont kapcsán (Belenyickij 1963, 195; Minorsky 1942, 68; Said 1989, 180). Al-Bírúní életéről és munkásságáról l. D.J. Boilot: al-Bīrūnī, in *EI* I, 1236a–1238a; Simon 2009, 100–104.

[44] A bevezetőjének Kínáról szóló részében leírja, hogy találkozott egy olyan emberrel, aki járt Kínában és kereskedett a kínaiakkal (Minorsky 1942, 15; *3).

[45] Ezt bizonyíthatja, hogy al-Marvazí idéz két levelet, melyek közül egyiket a kitaj kán, másikat pedig az ujgur uralkodó írta Mahmúd gaznevida uralkodónak (Minorsky 1942, 19–21; *22, 23).

[46] Az örmény Edesszai Máté Edessza (örm. Urha) városában született a 12. században, a Karmir Vanq apátjaként írta meg *Krónikáját*. Ez az egyetlen olyan, a Kaukázus vidékén keletkezett korabeli kútfő, amely jól kiegészíti más forrásainkat a térségben abban az időben zajló politikai és egyházi eseményekre vonatkozóan. Krónikájában a 952 és 1051 közötti részek megírásakor más forrásokra támaszkodott, az 1051 és 1101 közöttieket korabeli szemtanúk, míg az 1101 és 1136 közötti eseményeket saját és kortársai tapasztalatai alapján írta meg. Halála után művét feltehetően egy tanítványa, György barát folytatta 1162-ig. Munkája, amely kronologikus szerkezetű, a 10. század második felétől a 12. századig tekinti át az eseményeket. Máté feltehetően a moszuli Zengi atabég vezette Edessza elleni ostrom idején halt meg 1144-ben (Kurkijan 1964[2], 398–399), mások szerint viszont nem lehet kizárni, hogy korábban, Keszoun város dá-

[*χartešk'* az örmény forrásban][47] területére vonult, szétzúzta és elkergette őket, mire a fakók elvonultak, az úzokra és a besenyőkre zúdultak, és mindezek a népek egyesülve őrjöngő dühvel a rómaiakra törtek" (MARQUART 1970², 54–55; RASZOVSZKIJ 1936, 178–179; DOSTOURIAN 1993, 79–80; vö. magyar fordítását PÁLÓCZI HORVÁTH 1994, 21). E részlet – amit az arab forrásban és annak perzsa nyelvű kivonatában szereplő népvándorlás-lánc nyugati, befejező fázisának tartanak – hitelesnek tekinthető. Természetesen azzal a kitétellel, hogy az idézett események nem a forrásban olvasható egy év alatt, vagyis nem 1050–1051-ben zajlottak le. Amit a fenti eseményekből többé-kevésbé biztosan lehet datálni, az a besenyők Bizánci Birodalom elleni támadása, amely Jóannész Szkülitzész alapján 1046–1048 között történhetett (Sky. 455–456; francia fordítása Skylitzés 377–380), vagy esetleg 1059-ben, amiről több bizánci forrásunk is ír (GYÓNI 1942, 77–80), valamint az úzok egy nagyobb csoportjának átkelése a birodalom területére 1064 telén (GYÓNI 1942, 69).

A kunok legkorábbi történetével kapcsolatos kérdések megválaszolására tett kísérletek során fontos szerepet kaptak az arab forrásban szereplő káj,[48] qūn, sárí és az örmény kútfőben megjelenő kígyók népe,[49] valamint a hartes népnevek egymásnak való megfeleltetésére, illetve a qūnnak vagy a sárínak a kunokkal való egyeztetésére tett próbálkozások. Az alábbiakban három csoportban mutatom be ezeket a feltételezéseket. Az elsőben azoknak a kutatóknak a hipotézisei kapnak helyet, akik a qūn ~ kun, a másodikban, akik a sárí ~ kipcsak azonosság mellett érveltek. A harmadikban pedig olyan véleményeket ismertetek, amelyek szerint az arab forrásrészletben szereplő népnevek egyikével sem lehet a kunokat azonosítani.

---

nismenida ostroma (1136) során halt meg, ugyanis ehhez az eseményhez köthető utolsó bejegyzése (DOSTOURIAN 1993, 1–16). A szerzőről l. SCHÜTZ (1995, 141–151), ahol munkájának egyes részei is olvashatók magyar nyelven.

47 L. még a 9. jegyzetet.

48 A *qay* népnév etimológiája 'havas eső, hózivatar' (NÉMETH 1991, 87). Bartold még mongol nyelvű népcsoportnak tartotta őket Mahmúd al-Kásgarí alapján (W. BARTHOLD, Ḳāyī, in *Enz.d.Isl.*, II, 896), de Németh Gyula az ugyancsak al-Kásgarí kompendiumában található adatoknak köszönhetően töröknek tekinti őket (NÉMETH 1991, 88).

49 Az örmény forrás fordítója szerint a kígyók népe az ázsiai török népekre utal általában (DOSTOURIAN 1993, 306), vagy olyan népcsoportokra, amelyek nem vették fel a kereszténységet (MINORSKY 1942 103). MARQUART (1970², 55) szerint nem lehet eldönteni, hogy a muszlim forrás kájaival vagy a kitajokkal azonos-e az Edesszai Máténál szereplő kígyók népe. Minorsky szerint az örmény forrásban szereplő kígyók népe egyértelműen al-Marvazí qūnjaival azonosítható (MINORSKY 1942, 99). Egy orosz turkológus a 11. században élő Mahmúd al-Kásgarí megjegyzése alapján – miszerint a jabáku nép vezetője a „nagy kígyó" címet viseli – úgy véli, hogy a kígyó népe a török jabáku, ez pedig a qūnokkal azonos (KLJASHTORNYJ 1997, 153; 2005, 245). Egy másik orosz kutató a kájokat azonosítja a kígyók népével, a kájok pedig a kimekek (AHINZSANOV 1995, 120–125).

A qūnok és kunok azonosítása

Az al-Marvazí által leírtak mellett Marquart hivatkozik még al-Bírúní és Jákút[50] munkáira, valamint egy szír térképre[51] is utal. Ennek alapján a belső-ázsiai qūnok nevét már korán összekapcsolta a kutatás a kun népnévvel (Hammer-Purgstall 1840, 19; Marquart 1970², 38–42; Németh 1940, 95–109; 1942, 171; Czeglédy 1949, 43). Maga Marquart úgy gondolta, hogy a forrásban szereplő qūnok – kiknek eredeti neve m.rqa lehetett[52] – egy olyan mongol nyelvű népcsoport, amely az

[50] Jákút görög szülők gyermekeként született a szíriai Hamá városában 1179-ben, gyermekkorában eladták egy írástudatlan bagdadi kereskedőnek, aki taníttatta. Rabszolgaként kapta a Jákút 'drágakő, rubint' nevet. Majd gazdája 1199-ben felszabadította, akinek halála után pedig még egy kisebb összeget is örökölt tőle. Merv városában kezdte el *Az országok lexikona* című földrajzi szótárát írni. 1219-ben Horezmben tartózkodott, mikor Dzsingisz kán seregei elindultak Mohamed horezmi sah ellen, így menekülnie kellett. 1224-ben Moszulban fejezte be munkáját. Aleppóban ismerkedett meg egy kis csoport magyarországi muszlimmal *(bašğirt)*. 1229-ben halt meg. Művének bevezetőjében, ami tulajdonképpen egy általános leírás a Földről, földrajzi alapfogalmakat tisztáz. Szócikkei három részre tagolódnak: hogyan kell helyesen olvasni az adott terület nevét, majd leírja a helyet magát, végül megemlékezik a hely jelentősebb szülötteiről. Jelentősége abban áll, hogy feldolgozta a korábbi hatalmas földrajzi irodalmat (gyakran hosszú részleteket is beiktat művébe), és több esetben hivatkozik forrásaira, így Ibn Hurdádbih, al-Isztahrí, al-Balhí és al-Dzsajhání munkáira is. A bevezetőjének vonatkozó részére l. Marquart 1970², 39; Wüstenfeld 1866, 33; Yāqūt 31; vö. Jwaideh 1987², 48–49. Jákút földrajzi szótárát kivonatolta és az abból származó információkat kiegészítette a 13. századi szerző, al-Kazvíní (1203–1283), kinek ezen munkája az iszlám irodalom első szisztematikus kozmográfiai művének tekinthető. *A teremtmények csodás dolgai és a létező dolgok furcsaságai* című könyve – annak ellenére, hogy tulajdonképpen új eredményeket, illetve egyéni látásmódot nélkülöző kompiláció – az iszlám irodalom egyik legnépszerűbb kozmográfiai műve lehetett a számos fennmaradt másolata és más nyelvű (perzsa, török) fordításai alapján. A két részre osztható műben – az elsőben előbb az égi jelenségekkel (égitestek, ég lakói), majd pedig kronológiai és arab, valamint szír naptári kérdésekkel foglalkozik; a második rész a négy elemről, a meteorokról és szelekről szóló értekezéssel kezdődik, majd a Föld leírása következik a hét klíma szerint (T. Lewicki, al-Ḳazwīnī, in *EI*, IV, 855a–867a; SZŐM I/2, 229) – a következőket írja al-Kazvíní: „Ott kezdődik [a hatodik klíma – *K.Sz.*], ahol a déli árnyék napéjegyenlőség idején hét láb, hat tized s a láb tizedének hatod része. E klíma legvégén az árnyék egy lábbal hosszabb, mint az elején. Kezdődik a keleti törökök lakóhelyeinél: a qānī, a tūn [Jákútnál: qūn – Kmoskó M.], a h̲irh̲īz, a kīmāk, a tuġuzġuz, a turkmān földje, a h̲azar, allān, Ifranğa országa és Andalus északi része mellett, míg a Nyugati tengerhez ér..." (Kmoskó 2007, 85). Tehát csaknem szó szerint megismétli Jákút mondatait. Az al-Kazvíní művét másoló, a 14. század második felében–15. század első harmadában élt bakui származású al-Bakúví *A hatalmas királyok emlékei és csodái könyvének kivonata* című munkájában szintén hasonlóan ír a hatodik klímában élő népekről (al-Bakúví).

[51] A térképet a 13. századra datálják (Chabot 1898, 31). A hatodik klímában élő népek felsorolása (Chabot 1898, 35–36) alapvetően azonos az al-Bírúní, Jákút és al-Kazvíní munkájában levőkkel.

[52] Marquart véleménye – amely szerint a m.rqa/Ma(u)rqa azonos a qūnnal (Marquart 1970², 40, 41), vagyis a mongol Murqa törzs, amely a Távol-Keleten az Amur partján élt, kapcsolatban állt a kipcsakokkal (Marquart 1970², 87–88) – az arab *firqa* 'törzs' szó rossz olvasatából szár-

5–7. században az Amur folyó mentén élt, majd később eltörökösödve 1030 és 1049 között jelent meg Európában (MARQUART 1970^{2}, 48, 57).

Marquart nyomán számos kutató úgy vélte, hogy az európai forrásokban különböző neveken (polovec, Cumani, Cuni stb.) szereplő népcsoport a kitajok elől menekülve, a Huang-ho nagy kanyarulatától északra levő szállásterületéről elvándorolva ért a Volgától nyugatra levő steppére. Marquart elfogadta a – több ellentmondást is tartalmazó – forrás hitelességét, és a későbbiekben is voltak olyan kutatók, akik szintén nem kérdőjelezték azt meg, noha felhívták a figyelmet a benne található vitás helyekre (CZEGLÉDY 1949, 43–44; HORVÁTH 2001, 251; VÁSÁRY 2001; 2003^{2}, 155).

Németh Gyula több cikkében és monográfiáiban is foglalkozott a kun népnévvel (NÉMETH 1930, 141–142; 1940, 95–109; 1942, 170–172; 1991, 57–58). A kunok eredetének kérdéséről döntő jelentőségűek az 1940-ben és 1942-ben megjelent tanulmányai, amelyben miután a *kun* és *kuman* elnevezéseket megvizsgálja, amellett érvel, hogy a két elnevezés azonos eredetű. Vagyis szerinte a „kunok saját nevei a *quman* és a *qūn*", tehát a kelet-ázsiai[53] qūn és magyarországi kun nép közötti kapcsolat híve (NÉMETH 1942, 177–178).

Czeglédy Károly egy alapos történeti földrajzi áttekintést adva a területről, úgy véli, hogy a qūnok és a sárík – ez utóbbiak szerinte a Nanshan vidékén élő sárga ujgurokkal azonosak – 1012 körül vonultak el Belső-Ázsiából a nyugat-szibériai steppére. Ehhez a csoporthoz csatlakoztak a kimek-kipcsak[54] törzsek 1020 körül, vagyis a Szir-

---

mazik (KMOSKÓ 1929, 41; MINORSKY 1942, 98). PELLIOT (1920) Marquart más megállapítását is pontosította, így a kutatók többsége a kipcsakok és mongolok közti kapcsolat lehetőségét is visszautasította.

[53] Többen úgy vélik, hogy Mandzsúriából indult el a kútfőkben említett qūn nép, ezt azonban Pálóczi Horváth cáfolja. Véleménye szerint a forrás alapján a Góbi sivatag keleti részének déli peremén, a Nagy-Hingan-hegység délnyugati vidékén lehetett a qūnok lakhelye (PÁLÓCZI HORVÁTH 1994, 23).

[54] A kimek törzsszövetség kialakulása a Felső-Irtis vidékén a Nyugati Türk Kaganátus 7. századi bukása után kezdődhetett (KUMEKOV 2002, 671), ezzel szemben Senga Toru szerint csak a Türk Kaganátus 745. évi bukása utánra tehető (SENGA 1996, 59). Hasonlóan véli HATHÁZI (2005, 13) is, aki szerint a Tobol–Isim, és az Ob–Irtis folyók vidékétől északra és keletre levő dél-szibériai területen jött létre a kimek-kipcsak szövetség. Gardízí műve alapján a hét törzsük közül egyik a Kipcsak (GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 106). Amennyiben az ujgur sine-uszui feliraton szereplő alakot kétes olvasata miatt nem számítjuk, úgy a kipcsak (qïpčak) elnevezés elsőként Gardízínél tűnik fel. A muszlim szerző arról számol be, hogy a kipcsakok részt vettek a török és protomongol nyelvet beszélő elemekből álló kimek törzsszövetség kialakításában (GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 106). Ez utóbbi a 8. században, mikor a kipcsakok csatlakoztak hozzájuk, a Kulunda-alföldön élt (SENGA 1996, 183–187). A kimek elnevezés a törzsszövetség létrejötte után nem etnikai, hanem politikai értelemben volt használatos (SENGA 1996, 185; VÁSÁRY 2001, 191). A kipcsakok szállásterületét a 8. század második felében a források alapján Senga Toru a Felső-Irtis vidékére helyezi (SENGA 1996, 56–58). Ibn Hurdádbih 9. századi munkájából, amelyben felsorolja a török népeket, nem derül ki, hogy ekkor a kipcsakok a kimekektől függtek-e. Míg a korábbi hét törzs élén a steppei hierarchiában alacsonyabb rangú sad állt, a 9. század második felében a törzseinek száma már 12 volt, és al-Idríszí alapján uralkodójuk már a kagáni címet viselte (HATHÁZI 2005, 13; JAUBERT 1840, II, 222). A 982-ben írt perzsa nyelvű *A világ határai* című munka ismeretlen szerzője szerint ugyan a kipcsakok – akiknek te-

darjától északra[55] létrejött a sárí–qūn–kipcsak egyesülés, amely a 11. század második felétől egy új törzsszövetséget alkot, és amelyet a különböző források kipcsaknak, kumannak,[56] polovecnek hívnak (Czeglédy 1949, 43–50).[57]

Többen a Marquart és Czeglédy által továbbfejlesztett történeti földrajzi elképzelés alapján rekonstruálták a kunok korai történetét (Rásonyi 1981, 107–108; 2000, 311–312; Mándoky Kongur 1993, 17–20; Vásáry 2001, 187; 2003², 155–156; Hatházi 2005, 13–16).

Vásáry István – hangsúlyozva, hogy a népneveket az etnikai történet szempontjából igen korlátozottan lehet felhasználni – a qūn ~ kun azonosság mellett érvel (Vásáry 2001, 186–193).[58] A két népnév összetartozásának bizonyítékaként tekinti a már Marquart által is idézett adatot (Marquart 1970², 57),[59] vagyis hogy a *Régmúlt idők elbeszélése (PVL)* 1377-re datált *Lavrentyij-évkönyv*ben található változatában az 1096-os események kapcsán egy polovec harcosról olvashatunk,[60] kinek neve Kunui *(Кунуи)*. Ugyanez a személy az 1425-ös *Ipatyij-évkönyv*ben[61] pedig Kuman *(Куман)* néven szerepel. Itt azonban felmerül a gyanú, hogy a *PVL Ipatyij-kódex*ben levő apográf változatának szerkesztője vagy másolója egyszerűen kicserélte a számára értelmetlen *Кунуи* alakot a *Куман*-ra.[62] Névtanilag meglehetősen szokatlan, hogy az egyén tulajdonneve azonos a népének elnevezésével, hacsak a nevét nem a

rülete ekkor délen, az Urál vidékén, a besenyőkével szomszédos – a kimekektől külön éltek, de uralkodójukat az utóbbiak nevezték ki (Göckenjan–Zimonyi 2001, 209), ez pedig alárendeltségi viszonyra utal. A Dzsajhání-hagyomány besenyő fejezeteiben is szerepelnek a kipcsakok (Göckenjan–Zimonyi 2001, 164, 221, 250). A kimekek törzsszövetségéből azonban hamarosan kiléptek a kipcsakok, és egy új politikai alakulatot hoztak létre.

55 Czeglédy konstrukciójában van egy földrajzi probléma is, ugyanis úgy gondolja, hogy a sárík és a qūnok Nyugat-Szibéria déli részére vándorolnak, erre azonban nem utal a forrásunk.

56 Érdekes Czeglédy megjegyzése, mely szerint a sárgáknak (sārī), azaz a sárga ujguroknak – kiknek régi neve a sarï – a szintén 'sárga' jelentésű *komán* elnevezést a kipcsakok valamelyik török nyelvű törzse adhatta (Czeglédy 1949, 48). Vagyis a sárga jelentésű *sarï*-t lecserélték az ugyancsak sárga jelentésű *komán*-ra, és a későbbiekben – hasonlóan a mongolok tatár néven való említéséhez a forrásokban – a törzsszövetség ezen a néven szerepel.

57 Senga Toru némi ellentmondást vél felfedezni Czeglédy rekonstrukciójában, minek következtében úgy gondolja, hogy Czeglédy végül is a sárival való azonosítás mellett áll (Senga 1996, 151).

58 Vásáry szerint a kunok és a kipcsakok eredetileg két külön nép voltak. A Huang-ho vidékéről elmenekülő kunok a Kazak-steppén a 11–12. század folyamán olvadtak össze az ott élő kipcsakokkal (Vásáry 2001, 188).

59 Ezzel már Pelliot is vitatkozott, ugyanis nem tartja Marquart érvelését meggyőzőnek (Pelliot 1920, 136).

60 „...половчину, именем Кунуи [...] И заведь Кунуи...", azaz „egy polovec vitéznek, név szerint Kunujnak, [...] Kunuj vezette (*PSZRL*, I, 239).

61 „Половчину именем Куману" (*PSZRL*, II, 229).

62 A *PVL* szerzői, szerkesztői nyilván tudtak a kuman–polovec azonosságról, l. *Кумани рекше Половци* (*PSZRL*, I, 234).

ruszoktól kapta. Ezt alátámaszthatja az a tény, hogy a *Kuman* mint személynév a források alapján ritka a kunok által lakott területen.[63]

Horváth Ferenc az orientalisták eredményeit összevetve a régészeti adatokkal úgy gondolja, hogy ha a hasonló hangzású kun és qūn népnév mögött nincs is etnikai azonosság, az utóbbi mégiscsak jelen volt a későbbi nagy kimek–kipcsak–kuman törzsszövetségben, és ebbe nem a nyugat-szibériai területeken, hanem a Szemirecsje vidékén olvadt be az 1030-as években (Horváth 2001, 250–256).

Hatházi Gábor Czeglédy (1949) és Pálóczi Horváth (1994) koncepciójára támaszkodó frappáns összefoglalása szerint a kitajok elől menekülő qūnok elérték a kanszui (sárga) ujgurok, azaz sárík területét, de jelentős részük 1008-ban immár közösen kénytelen nyugatabbra menekülni. Az 1012/13–1017/1018 közötti időszakban érték el a Szemirecsje vidékét, majd innen is továbbvonultak, és 1020 táján jelentek meg a Szir-darja mentén élő oguzok és türkmének területén, ahol kapcsolatba kerültek a kipcsakokkal, akikkel a Kazak-steppén közös hatalmi szervezetet hoztak létre, amelyben meghatározó lett a kipcsak kultúra. Megemlíti, hogy többen feltételeznek az előbbi déli ág vándorlása mellett egy északi vándorló qūn-sárí csoportot is, akik 1028 körül a tangutok elől menekülnek a már a Kazak-steppén élő első csoporthoz. Innen pedig nem tisztázott okokból költözött a kun törzsszövetség a délorosz steppére (Hatházi 2005, 14–16).

Sajátos álláspontot képvisel az orosz orientalista, Kljastornij, aki több munkájában is foglalkozik a kipcsak és kun kérdéssel (1986, 1986a, 1996, 2005). Az egyik rövid munkájában – minden hosszabb magyarázat nélkül – a három muszlim szerző,

[63] Az óorosz forrásokban tulajdonképpen az előbb említett mellett csak az 1103. évi események kapcsán van rá adatunk. A *PVL*-ben a ruszok által legyilkolt húsz kun között a *Lavrentyij-évkönyv*ben egy *Куман* (*PSZRL*, I, 279), míg az *Ipatyij-évkönyv*ben egy *Кунамъ* alak szerepel (*PSZRL*, II, 255), ez utóbbi pusztán betűtévesztés következménye lehet. A későbbiekben három „vlach" *Коуманъ* neve jelenik meg azok között a földművesek között, akiket a montenegrói Zice (ma Žiča, Szerbia) kolostorának adományozott a szerb uralkodó, Sztyepan (1222–1228). Ugyancsak a vlach lakosságú Pijanici (a mai Koszovó területén) városában tudunk *Komani* nevű családról, valamint egy másik szintén „vlach" *Komanic* családot említ egy 1330-as évekből származó oklevél Katun Bariljevszki településről (ma Barilevë nevű falu Koszovó területén). Egy bolgár előkelő, *Κόμανος* is megjelenik a 14. század végi bizánci forrásokban. A magyarországi oklevelekből ismerünk patronimikonokat olyan „vlach" kenézek között, akik a Magyar Királyság területére költöztek: *Komán* (1424), *Kuman* (1428), *Koman* (1434). A 15. századtól a romániai onomasztikonban is megjelenik a név különböző alakja: a cigány *Команъ* (1458), *Koman Kure* (1460), *попи Комани* (1482–1496), *Данчюл сынь Команшв* (1489), a cigány *Команча* (1487), *Коман* (1511), *Coman, Cuman* (1623), *Coman Grigorie, Coman Matiei* (18. század) (Stoyanov 2001, 315–332). Magyarországon első adat a *kun* alakra mint személynévre az 1138-as dömösi összeírás során bukkan fel (az eredeti oklevél elveszett, 1329-es hiteles átirata maradt fent): „sunt mansiones servorum, qui ... dant panem ... In villa Edelin: Feles, *Cunos*, Laurenci". De Györffy egy 1201-es oklevélben olvasható adat – „Gregorio, Buus, *Cunus* sine heredibus" (*HO*, V, 4) – kapcsán is óvatosságra int, vagyis hangsúlyozza, hogy nem tudni, melyik török nyelvű népcsoporthoz tartozhatott az oklevélben szereplő Buus (Györffy 1990a, 214). Mások szerint azonban a 12. századi magyar–bizánci és magyar–rusz háborúk során „nem kevés kun hadifogoly kerülhetett be... Magyarországra" (Kristó 2003, 219). Magyarországon a 13. század végétől tűnnek fel *Kun* személynevek nagyobb számban (Fehértói 2004, 472).

al-Bírúní, al-Marvazí és Mahmúd al-Kásgarí munkáiban szereplő népneveket összevetette a kínai forrásokban, Edesszai Máté krónikájában, valamint az óorosz és nyugati forrásokban megjelenő népcsoportok elnevezésével. Úgy véli, hogy a qūn nép azonos az al-Kásgarínál szereplő jabákuval, a kínai források tie-löivel, az örmény krónikásnál szereplő „kígyók népével", valamint az óorosz források хынъ nevű népével és a nyugati kútfők kunjaival és kumanjaival. A sárí (šārī) pedig al-Kásgarí baszmiljaival,[64] Edesszai Máté „fakóival", talán a kínai források sárga türgeseivel és az orosz évkönyvek половцы népcsoportjával,[65] valamint a nyugati kútfők Plawci, Plauci, Pallidi és Falones népével. Vagyis úgy tűnik, hogy két fő összetevőből, azaz kuman/kun és polovec törzsekből álló törzsszövetséget feltételez. Ezt azonban nem lehet azonosítani a kipcsakokkal,[66] akik még a 11–13. században az Irtis és a Kaszpi-tenger közötti területen nomadizáltak (Kljashtornyj 1997, 151–153). Egy másik munkájában visszatér a kérdéshez, az azonosításokat megindokolva és részletesen áttekintve a kérdést, néhány dologtól eltérően tulajdonképpen az előzőekben leírtak mellett érvel. Úgy véli, hogy korábban a tie-lö/tokuz oguz törzsszövetséghez tartozó török qūn és káj nép[67] a 11. század első felében a kitajok nyomására kénytelen

[64] A baszmilok népe a Sui-dinasztia korabeli (581–618) forrásokban tűnik fel, ezekből egy Bes-balik városától és az Északi-tengertől (Bajkál-tó) délre, a türköktől északnyugatra élő erdőlakó nép képe bontakozik ki. Nem voltak fejedelmeik, csak vezetőik. Északi törzseiket a nyugati türkök vetették alá (Golden 2006/7, 26–27). A baszmilok később részt vettek a II. Türk Kaganátus (745) megbuktatásában (Vásáry 2003², 79; Dobrovits, ms, 215–217), később (750–753 k.) korábbi szövetségeseik, az ujgurok elüldözték őket. Ekkor Bes-balik környékére húzódtak, majd fokozatosan áttértek a földműves életmódra (Vásáry 2003², 95). Kljastornij úgy gondolja, hogy az ujgurok által korábbi területeikről elüldözött baszmilok a 860-as években a sárga türgesek régi területein, a Szemirecsje vidékének északkeleti részein voltak, ezért kaphatták a šarı nevet, amit ő összeköt a török *sarı* 'sárga' szóval, és itt jabáku (yabāqu) fennhatóság alá kerültek (Klyashtornyj 2005, 245).

[65] Hasonlóan azonosítja a forrásokban szereplő népneveket a Szavinovval közös munkájában is (Kljastornij–Szavinov 2005, 140–142).

[66] A kipcsakokat a xianbei eredetű xieyantuo törzzsel azonosította, amely a II. Türk Kaganátus szir népének feleltethető meg. Ez a törzs, miután 646–647-ben a belharcok és az ujgurok támadása következtében a pusztulás szélére jutott, megalázó jelentésű óvónevet vett fel, hogy félrevezesse a természetfeletti erőket. Így lett a korábbi szir nép neve a 'szerencsétlen, boldogtalan' értelmű *qïbčaq, qïvčaq*. Az Ujgur Kaganátus felemelkedése (745) után a szirek, kiknek a lealacsonyító jelentésű kipcsak nevét használták a győztes ujgurok (l. a népnevekkel kapcsolatos fejezetet), kénytelenek voltak a mongóliai területekről az Észak-Altaj és a Felső-Irtis vidékére költözni, ahol később létrejött a Kimek Kaganátus, amelynek egyik törzse a kipcsak volt (Kljastornij 1986, 22–32; 1986a, 153–163). Kljastornij felvetését gyengíti, hogy a kipcsakok 9–14. századi kultúrájának – melynek nyomait Kazahsztán, az Urál, Nyugat-Szibéria és Kelet-Európa területén tárták fel – előzményei fellelhetők a Tien-san és Szemirecsje vidékén élt nyugati türkök kultúrájában, de nem a Mongólia és Szaján–Altaj keleti türkjeinek hagyatékában (Tabaldijev 1996, 68–69).

[67] A káj és a xi nép azonosságát korábban már a francia sinológus, Pelliot (1920, 150) is felvetette, később pedig Minorsky is erre támaszkodott (Minorsky 1942, 95–98), azonban Ligeti (1986, 407) jelzi, hogy a két népnév azonosítása komoly fonetikai nehézségekbe ütközik. Klyashtornyj (2005, 246) úgy véli, hogy létezett egy fehér xi csoport is, mely már a 7. században török nyelvű népekkel élt együtt.

volt a mongóliai steppékről Nyugat-Szibéria, Észak-Dzsungária és a Szemirecsje északkeleti vidékére költözni. Itt egyesültek azokkal a sáríkkal, azaz a baszmilokkal, akik a 9. században elfoglalták a területet a sárga türgesektől. Miután vereséget szenvedtek a karahanida karlukoktól, mindkét csoport még nyugatabbra vonult a hagyományos közép-ázsiai migrációs útvonalon. Ennek során a kipcsakokkal is kapcsolatba kerültek, de a kapcsolat jellege nem világos (Klyashtornyj 2005, 247). Kumekov (1993, 66) nyomán úgy gondolja, hogy a 9–10. században az Aral-tótól északra levő, a Déli-Urálig húzódó területen nomadizált egy különálló nép, a kuman, amely a 11. század elején a kipcsakok fennhatósága alá került. A 11. század közepén ezek a kumanok a sárí és qūn néppel együtt vándoroltak a Volgától nyugatra, ahonnan kimozdították az úzokat. Ennek a Kijevi Rusz déli határán újonnan megjelenő törzsszövetségnek két fő etnikai összetevője a qūn-kuman és a sárí-polovec. Az utóbbiak a Kijevi Rusz déli határán, míg az előbbiek a polovecek területétől nyugatra kaptak területet. Hangsúlyozza, hogy a sárí-polovec törzsszövetségben jelen volt a türk Asina nemzetség, és hogy a „dunai polovecek" közül emelkedik ki a II. Bolgár Cárságot megalapító Aszen-dinasztia (Klyashtornyj 2005, 243–248). Úgy tűnik tehát, mintha a qūn-kuman résznek ebben nem lenne szerepe. Vagyis ebben a tanulmányában vázolt konstrukciójában több kérdést is nyitva hagy. Ilyen például, hogy ha a qūn nép a 11. század első felében hagyja el a mongol steppéket, hogyan lesz azonos a 9–10. században már a Déli-Urál vidékén élő kumanokkal. Az is ellentmondásos, hogy milyen kapcsolatot is tételez fel a polovecek és a kumanok között. Arra sem ad választ, hogy amennyiben nem lehet összekötni a kipcsakokat a polovec–kuman törzsszövetséggel (Kljashtornyj 1997, 153),[68] mivel indokolhatók azon forrásos adatok, amelyek viszont vagy egyértelműen azonosítják a kumanokat a kipcsakokkal,[69] vagy olyan adatok olvashatók bennük, amelyek szintén a kapcsolatokat igazolják.[70] Vagy ha ezek a különböző népcsoportok egy qūn-kuman és sárí-polovec vezetés alatt egyesültek, miért ír külön a qūn-kumanokról és külön a polovecekről?

Kljastornij hipotéziséhez hasonlóan a két koncepció sajátos ötvözete a steppei nomád népek egyik legnagyobb kutatójának, Goldennek a feltételezése. Egy 2005-ben megjelent tanulmányában alapos kutatástörténeti áttekintés után úgy gondolja, hogy 1026-ban a kitajokkal szövetséges tangutok Gansu ellen támadtak, majd 1028-ban újból, minek következtében 1036-ra Gansuban az ujgurok helyét a tangutok vették át. Ezeknek a háborúknak a következtében vonultak nyugatabbra

[68] Noha később úgy fogalmaz, hogy vándorlásuk során biztosan érintették a kipcsakok területét, de nem tudni, milyen jellegű volt a kapcsolat (Klyashtornyj 2005, 247).

[69] Rubruk: „Itt szoktak volt a kipcsaknak mondott kunok legeltetni; a németek valaninak [falbennek] nevezik őket [...] Az egész területen a kipcsak kunok laktak" (Wyngaert 1929, I, 194–195; Györffy 1986, 231).

[70] Ibn al-Athír: „El is jutottak a tatárok Szúdák városáig. Ez Kipcsáknak az a városa [...] Végül Kipcsák lakói és az oroszok a nagy vereség után fejveszetten menekültek ..." (*A tatárjárás...*, 59–60, ford. Katona T.; vö. Richards 2008, 223–224; Ibn al-Aṯīr x, 417–418). Ebben a forrásban a Kipcsák egyértelműen a kunok területére utal, Kipcsák lakóinak és az oroszoknak a veresége pedig az 1223-as Kalka menti csatára.

a qūnok és a kájok. A qūnok 1050 körül érkeztek arra a területre, ahol a kimekek helyét a törzsszövetség vezetésében a kipcsakok vették át. Az újonnan jött qūnok beilleszkedtek ebbe a kipcsakok vezette hatalomba, és a nomádokra jellemző módon őket mint csatlakozott népeket küldték előhadként nyugatabbra. Ezzel magyarázható, hogy a kipcsak törzsszövetség hatalmát terjesztő qūnok nevével találkozott a magyarság. Mindeközben a qūn népnév is módosult: *qūn* + *-man* > **quman*. Ehhez hasonló a türkmén népnév, amely esetben az iszlámot felvett türk (török) népcsoport neve türkmén lett (Golden 2005, 268–269). Ehhez hasonló koncepció olvasható egy későbbi munkájában, amelyben azt írja, hogy a nesztoriánus qūnok elhagyva a kitaj Kína szomszédságában levő szállásterületüket, nyugatabbra vonultak, ahol összetűzésbe keveredtek a muszlim karahanidákkal. Ahogy a földműves területeken élő szomszédaik látókörébe kerültek, nevüknek egy kissé módosult változata, a *Cumani* (*qun* + *-man* 'those who are Qun-like'), illetve annak tükörfordításai az orosz *polovec*, a latin *pallidi*, a német *valvi* és az örmény *χartešk*' jelenik meg a forrásokban. A nevüknek ez az átalakult formája tükrözi azt, hogy a vándorlásuk során ők maguk is megváltoztak, hasonlóan a karlukokhoz és az oguzokhoz, akiket, miután muszlimok lettek, türkméneknek neveztek. Golden – úgy tűnik, hogy elfogadta Kljastornij feltételezését (Klyashtornyj 2005, 245) – a *Dīwān*ban szereplő jabákuval azonosítja a qūnokat, így oldotta meg, hogy al-Kásgarínál nincsenek qūnok. Al-Kásgarí felsorolásában ugyanis a kájokat (qāy) a jabáku (yabāqu) követi (Dankoff–Kelly 1982–85, I, 82, 83), vagyis hasonló a sorrend al-Bírúnínál (Wright 1934, 144; vö. Rozenfeld–Ahmedov 1975, 116) és Jákútnál (Marquart 1970[2], 39; Wüstenfeld 1866, 33; Yāqūt 31; vö. Jwaideh 1987[2], 48–49) olvashatóhoz, akiknek műveiben a kájok után a qūnok következnek (Golden 2006/7, 40). A csak al-Marvazínál szereplő sárí (šārī) pedig a más forrásokból is ismert baszmil néppel[71] azonos, tehát Golden kizárja a kipcsak ~ sárí azonosságot. Úgy véli, hogy a qūn/jabáku és baszmil/sárí szövetség bizonyos területeken a kígyó/sárkány népeként volt ismert, és ez a név jutott el közvetítők útján Edesszai Mátéhoz (Golden 2006/7, 13–42). Ez a társulás, miután elérte a Volgától keletre élő kipcsakok területét, részt vett egy új hatalmi berendezkedés, a kuman–kipcsak törzsszövetség létrehozásában (Golden 2006/7, 40).

[71] Golden szerint, mivel al-Kásgarí a baszmilokat azon népek (káj, jabáku és tatár) között sorolja fel, „kiknek megvan a saját nyelvük, de törökül is jól tudnak" (Dankoff–Kelly 1982–85, I, 82–83), feltételezhető, hogy nem valamilyen köztörök, hanem ogur-török nyelvet beszélhettek. Az arab *šārī* pedig egy **šarï* alakra vezethető vissza, ami az ogur-török megfelelője a köztörök *sarïġ* 'sárga' szónak (Golden 2006/7, 36). A sárí tehát egy ogur-török jellegű név, amelyről nem tudni pontosan, hogy a népnek az igazi neve volt-e, vagy pedig saját baszmil vezető rétege adta népének (Golden 2006/7, 41).

A sárík és kipcsakok azonosításának hipotézise

Mint már volt szó róla, a muszlim forrásokban szerepel egy másik népnév is, ami kapcsolatba hozható a kunokkal. Al-Marvazínál egy *šārī* (olv. sárí),[72] míg Aufí perzsa szövegében egy *sārī* (olv. szárí) megnevezésű etnikum is szerepel. Az utóbbi alakot fogadja el a turkológusok többsége helyesnek – annak ellenére, hogy Aufí másolta al-Marvazí munkáját –, mivel a perzsa szövegben levő *sārī* összeköthető a török *sarïg, sarï(ġ)* 'sárga' (Clauson 1972, 848; Doerfer *TMEN*, III, 220–221) jelentésű szóval, ez pedig a kun és kuman szavak sárga, fakó etimológiájával. Erre az etimológiára támaszkodva a kutatók egy része, elvetve a kunok azonosságát a qūn néppel, inkább a forrásban szereplő sáríval való azonosítás mellett érvel (Raszovszkij 1935a, 245–262; Bartold 2002a², 396). Bartold az Aufínál szereplő szárít településnévnek tartotta, és a Csu folyó vidékére helyezte. Mivel a török *sarï/sarïy* szó 'sárga' jelentésű, a kunok pedig világos hajúak, úgy vélte, hogy a földrajzi elnevezés és a török melléknév között nem lehet véletlen az összefüggés.[73] Szerinte a sárí népnév földrajzi nyomait a Szemirecsje vidékére lehet lokalizálni, és a nevek jelentéstani hasonlósága is a két nép közötti kapcsolatokra utal, így a sárí ~ kun/kipcsak azonosítás mellett érvel (Bartold 2002a², 395–396), és nyomában az orosz régészek jelentős része is. Egy másik orosz kutató, Raszovszkij antropológiai érveket is felsorakoztatva – vagyis al-Umarí[74] és a

72 Az al-Marvazínál szereplő *šārī* alakban Senga szerint nem lehetetlen, hogy a 'sárga' jelentésű tatár (qūn) szó átírása rejlik. De hozzáteszi, hogy nem ismerjük a korabeli tatárok nyelvét, és *A mongolok titkos történeté*ben a színnév *šira* (l. *Šira-ke'er* 'Sárga puszta' (Ligeti 1962, 18, 118; 1971, 67.§, 252.§), vagy *šira altan* 'sárga arany' (Ligeti 1962, 132; 1971, 274.§), a burjátban és az urduszban *šara* (Senga 1996, 153).

73 Egyébként Bartold, akárcsak Minorsky a *Hudúd al-álam (A világ határai)* kiadásakor, az Aufínál szereplő népnév *qūn* olvasatát is megkérdőjelezte (Bartold 2002a², 395; Minorsky 1937, 182), ezt azonban a később ismertté vált arab változat megerősíti.

74 Al-Umarí mameluk történetíró, 700/1301-ben egy olyan előkelő családban született Damaszkuszban, amelynek tagjai szülővárosában és Kairóban jelentős pozíciót töltöttek be 1293 és 1393 között. Ennek következtében al-Umarí édesapja mellett – aki előbb a damaszkuszi, majd a kairói kancellária vezetője volt – kezdte meg működését. Rövid ideig tartó kegyvesztettsége miatt börtönbe zárták, majd kiszabadulva 1339 és 1342 között a damaszkuszi kancellária vezetője lett, ahol távozása után testvére vette át a helyét, ő pedig haláláig (749/1349) már nem töltött be hivatalt. Míg édesapja és testvérei sikeres hivatalnokok voltak, szerzőnk konoksága és szókimondása következtében gyakran vonta magára mások haragját. Ugyanakkor kitűnően eligazodott az adminisztráció útvesztőiben, átlátta a politikai helyzetet, és remekül írt. Ezt alátámasztja egy 1312-ben Kairóban írt adminisztrációs kézikönyve is, valamint az enciklopédikus *Maszálik al-abszár fī mamálik al-amszár* c. munkája is. Ennek a második, a mongol világbirodalomról szóló részében a következőket írja a kipcsakokról: „Ennek a földnek a törökjei becsületességük, bátorságuk és hűségük miatt, tökéletes testalkatuk, szép arcvonásaik és okos jellemük miatt fajuk legjobbjaihoz tartoznak" (Lech 1968, 138; vö. Németh 1942, 172).

kínai *Kang mu* évkönyv[75] alapján – úgy véli, hogy a kunok szőkék voltak,[76] így ő is a sáríkkal való azonosítást fogadja el (RASZOVSZKIJ 1935a, 245–262).

Minorsky, aki kiadta al-Marvazí munkáját, kommentárjában az egész népmozgást 1030 és 1050 közé datálja (MINORSKY 1942, 103–104). Véleménye szerint az al-Marvazínál szereplő qūn egy nesztoriánus kereszténységet felvett nomád törzsszövetségnek (kereit, öngüt) csupán egy részét jelölte, vagy egy másik lehetőség az, hogy a qūn nevet a kitajok adták egy olyan népnek, amelyet más néven ismerünk (MINORSKY 1942, 97–98). Ugyanakkor amellett foglal állást, hogy a qūnok az Edesszai Máté munkájában szereplő kígyók népével, míg a sárí (šārī) a hartes (χartēš) nevű néppel azonos (MINORSKY 1942, 103).[77]

Györffy György elfogadja Bartold azonosítását, és szerinte is a kunok/kipcsakok a sárí néppel azonosíthatók. Györffy azzal érvel, hogy míg a nesztoriánus qūn nép csak a 11. században vonul ki Kínából, addig a kipcsakokat a 9. századi muszlim földrajzíró, Ibn Hurdádbih már Nyugat-Szibériában említi (KMOSKÓ 1997, 108). Mivel a forrásainkban nincs adat arra, hogy a qūnok a kipcsakok területére vonultak volna, illetve hogy a két nép összekeveredett volna, kizárt a qūnok azonossága a kipcsakokkal vagy a kunokkal, és a magyar kun népnév is független a qūn etnonimától (GYÖRFFY 1990a, 201, 218).

Kumekov a kimekekről szóló monográfiájában a sárí ~ kipcsak azonosság mellett foglal állást. Úgy gondolja, hogy az előbbi népcsoport a Szemirecsje, azaz a Hétfolyó vidékének északkeleti részén lakott, itt érte őket a Dzsungáriai-kapun keresztül érkező török nyelvű kájok és qūnok támadása. Ennek következtében a kimekek közé tartozó sárík, azaz a kipcsakok az oguzoknak a Szir-darja, Déli-Urál előhegyei és a Kaszpi-tenger északi partvidéke által határolt területére kellett vonuljanak (KUMEKOV 1972, 125–129). A kimek-kipcsak *(šārī)* törzsszövetség nyugati csoportja, a kumanok a 9–10. században már az Aral-tótól északra éltek, innen vonultak a Fekete-tenger vidékére. Ezt a csoportot nevezik az orosz források polovecnek. Hozzáteszi, hogy a polovec elnevezésnek tulajdonképpen két használata van: egyrészt a nyugati ágnak, azaz a kumanoknak a neve; másrészt a polovec elnevezés vonatkozik a kipcsak törzsek minden tagjára (KUMEKOV 1993, 66–67).

Omeljan Pritsak úgy gondolja, hogy al-Marvazí két különböző időben lezajlott népmozgást mos össze, melyek közül az egyik a 8–10. században zajlott le, míg a másik az 1040 és 1050 közti időszakra datálható. A török nyelvű kipcsakok 744-ben, az ujgur hatalomátvételkor elhagyták a mai Mongólia területét, és a Volga, valamint az Iszik-köl közti részen telepedtek le, ahol a 9. században Mandzsúriából az Irtis vidékére érkező protomongol nyelvet beszélő kimekekkel lettek szomszédosak. Majd az

[75] „A Kang mu című kínai évkönyvek az 1237-es évre vonatkozóan azt állítják Kin-cs'a-ról (azaz Kipcsakról), hogy ez az ország 30 000 li távolságra van Kínától. [...] Kitűnő lovaik vannak és a jómódú nép nagyszámú lovakat legeltet. Ügyesek a bőr és érc feldolgozásában. Kék szemük és vörös hajuk van." (NÉMETH 1942, 172; vö. BRETSCHNEIDER 1910[2], 72.)

[76] L. még a 33. jegyzetet.

[77] Minorsky már korábban, *A világ határai* kiadásában a *Kipcsak* fejezet kommentárjában is az Aufínál szereplő száríkkal azonosítja a kipcsakokat (MINORSKY 1937, 317).

utóbbiak bekebelezték a kipcsakokat, akik – mivelhogy a Türk Kaganátus hagyományainak fenntartói voltak[78] – jelentős hatást gyakoroltak a hódítóikra. Pritsak véleménye szerint a kipcsakok nevezték a kimekeket qūnnak vagy qumānnak. Szerinte tehát a qūnok a kimekekkel azonosak, a sárík pedig a kipcsakokkal.[79] Ugyanakkor a kájok is helyet kapnak a rekonstrukcióban mint egy szintén protomongol nyelvű népesség, amely korábban a kimekek mandzsúriai szomszédja volt. Pritsak szerint ugyanis a kájok egy a turkesztáni karahanidák elleni sikertelen támadás (1017–1018) után a steppén láncreakciót indítottak el. Ők szorították a qūn ~ kimek népességet nyugatabbra, akik viszont a kipcsakokat lökték tovább, ezek pedig rátámadtak az úzokra, akik pedig a délorosz steppén élő besenyők ellen fordultak (Pritsak 1982, 332–337).

Ahinzsanov hipotézise csak részben illeszthető ide, ő ugyanis a középkori kipcsakokról szóló monográfiájában úgy gondolja, hogy al-Marvazí qūnjai valamilyen keresztény kitaj néprésszel azonosíthatók. Ez a népcsoport pedig az 1030-as években előbb a Keleti-Tien-san vidékére költözött, innen a legelőhiány következtében a Szemirecsje mentére vonulva az 1040-es években kiszorította a sáríkat, akiket a kipcsakokkal azonosít, majd velük együtt továbbvonult nyugatra (Ahinzsanov 1995, 184–197). Hasonló állásfoglalás olvasható ki egy későbbi, ugyancsak a kipcsakokról szóló kutatástörténeti áttekintéséből is, amelyben elsősorban az orosz kutatók eredményeit foglalja össze a 18. századtól (Ahinzsanov 2006).

Hudjakov a kipcsakok régészeti hagyatékának eredetét vizsgálva kitér az orientalisták kipcsakok eredetével kapcsolatos hipotéziseire, és közvetve a kipcsak ~ sárí azonosságot vallja (Hudjakov 2004).

A kun ~ qūn és a kun ~ sárí azonosságát megkérdőjelezők

Egyes kutatók rámutatnak a kunoknak a qūn vagy a sárí (šārī) néppel való azonosításának problémáira. Így Pálóczi Horváth összefoglalva a korábbi feltételezéseket, több kérdést is fölvet. Hangsúlyozza, hogy az al-Marvazí által leírt vándorlást csak abban az esetben lehetne a kipcsakokhoz/kunokhoz kötni, ha ennek a népmozgásnak a déli ága mellett (elfogadva Czeglédy földrajzi kommentárját: ez a Dzsungáriai-kapu és az Aral-tó közé helyezhető) volt egy északi ága is, ami „a Balhas-tótól északra a Kazak-hátságon", azaz a kipcsak–kimek törzsek területén zajlott volna (Pálóczi Horváth 1994, 26). Ezt azonban forrásaink nem támasztják alá. Pálóczi Horváth összefoglalása szerint a sárík csak a Szemirecsje vidékéig juthattak el, míg a qūnok egy része a forrásnak megfelelően feltehetően valóban elérte a horezmi területeket, de egyik nép sem azonos a 11. századi eleji kipcsakokkal. A 11. században feltételez egy újonnan kialakuló törzsszövetséget a Kazak-steppén, és ennek kuman neve valószínűleg az

[78] Vagyis Pritsak elfogadja a Sine-uszu tó partján talált ujgur felirat bizonytalan olvasatát, amely szerint „Amikor a türkök-kipcsakok ötven évig uralkodtak [felettünk]..." (Kljastornij 1986, 22; 1986a, 153–154). Ezzel szemben l. Berta 2004, 271, 282, 301 (É 4).

[79] Ez azonban ellentmond mind al-Marvazínak, mind pedig azoknak a muszlim szerzőknek, akik szerint a kimekek a 8. század második felében a Felső-Irtis vidékén éltek (Senga 1997, 189).

egyik vezető törzs nevével lehet azonos (Pálóczi Horváth 1994, 26; vö. Pálóczi Horváth 1996, 20–21).[80]

Senga Toru részletesen elemezve és összevetve azokat a forrásokat egymással, amelyekben a qūn népnév szerepel, valamint megvizsgálva a közel egykorú kínai kútfőket, úgy véli, hogy a népmozgás hátterében a kitajok támadásai állnak a tatárok[81] és a nyugati ujgurok ellen. Feltűnő azonban, hogy mind az al-Marvazí leírta népmozgás résztvevői közül, mind az al-Bírúnínál[82] felsorolt népek közül hiányoznak a tatárok. Mindez azért is figyelemre méltó, mert a kínai forrás, a *Liao shi*[83] alapján tudjuk, hogy a kitajok 1012-ben vereséget mértek a tatárokra, akiknek egy része fogságba esett, más része pedig elmenekült. Ezután a kitaj sereg a nyugati ujgurok ellen fordult, akiket szintén legyőztek. Ugyanakkor al-Kásgarí – aki pedig a karahanida birodalommal szomszédos területek etnikai viszonyaival tisztában volt – a kájokat és a tatárokat említi, de ő is hallgat a qūnokról.[84] Hasonlóképpen a gaznevida szultánok testőrségében szolgáló különböző török népeket említő költők, kiknek verseiben feltűnnek a karlukok, jagmák, kájok (qāy), csigilek és tatárok más népek mellett, sem tesznek említést a qūnról (Senga 1996, 143). Senga tehát a következőképpen rekonstruálja a történteket: a forrásokban szereplő kájok nem mások, mint a kitajok déli szomszédságában élő xik,[85] akik már a 9. század végén kitaj fennhatóság

[80] „…nem bizonyos, hogy a Marvazinál szereplő *qun* nép valóban azonosítható az európai kunok őseivel. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Hétfolyó vidékére és a Kazak-hátságra a XI. század elején Belső-Ázsiából új török törzsek érkeztek, s hogy a nyugat-szibériai kipcsak törzsek ezekkel szövetségre léptek és megerősödtek. Ez a koman-kipcsak törzsszövetség 1030–1050 között már a Volgáig terjeszkedett, 1054 után pedig megjelent a Volgától nyugatra" (Pálóczi Horváth 1996, 20–21).

[81] A mongol nyelvet beszélő tatárok neve már a 8. századi türk feliratokon megjelenik, történetük folyamán szoros kapcsolatban álltak a török nyelvű népekkel. A tatárok a 12. századtól ellenséges kapcsolatban álltak a mongolokkal, akik Dzsingisz kán vezetésével a 13. század elején legyőzték őket. Ennek ellenére a Dzsingisz kán által létrehozott birodalom nyugati részét és népét tatároknak nevezik a forrásokban. Ezt a politikai nevet átvették az Arany Horda fennhatósága alatt élő török nyelvű népek is (Vásáry 1986, 25–27).

[82] Al-Bírúnínál a 6. klímában élő népek között szerepelnek a qūnok is a kájok, kirgizek, kimekek, tokuz oguzok, türkmének stb. mellett (Rozenfeld–Ahmedov 1975, 116; Wright 1934, 145). Vagyis itt a sárík nem, de a kirgizek, kimekek és tokuz oguzok szerepelnek. Ez utóbbiak ekkor biztosan a nyugati ujgurokkal azonosak, akik között lehettek sárgafejű ujgurok is (Senga 1996, 141).

[83] A kitaj dinasztia legitimitásával kapcsolatos hosszú vita után 1344-ben a mongol Yuan-dinasztia (1271–1368) idején állították össze a 116 kötetes *Liao shi*t, amelynek szerkesztői korábbi forrásokat, így többek között a mára elveszett, a Liao-dinasztia uralma alatt összeállított *Shilu*t és a dzsürcsi Jin-dinasztia (1115–1234) uralma idején írt *Liao shi*t is felhasználták.

[84] Al-Kásgarí nyugati irányból kelet felé haladva sorolja fel a különböző török népeket. A Bizánci Birodalomtól indulva a sorrend a következő nála: besenyő, kipcsak, oguz, jemek, basgirt, baszmil, káj, jabáku, tatár és kirgiz. Megjegyzi, hogy az utolsó van legközelebb Kínához (Dankoff–Kelly 1982–85, I, 82). Senga feltételezi, hogy az lehet a magyarázata annak, hogy egyazon forrásban nem szerepelnek a tatárok és a qūnok, hogy a két nép azonos (Senga 1996, 144).

[85] A xi/káj népcsoporttal – akiket a türk feliratok tatabi népével azonosít – kapcsolatos elképzelések áttekintését l. Golden 1985, 16–22; 2005, 254–256; 2006/7, 16–17.

alatt álltak, és még a 12. században is említik a xiket a kínai források. Így feltehető, hogy a kitaj hadseregben szolgáló kájokra utalhatott al-Marvazí, a gaznevida költők verseiben szereplő kájok pedig a kitajok ajándékaként kerülhettek a karahanidák, majd a gaznevidák kezébe.[86] A qūnok pedig Senga szerint nem mások, mint a kitaj forrásokban zubu néven szereplő nesztorianizmusra áttért tatárok egyik csoportja, akik a 11. század elején kerültek a Liao-dinasztia uralma alá. Vagyis úgy gondolja, nem lehetetlen, hogy azokat a tatárokat nevezték qūnnak a kitajok, akik felvették a nesztoriánus hitet. Ezek a nesztoriánus qūnok pedig az 1010-es években a kitajok, valamint azok alávetettjei, a kájok nyomására elhagyták Mongóliát, a sárík, azaz a sárgafejű ujgurok – akik a sárga ujgurok elődei lehettek Senga szerint – Hotántól keletre és a Lop-nórtól nyugatra levő földjére nyomultak. Itt viszont még az 1080-as években is éltek sárgafejű ujgurok, tehát csak egyes csoportok vonulhattak a türkmének földjére a 11. század elején, ahol is asszimilálódtak. A qūn származású Ekincsi ibn Kocskar pedig egyszerűen rabszolgaként kerülhetett a szeldzsukok szolgálatába, ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy egész népe korábbi területéről elköltözött (Senga 1996, 144–156). Gyakorlatilag az al-Marvazí leírta népvándorlást íróasztal mellett született fikciónak tartja (Senga 1996, 159; vö. Keller 2001, 140).

Úgy vélem, ehhez a harmadik hipotézishez csatlakozva egy újabb, további szempont vethető fel. Eddig a szakirodalomban nem kapott megfelelő figyelmet, hogy al-Marvazí munkájában nem szerepel az, hogy a qūnok népe eljutott Európába. Ez tehát a qūn ~ kun azonosítás ellen szól. A forrásban ugyanis a sárík elleni támadás után nem esik szó a qūn nevű csoportról, az teljesen eltűnik a kútfőből. Vagyis a qūnok al-Marvazí alapján ott maradtak azon a területen, ahonnan elüldözték a sárikat, és arról sincs szó a forrásban – mint ahogy másban sem –, hogy ez a két nép vagy töredékei bármilyen területen összeolvadtak volna. A sáríknak tehát csak egy része nyomul még nyugatabbra.[87] Természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy qūn töredékeket sodortak magukkal, de sokkal valószínűbb Senga azon felvetése, amit végül Dzsuvajní is alátámaszt, hogy a qūn származású Ekincsi ibn Kocsgar rabszolgaként kerülhetett a szeldzsukok szolgálatába. Ez pedig nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a horezmi helytartó egész népe elköltözött korábbi területéről (Senga 1996, 144–156). Ezt erősítheti, hogy Merv városában, ahol Ekincsi meghalt, és ahol feltehetően al-Marvazí született, nesztoriánus metropolita székelt, mégsem szólnak a nesztorianizmussal kapcsolatos források qūnokról a térségben. Pedig e téren jól tájékozottságukat igazolja a mervi metropolita 11. század elején írt levele a bagdadi pátriárkához, melyet többek között a 13. századi Gregoriusz Barhebraeusz

86 A kínai forrásokból ismert, hogy a karahanidák és a kitaj Liao-dinasztia között nemcsak szívélyes, de dinasztikus kapcsolatok is voltak. Így feltehető, hogy a kitajok több alkalommal küldhettek rabszolgákat, köztük kájokat is, akik később a gaznevida udvarba kerültek (Eberhard 1947, 223).

87 Mint fentebb már volt szó erről, annak ellenére, hogy al-Marvazí szerint a sárík elvonultak a türkmének földjére, források szólnak arról, hogy sárgafejű ujgurok élnek az 1080-as években Hotántól keletre (Senga 1996, 17). Arra kell tehát gondolnunk – akárcsak számos más nép, így a besenyők és úzok esetében –, hogy nem az összes sárí hagyta el korábbi lakhelyét.

egyháztörténetéből ismerünk.[88] A levél írója elmeséli, hogy a kereitek elmongolosodott török nyelvű népének uralkodója nesztoriánus keresztény lett, és az is kiderül a levélből, hogy a kereitek, és ennek következtében feltehetően a mongol területek nesztoriánus hívei a mervi metropolita igazgatása alá tartoztak (Kmoskó 2004, 237). Ugyancsak Barhebraeusz az, aki egy másik munkájában az 1046. év alatt beszámol a szamarkandi nesztoriánus metropolita a kalifának is felolvasott leveléről, amelyben az egyházfő jelenti, egy sáskahadhoz hasonló nép érkezett Kásgar városa közelébe. Élükön hét király állt és mindegyik 700 ezer lovast vezetett. A népre jellemző toposzok (nem mosakodnak, nem mosnak, kitűnő íjászok, szegényes az étkezésük) belső-ázsiai nomádokra utalnak (Budge 1932, 228–229). Ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy a térségben élő nesztoriánusok jól informáltak voltak. Így tudtak arról, hogy a 11. század elején a kereitek uralkodója keresztény lett, arról is tudtak, hogy az 1040-es években nomádok érkeztek Kásgar vidékére, de arról nem, hogy köztük keresztények lettek volna. Ha nagy tömegben Merv közelében nesztoriánus qūnok éltek volna, bizonyára a mervi metropolita igazgatta volna őket, és feltűnnének a nesztorianizmussal kapcsolatos forrásokban. Ugyanakkor a nesztoriánus qūnok és a magyarországi kunok közötti kapcsolatot nem támasztják alá más írott kútfők, és az a régészeti források alapján sem igazolható. Ugyancsak gyengíti a kun ~ qūn azonosítást, hogy a nép, amelyet mi kun néven ismerünk (lat. *Cunus, Cuni*) csak Magyarországon, illetve magyar hatást tükröző forrásokban ismeretes kun alakban (Györffy 1990a, 200–219; Keller 2001, 138–147), más kútfőkben ez nem fordul elő (egy óorosz forrásbeli *Kunui* személynév kivételével)[89] (*PSZRL*, I, 239). A hasonló két alak tehát a feltételezett vándorlás két végpontján található csak meg.

Más hipotézisek

Bosworth az *Iszlám enciklopédiá*ban írt szócikkében óvatosan úgy fogalmaz, hogy a qūn nép a legkeletibb török népek egyike, amelynek eredeti hazája Mongóliában és Mandzsúriában volt, és nem lehetetlen, hogy a tujühunoktól származnak (C.E. Bosworth, Ḳun, in *EI*, V, 385b), azonban a tujühunok feltehetően mongol nyelvet beszéltek (Vásáry 2003², 103).

A magyar orientalisztika egyik legnagyobb alakja, Ligeti Lajos monográfiájában összefoglalja a különböző feltevéseket, és bár nem foglal állást egyik mellett sem, kételkedik a kunok távol-keleti származásának „színes elméletében" (Ligeti 1986, 405–408).

88 Hasonlóan számol be a történtekről a 12. század elején élt Márí ibn Szulajmán *A torony könyve* c. munkájában (Kmoskó 2004, 159–160).

89 Illetve egy Izjumhoz közeli falu, Kunye (Куньє, Harkivi terület, Ukrajna) nevét említi még Pritsak, de ő is megjegyzi „curiously enough" (Pritsak 1982, 323). A falu neve azonban egészen másképp is magyarázható, a Harkivi járás egyházmegyéjének történeti és statisztikai leírása alapján a 18. században egy Akilina (Акіліна, Куня) nevű nő kapta meg a települést a nagyapjától, innen a falu és a közelében levő folyó (Куня) neve. L. Історико-статистичний опис Харківської єпархії (URL3).

4. táblázat. Az azonosítási hipotézisek

qūn ~ kun azonosság	sárí ~ kun/kipcsak azonosság	más
Hammer-Purgstall	Raszovszkij	Berta
Marquart	Bartold	Dobrodomov
Németh	Györffy	Senga
Czeglédy	Pritsak	Pálóczi Horváth
Rásonyi		
Mándoky Kongur		
Vásáry		
Golden		
Kljastornij		

Berta Árpád egy rövid áttekintő munkájában szintén elveti a kunoknak mind a két néppel, azaz mind a qūnnal, mind pedig a sárival való azonosítását. Az első feltevés legfontosabb kiindulási pontját, a Huang-ho nagy kanyarulatától északra levő kun „őshazát" pusztán munkahipotézisnek tekinti. A másik, a kun ~ sárí feltételezést ugyan „nyitott tudományos hipotézis"-nek mondja, de jelzi, hogy egyrészt etimológiai problémák merülnek fel a török szóval kapcsolatban, másrészt pedig úgy véli, hogy a 'fakó, sárga' mint ragadványnév nem lehet önelnevezés. A perzsa Aufí szárí (sārī) népének összekapcsolása a kunok más elnevezéseivel pedig még nincs kellően alátámasztva, noha nem lehetetlen a *sarïg* és a *sārī* alakok közti kapcsolat (Berta 1996, 12).

Más jellegű Dobrodomov hipotézise, ő ugyanis úgy gondolja, hogy az al-Marvazí munkájában szereplő mindkét népnév azonosítható a polovecekkel, azaz a kunokkal. Vagyis a nyugati polovecek – akiket az orosz források *сорочин*-nak neveztek – a sárikkal azonosak, míg a keletiek – akik az *Ének Igor hadáról* című hőskölteményben három alkalommal is *Хин(ова)* néven szerepelnek – al-Marvazí qūnjaival azonosíthatók (Dobrodomov 1978, 123–126).

Összegzés

Kétségtelen, hogy az észak-kínai területekről a kitaj Liao-dinasztia (947–1125) felemelkedésének hatására elindult egy migráció, amely elérhette a Szemirecsje és Kelet-Turkesztán vidékén a Karahanida Kaganátus területét, ahol a menekülők vereséget szenvedtek az 1010-es években.[90] A qūnok népének egy része is feltehetően ennek hatására költözött nyugatabbra, a sárík területére. Közülük egyesek, így a horezmi sah Ekincsi, katonarabszolgaként még nyugatabbra, az Aral-tó vidékére is eljutottak, ahol a későbbi kuman–polovec–kipcsak törzsszövetség keleti ágával, a kipcsakokkal kapcsolatba kerülhettek. Az arab, perzsa és szír forrásokban felbukkanó qūn elnevezés pedig valószínűleg a nesztoriánus kereszténységet felvett valamely nomád

[90] Emellett a későbbiekben a kanszui tangut hatalom kialakulása (1028) is változtathatott némiképp a térség etnikai arculatán.

törzsnek vagy törzsszövetségnek csak egy részét jelölte, vagy egy másik lehetőség az, hogy a qūn nevet a kitajok adták egy olyan népnek, amelyet más néven ismerünk, és csak véletlen az egybeesés a Magyarországon kunként ismert nép nevével. Ezt alátámasztja, hogy a 13. században a Magyar Királyság területére betelepedett és az évszázadok során elmagyarosodott népcsoport magyar hatásra nevezte magát kunnak. Al-Marvazí művének vonatkozó része a kunkutatás mind a mai napig mérvadó tekintélyének számító Marquart óta tulajdonképpen a qūn és a magyarországi latin nyelvű forrásokban Cuni néven szereplő népnevek véletlen egybeesése folytán játszott szerepet a kunok kutatásának történetében. Ugyanis ha az al-Marvazí munkájában szereplő népmozgás egyes fázisai önmagukban hitelesnek is tekinthetők – azaz a kitaj hatalom felemelkedése következtében el is indult Kína területéről egy vándorlás, és nyugaton valóban a kunok nyomásának engedve törtek a besenyők és úzok a Bizánci Birodalomra –, kevés a valószínűsége annak, hogy a két népvándorlás között kapcsolat volt.[91] Ezt mindeddig források nem támasztják alá.

[91] Mindenképpen figyelemre és megfontolásra méltó Vajda László egy tanulmánya, amelyben a láncreakciószerű steppei népmozgások történeti hitelességét kérdőjelezi meg (Vajda 1995, 125–127).

II. A kunok és a Rusz

Amikor a kunok a 11. század közepe táján a Volgától nyugatra levő területeken megjelentek, először a délorosz steppe szomszédságában levő Rusz ismerhette meg ezt az újonnan érkező nomád népet. A források alapján a kunok a vizsgált időszakban, az 1054/55 és 1230-as évek között a Russzal álltak a legszorosabb kapcsolatban. A két hatalom között számos támadásról, béke- és szövetségkötésről, házassági kapcsolatról van tudomásunk ebből az időszakból. A kapcsolatok intenzitásának és sokféleségének köszönhetően az óorosz évkönyvekből – amelyekben polovec (половец, половцы) néven szerepelnek – származik a legtöbb információnk a kunokról.

Ebben a fejezetben a kunok és a Rusz kapcsolatát tárgyalom három egységre tagolva.[92] Az első a kunok megjelenésétől (1054/55) a kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Monomah fiának, Msztyiszlavnak a haláláig (1132) terjedő időszakot öleli fel. Ez a kunok európai „honfoglalásának" és „kalandozásának" tekinthető, a korszak végét pedig a 12. század elején a Vlagyimir Monomah vezette rusz fejedelmektől elszenvedett sorozatos vereségek jelentik, amelyeknek következtében egy időre megszűnnek a kun támadások nemcsak a Rusz, de a Bizánci Birodalom irányába is. A második periódus az 1130-as évektől az 1160-as évekig terjedő évtizedeket foglalja magába. Ekkor ugyanis megváltozik a két hatalom közötti kapcsolatok jellege. A források alapján Vlagyimir Monomah (1125) és tehetséges fia, Msztyiszlav Vlagyimirovics (1132) halála után néhány évtizedig a kunok egyáltalán nem vezettek önálló hadjáratot a fejedelemségek ellen, viszont állandó résztvevői az egymással harcoló rusz fejedelmek összecsapásainak. A harmadik, az 1160-as évektől a mongol hódításig terjedő korszakban ismét

[92] Pletnyova munkáiban a kunok délorosz steppei történetét két szempont (a kun társadalom fejlődése, valamint a kunok és a Rusz közötti kapcsolatok) alapján négy korszakra bontva tárgyalja: az első a 11. század közepétől a 12. század elejéig tartott, a második az 1120 és az 1160-as évek közé tehető, a harmadikat a 12. század második felére, a negyediket pedig a 12. század végétől a 13. század első két évtizede közötti időszakra datálja (Pletnyova 1975, 265–266; vö. Perhavko–Szuharev 2006, 360). Én a harmadik és negyedik periódusa között érvei ellenére nem látok olyan határozott különbséget, ami alapján korszakhatárt kellene meghúzni a 12. század végén. Ráadásul téves is az a megállapítása, amely szerint ezt a korszakot a Rusz és a kunok közötti összecsapások hiánya jellemzi (Pletnyova 1975, 297), mert a halicsi fejedelem, Roman Msztyiszlavics (1199–1205) két alkalommal is vezet hadjáratot a kunok ellen, 1201/1202 és 1203/1204 telén (*PSZRL,* I, 418, 420).

megújulnak a kunok Rusz elleni támadásai. Ennek a periódusnak a leglényegesebb jellemvonása, hogy a kun társadalom elindul egy központosított hatalmi szervezet létrehozásának irányába. Ez a folyamat előbb félbeszakadt az 1220-as években, a megjelenő mongoloktól elszenvedett vereségek miatt, majd pedig a mongoloknak az 1236-ban elkezdődött nagy nyugati hadjárata véget vetett a kunok steppei hatalmának.

A fejezet megírásánál elsősorban az óorosz évkönyvek adataira támaszkodom, de utalok a kunok történetét, illetve régészeti anyagát kitűnően ismerő Raszovszkij, Kudrjasov, Pletnyova, Fjodorov-Davidov és mások műveire, akárcsak a Rusz történetével foglalkozó munkákra is. Előbb a legfontosabb óorosz forrásokat ismertetem röviden, míg mások – a vizsgált szempontból kevésbé lényegesek – bemutatására pedig akkor kerül sor, amikor idézem őket.

A 11. századi és a 12. század legelején történt eseményekre kitűnő forrás az abban a korban szerkesztett *A régmúlt idők krónikája (Poveszty vremennih let)*,[93] de fontos szem előtt tartani, hogy a különböző kéziratok – amelyek alapján Sahmatov, majd Lihacsov rekonstruálták – viszonylag késeiek, 14–15. századiak. A *PVL* mellett még a három évkönyv-kompiláció, a *Lavrentyij-*,[94] az *Ipatyij-*[95] és a *Radziwill-kódexek*[96] adataira támaszkodom. A *Novgorodi első évkönyv,* annak ellenére, hogy Novgorodnak nem volt közvetlen kapcsolata a steppével, a korszaknak szintén fontos forrása.[97]

93 Az óorosz őskrónikát, a *PVL*-t több fázisban szerkesztették. Ismeretes, hogy 1116-ban Vlagyimir Monomah kijevi fejedelem a vidubicsi kolostor apátjával, Szilveszterrel új befejezést íratott az 1110 körül Nesztor által szerkesztett változathoz. Ez a változat maradt fenn az 1377-ben összeállított *Lavrentyij-évkönyv*ben. Az 1116-os sem volt azonban az utolsó változat. 1118-ban a vidubicsi kolostor egy ismeretlen nevű szerzetese újabb változatot írt, amely az 1116-os kézirat kevés változtatást tartalmazó másolata. Ez az *Ipatyij- (Hypatius-)kódex*ben maradt fenn, amely délorosz krónikagyűjtemény, az 1118 és 1198/99 közötti eseményeket rögzítő *Kijevi évkönyv* után az 1292-es évvel záródó *Halics-volhíniai évkönyv*et tartalmazza. Ennek a későbbi *Ipatyij-kódex*nek az évekre tagolását utólag végezhették el, így a kronológiai eltérések egy és négy év között váltakoznak. A *Halics-volhíniai évkönyv* első éve a kódexben 1201, de valójában 1205-ben történtek az ott leírt események, és az egész kódexet záró év eseményei sem 1292-re, hanem 1289-re datálhatók (Font 2005, 19). Hrusevszkij (1901, 1–72) hívta fel a figyelmet az egytől négy évig terjedő kronológiai eltérésekre. A kérdésről jó magyar nyelvű összefoglaló további bőséges irodalommal Font 2010, 307–325. A továbbiakban a *PVL* rövidítést használom.

94 Az 1377-es kódex nemcsak a *PVL* legkorábbi szövegét őrizte meg, de tartalmazza a kunok és a Rusz közötti kapcsolatok szempontjából is fontos Vlagyimir Monomah *Intelmei*t és levelét unokatestvéréhez, Oleg csernyigovi fejedelemhez is.

95 Az 1425-ben összeállított kódex három évkönyv, a *PVL*, a *Kijevi* és a *Halics-volhíniai* kompendiuma, és a legértékesebb forrás a Rusz déli részének történetéről. Erről további irodalommal l. Font 2005, 18–19.

96 A *Königsbergi krónika* néven is ismert, kései, 15. századi másolatban fennmaradt forrás 1206-ig tekinti át az eseményeket. Jelentőségét az a 617 miniatúra adja, amellyel az évkönyvet illusztrálták. Ezek a feltételezések szerint korábbi miniatúrák másolatai. A korabeli hétköznapi élet számos eseményét és csatákat is ábrázolnak. A teljes forrás a világhálón elérhető: http://radzivilovskaya-letopis.ru/index.php?id=1#sel.

97 Több, kisebb-nagyobb eltéréseket tartalmazó másolatban maradt fent. Az első a legkorábbi, egy 13. századi orosz krónikakézirat – az ún. *Szinódusi másolat,* melyet sztarsij izvodnak (korábbi kiadás vagy változat) is neveznek – hét ember alkotása. Az első két író-másoló szerzetes, akik

Ezen kútfők használatánál két szempontot kell figyelembe venni. Egyrészt lényeges, hogy korabeli, 11–12. századi kézirataik nem maradtak fent, csak későbbi, 14–16. századi kompilációs munkák őrizték meg őket az utókor számára. Mind kései munkák, szerkesztőik, hogy koruk olvasói számára érthetővé tegyék az olvasottakat, gyakran átírtak bizonyos részeket. Néha teljesen megváltoztatták az eredeti szöveget.[98]

A másik lényeges információ, amit szem előtt kell tartanunk olvasásuk során, az évkönyvekben leírt események datálására vonatkozik. Ismeretes, hogy az óorosz évkönyvírás a bizánci időszámítást vette át, amelynek kezdőpontja a „világ teremtése" (Kr. e. 5509. szeptember 1.) volt, és amely szeptembertől számolta az éveket. A Rusz írástudói azonban megtartották saját márciusi évkezdetüket is. Vagyis a szeptemberben kezdődő újév száma csak a következő év márciusától jelenik meg az óorosz forrásokban. Ez az ún. márciusi év.[99] Emellett használtak egy másik időszámítást is, amely szerint a szeptemberi évkezdet átcsúszik az azt megelőző márciusra. Ez az ún. ultramárciusi év.[100] Az 1110-es évekig leginkább a márciusi évszámítást alkalmazták a krónikások, de előfordul, hogy egy év alatt többféle időszámítás szerinti események is olvashatók. A fontosabb események pontos meghatározásakor Cib munkájának a 2011-ben megjelent második kiadását (Cib 2011²) és Berezskov 1963-ban megjelent művét fogom használni a minél pontosabb datálás érdekében. Ugyanakkor az ezekből az írott kútfőkből nyert információkat, amennyiben mód van rá, összevetem más, bizánci, magyarországi latin és lengyel forrásokkal is.

Fontos tisztázni a dolgozatban gyakran előforduló Rusz fogalmát is, melyet – mivel jóval nagyobb területet foglalt magába – nemcsak a kijevi hatalmi szervezetre (Kijevi Rusz) használok. Azaz a Rusz szélesebb értelemben a Bölcs Jaroszlav ellenőrzése alatt álló és fiai között szétosztott területeket és központjaikat jelenti. A Bölcs Jaroszlav megálmodta rendszer azonban – melyről a *PVL*-ben olvashatók ellenére feltehetően nem a halálos ágyán döntött (Dimnik 1994, 20) – már a halála után nem működött. A 12. században pedig a Kijevi Rusz fokozatosan részfejedelemségekre tagolódott, s ezek fejedelmei nemcsak hogy önálló politikát folytattak – mint például a

---

az 1016–1234 között történteket szerkesztették egybe, a 13. század második felében alkotott. A 14. század első felében újabb két krónikaíró tovább folytatva munkájukat 1333-ig írta le az eseményeket. A szerkesztők sorát egy 19. századi ismeretlen zárja, aki megjegyzésekkel egészített ki egyes részleteket. A *Szinódusi másolat* több korábbi, sajnos elveszett, illetve hiányosan vagy csak átdolgozott változatban fennmaradt krónika összeszerkesztésével készült. A krónika többi, öt másolata a mladsij izvod (fiatalabb kiadás vagy változat) néven ismert (Klima).

98 Az óorosz évkönyvírás jellegzetességeiről további bőséges irodalommal l. Font 1995a, 119–129; 2005, 18–83; 2005a, 38–41.

99 Ebben az esetben az évkönyvben szereplő évszámból januártól februárig 5507-et, márciustól decemberig 5508-at kell kivonni, például a kunok első támadásának éve 6562. év alatt van megemlítve, ezért a datálása 6562–5508 = 1054.

100 Annak érdekében, hogy az ultramárciusi év használatánál a helyes januári kezdetű évet kiszámíthassuk, a forrásban szereplő évszámból januártól február végéig 5508-at, míg márciustól decemberig 5509-et kell kivonni.

Csernyigovi Fejedelemség,[101] amelynek a 11. század óta hagyományosan jó kapcsolatai voltak a kunokkal –, de gyakran vezették a déli határokon élő nomád szövetségeseiket a rokonaik, így a kijevi nagyfejedelmek ellen is. Amennyiben a források lehetővé teszik, minden alkalommal megnevezem, hogy melyik részfejedelemség érintett az adott eseményben, azonban a Rusz történetét csak annyiban érintem, amennyire nélkülözhetetlen a történtek megértéséhez.

A kunok és a Rusz 1055 és 1132 között

A kunok Kelet-Európában történő megjelenéséről a *PVL* 1054-ben, illetve 1055-ben tesz említést: „Ugyanebben az évben érkezett Bolus *[Болушь]* a polovecekkel, és Vszevolod békét kötött velük, és a polovecek visszatértek oda, ahonnan jöttek" (*PVL*, 70, 208; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 143). Sajnos az évkönyv szerkesztéséből adódóan nem tudni, hogy ez az esemény 1054-ben vagy 1055-ben történt. A *PVL Lavrentyij-évkönyv*ben olvasható változatában ugyanis nem szerepel 6563. (1055) év, ezért néha az előző, 6562. (1054) évhez kötik Bolus és kunjainak megjelenését (*PSZRL*, I, 162). Az *Ipatyij-kódex*ben azonban 6563. (1055) alatt szerepel Bolus *(Блушь)* és a kunok megjelenése (*PSZRL*, II, 151). A forrás nagyon szűkszavúan írja le a történteket, az mégis kiderül, hogy a perejaszlavli fejedelem, Vszevolod Jaroszlavics (1054–1073), aki ugyanazon év telén a délorosz steppe korábbi urait, az úzokat (az óorosz évkönyvek torkjait) legyőzte, feltehetően ajándékokkal rávette az újonnan megjelent nomád kunokat a békére. Az úzok – akik 1064 körül már a Bizánci Birodalomba kérnek bebocsátást – támadásának két olyan magyarázata is lehet, ami a kunokhoz köthető. Egyrészt lehetséges, hogy már ekkor a kunok fennhatósága alatt álltak, és az ő parancsuknak engedelmeskedve támadtak a Rusz ellen – akárcsak később, 1060-ban[102] –, majd miután vereséget szenvedtek, kun uraik bosszút állni jelentek meg ugyanannak a Perejaszlavli Fejedelemségnek a határán (Raszovszkij 1933, 8–9). Másrészt pedig nem lehetetlen, hogy a délorosz steppén újonnan megjelenő kunok erősödő nyomásának engedve támadtak 1054/55-ben, majd 1060-ban is annak a részfejedelemségnek a területére, amely a későbbiekben a legtöbbet szenvedett a kunok támadásától. A Bolus vezette kunokat tulajdonképpen előhadnak is tekinthetjük, amelynek az lehetett a feladata, hogy felderítse a délorosz steppével szomszédos Rusz helyzetét, mielőtt annak közvetlen szomszédságába tele-

[101] A Kijevi Rusz Vlagyimir Monomah haláláig (1125) viszonylag koherens egység volt az osztozkodások ellenére. Ekkoriban még nem voltak fejedelemségek és részfejedelemségek, ezek csak később, a 12. század folyamán alakulnak ki. Tulajdonképpen a fejedelmek volosztyokat (egy adott területről befolyt jövedelmet) birtokoltak, és azok csak fokozatosan alakultak át (Font 1995, 53–60; 2005a, 162–163). Ennek ellenére, mivel a téma szempontjából nem lényeges, hogy az egyes fejedelemségek, részfejedelemségek mikor alakultak ki, a dolgozatomban a fejedelemség fogalmát használom a könnyebb érthetőség kedvéért.

[102] Ebben az évben a forrás szerint a Rusz fejedelmei vezetnek hadat a torkok (úzok) ellen, de nagy valószínűséggel a nomádok korábbi támadására volt válasz a fejedelmek hadjárata, amely elől a torkok elmenekültek (*PVL*, 71, 208; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 143).

pedne a Volgától keletre levő területekről érkező új népcsoport. Bár már évtizedek óta nem fenyegették nomád támadások a Rusz déli határait, azonban fejedelmeinek a kunok megjelenésével újra szembe kellett nézniük a steppei veszéllyel (Martin 2007², 82). Alig néhány évvel később, az 1060-as évektől elkezdődött a kunok és a Rusz közös történetének háborúkkal, szövetségekkel és házasságokkal átszőtt közös korszaka. A Rusz három, steppe közeli fejedelemsége, a már említett Perejaszlavli, a Csernyigovi és a Kijevi a leggyakrabban érintett a kunokkal való kapcsolatokban. A besenyők ellen kiépített védelmi rendszer hatástalannak bizonyult, a kunok könynyűszerrel áthatoltak azon (Martin 2007², 55). Az 1061 és 1210 közötti negyvenhat nagyobb önálló (azaz nem a rusz fejedelmek hívására történő) kun hadjárat közül tizenkilenc a Perejaszlavli Fejedelemség,[103] tizenkettő a Rosz vidéke, négy Kijev és környéke, hét a Csernyigovi, négy pedig a Rjazanyi Fejedelemség ellen irányult (Golubovszkij 1884, 83).

A kunok első támadása a Rusz ellen nem váratott sokáig magára: 1061 februárjában ismét csak Perejaszlavlnál jelentek meg, mert Vszevolod szállt szembe az Iszkal[104] vezette kunokkal, és szenvedett tőlük vereséget. Az évkönyv írója, szerkesztője két alkalommal is hangsúlyozza, hogy ez volt a kunok első támadása: „első ízben támadtak a polovecek haddal Rusz földje ellen [...] Ez volt az első gonosztette a pogányoknak, az istentelen ellenségnek." (*PVL*, 71, 208; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953, 143.) A következő 160 évben a kunok határozták meg a Rusz steppével való kapcsolatát.

A következő kun támadás 1068-ban érte a Ruszt. Előbb ismét Perejaszlavl területét támadták.[105] Ekkor három testvér, a kijevi Izjaszlav (1054–1078), a csernyigovi Szvjatoszlav (1054–1074) és a perejaszlavli Vszevolod együtt vonultak ellenük, de a Trubezs egyik mellékfolyójánál, az Altánál vereséget szenvedtek. A vereség után Izjaszlav és Vszevolod Kijevbe, míg Szvjatoszlav Csernyigovba (Чернігів, Csernyihivi terület, Ukrajna) menekült. A kunok időközben egyre mélyebben nyomultak be a kijevi területekre is, a lakosság pedig Kijev városában keresett menedéket. A piactéren gyűlést hívtak össze, hogy megszervezzék az ellenséggel való harcot. Mikor Izjaszlavtól azt kérték, hogy lássa el őket fegyverekkel és lovakkal, az visszautasította kérésüket, ezért a kijeviek fellázadtak, kiengedték börtönéből ellenfelét, és kirabolták a fejedelmi udvart, így Izjaszlav kénytelen volt elmenekülni Vszevoloddal együtt. A kunok egy csoportja időközben Csernyigov környékét is elérte, ezért Szvjatoszlav kénytelen volt ismét ellenük vonulni. A *PVL* szerint Szvjatoszlav a háromezres csapatával a Sznov folyó jobb partján fekvő Sznovszkhoz (Седнив, Csernyihivi terület, Ukrajna) vonult, és fényes győzelmet aratott a 12 ezer főt számláló kun seregen, magát a „fejedelmüket" *(князя их)* pedig november 1. napján saját kezűleg fogta el (*PVL*,

[103] A város és környéke különösen a 12. század utolsó negyedében volt kun támadások célpontja, ennek következtében ebben az időben jelentősége csökkent, így a 12–13. század fordulóján évekig fejedelem nélkül volt (Dimnik 2006, 119).

[104] A *Lavrentyij-kódex*ben Iszkal *(Искалъ)* (*PSZRL*, I, 163), az *Ipatyij-kódex*ben Szokal *(Сокалъ)* (*PSZRL*, II, 152) alak olvasható.

[105] Minden egyes fejedelemnek megvolt a maga feladata, így Vszevolodé, akinek területe a steppével volt határos, az úz és kun támadások visszaszorítása volt. Természetesen ha nem volt elegendő katonai ereje, támogatást kérhetett a testvéreitől (Martin 2007², 55–56).

73–74; 210–212; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 146–149). A *PVL* nem említi, hogy ki volt az a kun „fejedelem", akit sikerült elfogni, de a *Novgorodi első évkönyv*nek (a mladsij izvodban) köszönhetően ismert, hogy az egyik legjelentősebb kun vezérről, Sarukanról *(Шаракан)* van szó (*NPL,* 190). Mind a két támadás (1061 és 1068) arra utal, hogy a kunok ebben az időben foglalták el a Donyec vidéki steppét.

A kunok délorosz steppei honfoglalásának utolsó szakaszát jelezhetik az 1071-ben történtek: „A 6579. (1071) évben a polovecek Rosztovecnél és Nyejatyinnél harcoltak" (*PVL,* 75, 213; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 150). Mindkét város Rosz vidékének *(Поросье)* nyugati részén volt,[106] a Dnyeper jobb oldali mellékfolyójának, a Rosznak a bal partján. A Rosz folyó jobb partján hatalmas erdő terült el, így nem lehetett a steppéről elérni. A kunok két lehetséges úton juthattak el a Kijevtől délnyugatra levő erődökhöz: vagy a Dnyeper mentén a Rosz torkolatáig haladtak, vagy pedig kikerülték nyugatról az erdőt egészen a Déli-Bugig. Pletnyova úgy véli, hogy az 1071-es támadás leginkább a Déli-Bug vidékét érte (PLETNYOVA 1990, 42).

A kunok ez után egyre több alkalommal szerepelnek az orosz évkönyvekben, de már nemcsak mint támadók, hanem mint az egymással torzsalkodó rusz fejedelmek szövetségesei. A *PVL* szerint 1078-ban Oleg Szvjatoszlavics a kunok támogatásával vonult nagybátyja, Vszevolod ellen (*PVL,* 85, 223; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 165). Ugyanis Szvjatoszlav halála (1076) után a fiait nagybátyjaik kisemmizték. Az 1078 áprilisában Tmutorokanyba menekült Oleg visszatért, és egyik unokatestvérével, Borisz Vjacseszlaviccsal a kunok támogatásának köszönhetően sikeres csapást mért a Vszevolod vezette rusz seregre a Szula egyik mellékfolyójánál, a Szozsicánál (Оржиця, Ukrajna) augusztus 25. napján, majd bevonult Csernyigovba (*PVL,* 85, 223; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 165). Oleg a várost azonban csak rövid ideig tudta megtartani. MARTIN (2007², 57) úgy véli, hogy a rokonuk elleni támadással Szvjatoszlav fiai megbontották a Rurikidák kunokkal szembeni közös fellépését, és Oleg kezdeményezésére váltak a nomádok a Rusz belharcainak állandó szereplőivé. Azonban, mint látni fogjuk, nem Oleg fordult elsőként a kunokhoz Rurikida rokonaival szemben.

A *PVL* szerint Oleg volt az első, aki a kunok segítségével vonult rokonai ellen. Ez a kunokkal való szövetség talán apja 1068-ban elért győzelmével is magyarázható. Szvjatoszlav briliáns győzelme, valamint Sarukan elfogása kivívhatta ellenfelei tiszteletét, így az 1071-ben történt támadásuk idején sem zaklatták a fejedelem területét, és az évkönyvek hallgatása alapján arra következtethetünk, hogy Szvjatoszlav ural-

[106] A Kijevi Rusznak a Sztugna és a Rosz folyók közötti határvédelmi területe, amelynek célja a délről érkező steppei támadások elleni védelem volt. A besenyők miatt kezdett kiépülni az a – Kijevi Rusz kialakulása előtti előzményekkel rendelkező – határvédelmi rendszer, amelynek második szakasza a 11–12. század fordulójára, azaz a kunok elleni védekezések idejére tehető (FONT 2005a, 188–190). Számos erődítmény épült ebben a térségben, mint például Torcseszk (ez tekinthető a Rosz menti védelmi rendszer központjának), Jurjev, Trepol, Zarub, Rosztovec és Jatyin (Nyejatyin). Ide telepítették le a kijevi nagyfejedelmek a Rusz fennhatóságát elfogadó nomád töredékeket (besenyőket, torkokat, berendicseket), majd ez lett a feketesüvegesek *(чёрные клобуки)* területe is (PLETNYOVA 1990, 70–89).

kodása idején (csernyigovi fejedelem 1054–1073; kijevi nagyfejedelem 1073–1076) többé nem okoztak neki gondot (Dimnik 1994, 68, 99).

A Monomahovicsok irányában elfogult krónikás sugallta állításnak, miszerint Oleg Szvjatoszlavics vezette a kunokat először rokonai ellen, azonban ellentmond Vlagyimir Monomah *Intelmei*. Abból ugyanis kiderül, hogy maga Vlagyimir valamikor 1077-ben a nem azonosítható Odreszk, valamint Csernyigov ellen már kunokkal vonult (*PVL*, 102, 240; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953, 212), tehát néhány hónappal megelőzte rokonát.

Ennek következtében Oleg nem az első és nem is az utolsó azon rusz fejedelmek sorában, akik kunokat hívtak segítségül. Maga Vlagyimir Monomah is több alkalommal vezetett kunokat a Rusz különböző területeire: „én pedig a polovecekkel haddal mentem Odreszk ellen, és Csernyigovba [...] Én meg elmentem a csernyigoviakkal és az én poloveceimmel [...] Azon az őszön voltunk a csernyigoviakkal és a polovecekkel, a csitejevicsekkel[107] Minszkben, elfoglaltuk a várost, és nem hagytunk benne se egy cselédet, se egy barmot." (*PVL*, 102–103, 240–241; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953, 212.) Ennek tükrében igazságtalan a Monomahovicsokkal szemben nyilvánvalóan elfogult krónikás ítélete, aki szerint „Oleg és Borisz ekkor [1078-ban - *K. Sz.*] úgy vonultak Csernyigovba, mintha győztesek lettek volna, pedig valójában a Ruszföldnek nagyon sok rosszat tettek, mert keresztény vért ontottak, amelyet számon kér majd tőlük az Isten, és felelniük kell majd az elpusztított keresztény lelkekért" (*PVL*, 85, 223; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953, 165). Mert Vlagyimir Monomah és utódai is, ha érdekeik úgy kívánták, a kunokhoz fordultak segítségért a hatalomért folytatott harcokban. Az Oleggel kapcsolatos hamis állítás azonban elterjedt a Rusz népi emlékezetben. Ugyanezt hangoztatja az *Ének Igor hadáról* c. hőseposz 12. századi névtelen szerzője is, aki Oleg Goriszlavicsnak 'szerencsétlenség fiá'-nak vagy 'bánat fiá'-nak nevezi a csernyigovi fejedelmet, ami arra utal, hogy szerencsétlenséget és szomorúságot vitt a Rusz földjére. Egy kései, 17. századi forrás már minden Olgovicsot (ahogy Olegnek Csernyigovot uraló leszármazottait nevezték a források) azzal vádol, hogy mindig a Ruszt támadták, és híján voltak az igazságnak (Dimnik 2003, 218). Noha a vádak igazságtalanok, azt meg kell jegyeznünk, hogy ha a rusz fejedelmek közül nem is, a Szvjatoszlavicsok közül mindenképp Oleg fordult elsőként kunokhoz segítségért (Dimnik 1994, 148–149).

Vlagyimir Monomah – mint fentebb említettem – a források alapján ugyancsak gyakran fordult a kunokhoz támogatásért. Nem beszélve arról, amit a *PVL* sugall az apjáról az 1079-ben történtek kapcsán: „A 6587. (1079) évben. Roman a polovecekkel Voinyhoz jött. Vszevolod pedig Perejaszlavlnál letáborozott, és békét kötött a polovecekkel. És Roman a polovecekkel elvonult vissza, akik megölték őt augusztus havának 2. napján. És mindmáig ott hevernek Szvjatoszlav fiának, Jaroszlav unokájának a csontjai. A kazárok Oleget elfogván, a tengeren túlra, Cárgrádba (Konstantinápolyba) küldték." (*PVL*, 87, 225; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953,

[107] Kunok, van, aki nemzetség- vagy törzsnévként értelmezi, mint az Ulasevics vagy Tokszobics neveket (Fjodorov-Davidov 1966, 218). Mások szerint azonban a Читѣевичи (török **Čitey [oğli]*) a szövegkörnyezet alapján nem is biztos, hogy kun volt (Golden 1995–1997, 111).

167–168.) A forrásrészletből úgy tűnik, hogy az éppen Perejaszlavlban (Переяслав-Хмельницький, Kijevi terület, Ukrajna) tartózkodó kijevi nagyfejedelem, Vszevolod a város déli előretolt állásának tekinthető Voinynál (a Szula és a Dnyeper összefolyásánál) megjelenő Romannal, Oleg testvérével nem tárgyalt, de kun támogatóit eltávolította tőle. Feltehetően úgy vélte, olcsóbb a kunokkal megegyezni, mint Roman követeléseinek eleget tenni, és Csernyigovot visszaadni. Romannak nem lehetett túl nagy a saját katonai kísérete (druzsinája), ezért kénytelen volt elvonulni. Ráadásul azt sem lehet kizárni, hogy a Vszevolod és a kunok közötti „békekötés" egyik pontja Roman meggyilkolása volt. Mint ahogy az is figyelemre méltó, hogy kazárok[108] fogják el Oleget, és Konstantinápolyba küldik, éppen oda, ahonnan Vszevolod felesége, azaz Vlagyimir Monomah anyja is származott. A két Szvjatoszlavics eltávolításában tehát a kunok mellett a kazárok is részt vettek. Talán a kunokkal kötött egyezség idején forralta ki Vszevolod, hogy milyen úton-módon szabadulhat meg a két testvértől (Hrusevszkij 1905, II, 72).

A kunok az írott forrásokban olvasható támadásaik alapján több szakaszban foglalták el a délorosz steppét. 1055-re feltehetően csak előőrseik érhették el a Dnyepernél fekvő Perejaszlavlot, majd ezt követően 1061-ig rendezkedtek be a Volga és a Dnyeper közti területen, ekkor lakhatták be a Donyec és az Azovi-tenger mentét. 1071-ben a Kijevi Fejedelemség déli határán levő Rosz folyónál hadakoztak, 1078-ban pedig már elérték a Bizánci Birodalmat is.[109] A Dnyeszter és az Al-Duna közti területek benépesítése azonban csak később, a 12. században történt meg (Pálóczi Horváth 1994, 31, 34), annak ellenére, hogy 1091-ben nemcsak a Bizánci Birodalom, hanem már a Magyar Királyság területén is megjelentek.[110]

Ettől kezdve egyre sűrűbben támadtak a kunok a Rusz területére. Valamikor az 1070-es évek legvégén vagy az 1080-as évek legelején a kunok mélyen behatoltak a Csernyigovi Fejedelemség területére, elérték az erdővidéket és feldúlták Sztarodubot (Стародуб, Brjanszki terület, Oroszország), és a Dnyeper bal oldali mellékfolyója, a Gyeszna mentén pusztítottak.[111] 1083-ban egy perejaszlavli települést, a Szula menti

108 A birodalmuk megszűnése (965) után a *PVL* néhány alkalommal még említést tesz olyan kazárokról, akik a különböző rusz fejedelmek szolgálatában álltak. Nagyobb kazár töredékek, mint a fent idézett forrás is utal rá, a Krím félszigeten élhettek.

109 Ezt A kunok első megjelenése a Bizánci Birodalomban (1078) c. részben vizsgálom.

110 Erre Az 1091-es kun támadások a Magyar Királyság területére c. fejezetben térek ki részletesen.

111 „Azon a télen a polovecek feldúlták az egész Sztarodubot. Én meg elmentem a csernyigoviakkal és az én poloveceimmel, és a Gyesznánál foglyul ejtettük Aszaduk és Szauk fejedelmet, a druzsinájukat pedig legyilkoltuk. És a következő napon Novij Gorodon [Novgorod-Szeverszkij] túl szétvertük Belkatgin erős csapatát, a szemecseket és a foglyokat pedig mind elvettük tőlük" (*PVL,* 102, 240–241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 212). A vonatkozó irodalomban elterjedt, hogy az ekkor elfogott és megölt Aszaduk/Oszeluk Oleg apósa, mivel annak egyik felesége kun volt. Tudniillik később, az 1146. év alatt az egyik évkönyv krónikása szerint Oleg fiát, Szvjatoszlavot két nagybátyja, Tyunrak és Kamosz Oszolukovics támogatja (*PSZRL,* II, 334), azonban hangsúlyozni kell, nincs olyan forrás, amely szerint Oleg kun nőt vett volna feleségül, csak a fiáról állítják ezt. Lehet, hogy az apa és fia házasságát keverte össze a krónikás. Az ezzel kapcsolatos vitát l. Gurkin 1999, 40–50; Dimnik 1994, 241.

Gorosint foglalták el. A következő évben, 1084-ben a kunok nyolcezres egysége a Perejaszlavli Fejedelemség területén portyázott.[112] 1086-ban a jobb parton jelentek meg a kijevi térségben (*PVL,* 102–103, 240–241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 211–212).[113] Sajnos ezek a kun támadások nem mindig datálhatók pontosan, mert ezekről Vlagyimir Monomah számol be *Intelmei*ben, a portyák sűrűségét viszont jól illusztrálják.

A *PVL* alapján a kunok 1092-ben újból a Perejaszlavli Fejedelemség területére vonultak, ugyanis a forrásban megnevezett három település (Peszocsen, Perevolok, Priluk) a fejedelemség steppével határos részein volt. Ugyanebben az évben a kunok egy másik fejedelmet, Vaszilko Rosztyiszlavicsot elkísérik egy lengyel földre vezetett hadjáratra (*PVL,* 91, 229; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 173–174).[114]

1093. április 13-án meghalt a kijevi nagyfejedelem, Vszevolod. A kunok már útban voltak a Rusz ellen, de a hír hallatán követeket küldtek, hogy a „békéről" tárgyaljanak (*PVL,* 91–92, 229–230; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 174–175). Az ilyen „békeajánlatok" a nomád világban jól ismertek. A kunok is gyakran fordultak ehhez a módszerhez, amelynek lényege, hogy amint értesültek arról, hogy új uralkodó került valamelyik fejedelemség élére, új békeszerződést kívántak kötni. Ezek a szerződések lényegében abból álltak, hogy a kunok különböző ajándékokat kaptak, cserébe ígéretet tettek arra, hogy nem támadnak a Rusz ellen. Nem olyan adó volt ez, mint amit később a mongolok szedtek rendszeresen, de a nomádok számára mégis viszonylag állandó jövedelmet biztosító lehetőség volt a „béke vásárlása". Ha a Rusz elmulasztotta az ilyen ajándékok kifizetését, az gyakran háborúkhoz vezetett (Raszovszkij 1940, 104). 1093 tavaszán azonban az új kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk talán tapasztalatlanságból (rosszul mérte fel a helyzetet), talán rossz tanácsok következtében, talán vakmerőségből visszautasította a kunok ajánlotta „békét", és börtönbe csukatta a követeket. A kunok értesülvén követeik sorsáról, azonnal a Kijevi Fejedelemség egyik határerőssége, Torcseszk (Торчеськ, Kijevi terület, Ukrajna) ellen indultak, amit körülzártak, és portyázni kezdtek a környékén. Szvjatopolk ekkor elengedte ugyan a bezárt követeket, de ez nem segített a helyzeten, a kunok már nem akartak békét. Szvjatopolk ellenük készülve elkezdett harcosokat toborozni. Ráébredve, hogy kevés hadra fogható embere van, Vlagyimirhoz fordult, aki testvérével, Rosztyiszlavval együtt sietett a kijevi nagyfejedelem segítségére. Mikor Trepolhoz[115] értek, Vlagyimir

[112] „Útban Priluk város felé, váratlanul polovec fejedelmekkel, nyolcezer fővel találtuk magunkat szembe, és meg akartunk velük küzdeni, de a fegyvereinket előreküldtük a szekerekkel" (*PVL,* 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213). A forrásban olvasható kunok száma nyilvánvalóan túlzás.

[113] „És azután Szvjatoszlavl felé üldöztük a poloveceket, azután meg Torcseszk városa felé, azután Jurjev felé kergettük a poloveceket. És újfent ugyanazon az oldalon Krasznnál legyőztük a poloveceket. És azután Rosztyiszlavval pedig Varinnál sátrakat szereztünk (vettünk el tőlük)" (*PVL,* 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 211–212).

[114] Ezt a hadjáratot összekötik I. (Szent) László Ruszföldre vezetett hadjáratával. Ennek részletes magyarázatára a kunok és a magyarok közötti kapcsolatot ismertető fejezetben fogok kitérni.

[115] Kijevtől 40-50 km-re délre, a Dnyeper egy kisebb jobb oldali mellékfolyójának, a Sztugnának a torkolatánál volt Trepol (ma Трипілля, Kijevi terület).

azt javasolta, hogy kössenek inkább békét, a kijeviek azonban nem értettek egyet vele. Átkeltek a Sztugnán, és elkezdődött a harc. Május 26-án „Jézus Krisztus mennybemenetelének napján" a három fejedelem serege vereséget szenvedett a kunoktól, és Rosztyiszlav menekülés közben a megáradt Sztugnába fulladt. A kunok a győzelem után tovább portyáztak Kijev környékén, és Torcseszket is ostrom alatt tartották kilenc hétig. A várost védő torkok már éheztek, és Szvjatopolktól kértek segítséget, aki előbb élelmet próbált bejuttatni az ostromlottaknak, majd újból a kunok ellen vonult, azonban ez alkalommal is vereséget szenvedett Kijev közelében, a Zselany folyónál július 23-án. A kimerült Torcseszk sem tudta sokáig tartani magát, védői megadták magukat, a kunok a foglyokat magukkal vitték a steppére, a várost pedig felégették (*PVL*, 92–95, 230–233; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 175–179). A 11. században talán ekkor érték a legnagyobb veszteségek a Ruszt, a tavasz és a nyár folyamán ugyanis három alkalommal is komoly vereséget szenvedtek a kunoktól. A *PVL* alapján a Kijevi Fejedelemséget érinthette a legsúlyosabban, hiszen mindkét csata a területén zajlott, és Torcseszk is Kijev védelmi rendszeréhez tartozott.

Az 1093-as események leírásakor nem derül ki, hogy kik voltak a kunok vezetői a csata során, de a következő, 6602. (1094) évben a Szvjatopolk és Tugorkan között kötött béke említése nyilvánvalóvá teszi, hogy a 11. század egyik legnagyobb kun hadvezére, Tugorkan[116] volt a(z egyik) vezetője az előző évi harcoknak. A békét házassággal pecsételték meg, a kijevi nagyfejedelem feleségül vette Tugorkan lányát (*PVL*, 95, 233; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 179). Ez a kunok és a rusz fejedelmek közötti első, forrásokkal igazolható házasság.[117] A kunok szempontjából pedig talán az egyik legelőnyösebb béke, amit az bizonyít, hogy egy kun vezér lánya a kijevi nagyfejedelem felesége lett. A békekötésre egy kissé másképp emlékszik Vlagyimir Monomah: „És azután, apám halála után, és Szvjatopolk idejében a Sztugnánál verekedtünk a polovecekkel egész estig, viaskodtunk Halepnál, és azután békét kötöttünk Tugorkannal és más polovec kánokkal, és Gleb druzsinájának valamennyi fegyverését elvettük" (*PVL*, 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213). Nem említi, hogy Szvjatopolk kötötte a békét, és a házasságról is hallgat. Ez végül is érthető, hiszen *Intelmei*ben elsősorban a maga tetteit kívánja kiemelni. Figyelemre méltó a forrásban szereplő Gleb nevű kun, ebben az időben ugyanis még nem jellemző a kunok között az orosz (keresztény) nevek elterjedése (*PVL*, 541).

1094-ben a bizánci száműzetésből visszatérő Oleg Tmutorokanyból a kunok segítségével visszaszerezte Csernyigovot: „[...] Oleg a polovecekkel együtt Tmutorokanyból Csernyigovhoz vonult, Volodimer pedig bezárkózott a városba. Oleg ekkor közvetlenül a városhoz vonult, és felégette a környéket, még a kolostorokat is. Volodimer ek-

[116] Anna Komnéné a Bizánci Birodalom elleni két támadás (1091 és 1094) során is említ egy Τογορτάκ (*ByzTurc.*, II. 316) nevű kun vezért. Az óorosz források Tugorkanja és Anna Komnéné Togortakja közötti azonosság mellett meggyőzően érvel Vasziljevszkij (1908, 99).

[117] Az orosz történetírásban elterjedt ugyan, hogy a már említett Vszevolod első feleségének, a bizánci hercegnőnek a halála után egy kun vezér lányát vette feleségül, de ezt mindeddig nem sikerült bizonyítani. A kunok és a ruszok közötti házassági kapcsolatokra l. Gurkin 1999, Kovács 2011.

kor békét kötött Oleggel, és a városból kivonulva visszament Perejaszlavlba atyjának trónusára, Oleg pedig bevonult atyjának városába. A polovecek pedig elkezdtek rabolni és fosztogatni Csernyigov környékén. Oleg ezt nem akadályozta meg, mert korábban maga rendelte el a hadakozást. Ez alkalommal már harmadik ízben vezette a pogányokat Ruszföld ellen, de ez az ő bűne, bocsássa meg neki az Isten, mert sok keresztényt pusztítottak el, másokat fogságba hurcoltak, és szétszóródtak a különböző népek földjén." (*PVL*, 95, 233; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 179–180.) Nem derül ki a forrásból, hogy ez miért a harmadik alkalom, mikor Oleg kunokat vezetett a Rusz ellen. A *PVL* alapján az 1078-as után ez csak a második eset, mikor gyakorlatilag a rokonai támogatása nélkül maradt Oleg a kunokhoz segítségért fordult. A *PVL* szerkesztője a második alkalomnak talán azt a fentebb ismertetett próbálkozását tekintette, amely 1079-ben történt, és testvére, Roman halálával ért véget.

*Intelmei*ben Vlagyimir is előadja a maga változatát: „És azután Oleg jött ellenem egész polovec földjével Csernyigovhoz, és fegyvereseim nyolc napig küzdöttek velük egy kis sáncért,[118] de nem engedték őket bejutni a várerődítménybe; megszánva a keresztény lelkeket és a lángoló falvakat és kolostorokat, így szóltam: »Hogy ne dicsekedhessenek a pogányok!«. És átengedtem atyám testvérének az ő trónját, én pedig elmentem atyám helyére Perejaszlavlba. És Szent Borisz napján [július 24-én - *K. Sz.*] indultunk el Csernyigovból, és a polovec hadakon vonultunk keresztül, úgy száz ember gyerekekkel és asszonyokkal. És úgy fenték ránk a polovecek a fogukat, mint a farkasok, ott várva bennünket az átkelőnél és a hegyeken, ám az Úr és Szent Borisz nem adtak ki nekik étkül, sértetlenül eljutottunk Perejaszlavlba." (*PVL*, 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213.)[119]

Az *Intelmek* és a *PVL* azonos eseményre vonatkozó passzusa kapcsán ismételten fel kell hívnom a figyelmet néhány ellentmondásra, amelyek a források szerzőinek, szerkesztőinek elfogultságával magyarázhatók. Így a *PVL* szerkesztőjének állításával ellentétben nem valószínű, hogy Oleg maga rendelte volna el saját területének pusztítását. Könnyen lehet, hogy a kunok önállósították magukat. Ha azonban mégis kiadta volna a kunoknak a parancsot, jó oka lehetett erre, és valószínűleg olyan területek és kolostorok ellen küldte a kunokat, amelyek Vlagyimirt támogatták. Vlagyimir is feltehetően eltér a valóságtól az *Intelmei*ben, mikor nagylelkűségére hivatkozik, vagyis hogy a keresztény életek védelmében engedte át a várost, és nagyobb a valószínűsége, hogy Oleg druzsinájának és kunjainak nem tudott ellenállni. Túloz némiképp akkor is, amikor azt írja, hogy vonulásuk közben a kunok támadásától kellett tartania. A száz férfi (harcos?) jelenléte nem valószínű, hogy elriasztotta volna a kunokat (Dimnik 1994, 189–190).

Az ezután következő két év alatt szereplő események kronológiai sorrendje nem egyértelmű. A 6603. (1095) év alatt több olyan eseményről is tudósít az évkönyv,

[118] A „sánc", amelyért harcoltak, a legtávolabbi előváros volt, amelyet viszonylag gyengén, egy paliszáddal, földsánccal és árokkal erősítettek meg (Dimnik 1994, 185).

[119] Oleghez írt levelében is van utalás a Csernyigovért folytatott harcra, de nem tartalmaz semmi egyéb konkrétumot: „Ha pedig az lenne a vétkem, hogy ellened vonultam Csernyigovhoz a pogányok miatt, azt megbántam" (*PVL*, 106, 244; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 218).

amelyekben kunok szerepelnek. Az ebben az évben ismertetett történések azonban, akárcsak a következő, 6604. (1096) év alattiak, az évkönyv szerkesztéséből adódóan, mint látni fogjuk, zavarosak. Az első adat 6603. (1095) év alatt olvasható: „a kunok Gyevgeneviccsel a Görögföld ellen vonultak, és háborúztak a különböző görög területeken; és a császár elfogta Gyevgenevicset, és megvakíttatta..." (*PVL*, 95, 233; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 180). Ez 1094-re datálható más, bizánci források alapján.[120]

A másik történetben két kun vezér, Itlar és Kitan jelent meg békeajánlattal Vlagyimirnál Perejaszlavlban. Itlar bevonult a városba, míg Kitan harcosaival a városon kívül várakozott, Vlagyimir pedig túszként elküldte hozzá az egyik fiát. A *PVL* szerint a kijevi nagyfejedelem követének biztatására Vlagyimir előbb kilopatta fiát Kitan táborából, majd az éjszaka leple alatt Kitant és embereit megölette. Másnap pedig, „húshagyó hetén, a nap első órájában, február havának 24. napján" – a forrás szerint ez vasárnap volt – meggyilkoltatta Itlart (*PVL*, 96, 234; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 180).

Itt egy rövid kitérőt kell tennem. A *PVL*-nek ez az egyik olyan helye, ahol nap és dátum egyaránt szerepel egy eseménnyel kapcsolatosan, azonban 1095. február 24. a Juliánusz-naptár szerint a forrással ellentétben nem vasárnapra, hanem szombatra esett. 1096-ban volt február 24. vasárnap. Az ellentmondást a kutatók korán észrevették, és igyekeztek megmagyarázni. Valószínűleg Itlar halála 1096-ra datálható, azonban a krónikás, az évkönyv szerkesztője – mivel idegen földön történt eseményeket is bedolgozott a 6603. év alá – összekeverte a bizánci szeptemberi és a Ruszban ebben az időben alkalmazott márciusi évszámítást (CIB 2011², 67–69). Így tulajdonképpen három év eseményei olvashatók egy év alatt: a kunok 1094-es Bizánc elleni hadjárata, a rusz fejedelmek 1095. évi egymással való viszályai, amelyeket más források is 1095-re datálnak, és végül Itlar 1096-os halála.

Visszatérve a történethez, Vlagyimir és Szvjatopolk Itlar és Kitan megölése után úgy döntöttek, hogy hadba vonulnak Itlar és Kitan vezető nélkül maradt kunjai ellen. Üzentek Olegnek is, aki azonban nem tartott velük a sikeresnek bizonyuló hadjáratban, amely során a két fejedelem és katonáik sátrakat, ökröket, lovakat, tevéket szereztek, és rabokat ejtettek zsákmányul. Rokonai később ismét követet küldtek Oleghez: „nos, te nem jöttél velünk a pogányok ellen, akik Rusz földjét pusztították, viszont magadnál tartod Itlar fiát: vagy öld meg, vagy szolgáltasd ki nekünk. Ő a mi ellenségünk és Rusz földjének ellensége. Oleg pedig nem hallgatott rájuk, és így ellenségeskedés volt közöttük." (*PVL*, 95–96, 233–234; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 180–181.)

Oleg távolmaradásának több magyarázata is lehet: 1. Úgy vélhette, hogy ebben az esetben nem a kunok támadását kell megbosszulni, mivel ezt a hadjáratot Vlagyimir Monomah provokálta ki. 2. A forrásból kiderül, hogy Itlar fia Olegnél tartózkodott, talán túszként, és a fejedelem nem kívánta megszegni az adott szavát. Nemcsak szövetségesei ellen nem vonult, de nem is ölette meg Itlar fiát a kapott utasítás ellenére

[120] E bizánci trónkövetelőt, az ál-Diogenészt támogató kunok hadjáratával részletesen foglalkozom A kunok 1094-es hadjárata a Bizánci Birodalom területén c. részben.

sem. Végül 3. Oleg „bár megígérte és elindult, de nem vett részt a közös hadjáratban"[121] rokonaival szembeni jogos bizalmatlansága miatt (Dimnik 1994, 191–192). Az Itlar elleni hadjáratot Vlagyimir az *Intelmei*ben is említi: „És újból Itlar druzsináját gyilkoltuk le, és sátraikat elvettük, amikor Goltavhoz vonultunk" (*PVL*, 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213).[122]

A fentiekkel kapcsolatosan néhány adatra szeretném a figyelmet felhívni. Egyrészt a források ekkor tesznek először említést rusz fejedelmek vezette olyan hadjáratról a kunok ellen, amely a steppén zajlott és sikerrel járt. Ekkor feltehetően nem hatoltak be mélyen a steppére, hanem a Perejaszlavli Fejedelemség szomszédságában levő erdős steppei részeken lehetett a kunok tábora vagy szállása *(вежа)*, ahonnan, miután elfoglalták, sátrakat szereztek, ökröket, lovakat, tevéket és rabokat ejtettek zsákmányul (*PVL*, 96, 234; vö. Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 181).[123] Ez év alatt történik a kunok és a Rusz fejedelmek között létező túszcsere intézményének első említése is. Előbb Vlagyimir Monomah fiáról, Szvjatoszlavról olvasható, hogy túszként küldik Kitanhoz, majd Itlar fiáról feltételezhető, hogy Olegnél tartózkodik mint túsz.

A *PVL* szerint ugyanebben az évben, azaz 6603-ban támadás éri a Kijevi Fejedelemséget. Az események leírása meglehetősen zavaros. A kunok ekkor a Kijevtől délre, a Rosz folyó mellett levő Jurjev városát ostromolták egész nyáron, majd a nagyfejedelem kibékítette őket, így visszavonultak a Roszhoz *(приидоша за Росы)*. Jurjev lakói azonban kiürítették a várost, a kunok pedig felégették az elhagyott települést (*PVL*, 96, 234; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 181). Feltehetően itt a *Lavrentyij-kódex*ben olvasható passzus a helytálló (*PSZRL*, I, 229), ami alapján a kunok nem hagyták el a Rosz bal partját, azaz nem keltek át a Roszon a steppére a fegyverszünet után, hanem a környéken portyáztak továbbra is, majd fel is égették a korábban ostromolt várost, Jurjevet (Cib 2011², 73–74).

A következő, 6604. (1096) év alatt a korszak egyik legnagyobb, több fejedelemség területét érintő összehangolt kun támadásról tudósít a *PVL*. Támadásuknak több oka is lehetett. Egyrészt 1094-ben sikertelen volt a Bizánci Birodalom elleni hadjárat. Ez tekintélyveszteséggel járhatott Tugorkan számára,[124] amit talán egy nagy Rusz elleni

121 Az angol fordítás szerint: „After promising his aid, Oleg actually came, but did not follow the same route" (Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 181).

122 Goltav város a Perejaszlavli Fejedelemségben, a hasonló nevű folyó és a Pszjol összefolyásánál (ma Гобтва, Poltavai terület, Ukrajna).

123 A forrásban többször előforduló iráni eredetű vezsa *(вежа)* szónak több jelentése is van, jelent tornyot, erődöt, sátrat, de nomád szállást is. Legtöbbször a kunokkal együtt jelenik meg, ilyenkor a sátor vagy nomád szállás jelentésben értelmezhető. L. Novoszelcev 2000, 428–433.

124 Egy törzsi vagy törzsszövetségi vezető hatalmának szilárdsága az idegen területekről befolyó javakon (adók, zsákmány, kereskedelmi haszon) alapult. Ha ezt nem tudta biztosítani, tekintélye csökkent, törzse és törzsszövetsége pedig szétzilálódott.

hadjárattal szeretett volna helyreállítani. Másrészt lehet, hogy Oleg hívta őket, sőt az is, hogy értesülve a Ruszban dúló belháborúról, maguk mentek hívatlanul.[125]

Az év eseményeinek leírása a fejedelmek egymással való vitájával kezdődik. Oleget Vlagyimir és Szvjatopolk Kijevbe hívta, hogy közösen döntsenek a fő ellenség, a kunok elleni támadásról. Oleg azonban nem jelent meg, pedig a kijevi és a perejaszlavli fejedelmek úgy gondolták, hogy közös összefogással nagyobb erővel tudnák biztosítani birtokaik védelmét. Mivel az ő három fejedelemségük, vagyis a Kijevi, a Perejaszlavli és a Csernyigovi szenvedett a legtöbbet a kunok támadásaitól, ezek vezetőinek kellene összefogni. A csernyigovi fejedelem unokatestvérei tehát hajthatatlanoknak bizonyultak abban a kérdésben, hogy Olegnek fel kell mondania a szövetségét a steppei törzsekkel. Oleg elzárkózott ettől, hiszen a kunok között nemcsak barátai, de megbízható szövetségesei is voltak, akikre inkább támaszkodhatott, mint rokonaira, akik atyai jussától igyekeztek megfosztani. A fejedelmek Oleg ellen vonultak, aki inkább elmenekült Csernyigovból, mintsem a harc során az unokatestvérei elpusztítsák a várost, és a Csernyigovtól 150 km-re északkeletre levő Sztarodubban várta rokonai támadását. Innen végül kiostromolták, és kénytelen volt Rjazanyba menekülni.

Oleg rokonaival való harcának ezt a leírását két alkalommal is megszakítja a szerkesztő. A könnyebb megértés érdekében idézem a forrás megfelelő részeit, és kiemelem a történetet megtörő passzusokat.[126]

„A 6604. (1096) évben. Szvjatopolk és Volodimer a következő üzenetet küldték Olegnek: »Gyere Kijevbe, hogy megállapodjunk Rusz földjéről, a püspökök, az igumenek, atyáink emberei, a városi előkelőségek előtt, hogy megvédjük Rusz földjét a pogányoktól.« Ám az önhitt tervekkel teli Oleg dölyfösen így válaszolt: »Nem való, hogy püspökök, igumenek vagy parasztok ítélkezzenek rajtam.« És gonosz tanácsadóira hallgatva, nem szándékozott testvérei elé járulni. Szvjatopolk és Volodimer pedig ezt üzente neki: »Mivel sem a pogányok ellen nem vonulsz hadba, sem hozzánk tanácskozásra nem jössz el, ez azt jelenti, hogy rosszat tervelsz ellenünk, és a pogányokat kívánod segíteni, ezért az Isten tegyen ítéletet köztünk.« És Szvjatopolk meg Volodimer elindult Csernyigovba Oleg ellen. Oleg pedig elmenekült Csernyigovból május havának 3. napján, szombaton. Szvjatopolk

125 Pletnyova szerint lehetett bosszú is a két megölt kun vezér halála és nemzetségük *(чадь)* ellen vezetett hadjárat miatt. Hangsúlyozza, hogy nem tudni, az 1096-os támadások név szerint említett vezérei, Tugorkan, Bonyak és Kurja milyen kapcsolatban állhatott Itlarral és Kitannal. Lehet, hogy Bonyak törzsének emberei voltak, de az is lehetséges, hogy a két meggyilkolt kun vezér önálló politikát folytatott (Pletnyova 1990, 50). Ha azonban Cib alapján jól rekonstruáltam a *PVL* 6603. és 6604. évi eseményeit, akkor ez az ok-okozati összefüggés nem tartható Bonyak esetében. Cib alapján ugyanis Itlar halála később következett be, azaz 1096. február 24-én, míg Bonyak 1095 júniusában portyázott Kijev környékén (Cib 2011[2], 68–76). Tugorkan azonban még vezethetett bosszúhadjáratot Itlar és Kitan miatt. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy nem biztos, hogy volt olyan kapcsolat a kun vezérek között, ami miatt bosszút állhatott volna Tugorkan.

126 Nem kívánok szövegfilológiai elemzésbe bocsátkozni, csak a problémák láttatása miatt idézem a vonatkozó részeket, és foglalom össze Cib kronológiai elemzését.

és Volodimer pedig üldözőbe vették. Oleg ekkor Sztarodubba menekült be, és ott bezárkózott. Szvjatopolk és Volodimer meg ostrom alá vették a várost. Az ostromlottak keményen harcoltak a városból, emezek pedig rohamot vezettek a vár ellen, és sok sebesült volt mind a két oldalon. Kegyetlen csata volt közöttük, és ott állomásoztak a város körül úgy 30 és 3 napig, és kimerülőben voltak az emberek a városban. És kijött Oleg a városból, békét kérve. És mindketten hozzájárultak a békéhez e szavakkal: »Menj a testvéredhez, Davidhoz és gyertek mindketten Kijevbe, atyáink és nagyapáink székhelyére, mert a legrégibb város az egész országban Kijev; úgy való, hogy ott jöjjünk össze tanácskozásra és megállapodásra.« Oleg megígérte, hogy így cselekszik, és ezzel megcsókolták a feszületet.

Ugyanabban az időben Bonyak[127] a polovecekkel Kijevhez érkezett vasárnap este, feldúlta Kijev környékét, és felégette Beresztovojében[128] a fejedelmi udvart. Ugyanakkor Kurja a polovecekkel (kunokkal) Perejaszlavlnál pusztított és felégette Usztyjét,[129] május havának 24. napján. Oleg pedig kivonult Sztarodubból és Szmolenszkbe ment, de nem fogadták be a szmolenszkiek, így elment Rjazanyba. Szvjatopolk és Volodimer meg hazament. **Ugyanabban a hónapban jött Tugorkan, Szvjatopolk apósa, Perejaszlavlba, május havának 30. napján:[130] tábort vert a város körül, a perejaszlavliak pedig bezárkóztak a városba. Szvjatopolk és Volodimer ellene vonult a Dnyepernek ezen a partján, és Zarubhoz érkeztek, ott átgázoltak a folyón, és nem vették őket észre a polovecek, mert az Isten megóvta őket, és hadrendbe állva a városhoz vonultak. A városban lévők, amikor meglátták őket, megörültek nekik, és eléjük vonultak, a kunok meg a Trubezs folyó túlsó partján állomásoztak, szintén hadra készen. Szvjatopolk és Volodimer belegázoltak a Trubezsbe a polovecek irányába. Volodimer fel akarta sorakoztatni a hadát, de azok nem hallgattak rá, megsarkantyúzták lovaikat, és az ellenség felé vágtattak. Ezt látva a polovecek megfutamodtak, a mieink üldözőbe vették harcosaikat, aprítva az ellenséget. És nagy kegyelmet gyakorolt az Úr azon a napon: július havának 19. napján legyőzték az idegeneket. Fejedelmüket, Tugorkant, valamint annak fiát megölték, és más fejedelmeket[131] is megöltek: sok ellenségünk esett el itt. Másnap reggelre megtalálták a halott Tugorkant, és Szvjatopolk mint apósát és ellenségét magához vette. És Kijevbe vitték, Beresztovojében temették el a két út között: a Beresztovo felé vezető és a kolostorba vivő út között.[132]** Ugyanabban a hónapban 20-án,

127 Az óorosz források Bonyak *(Боняк)* nevű kun vezérének neve Maniak *(Μανιάχ)* alakban az 1091-es Bizánci Birodalom elleni kun támadás leírásakor is szerepel (*ByzTurc.*, II, 18; Vasziljevszkij 1908, 99). És talán ő lehet a magyarországi források *Monoch*-ja, aki 1099-ben Könyves Kálmán hadát legyőzte.

128 Falu a kijevi fejedelmek birtokában, ma Kijev része.

129 Település a Perejaszlavli Fejedelemségben, valószínűleg a Trubezs torkolatánál.

130 Az *Ipatyij-kódex* szerint május 31-én (*PSZRL*, II, 221).

131 A források szerkesztői ugyanazt a *князь* 'knyáz, dux, herceg, fejedelem' címet használják a kunok vezetőire, mint a Rurikidákra.

132 Az *Ipatyij-évkönyv* (*PSZRL*, II, 222) alapján elképzelhető, hogy Tugorkant halomsír, azaz kurgán alá temették.

péntekeren a nap 1. órájában ismét Kijevhez vonult az istentelen Bonyak, a rühes, titokban, mint egy ragadozó vad, váratlanul, és majdnem betörtek a polovecek a városba. És felégették a város körül az elővárost, majd visszafordultak a kolostor felé, és kiégették Sztyefan kolostorát, valamint falvakat és Germanovot.[133] És akkor támadtak a Barlangkolostorra, amikor mi a reggeli istentisztelet után a celláinkban pihentünk. És lármát csaptak a kolostor körül, s annak kapuja elé pedig két harci zászlót tűztek ki, mi pedig a kolostor hátsó felébe menekültünk, mások meg a kórusba rohantak fel. Izmael istentelen fiai pedig betörték a kolostor kapuját, és elindultak a cellákba, kitördelve az ajtókat, és kihordták, amit a cellákban találtak. [...] Ugyanakkor gyújtották fel a Krasznij dvort (Szép udvart),[134] amelyet az igazhívő Vszevolod fejedelem a Vidubicsinek nevezett halmon építtetett: mindezt az átkozott polovecek a tűz martalékává tették." (*PVL*, 96–98, 234–236; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 181–183.)[135]

Tehát az év eseményeinek fentebb idézett részében három történet olvasható. Az első Oleg harca a fejedelmekkel, a másik Bonyak és Kurja támadása, a harmadik pedig Tugorkan veresége és halála. Az első beékelődés Bonyak Kijev és Kurja Perejaszlavl környéki portyájának története. Ezután a forrás egy mondat erejéig visszatér Olegre, ami után Tugorkan Perejaszlavlnál való május 30-i megjelenését,[136] vesztes csatáját, és végül halálát, valamint temetését említi. Ezt követően részletesen beszámol Bonyak

133 Nehezen azonosítható helyek. Sztyefan kolostora talán a kijevi Klov mentén álló kolostorral azonos. Germanov pedig a Kijevi Barlangkolostor északi szomszédságában levő beresztovói Megváltó kolostora lehet. Mindkét kolostort apátja után nevezte meg a krónikás (*PVL*, 511).

134 Több településen is és későbbi időben is így nevezték a központi, reprezentatív fejedelmi udvart. A forrásban említettet Vszevolod a vidubicsi kolostor közelében építtette, feltehetőleg mint fejedelmi szálláshelyet.

135 A támadás a Kijevi Barlangkolostor *Paterikon*jának, szerzetesi legendák gyűjteményének történeteiben is olvasható. A paterikon történetei hőseinek a gonosz felett aratott morális győzelmeit mesélik el. Ezek az elbeszélésgyűjtemények aforizmaszerű, egyszerű elbeszélésmódjuk, szórakoztató jellegük következtében közkedveltek voltak a középkorban. Annak ellenére, hogy legendás elemei miatt nem mindig tekinthetők megbízható forrásnak, sok esetben tartalmaznak értékelhető adatokat. A Kijevi Barlangkolostor *Paterikonj*a tulajdonképpen a 11. században alapított kolostor első atyáiról szóló szerzetesi legendák gyűjteménye. A 13. században a kolostor egy korábbi szerzetese, Simon, aki majd 1214 és 1226 között Szuzdal és Vlagyimir püspöke lett, valamint a kolostor egyik lakója, Polikarp a szerzetesek között élő korábbi történeteket a hagiográfia műfajának megfelelően és a krónikákból vett történelmi adatokkal kiegészítve átírta (IGLÓI 1981, 125–126). Az egyik ilyen történet *A böjtölő Boldog Jevsztratyij legendája.* Ennek főhősét foglyul ejtették, és több társával együtt eladták a zsidóknak. A másik ilyen történet *Az alázatos és végtelen türelmes Nikon legendája.* Nikont váltságdíj fejében a kunok maguk között tartották, de a szerzetes nem engedte kiváltatni magát, majd sok szenvedés után csodás módon szabadult. Mikor korábbi kun fogvatartója később Kijevben ismét találkozott vele, a csoda hatására keresztényné lett egész nemzetségével (*Kijevo-pecserszkij...*; magyar fordítása: *Az orosz irodalom kistükre* 127–131). Mindkét szerzetes Bonyak fent említett támadása során kerülhetett a kunok fogságába.

136 A *Lavrentyij-évkönyv*ben május 30. (мсца маæ л̄) áll (*PSZRL*, I, 231), de valójában május 31-re tehető, ahogy az *Ipatyij-évkönyv*ben is olvasható (*PSZRL*, II, 221; CIB 2011[2], 71).

Kijev környéki pusztításáról, ráadásul a szövegből kiderül, hogy a szerkesztő (vagy szerző) szemtanúja, elszenvedője ennek a támadásnak. 1096-ban július 20. nem péntekre, hanem vasárnapra esett, tehát ez az esemény ultramárciusi évszámítás szerinti betoldás, ugyanis 1095. július 20-a pénteki nap. Az ezen év alatt említett Bonyak vezette két támadás feltehetően egy és ugyanahhoz a hadjárathoz tartozik. Úgy tűnik azonban, hogy Bonyaknak a Kijevi Fejedelemség elleni támadása összefügg a 6603. (1095) év alatt leírt támadással is, amit talán az is alátámaszt, hogy mindkét esemény nyáron történt: „a polovecek Jurjev városához vonultak, és egész nyáron ostromolták...", míg a kijevi támadást az azt átélő szemtanú szerkesztő pontosan datálja a Barlangkolostor július 20-i, pénteki támadásával. Vagyis a három esemény: Jurjev ostroma, Bonyak májusi kijevi megjelenése és a kijevi előváros kifosztása egy hadjárat részei voltak, ez pedig 1095 nyarára tehető (vö. Cib 2011[2], 70–74).

Ha szó szerint vesszük a forrást, akkor egy évben néhány nap különbséggel két támadás is érte Perejaszlavlot (május 24-én Kurjáé, május 30-án vagy 31-én pedig Tugorkané), ez pedig nem túl valószínű.[137] Ezt a *PVL*-ben leírt történet sem támogatja, ezért okkal feltételezhető, hogy Kurja támadása 1095-ben, míg a Tugorkan halálával véget érő portya a 6604. (1096) évben történt, mikor Oleg és Vlagyimir, valamint Szvjatopolk harca volt.

A második beékelődés nem ér véget Bonyak támadásának történetével, ez után az év eseményei leírásának folytatását (Oleg harcát rokonaival) még két történet beillesztése töri meg. Az egyik Bonyak kijevi elővárosi portyája kapcsán jut eszébe a szerkesztőnek, és patarai Methodioszra hivatkozva értekezik a kunok eredetéről. A másik pedig szintén patarai methodioszi (valójában pszeudo-methodioszi) történet, amit a szerkesztő Gjurjata Rogovics szájába ad, és ami a hegyekbe zárt emberekről szól.[138]

E két történet elbeszélése után ismét visszatér a szerkesztő a fejedelmek harcára, amelynek szintén vannak kun vonatkozású részei. Oleg és Vlagyimir Monomah Msztyiszlav nevű fia közötti fegyveres konfliktus során kiderül, hogy fiát támogatandó Vlagyimir Monomah „elküldte hozzád Vjacseszlav testvéredet a polovecekkel [...] Msztyiszlav Volodimer harci zászlóját egy polovec vitéznek adta, név szerint Kunujnak, és adott neki gyalogosokat, és a jobb szárnyra állította őket. Kunuj előre vitte a gyalogosokat, és kibontotta Volodimer zászlaját..." (*PVL*, 109, 247; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953, 187.)

A krónikás szerkesztő megpróbálta rendbe rakni az eseményeket, mikor visszatért Oleg és a többi fejedelem közti viszályra, de elsiklott afelett, hogy az év végén szerepel még egy dátum, ami helytálló, tudniillik 1096 valóban az indikció 4. éve.

Összefoglalva a két év, vagyis az 1095. és 1096. eseményeit, a következőképpen rekonstruálhatjuk a kunokra vonatkozóan: 1095-ben Bonyak a Kijevi Fejedelemség területén portyázik, ekkor ostromolják és égetik fel a kunok a Kijevtől mintegy 80 km-re

137 Szuharev a forrás alapján elfogadja, hogy ez a kunok egy összehangolt támadása volt a Rusz ellen, ezért Bonyak Kijev ellen, míg Kurja és Tugorkan Perejaszlavl ellen vonult 1096-ban (Perhavko–Szuharev 2006, 366).

138 Erre lásd Kovács 2011a, 85–95.

levő Jurjevet, és ekkor pusztítanak Kijev elővárosában.[139] Ugyanebben az évben Kurja és kunjai pedig a Perejaszlavli Fejedelemségben kalandoznak. 1096 februárjában Vlagyimir Monomah meggyilkoltatja Itlart, valamint Kitant, majd hadjáratra indul a vezető nélkül maradt kunok ellen, és győzelmet arat felettük. Ugyanebben az 1096. évben megy Perejaszlavl ellen Tugorkan (május 30/31–július 19.), és elesik a harcokban. Végül 1096-ban Oleg és a többi fejedelem közti harc során ismét az látható, hogy Monomah maga is szívesen élt a kunok támogatásával. A forrás alapján úgy tűnik, hogy ezek a perejaszlavli fejedelem szolgálatába állt kun harcosok voltak.

A forrásrészletből még arra a passzusra szeretnék kitérni, amely megemlíti, hogy Bonyak kunjai a kolostor kapuja elé kitűztek két harci zászlót, ami talán két vezérre utal. A steppei nomádok zászlói hadijelvények voltak. A nomád zászlók lehettek téglalap alakúak, négyszögletesek, félkörösek. Díszíthették rojtok, szalagok és különböző állatalakok (például hal, sárkány, farkasfej) (U. Kőhalmi 1972, 115). Hansgerd Göckenjan is foglalkozott a nomádok zászlóival, ő úgy véli, hogy ezeknek a tárgyaknak kettős szerepük volt: harci jelvények és uralkodói jelképek, sőt emellett még méltóságjelző szerepük is lehetett (Göckenjan 2004, 62–70). A kunok zászlóira nem találtam olyan utalást, amelyből olyan jellegű uralkodói jelképre vagy méltóságjelzőre lehetne következtetni, mint a mongoloknál. Az óorosz évkönyvek, amikor a kunok zászlóit említik, általában harci zászlóra utalnak *(стяг)*, így nem lehet kizárni, hogy az ekkor kitűzött, hadra hívó zászló jelezte, hogy melyik kun vezéré is az. A források alapján arra nem lehet következtetni, hogy a kunok harci zászlói milyenek voltak. Van olyan feltételezés, hogy azokat totemállatokkal díszítették, noha Pletnyova (1990, 141) szerint egy idő után már annyira megfakult a totemős emlékezete, hogy például régészetileg nincs is nyoma. Ez azonban nem biztos. Talán totemős emlékének meglétét bizonyítja, illetve azt, hogy valamikor azzal díszítették a kunok zászlóikat, a magyarországi Kelebián előkerült kincslelet egy darabja. Ez az aranyozott ezüstlemez, amely lovagi címer sisakdíszeként csukát ábrázol, olyan területen került elő, amely a Csertán nemzetség egyik szállása volt. A Csertán nemzetség neve pedig a *čurtan* 'csuka' szóból származik (Hatházi 2005, 138–139; Rásonyi 1981, 127). A *Radziwill-évkönyv* ábrázolásain a kunok hosszú, keskeny, háromszög alakú zászló-

139 Ennek a kronológiának a Vlagyimir Monomah *Intelmei*ben olvashatók látszólag ellentmondanak: „És Sztarodubba vonultunk Oleg ellen, mivel ő barátkozott a polovecekkel. És Szvjatopolkkal a Bughoz is elmentünk Bonyak ellen a Roszon túlra" (*PVL,* 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213). Ez alapján – ha valóban összefügg a *PVL* tudósításával – mindenképpen egymás után történt Oleg kiostromlása Sztarodubból és Bonyak támadása. Az *Intelmek*ben felsorolt hadjáratok mindegyikét nem lehet pontosan datálni, ráadásul néhány sorral később romlott szövegkörnyezetben olvasható ismét: „És újból Szvjatopolkkal üldöztük Bonyakot, de ...megöltük, és nem értük be őket. Azután megint Bonyakot üldöztük a Roszon túlig, de megint nem értük utol" (*PVL,* 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213–214). Továbbá a *PVL*-ből egyrészt nem tudjuk meg, hogy mi lett a vége Bonyak Kijev környéki hadjáratának, másrészt pedig nem szerepel Vlagyimir Monomah és Szvjatopolk olyan Bonyak elleni hadjárata, ami a Bugot érintette. A Bug a *PVL* kiadója, Lihacsov szerint talán a Buggal azonos, és kevéssé valószínű, hogy a Rosz mentén levő Boguszlavl településsel lenne azonos (*PVL,* 526).

kat tartanak (Pletnyova 1990, 142), de nemcsak náluk látható ilyen formájú zászló, így nem tudni, hogy pontosan milyenek is voltak. A *Radziwill-évkönyv*ben a csata előtt és a győzelem után mindig függőlegesen ábrázolják a zászlókat, míg a vereség után mindig erősen lebillentve láthatók (Pletnyova 1990, 136).

A következő, 1097-es év alatt szereplő események a kunok történetének szempontjából is érdekesek. Az év a ljubecsi nagygyűlés leírásával kezdődik,[140] ahol az összegyűlt rusz fejedelmek megegyeznek, hogy mindegyik megtarthatja az atyai jussát (otcsináját), amelyek gyakorlatilag azok a városok voltak, amelyeket Bölcs Jaroszlav a testamentumában szétosztott a fiai között. Azaz Szvjatopolké maradt Kijev, a Szvjatoszlavicsoké Csernyigov, Vlagyimir Monomahé pedig Perejaszlavl, az ún. külső kör fejedelmeinek helyzete pedig kissé más volt (Franklin–Shepard 1996, 265). Az év során történtek igazolják tulajdonképpen Oleg rokonaitól való távolságtartását és bizalmatlanságát. Szvjatopolk a nála vendégségben levő tyerebovli (a Szeret egyik bal oldali mellékfolyójának partján álló város; ma Теребовля, Ternopoli terület, Ukrajna) fejedelmet, Vaszilkót vakíttatta nem sokkal a kereszt megcsókolása (ezzel szentesítették a ljubecsi egyezményt) után. Ez újabb belharcokhoz vezetett, amelyekben most már megszokott résztvevőként megjelentek a kunok is.

Az események leírása két alkalommal, előbb az 1097. év alatt részletesen, másodszor csak röviden és lényegre törően az 1099. év alatt is megjelenik, ekkor azonban a szereplők közül a kunokat nem említi a forrás. Valójában az alábbi esemény 1099-ben történt.[141] Az egymással harcoló fejedelmek közül az egyik, a volhíniai Vlagyimir ura, David – miután Szvjatopolk elüldözte városából – a kunokhoz fordult támogatásért. Szvjatopolk, a kijevi nagyfejedelem pedig Könyves Kálmán magyar királyhoz. Az összecsapás a Bonyak és Altunopa[142] vezette kunok és David győzelmével ért véget (*PVL*, 115, 253–254; Cross–Sherbowitz-Wetzor, 1953, 196–197).[143] A rusz fejedelmek közötti harcok azonban tovább folytatódtak, egy következő alkalommal David vereséget szenvedett, ezért a kunokhoz menekült, ahonnan Bonyakkal Luck (Луцьк, Volinyi terület, Ukrajna) ellen vonult, amit meg is szereztek (*PVL*, 116, 254, Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 197).

140 Az 1090-es évekre nem volt egyetlen olyan rusz fejedelem sem, aki a kunokkal szembeni fellépést irányította volna. Sőt, az egymás elleni harcaik során, amit a kunok támadásai súlyosbítottak, maguk adtak alkalmat a nomádoknak a belpolitikájukba való beavatkozásra. Az 1097-es ljubecsi gyűlésen épp a kunokkal szembeni együttműködés és összehangolt katonai fellépések érdekében igyekeztek döntéseket hozni (Martin 2007², 59). Ezek azonban elégtelennek bizonyultak, és nem elsősorban a kunok miatt, hanem mert maguk a rusz fejedelmek rúgták fel a megállapodásokat.

141 A kettőség magyarázata részben az évkönyv szerkesztésével, részben későbbi kompilátori tevékenységgel indokolható (*PVL*, 533).

142 Altunopa *(Алтунопа)* nevében olvasható *-opa* (*aba/apa* 'ős, atya') gyakran megjelenik kun vezérek neveiben (Arszlanapa, Kitanopa, Csenegrepa), ami arra utal, hogy méltóságnév lehetett. Nagy valószínűséggel összeköthető az *oba* 'nagycsalád, nemzetség' török szóval (Clauson 1972, 5–6). Van, aki szerint az Altunopa nem is személynév, hanem teljes egészében méltóságnév, vagyis a török *altun* 'arany' nemzetség vezetője jelentésű (Golden 1995–1997, 108).

143 A csata részletes bemutatására A peremisli csata c. részben térek ki.

Következő alkalommal az 1101. év alatt számol be a krónikás kunokról, ekkor „követeket küldtek valamennyi fejedelmüktől valamennyi testvérhez békét kérve. És ezt mondták nekik Rusz fejedelmei: »Ha békét akartok, akkor találkozzunk Szakovnál.«[144] És elküldöttek a polovecekért, és tanácskozásra gyűltek össze Szakovnál. És békét kötöttek a polovecekkel, és túszokat cseréltek szeptember havának 15. napján és szétszéledtek." (*PVL*, 117, 255; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 199.)

Rusz hadjáratok a steppére

Nem tudni, milyen harcokat zárt a szakovi béke, de lehet, hogy a korábban már említett típusú „békekötésről" van szó, azaz a szokásos ajándékszerzésről.

Az évkönyv szerkesztője a „jelekkel" teli 1102. év után,[145] az 1103. év alatt számol be a rusz fejedelmek első, a steppe mélyére vezetett hadjáratáról. A hadjárat, mint alább látni fogjuk, véleményem szerint valójában az 1107. évre datálható. Mivel lényegében nem változtat az események összefüggésén, mégis az évkönyvben szereplő évszámnak megfelelően tárgyalom.

A 12. század első évtizedében a kunok és a Rusz közötti hadi kapcsolatokban alapvető változás állt be. A rusz fejedelmek először ebben, az évkönyv szerinti 1103. évben, majd ezután pedig egyre többször vezetnek hadat a steppére,[146] vagyis az eddigi defenzív politikát, a határvédelmet és a portyákkal szembeni védekezést felváltotta a támadó taktika.

Ebben, az évkönyv írói/szerkesztői szerint 1103-ra datált hadjáratban a fejedelmek egy nagyobb koalíciója vett részt.[147] Vlagyimir Monomah perejaszlavli, Szvjatopolk kijevi, David Szvjatoszlavics csernyigovi és más fejedelmek is jelen voltak. Oleg feltehetően ismét nem értett egyet a hadjárattal – talán szövetségesei is lehettek annak célpontjai között, vagy azt a szakovi béke megszegésének tartotta –, mert azt üzente, hogy beteg, és nem jelent meg a gyülekezőhelyen, Perejaszlavlban. Egyébként kezdetben Szvjatopolk is – a tavaszi munkákra hivatkozva – vonakodott hadba vonulni, de Vlagyimir, aki valószínűleg a sereg fővezére lehetett, meggyőzte a nagyfejedelmet.

A fejedelmek seregei pedig „...lóháton, meg hajókkal indultak el, és a zuhogók alá érkeztek, és a Hortyica-szigetnél a zuhogóknál megálltak. És lóra szálltak, a gyalogosok meg kiszálltak a ladikokból, és négy napig mentek a mezőn, és megérkeztek

[144] Település a Dnyeper bal partján a Perejaszlavli Fejedelemség területén.

[145] A január 29-én megjelent három napig látható jelenség aurora borealis lehetett. Más források alapján is abban az évben a Nap rendkívül aktív volt. Ugyanabban az évben, február 5-én telehold volt, talán meteor vagy ismét aurora volt látható, és ezek valamelyike lehetett a holdon feltűnt „jel". Február 7-én „jel volt a napon is". A *PVL*-ben említett, a Napot körülvevő három szivárvány halo, Nap körüli optikai jelenség lehetett (*PVL*, 117, 255–256; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 200; Dodd–Schaefer 2002, 238).

[146] A Vlagyimir Monomah „doni" hadjáratait részletesen elemző Szuharev szerint ez az első steppére vezetett rusz hadjárat, ez pedig egy új fázisa a rusz hadtörténetnek (Szuharev 2006; Perhavko–Szuharev 2006, 76–85).

[147] Az események azonban, mint alább látni fogjuk, valójában az 1107. évre datálhatók.

Szutyenhez." A dnyeperi zúgók alatt levő Hortyicától tehát gyalogosan haladtak tovább a mai Molocsnajáig, mely az Azovi-tengerbe ömlik (Kudrjasov 1948, 91–94, 130–131). A dnyeperi kunok itt – a folyó középső folyásvidékén, a bal parton – nomadizáltak tavasszal. A nehéz telek után, miközben arra vártak, hogy a tél elmúltával állatállományuk erőre kapjon, halászattal és vadászattal foglalkoztak. Vlagyimir jól kiszámította a hadjárat időpontját, mert tavasszal a legyengült állatok miatt a nomádok nem tudnak olyan gyorsan mozogni, nem tudnak elmenekülni a fenyegetés elől. Természetesen a támadás irányát is jól átgondolta, így előbb a gázlókhoz vonult seregével, ahol a nyári szállás felé vonuló kunoknak el kellett haladni, majd arra is gondolt, hogy kudarc esetén hogyan lehet követni a kunoknak ezt a csoportját – a Ruszban ekkor már feltehetően ismert nomadizálási útvonalukon – a tengerparthoz vezető útjuk során (Pletnyova 1990, 55). A kunok értesültek az ellenük vonuló rusz seregről, ezért tanácskozást hívtak össze, ahol egy idősebb vezér, Uruszoba[148] azt tanácsolta, hogy kerüljék el a harcot, és kérjenek békét. A tanácskozás fiatalabb tagjai azonban a harc mellett döntöttek, és Altunopa vezetésével felderítőket küldtek a rusz sereghez. A rusz felderítők megölték Altunopát és embereit egy összecsapás során, ami az egymás seregeit kikémlelő kisebb csapatok harca lehetett. A nagy csata, melynek során a rusz fejedelmek fényes győzelmet arattak, április 4-én volt. „A harcokban húsz fejedelmet öltek meg: Uruszobát, Kcsijt, Arszlanapát,[149] Kitanopát,[150] Kumant, Aszupot, Kurtikot, Csenegrepát,[151] Szurbart és más fejedelmeket, Beldjuzt pedig foglyul ejtették." Érdekes Beldjuz története, aki váltságdíjképpen aranyat, ezüstöt, lovakat és barmokat ajánlott fel, de Vlagyimir Monomah, miután szemére vetette a kunok számtalan esküszegését és a keresztények vérének ontását, megölette.[152] Ezután a zsákmánnyal (marhákkal, juhokkal, lovakkal, tevékkel, sátrakkal és rabokkal), valamint a foglyul ejtett besenyőkkel és torkokkal (úzokkal) tértek haza. A forrás szerint ugyanebben az évben sáskajárás volt (*PVL*, 117–119, 256–257; Cross–Sherbovitz-Wetzor 1953, 201–202). Furcsa módon a *PVL*-ben említett sáskajárások és a kunok

[148] A kun vezér Uruszoba *(Урусоба) urusz + oba* 'nagycsalád, nemzetség, törzs' neve nem feltétlen személynév, utalhat az Urusz nemzetség/törzs fejére is (Golden 1995–1997, 120; vö. Clauson 1972, 5–6). Később, 1190-ben is megjelenik a forrásokban egy Uruszovics oba alak (*PSZRL*, II, 671). Nevének magyarázataira (1. *Urus* < *rus;* 2. az iráni aorszok nevével kapcsolható össze) l. Golden 1990a, 33–46. Noha a magyar *orosz* szó török eredetű *(*urusz),* végső forrása pedig a *rusz* alak (Berta–Róna-Tas 2011, 645–647), az Uruszoba első eleme nem köthető az *orosz* népnév török alakjához (Golden 1995–1997, 120–121). Uruszoba etimológiájára l. még Golden 1990a, 33–46.

[149] A név jelentése az *Arszlan* 'oroszlán' nemzetség feje (Golden 1995–1997, 108).

[150] A *Kitan/Qitan* nemzetség vagy törzs vezetője (Golden 1995–1997, 113).

[151] **Čenegir, *Čengir* < mongol *cengkir, cenggir, cengkeger, cengker, cengiker* 'világoskék, kékes' + *opa* (Golden 1995–1997, 111).

[152] „Tudd meg, hogy az eskü fogott meg benneteket! Mert hányszor tettetek esküt, és mégis megtámadtátok Rusz földjét? Miért nem tanítottad meg a fiaidat és a nemzetségedet (szó szerint férfiági rokonaidat), hogy ne szegjék meg az esküt, de ti ontottátok a keresztények vérét? Hát a véred szálljon a fejedre!" Vlagyimir szavai talán arra utalnak, hogy a kunok voltak a szakovi béke megszegői (Raszovszkij 1940, 109), de valószínűbb az, hogy ez a korábbi, 1105–1106-os kun támadások miatt vezetett büntető hadjárat lehetett.

támadásai egybeesnek. Érdekes adat, hogy Szvjatopolk – feltehetően a kunoktól szerzett zsákmányból – abban az évben újraépíttette az 1096-ban elpusztított Jurjevet.

A 6611. (1103) év alatt olvasható néhány figyelemre méltó információ a kunokról. Az első ilyen a kunok tanácskozása. Ez egy olyan gyűlés lehetett, ahol az érintett nemzetségek vagy törzsek vezetői jelentek meg. Ilyenek lehettek akár nemzetségi, akár törzsi szinten. Törzsi szinten ilyen gyűléseken a törzs előkelői a törzs vezetőjével együtt hoztak döntéseket, azaz határoztak az őket érintő fontos kérdésekről, így a portyákról is. Ezek létét az 1103. év alatt leírt kun gyűlés is bizonyítja, akkor azonban a *PVL* alapján inkább törzsszövetségi gyűlésre következtethetünk, vagyis nem egy, hanem több törzsnek a képviselői jelentek meg. A forrásban említett gyűlés tehát egy olyan törzsszövetség létére utaló információ, amely valahol a Dnyeper jobb partján, illetve az Azovi-tenger partján nomadizált. Ezen a gyűlésen végül, mint már volt szó róla, elutasították Uruszoba (nemzetségének, majd a törzsszövetségének vezetője?) békére vonatkozó javaslatát.[153] Egyébként az ehhez hasonló gyűléseken választhatták meg a hadjáratot vezető személyt is.[154] Spinei (2009, 264) szerint 1103-ban Uruszobát leváltották a törzsszövetség vezetői méltóságából, amiért nem akart harcolni, és helyére az a kunok körében „vitéz hírében álló" Altunopa került, aki már 1099-ben a magyarok fölött Bonyak társaságában győzedelmeskedett, tehát már bizonyította a hadászatban való jártasságát. A román tudós feltételezésének úgy gondolom, ellentmond az a tény, hogy a forrás szerint Altunopa a felderítők vezetője volt. A rusz sereg mozgását megfigyelő csapat vezetésére tapasztalt harcost szoktak kinevezni, de nem jellemző, hogy a hadjárat fővezére vezetné a felderítőket.

A forrás alapján rendkívül fontos volt a felderítés szerepe a hadjáratban. Egyrészt a kunok időben értesültek az ellenük vonuló rusz seregről, másrészt – mint a forrásból kiderül – a két felderítő egység összecsapásából a rusz került ki győztesen, és ez a későbbiekben is előnyt jelentett számukra. A hadjárat egy másik érdekessége, hogy a rusz fejedelmek „besenyőket és torkokat ejtettek foglyul sátrastul", tehát ebben az időben is éltek még a délorosz steppén, a kunok által ellenőrzött területen mindkét nomád nép töredékei.

A hat rusz fejedelem első hadjárata 1107 tavaszán a mélyen a steppén levő kun szállásterületek ellen – amit még három hasonló (1109, 1111 és 1116) követett az első periódusban – tehát sikeres volt, és feltehetően komoly veszteségeket okozott a kunoknak, amint arról a forrás beszámol: „a harcokban húsz fejedelmet öltek meg" (*PVL*, 118, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 201).

A rusz fejedelmek összehangolt támadásának nyilvánvaló oka a kunok 11. század végi–12. század eleji támadásai. A szakovi béke utáni első kun támadásról 1105–1106 telén számol be az *Ipatyij-évkönyv*, Bonyak ekkor a Perejaszlavl alatti Zarubig jutott,

[153] Ennek ellenére Uruszoba részt vett a harcokban, majd az egyik csatában elesett.

[154] 934-ben a Bizánci Birodalom elleni közös magyar–besenyő kalandozó hadjárat során al-Maszúdí is beszámol hasonlóról: „...a négy török király haditanácsot tartott. Ekkor a bağanāk királya azt mondta nekik: »Ruházzátok rám holnap a főparancsnokságot!« Ebbe bele is egyeztek." (Kmoskó 2000, 184.)

ahol torkokat és berendiket zaklatott (*PSZRL*, II, 257).[155] Ez a Bonyak vezette portya talán összefügg a kunok 1106-os támadásával, mikor a *PVL* szerint a nomádok Zarecseszk ellen vonultak. Szvjatopolk két embere, Jany és Ivanko Zaharics, a kazár vezetésével küldött ellenük sereget, amely a kunokat legyőzte, és a zsákmányt visszaszerezte tőlük (*PVL*, 119, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203). A *PVL*-nek a *Lavrentyij-letopisz*ban olvasható szövege mellett két másik forráshely is említést tesz a kunok támadásáról, kiegészítve azt néhány adattal. Így az *Ipatyij-évkönyv* változata szerint a rusz sereg a Dunáig üldözte a kunokat (*PSZRL*, II, 257).[156] Sajnos Zarecseszk lokalizálása vitatott, van olyan álláspont, amely szerint a Kijevtől nyugatra, Pereszopnyicától délre levő Zarecseszkről van szó (Raszovszkij 1940, 110), mások szerint azonban nem lehet pontosan meghatározni (*PVL*, 539).

A következő 6615. (1107) év alatt ismét zavaros az események sorrendje, ráadásul a *PVL*-ben leírt sorrendjük nincs összhangban a Vlagyimir Monomah *Intelmei*ben olvashatókkal.[157] Előbb a *PVL*-ben a 6615. év alatt olvasható kunokra vonatkozó eseményeket foglalom össze, és állítom párhuzamba az *Intelmek* adataival, majd igyekszem az események kronológiáját megállapítani. Ennek azért van jelentősége, mert a hadjáratokat békekötéssel és házassági szerződéssel zárták, vagyis érdemes tisztázni, hogy melyik hadjáratot zárta a két Ajepával[158] kötött béke.

A legnyilvánvalóbb ellentmondással, a *PVL*-ben olvasható kronológiától és az ottani sorrendtől eltérő Uruszoba elleni csapás – amelyről fentebb az 1103. év alatt olvashattunk – datálásával kezdem az események egymásutániságának tisztázását. A *PVL* 6611. évével szemben az *Intelmek* alapján az Uruszoba elleni hadjárat 6615-re (1107) tehető.[159] A két évszám közötti különbség könnyen magyarázható, a *PVL* szerkesztője Krisztus születésének 5504. évét vette figyelembe (5504 + 1107 = 6611), míg az *Intelmek* szerzője a világ teremtésének 5509. évét (5509 + 1107 = 6616) (Cib 2011², 17–18).

A másik ellentmondás a Lubninál zajló csata kérdése. A *PVL* szerint 6615 nyarán volt Bonyak és a rusz seregek lubni összecsapása, míg az *Intelmek* alapján az Ajepával kötött béke (6615. január 12. – a *PVL*-ben) után, tehát a 6615. év végén vagy a 6616. év elején. A *PVL* szerint Bonyak második (lubni) támadását, az *Intelmek*ben olvasha-

[155] A támadás előtt a krónikás üstökös megjelenéséről *(звѣзда с хвостомъ)* beszélt, ami egy hónapig volt látható (*PSZRL*, II, 257). 1106. február 2. és március közepe közötti időszakban Walesben, Angliában, Konstantinápolyban, Jeruzsálemben, Japánban, Koreában és Kínában is észlelték a jelenséget (Vyssotsky 1949, 33).

[156] Egy másik, kései, a 15. századi *I. Szófiai évkönyv* a hadjáratban részt vevő rusz vezérek felsorolásában tér el (*PSZRL*, V, 157).

[157] A 6615. év alatti első mondatban olvasható ellentmondásra sokan felfigyeltek: „A 6615. (1107) évben az indictio első évében, a holdciklus 4. évében és a napciklus 8. évében" (*PVL*, 119, 258; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203). Ezzel szemben ez az indictio 15., a holdciklus 3., a napciklus 7. éve volt. A magyarázatokra l. Cib 2011², 21–25.

[158] A török *ay* 'hold' + *apa/opa*, vagyis az Ay nemzetség vezetője (Golden 1995–1997, 108).

[159] Igaz ugyan, hogy az *Intelmek*ben Uruba *(Урубa)* alak szerepel (*PVL*, 104), de ez a már említett Uruszobával azonos, hasonlóan az *Intelmek* Ajepója *(Аепо)* is egyike lehet a *PVL*-ben említett Ajepának.

5. táblázat. A 6615. (1107) év eseményei a *PVL*-ben és Vlagyimir Monomah *Intelmei*ben

	PVL	Intelmek
1.	6615 májusában Bonyak hadat vezet, és lovakat rabol Perejaszlavlnál.	Bonyak támadása a Szula jobb partján levő Ksznyatyinnál.[160]
2.	A Bonyak és Sarukan vezette kun sereg a Szula parti Lubninál táborozott.[161]	A rusz sereg a kunok után vonul, és legyőzi őket a Szulán túl.
3.	A ruszok ellenük vonulnak, és augusztus 12-én a kunok vereséget szenvedtek a Szulánál.	Vlagyimir Monomah békét köt Ajepával, fia elveszi Ajepa lányát.
4.	Január 12-én Vlagyimir Monomah, David és Oleg Szvjatoszlavics békét kötöttek a két Ajepával, kiknek lányait a fiaik feleségül vették.[162]	Uruszoba elleni hadjárat.
5.		Bonyak Lubnihoz vonul, de vereséget szenved.[163]

tók alapján viszont Bonyak első (ksznyatyini) támadását követte a rusz seregek hadjárata, amelynek során átkeltek a határfolyón a Szulától délre, és legyőzték a kunokat (6615. augusztus 12-én – *PVL*). Az eredeti narratíva valószínűleg az *Intelmek*ben olvasható, amit a *PVL* szerkesztőinek egyike megtört a lubni eseményekkel. Sőt a két összecsapást teljesen összemossa, és úgy tűnik, mintha a kunok első és második perejaszlavli megjelenése összefüggne.

[160] A Szula jobb partján kiépített védelmi rendszer egyik eleme (ma Снітин, Poltavai terület, Ukrajna), akárcsak a nem messze levő Lubni.

[161] Település a Szula jobb partján, Perejaszlavlhoz tartozott. Ma Lubni (Лубни, Poltavai terület, Ukrajna).

[162] „Ugyanebben az évben, május 7-én hunyt el Volodimer felesége. Ugyancsak ebben a hónapban vezetett hadat Bonyak, és lovakat rabolt Perejaszlavlnál. Ugyanebben az évben jött hadba Bonyak és Sarukan, az idősebb, és sok más fejedelem, majd Lubni körül táboroztak le. Szvjatopolk pedig, meg Volodimer és Oleg, Szvjatoszlav, Msztyiszlav, Vjacseszlav, Jaropolk, a polovecek ellen vonultak Lubnihoz, és a nap hatodik órájában átgázoltak a Szulán, és nagy kiabálással rájuk támadtak. A polovecek megrettentek, félelmükben még a zászlót sem tudták kitűzni, és lovaikat megragadva, egyesek pedig gyalogszerrel menekülni kezdtek. A mieink pedig üldözték és kaszabolták őket, egyeseket puszta kézzel fogtak el, és majdnem a Horolig kergették őket. És megölték Bonyak testvérét, Tazt, és elfogták Szugrot és testvérét, és Sarukan alig tudott elmenekülni. A polovecek hátrahagyták táborukat, amelyet a rusz harcosok elfoglaltak augusztus hó 12. napján, és a ruszok nagy győzelemmel tértek haza. […] Ugyanabban az évben, ugyanabban a hónapban [január] Volodimer, David és Oleg elment Ajepához és a másik Ajepához, és békét kötöttek. És január 12-én Volodimer Ajepa leányát, Oszeny unokáját választotta Jurij feleségéül, Oleg meg Ajepa leányát, Girgen unokáját a fiának hozta feleségül" (*PVL*, 119–120, 258; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203–204).

[163] „És Bonyak valamennyi polovecével Ksznyatyinhez ment, mi utánuk mentünk Perejaszlavlból a Szulán túlra, és az Úr megsegített bennünket, seregeiket legyőztük, és legjobb fejedelmeiket elfogtuk, és karácsony után békét kötöttünk Ajepával, és (feleségül) elvéve tőle

Az évkönyv szerkesztője annak érdekében, hogy a Bonyak vezette két különböző támadást egy év alatt beszélhesse el, egy hadjáratként kezelte, vagy pedig a kettőt egyszerűen összekeverte. Ezt az tette lehetővé, hogy mindkettő 6615-re volt datálva. Csakhogy különböző évszámítások alapján: az első az ultramárciusi évszámítású 6615. (1106. március–1107. február) évben történt, és a szerkesztő innen vette át az augusztus 12-i dátumot, valamint az első Perejaszlavl elleni támadást. Bonyak második hadjárata esetében szeptemberi (1106. szeptember–1107. augusztus) vagy márciusi (1107. március–1108. február) évszámítás figyelhető meg, itt röviden említi a lubni eseményeket, amelyek májusban történtek (Cɪʙ 2011[2], 17–18).

Az előbbiek alapján úgy vélem, hogy az események sorrendje a következő lehetett: 1) 1106-ban volt Bonyak első hadjárata a Perejaszlavli Fejedelemség területére, melyet 1106. augusztus 12-én csata zár. 2) Ezt követi 1107. január 12-én az Ajepákkal megkötött béke. 3) Tavasszal a rusz seregek hadba vonultak Uruszoba ellen, ez a hadjárat a rusz seregek 1107. április 4-i győzelmével ér véget. 4) Az események sorrendjét végül 1107 májusában a Lubninál megjelenő Bonyak veresége zárja.

A fentebb bemutatott események alapján úgy tűnik, hogy a 11–12. század fordulóján a korszak egyik legjelentősebb kun vezére Bonyak volt, aki – miután korábbi szövetségese, Tugorkan meghalt – egy másik kun vezérrel, Sarukannal fogott össze 1107 folyamán. Előbb egyedül portyázott a Perejaszlavli Fejedelemség területén, vagy legalábbis forrásaink nem említenek másik kun vezért, azonban a Vlagyimir Monomah vezette rusz seregektől vereséget szenvedett. Ezután kerül sor a Vlagyimir, Oleg és David Szvjatoszlavics, valamint a két kun Ajepa közötti békére. Érdekes, hogy az *Intelmei*ben Vlagyimir nem tesz említést a két Szvjatoszlavicsról. A békét két házassággal pecsételték meg. Vlagyimir Monomah fia, Jurij Dolgorukij, a későbbi szuzdali fejedelem és kijevi nagyfejedelem feleségül vette Ajepa leányát, Oszeny unokáját.[164] Oleg fia, Szvjatoszlav pedig a másik Ajepa leányát, Girgen unokáját kapta feleségül. A béke és házasság kötése számos kérdést vet fel. Ki javasolhatta a házasságot? A kunok vagy a rusz fejedelmek? Ha a fejedelmek, akkor Monomah vagy Oleg fejéből pattant ki a békekötés gondolata? Ha a fejedelmeké volt az ötlet, talán mindketten abban reménykedtek, hogy két erősebb kun vezérrel való szövetséggel sikerül megosztani az ellenséget. Ha Oleg javasolta, akkor nemcsak Monomahnak, de Szvjatopolknak is jelen kellett volna lennie, viszont Szvjatopolk nem vett részt a békekötésben, talán mert ő maga már házassággal kötődött a kunokhoz, a második felesége ugyanis Tugorkan lánya volt. A Szvjatoszlavicsok számára azonban ez a kunokkal való házassági kapcsolat mérföldkőnek számított, annak ellenére is, hogy Szvjatoszlav és Oleg már korábban is jó kapcsolatot ápoltak a nomádokkal, hiszen

---

leányát, elvonultunk Szmolenszkbe. És aztán Rosztovba mentem. Visszaérkezve Rosztovból, újból a polovecek, Uruszoba ellen mentem Szvjatopolkkal, és az Isten nekünk segített. És azután újból Bonyak ellen vonultunk Lubnihoz, és az Isten nekünk segített." (*PVL,* 104, 242; Cʀᴏss–Sʜᴇʀʙᴏᴡɪᴛᴢ-Wᴇᴛᴢᴏʀ 1953, 214.)

164 Az *Intelmek*ben olvasható részlet, ahol nem szerepel egyértelműen, kinek is lesz a felesége Ajepa lánya, vezethet ahhoz a félreértéshez, hogy Vlagyimir Monomah felesége halála után kun nőt vett feleségül. A *PVL* egyértelmű ezen a téren, Vlagyimir fia, Jurij kap kun nőt feleségül.

eddig házasságot még nem kötöttek velük. Oleg ekkor teremtett precedenst a dinasztiája számára, de nem vált népszerű gyakorlattá utódai között. Testvére, David ugyan elkísérte őt és Vlagyimir Monomahot, de sem ő, sem gyermekei nem léptek ilyen kapcsolatra a kunokkal a források tanúsága szerint (DIMNIK 1994, 242).[165] A forrás alapján úgy vélem, hogy inkább Vlagyimirtól származott az ötlet. Ha a harcokat lezáró békekötést feltételezünk, akkor nyilvánvaló, hogy a hadakozások során érintett fejedelemség, a perejaszlavli vezetőjeként neki volt érdeke a béke. Ha a megosztás volt a cél, akkor is inkább Vlagyimiré lehetett az ötlet. Különösen, ha az Uruszoba ellen vezetett hadjáratra gondolunk, amely – ha helytálló a fent rekonstruált kronológiai sorrend – a béke utáni tavasszal volt. Így akár az is lehetett Vlagyimir szándéka, hogy a két Ajepával kötött békével biztosítsa hadjáratát.

A kunokra mért vereségek ellenére a rusz fejedelmek számára nyilvánvalóvá vált, hogy a Rusz délkeleti szomszédságában nagy kockázatot jelentő hatalmi tényező alakult ki.

1109-ben Vlagyimir Monomah egy Dmitrij Ivorovics nevű bojárt küldött sereggel a kunok ellen. A hadjárat során Dmitrij serege a „Don" vidékén élő kunoktól ezer sátrat szerzett december 2-án (*PVL,* 120, 259; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 204; *PSZRL,* II, 260).[166] Az óorosz évkönyvekben szereplő Don gyakran valójában a Szeverszkij Donyecre utal (KUDRJASOV 1948, 117).[167] Ez a kisebb méretűnek tűnő sikeres akció – nem fejedelem vezette sereg – inkább egy felderítés része lehetett, nem pedig egy komoly hadjárat. A céljuk talán az lehetett, hogy felmérjék, a kunok milyen fenyegetést jelentenek Perejaszlavlnak. Emellett persze az is feltételezhető, hogy egy a Rusz határaihoz túl közel levő kun téli szállást akartak a steppe területén mélyebbre tolni (PLETNYOVA 1990, 58).

A következő, 1110-es évben kunokkal kapcsolatos történtekről a *Lavrentyij-évkönyv*ben fennmaradt *PVL*-változatban mindössze annyi áll, hogy Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Monomah perejaszlavli és David Szvjatoszlavics csernyigovi fejedelmek tavasszal a kunok ellen hadat viseltek,[168] amint azonban elérték a Perejaszlavltól mintegy 15 kilométernyire délre levő Voinyt, visszafordultak (*PVL,* 120, 259; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 204; *PSZRL,* I, 284). Az *Ipatyij-évkönyv*ben olvasható változat egy kissé bővebb, hozzáteszi, hogy a kunok falvakat pusztítottak Perejaszlavlnál, és elfoglalták a Dnyeper menti Csucsint (*PSZRL,* II, 260). Az *Intelmek*ben is említi Vlagyimir a hadjáratot (*PVL,* 104, 242; CROSS–

165 Talán egy kivétel van: Izjaszlav Davidovics és felesége egy alkalommal közvetített a kunok fogságába kerülő egyik fejedelem kiszabadításában (*PSZRL,* II, 475; DIMNIK 2003, 74). Az asszony talán azért vett részt a foglyok kiszabadításában, mert kun volt maga is. Ez azonban csak közvetett bizonyíték.

166 A sátrak száма (҂а̄ вѣжь) – ami egyrészt nyilvánvalóan túlzás, másrészt pedig nem magára a lakóépítményre, hanem annak lakóira utal – csak az *Ipatyij-évkönyv*ben szerepel (*PSZRL,* II, 260).

167 A Donyec folyó Szeverszkij jelzőjére l. FODOR 2000, 467–469; BÓNA 2001, 329–330.

168 Az *Ipatyij-kódex* szövegváltozatában 1111. év szerepel, de az 1110-es évek kronológiáját megvizsgálva az 1110-re való datálás tűnik helyesnek (*PVL,* 541).

Sherbowitz-Wetzor 1953, 214).[169] A fentiek alapján az év eseményeit a következőképpen rekonstruálhatjuk: 1110-ben úgy tűnik, hogy a kunoknak először sikerült elkerülni az összecsapást a Voinyhoz vonuló rusz sereggel. Talán időben értesültek a ruszok érkezéséről, és mélyen a steppére tudtak húzódni (Szuharev 2006). A hadjárat irányából arra lehet következtetni, hogy a rusz fejedelmek célja a Dnyeper középső folyásának vidékén élő kunok szállásterülete lehetett. Ugyanabban az évben talán a donyeci kunok az 1109-ben a Dmitrij Ivorevicstől elszenvedett vereségüket megbosszulandó Perejaszlavlhoz mentek, ahol falvakat pusztítottak. Feltehetően ez a hadjárat késztette Vlagyimir perejaszlavli fejedelmet a donyeci kunok elleni sorozatos csapásokra (Pletnyova 1990, 58).

Az 1111-es donyeci kunok ellen vezetett hadjárat előzményeit a szerkesztő szinte szó szerint ugyanúgy írja le, mint az 1103-ra datáltat (*PVL*, 541). Kezdetben nem mindenki támogatja a hadjáratot, de Vlagyimir Monomah meggyőzi őket (*PVL*, 122, 260; *PSZRL*, II, 264–265). A hadjáratban Szvjatopolk a fiával, Jaroszlavval, Vlagyimir Monomah a fiaival, valamint David Szvjatoszlavics és fia vettek részt. Az évkönyv alapján ismert a hadjárat iránya és üteme: nagyböjt második hetén, azaz február 26-án, vasárnap indult a rusz sereg Perejaszlavlból. Öt nappal később, március 3-án pénteken már a Szula folyónál jártak. Majd szombaton a Horolhoz mentek, ahol a szánjaikat hátrahagyták. Miután elhagyták a Horolt, átkeltek a Pszjolon (Pszel), a Goltán (március 6.), a Vorszklán (március 7.), elérték a kun steppét (március 8.), és itt is sok folyón keltek át. A Dont (valójában a Donyecet) március 19-én érték el, a következő nap pihentek és a harcra készülődtek, majd március 21-én, kedden a Sarukan nevű településhez vonultak.[170] A város lakói a rusz fejedelmek elé járultak hallal és borral. Az éjszakát a rusz sereg Sarukannál töltötte, majd szerdán (március 22-én) Szugrovhoz mentek és felgyújtották, másnap pedig a „Donhoz" vonultak. Itt a következő nap, március 24-én összecsaptak a kunokkal. Március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján pihentek, és hálát adtak az Úrnak a győzelemért. Nagyhét hétfőjén, március 27-én ismét összecsaptak a kunokkal, és legyőzték őket a Szalnyicánál (*PVL*, 122–123, 261–262; *PSZRL*, II, 266–268; vö. Kudrjasov 1948, 112–121).

A rusz sereg tehát ismét kora tavasszal indult hadba a kunok ellen, akárcsak 1107-ben (a *PVL*-ben a 6615. évben azaz 1103-ban), a folyók ekkor nemhogy nem áradtak, de valószínűleg még be is voltak fagyva. Ezt támasztja alá, hogy az út egy részén szánokat használtak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a rusz sereg viszonylag

[169] Az angol fordításban hiányzik Voiny, helyette „I set out once more upon a campaign" (Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214).

[170] A forrásban említett gorodok, gradok (például *ко граду Шаруканю*) nem jelentettek minden esetben adminisztrációs-territoriális központot. A korszak nyelvhasználatában a gorod vagy grad sánccal, sáncárokkal és kihegyezett oszlopkerítéssel megerősített települést jelent, esetleg erődítményt általában (Ágoston 2004, 18, 51). Írott vagy régészeti forrásokból több száz ilyet ismerünk a Rusz területéről a 10–13. századból (Nossov 2007, 9). A gorodok a kunoknál főképp erődítéssel körülvett helyeket jelöltek, ahol elsősorban a nomádok fennhatósága alá tartozó földművesek és kézművesek élhettek. A későbbiek során valószínűleg az elszegényedett, állatállományát elveszítő nomád kunok egy része is ilyen helyen települt le. A steppei városokra l. Polgár 2011, 50–67.

gyorsan számos folyón át tudott kelni, 22 nap alatt jutott el a Donyecig, és mintegy 500 kilométert meg tudott tenni a steppén. A március 19-én elért Sarukan városa/vára ugyan kun fennhatóság alatt állt, de a lakosság egy része keresztény volt, amit az is alátámaszt, hogy Vlagyimir elrendelte, hogy szent énekeket énekelve közelítsenek a városhoz, valamint hogy a rusz sereget barátságosan, borral és hallal fogadták.[171] A Donyec menti város, ahogy a neve is utal rá, Sarukan ellenőrzése alá tartozhatott, lakói neki fizethettek adót. Sarukanhoz közel volt egy másik „város", egy kisebb erőd – Szugrov *(Сугров)*. Nem lehetetlen, hogy annak a Szugrnak fennhatósága alá tartozott, akit 1107-ben fogtak el a ruszok (*PVL*, 120, 258). A két „város" a forrás szerint közel volt egymáshoz, így talán ez is bizonyítja, hogy Sarukan és Szugr rokonok voltak. Szugrov lakói nem fogadták a rusz sereget ajándékokkal, ezért elfoglalták és felégették a várost. A forrásban szereplő két város lokalizálása vitatott. Pletnyova mégis úgy véli, hogy Sarukan a későbbi Csuhujiv (Чугуїв, Harkivi terület, Ukrajna), Szugrov pedig Zmijiv (Зміїв, Harkivi terület, Ukrajna) város helyére lokalizálható, noha elismeri, hogy egyik helyen sem sikerült 1990-ig olyan település nyomait feltárni, amely a hipotézisét bizonyítaná (Pletnyova 1990, 61–62).[172] Azonosítása azért is furcsa, mert a 'sárkány' jelentésű Sarukan inkább összeköthető a *змей* 'kígyó, sárkány' szóból származó Zmijiv várossal.

Szugrov elpusztítása után a rusz sereg március 24-én legyőzte a donyeci kunok egy seregét, majd két nap múlva a Szalnyica folyónál ismét kunokkal csapott össze. Ekkor viszont heves csata bontakozott ki, amelyben a rusz fejedelmek serege csak nagy nehézségek árán ért el győzelmet. A csata után számos marhát, lovat és juhot, valamint foglyokat szereztek (*PVL*, 123, 261; *PSZRL*, II, 268).

Az 1113. év alatt olvasható események egy része valóban 1113-ra datálható, ilyen többek között a március 19-i részleges napfogyatkozás, de a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk április 16-i halála már 1114-ben történhetett, így a kunok támadása is erre az évre tehető. Szvjatopolk helyét az április 22-én Kijevbe bevonuló Vlagyimir Monomah vette át. A forrás szerint „mikor a polovecek megtudták Szvjatopolk halálát, összegyűltek és Virhez (Выр) mentek. Volodimer pedig összegyűjtve fiait és unokaöccseit, Virhez ment és egyesült Oleggel, a polovecek pedig elmenekültek." (*PVL*, 126, 265; *PSZRL*, II, 276.) Az *Intelmek*ben is olvasható a hadjáratról egy rövid tudósítás: „És Virhez ment közben Ajepa és Bonyak, el akarták foglalni, mi Oleggel és a gyermekeinkkel Romenhez vonultunk ellenük, és ők, ezt megtudva, elmenekültek" (*PVL*, 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214). Lehetséges, hogy a kunok az új nagyfejedelemhez a szokásos „békeajánlattal" érkeztek, azonban a korábbi védekezést a támadás taktikájára cserélő Vlagyimir Monomah Oleggel és más fejedelmekkel együtt haddal vonult az Ajepa és Bonyak vezette kunok ellen a Vir folyó partján levő Virhez (Выр, Cserkaszi terület, Ukrajna). Mivel a Vir folyó vi-

[171] Pletnyova (1990, 60) a város keresztény lakosságában olyan jász-alán csoportot lát, amely korábban kazár alattvaló volt, és a steppén maradt a besenyők, majd a kunok érkezése után is.

[172] Ennek ellenére hosszú fejtegetés olvasható két jeles orosz kutató munkájában arról, hogy Zmijiv (*змея* 'kígyó') a neve alapján összeköthető a kunokkal, hiszen közismert, hogy a kígyó totemállata volt a kipcsakoknak (Pletnyova 1975, 270; 1990, 67; Ahinzsanov 1995, 137–141).

déke a Csernyigovi Fejedelemséghez tartozott (Dimnik 1994, 272), nem kizárt, hogy Oleg kérésére indult harcba a nagyfejedelem. Ez Vlagyimir Monomah első hadjárata Kijevbe kerülése után. Dimnik úgy véli, hogy azzal, hogy talán Oleg hívására nagyfejedelemként elsőként a nomádok ellen vonult, a kunok elleni harcban való további elhivatottságát akarta igazolni (Dimnik 1994, 272–273). Az *Intelmek* szerint azonban a kunok a Perejaszlavli Fejedelemséget is érintették ekkor, ugyanis a Szulánál levő Romen (Ромни, Szumi terület, Ukrajna) ennek a fejedelemségnek a területén volt.

A 6624. (1116) év alatt olvashatók alapján ismét rusz sereg vonult a steppére. Ekkor az ifjú fejedelmek, azaz Vlagyimir Monomah fia, Jaropolk, valamint David fia, Vszevolod vezetnek hadjáratot a „Donhoz" (azaz a Donyechez), amelynek során három várost, Szugrovot, Sarukant és Balint foglaltak el, ugyanakkor Jaropolk nagyon szép feleséget hozott magának, a jász fejedelem fogoly lányát (*PVL,* 129, 267; *PSZRL,* I, 291; II, 284).[173] Mint már fentebb volt szó róla, a városok lokalizálása vitatott. Ami miatt az orosz régésznő, Pletnyova mégis Csuhujiv és Zmijiv mellett érvel, részben azzal magyarázható, hogy mindkét város a Donyec jobb partján van, másrészt pedig Zmijivtől nem messze délre, egy Hajdari (Гайдари, Harkivi terület, Ukrajna) nevű faluban egy kis, 12. századi erődített települést tártak fel a régészek, és ez talán Balin lehet (Pletnyova 1990, 62).[174]

További érdekes információ olvasható az év eseményeinek felsorolásakor a kunokkal kapcsolatban. A forrás szerint harc volt a kunokkal, a torkokkal és a besenyőkkel a Donnál, végül a torkok és besenyők a Ruszba menekültek Vlagyimirhoz (*PVL,* 129, 268; *PSZRL,* II, 284). Ebben az esetben valóban a Don folyóra utalhat az évkönyv szerkesztője, mert amellett, hogy 1116-ban megemlíti, hogy „torkok és besenyők érkeztek Rusz földjére Volodimerhez", a következő, 1117. év alatt az olvasható az *Ipatyij-évkönyv*ben: „Ugyanabban az évben a Ruszba jöttek a belovezsiek" (*PVL,*

173 Szugrov, Sarukan és Balin *(Сугровъ, Шаруканъ, Балинъ)* áll az *Ipatyij-évkönyv*ben (*PSZRL,* II, 284), míg a *Lavrentyij-évkönyv*ben Galin, Csesjuev és Szugrov *(Галинъ, Чешюєвъ и Сугровъ)* (*PSZRL,* I, 291). A három város közül kettő már szerepelt a korábbi, 1111-es hadjárat során, amikor Sarukant megkímélték, Szugrovot azonban felégették. Ezek szerint a kunok ez utóbbit újraépítették. A harmadik város csak ez év alatt szerepel. A Balin ~ Galin feltehetően elírás, etimológiája vitatott. Van, aki szerint Bolusról kapta nevét (Györffy 1990b, 254), de esetleg a török *balïq* 'város' szóból is magyarázható (Pletnyova 1990, 62; Spinei 1999, 207). A *balïq* szóra l. Sinor 1990, 95–102.

174 Kudrjasov mindhárom várost a mai Izjum (Ізюм, Harkivi terület, Ukrajna) közelébe lokalizálta. Sarukan szerinte a Bohorodicsne (Богородичне, Donyecki terület, Ukrajna) falunál volt, Szugrov a Szidorove falunál (Сидорове, Donyecki terület, Ukrajna) levő gorogyiscsével, míg Balin a Majakival (Маяки, Donyecki terület, Ukrajna) azonos (Kudrjasov 1948, 119–122). A régészeti kutatások szerint azonban a három lelőhelyen nincs a 11. századi életre utaló nyom (Pletnyova 1975, 270; Pritsak 1982, 348–349). Pritsak is nagyjából Izjum környékére lokalizálta a városokat. Szerinte Sarukan az ukrán Mala Komisuvaha (Мала Комишуваха, Harkivi terület, Ukrajna) falu, Szugrov a Tor és a Donyec torkolatánál levő Rajhorodok (Райгородок, Donyecki terület, Ukrajna) falu, Balin pedig a Kunje (Куньє, Harkivi terület, Ukrajna) nevű falu helyére tehető. A lokalizálásnál a kunokhoz köthető temetkezéseket és kőszobrokat vett figyelembe (Pritsak 1982, 348–351). Mind Kudrjasov, mind pedig Pritsak tehát jóval délebbre lokalizálta a városokat, mint Pletnyova.

129, 268; *PSZRL,* II, 285). A belovezsiek pedig a Don alsó folyásánál levő Sarkel lakói lehettek (Pletnyova 1990, 62–63).[175] Talán azoknak a délorosz steppén maradt besenyő és úz (tork) töredékeknek a harcáról van szó, akik a steppe új urainak, a kunoknak a fennhatósága alá kerültek. A rusz fejedelmektől elszenvedett sorozatos vereségek meggyengíthették a kunok hatalmát, így a közöttük élő töredék népcsoportok ellenük fordultak. Feltehetően azonban alulmaradtak, így kénytelenek voltak a Rusz területére menekülni. Hrusevszkij (1905, II, 535) úgy véli, hogy ez a sikertelen kísérlet a kunok uralmának akart véget vetni. Azt azonban nehéz elképzelni, hogy ezek az alárendelt török nyelvű népek a kunok teljes hatalmának megsemmisítésére törekedtek volna. A besenyők és úzok célja inkább a függetlenedés lehetett, semmint a kunok hatalmának megdöntése a steppén (Raszovszkij 1940, 111).

A történet másik érdekessége az alánok, jászok jelenlétére történő utalás. Vlagyimir Monomah Jaropolk nevű fia a hadjárat során jász nőt vett feleségül. A forrásból nem tudható, hogyan is kerül sor erre a házasságra. A kun fennhatóság alól szabadulni akaró jászok és a rusz fejedelem szövetségének következtében? Vagy pedig Jaropolk jövendőbelije a kunok uralma alatt élő jászok egyike volt, aki, miután a rusz sereg legyőzte uraikat, a fejedelem felesége lett?

Az 1117. évben több esemény köthető a kunokhoz. Az ekkor kötött házasság – Vlagyimir Monomah tizenöt éves fia, Andrej feleségül vette Tugorkan unokáját (*PVL,* 129, 268; *PSZRL,* II, 285) – talán az előző évi hadjáratot lezáró békét pecsételte meg. A másik, ez év alatt szereplő információ szerint „polovecek érkeztek a bolgárokhoz, és a bolgár fejedelem mérgezett itallal kínáltatta őket, és amikor ittak belőle, Ajepa és a többi polovec fejedelmek mind meghaltak" (*PVL,* 129, 268; *PSZRL,* II, 285). A forrásból sajnos nem derül ki, hogy miért is mentek kunok a volgai bolgárokhoz, de elképzelhető, hogy valamilyen formában a Rusz állt a kunok megjelenése mögött. Vlagyimir Monomah a 12. század elejétől egyre nagyobb érdeklődéssel fordult Szuzdal felé. Ennek magyarázata pedig az lehetett, hogy a volgai bolgárok a Volga mentén nyugatabbra nyomultak, 1107-ben például Szuzdalt is megtámadták (*PSZRL,* XXIV, 73). A kunok vezéreinek megmérgezése talán azzal magyarázható, hogy a volgai bolgárok nem kívántak egy olyan kun csoporttal egyezkedni, amely szoros kapcsolatban állhatott a ruszokkal és az ő megbízásukból tevékenykedett, ugyanis lehetséges, hogy a megmérgezett Ajepa Vlagyimir Monomah fiának, a Szuzdalt irányító Jurij Dolgorukijnak az apósa volt, aki később, 1120-ban hadat vezetett a volgai bolgárok ellen (*PSZRL,* I, 292; II, 285–286).

A rusz fejedelmek hadjáratai nem mindig jártak sikerrel, nemcsak azért, mert vereséget szenvedtek, de arra is van adat, hogy nem találták meg a steppén az ellenséget. Vlagyimir Monomah fia, Jaropolk például, mikor a Donhoz (Donyechez?) vezetett hadat, kénytelen volt visszafordulni, mert nem találta a kunokat (*PSZRL,* I, 292).

A rusz fejedelmek kunok ellen vezetett hadjáratai 1106-ban, 1107-ben (1103), 1109-ben, 1110-ben, 1111-ben, 1113-ban és 1116-ban új korszakot jelentenek a két hatalom közötti kapcsolatokban. A források alapján a harcok során vereséget szen-

175 Pletnyova előtt már Artamonov is hasonló állásponton volt, szerinte is a Don alsó folyásának vidékén élő kunokról lehet szó a forrásban. L. Artamonov 1962, 450–451.

vedő kunok a Dnyepernél és a Donyecnél éltek. A donyeci kunok elleni hadjáratok első hulláma (1109, 1111 és 1116) – amit a 12. század második felében újabb támadások követnek (1168, 1184, 1185) – azért is rendkívül figyelemreméltó, mert erre a területre lokalizálható három kun város (Sarukan, Szugrov, Balin). Ezeknek a jelenléte arra utal, hogy a vidék a vizsgált korszakban fontos kun gazdasági központ volt, emellett pedig szakrális szerepe is lehetett (PRITSAK 1982, 345). A donyeci kunok olyan területen rendezkedtek be, ahol a források tanúsága alapján nemcsak a steppe korábbi urainak, a besenyőknek és úzoknak a maradványai, de keresztény alánok is éltek. Az e népcsoportokhoz tartozó töredékeket a délorosz steppét elfoglaló kunok uralmuk alá hajtották.

1125 májusában meghalt a kunok elleni összefogást megvalósító és azokra komoly csapásokat mérő Vlagyimir Monomah. A kunok ugyanabban a hónapban a Perejaszlavl melletti Barucshoz vonultak, azzal a szándékkal, hogy az ott tartózkodó torkok sátrait megtámadják. A perejaszlavli fejedelem, Jaropolk Vlagyimirovics (1114–1132) elől azonban gyorsan visszavonultak a Szulához, ahol a rusz sereg utolérte, majd legyőzte őket (*PSZRL*, II, 289–290).

1128-ban a kunok a rusz fejedelmek, Szvjatoszlav leszármazottai közti belharcban vesznek rész. Vszevolod Olgovics elűzte nagybátyját, Jaroszlav Szvjatoszlavicsot Csernyigovból. Jaroszlav a kijevi nagyfejedelemhez, míg Vszevolod a kunokhoz fordult segítségért. Mintegy hétezer kun jelent meg a Virnél (a Szejm mellékfolyójánál), és követeket küldtek Vszevolodhoz további utasításokért, a követeket azonban Jaroszlav emberei elfogták. A kunok – mivel nem kaptak üzenetet Vszevolodtól – visszavonultak a steppére (*PSZRL*, I, 296–297; II, 290–291; BEREZSKOV 1963, 133–134).

A kunok délorosz steppei történetének ez az első korszaka Vlagyimir Monomah tehetséges fiának, Msztyiszlav Vlagyimirovicsnak a halálával (1132) záródik. Msztyiszlav nemcsak kijevi nagyfejedelemként (1125–1132) volt apja utóda, de annak kunpolitikáját is követte. A források szerint míg apja a Donnál akadályozta a kunok támadásait, ő a Volga és a Jajik mögé (Гиикъ, Urál) űzte a kunokat (*PSZRL*, II, 303; XXV, 31).[176] Nagyfejedelemként azonban mindössze egy alkalommal harcolt a kunok ellen, 1129-ben (*PSZRL*, XXV, 31). Msztyiszlav élete folyamán számos hadjáratot vezetett, de közel sem annyit, mint apja, aki *Intelmei* szerint „összes nagy hadjárataim száma 80 és 3 volt, a kisebbekre nem is emlékszem.[177] A polovec fejedelmekkel egy híján 20 békét kötöttem [...]. Sok barmot és öltözéket adtam ajándékba. S hány daliás polovec fejedelmet engedtem szabadon a rabságból: a 2 Sarukan fivért, a Bagubarszok közül 3-at, 4 Oszeny testvért – összesen vagy 100 vitéz fejedelmet. És más fejedelmeket élve adott kezemre az Isten: Kokszuszt fiastól, Aklan Burcsevicset,

[176] A 15. század végi *Moszkvai évkönyv*-kompozícióban csak a Volga szerepel (*PSZRL*, XXV, 31).
[177] Az *Intelmei*ben nem sorolja fel mind a nyolcvanhárom hadjáratot, csak hatvankilencet.

aztán a tarevi fejedelmet (Tarevszkij knyáz), Azgulujt[178] és még 15 ifjú daliát,[179] ezeket elhurcoltam, lekaszaboltam és a Szalna-patakba[180] dobtam. Akkortájban itt-ott a túlvilágra küldtem a poloveceknek legalább kétszáz deli vitézét" (*PVL,* 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214).

Ez a passzus több szempontból is érdekes: egyrészt tükrözi az ajándékozási szokásokat, és az is benne van, hogyan befolyásolta Vlagyimir a kunok belpolitikáját ajándékokkal, illetve a fogoly előkelőkkel, akik közül némelyeket szabadon engedett, másokat pedig nem. Még ha némiképp túloz is az *Intelmei*ben Vlagyimir, nyilvánvaló, hogy a kunok ellen vezetett hadjáratai komoly veszteségeket okoztak a nomádoknak.

A Vlagyimir Monomah irányításával vezetett rusz hadjáratok hatása a kunok között a források alapján igazolható. A sorozatos vereségek következményeképpen átrendeződés történt a steppén. Feltehetően némely szövetségek felbomlottak, egyes csoportok pedig kénytelenek voltak elhagyni korábbi szállásterületüket. Így Sarukan halála után az egyik fia, Otrok vezette kunok is elhagyták a Donyec vidékét és a Kaukázus előterébe vonultak,[181] és a Donyec környéki erdős steppén többé nem nomadizáltak (Pletnyova 1990, 95). Mint fentebb volt már szó róla, Sarukan szállásterülete a Donyec jobb partjára lokalizálható a hasonló nevű város ellen vezetett rusz hadjáratok alapján. Fiai, Szircsan és Otrok is a Donyec jobb oldali mellékfolyóinak (Szuhij Torec, Kazennyij Torec stb.) vidékén nomadizáltak. Otrok – akit a grúz forrás szerint apósa hívott,[182] az óorosz évkönyv szerint pedig Vlagyimir Monomah üldö-

178 Tarev mint helynév nem azonosítható, az Azguluj nemzetség- vagy törzsnév (?) talán összekapcsolható a török *azuk* 'elemózsia' vagy 'eltévedt nyílvessző, amit ismeretlen lőtt ki' (Clauson 1972, 284) szóval. A kapcsolat azonban nagyon bizonytalan (Golden 1995–1997, 119).

179 A forrásban szereplő кметы (pl.) jelentése harcosok, daliák, a katonai kíséret tagjai általában (így például az *Igor-ének*ben is: „Az én kurszki embereim kemény legények" (*Igor-ének*..., 9; *Szlovo*..., 43), itt azonban a kunok vezérei között vannak említve, így valószínűleg a kun arisztokrácia tagjaira (*beg*) utalhat a forrás.

180 A *Lavrentyij-évkönyv*ben *„въ Славлий"* áll (*PSZRL,* I, 251), ami úgy tűnik, hogy hibás (*PVL,* 528). Lehet, hogy az 1111-es hadjárat során említett Szalnyica folyóról van szó (*PVL,* 528). Kudrjasov (1948, 66) szerint ez utóbbi ma már nem létező kis folyó az Izjumi járás területén folyt.

181 Az óorosz évkönyvekben szereplő Otrok *(Отрок)* (*PSZRL,* II, 716) és a grúz források kipcsak vezére, Atrak ugyanaz a személy, amit a *K'art'lis C'hovreba* is igazol. A grúz forrás szerint „Atraka Šaragan fia" (*Georg.Chron.*, 19), Saragan pedig nem más, mint a korábban említett Sarukan.

182 „...ez a második Alexander [IV. Dávid grúz király – *K. Sz.*] meghányta-vetette magában a dolgot, mivel nem volt más lehetősége, és ismerte a kipcsak törzsek nagy számát, csatában való bátorságukat, fürgeségüket és [hadászatban való] mozgékonyságukat, rohamaik hevességét, készségüket, hogy engedelmeskedjenek, és hogy hatalmát teljes mértékben elfogadják. Továbbá mivel közel voltak és szegénységben tengődtek, könnyen eljöhettek, és azért is, mert sok évvel korábban minden jó tulajdonsága miatt áldott és híres királynőt, Guaranduhtot, Saragan fiának, Atrakának, a kipcsakok főnökének a lányát ide hozta, hogy törvényes hitvesévé és egész Grúzia királynőjévé tegye. Ezért elküldte megbízható embereit, hogy hívják be a kipcsakokat, köztük apósát. Ők örömmel elfogadták, csak Osszétián keresztüli biztonságos vezetést kérték. [...] Amikor ők [a grúz király küldöttsége] megérkeztek Osszétiába, találkoztak Osszétia kirá-

zött el (*PSZRL*, II, 716) – valamikor 1118 körül a Grúz Királyság területére vonult, ahol kunjai fontos szerepet töltöttek be a kaukázusi királyság szeldzsukokkal folytatott harcaiban (*Georg.Chron.*, 19–21, 26, 28; vö. GOLDEN 1984, 57–76). Otrok ugyan Vlagyimir Monomah halála (1125) után visszatért a steppére (*PSZRL*, II, 716), de a kunok egy része a Grúz Királyságban maradt, közülük egyesek továbbra is jelentős szerepet töltöttek be a grúz történelemben (GOLDEN 1984, 76–86). Otrok visszahívásának története a *Halics-volhíniai évkönyv* egyik legszebb, folklorisztikus elemeket is tartalmazó része. A 6709. év (1201) alatt olvasható történet szerint Vlagyimir Monomah volt az, aki Otrokot a Vaskapu[183] (*Железные ворота*) mögé, Grúziába űzte. Testvére, Szircsan azonban a Donnál maradt. Vlagyimir halála után az egyetlen vele maradt dalnokát, Ort elküldte Grúziába, és azt üzente Otroknak: „Volodimir halott, térj vissza, testvér, saját földedre." Majd a követ lelkére kötötte, hogy kun énekeket daloljon neki, és ha nem akar visszatérni, szagoltasson vele *jevsan* [török *jemšän* 'üröm' (*DTS*, 256)] füvet.[184] Otrok kezdetben nem akart sem visszatérni, sem a dalt meghallgatni, azonban az ürömfű illatát megérezve könnyekben tört ki, és így szólt: „»Jobb, ha valaki csontjai saját földjében nyugszanak, mintha külhonban szerez hírnevet.« Visszatért saját földjére. Tőle származott Koncsak..." (*PSZRL*, II, 716; vö. FONALKA 1993, 46).

Másrészt hosszú évtizedekig megszűnnek a kunok Rusz ellen vezetett önálló támadásai. Ez azonban nem jelenti azt feltétlenül, hogy katonailag jelentéktelenné váltak volna, ugyanis a forrásokból számos olyan hadjáratukról olvashatunk, amikor

---

lyaival és minden fejedelmével, akik szolgaként vetették alá magukat a királynak. Dávid [...] mindkét féltől, a kipcsakoktól és az oszétoktól túszokat vett, és így könnyen összebékítette a két népet, testvéri szeretetet és békét teremtve köztük. Dávid birtokba vette a Dariel-hágót, valamint Oszétia és a Kaukázus-hegység minden hágóját. Biztosította a békés áthaladást a kipcsakok részére, és közülük igen nagy sokaságot hozott át. Apósa és felesége testvérei nem hiába tettek erőfeszítéseket, és ő sem ok nélkül hívta be őket, hiszen segítségükkel Perzsia [szeldzsukok] erőit felmorzsolta, és világ minden uralkodójában félelmet és rettegést keltett; támogatásukkal hihetetlen dolgokat vitt véghez. [...] Letelepítette a kipcsakokat asszonynépükkel olyan helyeken, ahol azok akarták. Köztük 40 000 válogatott, hadra kész harcos volt. Ezeket a férfiakat ellátta lóval és fegyverrel. Ugyanakkor férfiakból álló testőrséget is felszerelt, akiket ő választott ki és képzett ki harci feladatokra, mintegy ötezret, és mindannyian megkeresztelkedtek. Megbízhatók és bátrak voltak. A kipcsakok maguk is növekvő számban nap nap után keresztényekké lettek, és megszámlálhatatlan sokaságukat nyerték meg Krisztusnak. Miután a király ily módon összegyűjtötte, és családjaik szerint elrendezte őket, élükre fővezéreket és parancsnokokat állított, saját királyságának harcosaival együtt, válogatott, jól felszerelt, lovakkal ellátott embereket, akik sohasem fordítottak hátat az ellenségnek..." (*Georg.Chron.*, 19–21). A forrásban említett házasság körülményei nem ismertek, így nem tudni, mikor vette feleségül a grúz uralkodó a kun (kipcsak) vezér lányát, de úgy tűnik, hogy Otrok népének beköltözése előtt történhetett.

183 A Vaskapu később Derbend neve a forrásokban, de ebben az esetben a Dariel-szorosra utal.

184 Az ürömfű használatára a Magyar Királyság területére telepedett kunok között is van adat (HATHÁZI 2004, 197). Két kunokhoz köthető temető (Asszonyszállás és Orgondaszentmiklós) több sírjában az elhunyt koponyája alatt ürömfű nyomait tárták fel (SELMECZI 1996, 64). Az ürömfűfajták közül feltehetően a fehér ürömről (*Artemisia absinthium*) lehet szó, amelyet már az ókorban gyógyításra használták, de a kalmükök rontáselhárító szerepet tulajdonítanak neki.

az egymással harcoló rusz uralkodók egyikét vagy másikát támogatva valamelyik fejedelemség területén portyáztak. Természetesen részben a századfordulón, illetve a 12. század elején elszenvedett vereségek is lehetnek az okai az önálló portyák eltűnésének, de az is lehet a magyarázata, hogy abban az időben nincsenek olyan meghatározó kun vezetők, mint például Bonyak, Tugorkan és Sarukan.

A korszak eseményeinek összegzésekor néhány tényezőre szeretném felhívni a figyelmet. A délorosz steppén újonnan megjelent népcsoport egy része 1054/1055-ben már a Dnyeper menti Perejaszlavl közelében is feltűnik. Ekkor azonban még nem említenek harcokat az óorosz évkönyvek szerkesztői. A Rusz elleni első támadásra csak néhány év múlva, 1061-ben került sor, majd egyre többről számolnak be a források. A kunok pedig egyre nyugatabbra nyomultak a Fekete-tengertől északra levő steppei területen. 1078-ban már a bizánci források is beszámolnak támadásukról, akárcsak a magyarországi források 1091-ben. Úgy tűnik, hogy a Volgától nyugatra levő területeket több szakaszban foglalták el. Így 1055 és 1061 között a Volga és Dnyeper közti részeket szállták meg, az 1060-as években vezetett két hadjáratuk (1061 és 1068) új területük biztosításával magyarázható (Pálóczi Horváth 1994, 31). Ezekben az években népesíthették be a Donyec és az Azovi-tenger vidékét is. Itt jelentek meg a kunok délorosz steppei területén a kultúrájukra jellemző kőszobrok (az ún. kamennaja babák) – ezeket a kunok őseik tiszteletére állították – legkorábbi típusai (Pletnyova 1974, 32, 36. kép; 1975, 272).[185] Itt alakulhatott ki legkorábban egy nagyobb csoport állandó szállásterülete, azaz rendszeres vándorlási útvonala a nyári és téli szállás között. Nem véletlen tehát, hogy éppen e terület ellen irányultak a 12. század elején a rusz fejedelmek támadásai. A 11. század utolsó évtizedeire nyilvánvalóvá vált, hogy a Rusz déli szomszédságában egy új hatalom rendezkedett be. Ez ellen azonban az egymással is állandó harcban álló rusz fejedelmek csak a 12. század első évtizedeiben tudtak egységesen fellépni. Addigra azonban komoly veszteségek érték a Ruszt. Nemcsak olyan erődöket veszített el, mint Belaja Vezsa – ami a kun területek ellenőrzését ellátó előretolt helyőrség volt –, hanem az azovi térség feletti ellenőrzést is, Tmutorokannyal és a Krímmel együtt.

A 12. század elején megváltozott a helyzet, amikor is a Rusz sikeres hadjáratokat vezetett a kunok ellen. Ennek nemcsak az a magyarázata, hogy Vlagyimir Monomah energikus, jó hadvezetői és szervezői képességekkel rendelkező uralkodó volt,[186] és rövid ideig képes volt úrrá lenni rokonai egymás közti harcán, hanem mert erre az időre a kunok szállásterületei is stabilizálódtak. Azaz a 11. század végére már befejeződött a „honfoglalás" időszaka, mindegyik törzsnek kialakult a maga szállásterülete, ahol állatállományával nomadizálhatott, így nem tudtak könnyen elmenekülni a steppén, anélkül hogy valamelyik szomszédos kun csoport szállásterületét ne érintették volna. Itt valószínűleg nem a nomád életmód egy második fázisáról van szó

[185] A kun kőszobrokról, csoportosításukról, szerepükről l. Pletnyova 1974; Daszkiewicz–Tryjarski 1982. Kitűnő magyar nyelvű összefoglalók további irodalommal: Pálóczi Horváth 1994, 71–95; Fodor 2009, 49–66.

[186] Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelmi tevékenységére l. Vernadsky 1951, 93–96; Tatyiscsev 2005, II, 146–159, Frojanov 2012, 158–215.

(PLETNYOVA 1975, 269),[187] hanem inkább arról, hogy a különböző kun törzsek erre az időre rendezkedtek be a délorosz steppén, és egy-egy törzsnek, nemzetségnek ekkorra szilárdultak meg a nomadizálási területeinek határai.

A délorosz steppei megjelenésük utáni évtizedekben a kunok területének nyilván mind a belső, mind a külső határai rendkívül bizonytalanok voltak. Ennek a fentiekben már ismertetett magyarázat mellett a nomád gazdasági élet is oka. A kunok elfoglaltak minden legeltetésre alkalmas, nomád szomszédaik és a Rusz által rosszul védett vagy ritkán lakott területet, és addig tartották azokat kézben, amíg egy erősebb ellenfél ki nem szorította őket onnan. Ennek következtében a Rusz határai sem voltak állandóak a korszakban, mivel a nomádok folyamatos támadásainak voltak kitéve bizonyos területei. Így sem a Rusznak nem volt állandó déli, sem a nomádoknak állandó északi határa. Az összecsapások után a győztes nemcsak a zsákmányt, de a megtámadott terület lakosságát is magával hurcolta. A kunok nomád szomszédaikkal való harcaira jellemző volt, hogy az állatállomány elhajtása (baranta)[188] mellett a szállásterületet is birtokba vette az összecsapás nyertese, így terjeszkedvén gyengébb szomszédai kárára. A kunok területeinek nemcsak külső határai nem voltak stabilak, de különböző időszakokban, különösen ebben az elsőben a belső határok is változtak (PLETNYOVA 1975, 262–263). Ez természetesen az állandó mozgásban levő társadalommal magyarázható, vagyis egyes törzsszövetségek megszűnésével, mások kialakulásával. Azt azonban nem látom megalapozottnak, hogy ezen első törzsszövetségek törékenységének oka a nomád társadalmi fejlődés egy alacsonyabb foka lenne. Ennek az is ellentmond, hogy a Volgától keletre levő területen igen fejlett társadalommal és kultúrával rendelkeztek Pletnyova szerint is azok a kipcsakok, akik közül a délorosz steppén megjelenő csoportok kiváltak. Természetes, hogy a délorosz steppei berendezkedés idején az egyes törzsek, törzsszövetségek nem voltak stabilak, időnként felbomlottak, és újak jöttek létre új struktúrával és esetleg más területen. Mindez a 11. század végén–12. század elején talán inkább az új területen történő berendezkedéssel magyarázható. Pletnyova az 1990-ben megjelent monográfiájában már maga is másképp láttatja a folyamatot, és úgy véli, hogy az új terület megszerzését egy konszolidálódási időszak követi, mely a 11. század végére fejeződött be (PLETNYOVA 1990, 44).

A szakirodalom megoszlik abban a kérdésben, hogy milyen mértékű volt a Rusz elleni kun támadások okozta kár. Az orosz történetírásban hagyományos, és általában a szovjet tudósok is támogatták azt az álláspontot,[189] amely szerint az állandó kun támadások a déli fejedelemségek peremvidékén élő földműves lakosságot településeik elhagyására kényszerítették, így értékes mezőgazdasági területek vesztek el,

[187] Pletnyova úgy véli, a kunok erre az időszakra lépnek túl a nomadizmusnak egy olyan fázisán, amelyre az jellemző, hogy egész évben állandó mozgásban voltak, vagyis nincs meghatározott téli és nyári szállásuk, így gyakorlatilag megtámadhatatlanok voltak, és ezért a steppei expedícióknak nem volt értelme (PLETNYOVA 1975, 263).

[188] A baranta jelentésére l. VASMER I, 124, magyar nyelven BASKI 2008, 8–23.

[189] A Kijevi Rusz és a nomádok közötti kapcsolatok szovjet historiográfiájának áttekintésére l. MAVROGYINA 1983.

amelyeket a nomádok legelőkké alakítottak.[190] Mások azonban vitatják, hogy a kunok a földművelésre alkalmas, de számukra kevéssé hasznos területeket foglaltak volna el, hiszen nekik értékesebbek voltak az ott élők, valamint az általuk előállított termékek és áruk. Ezekkel, azaz mind az emberekkel, mind a termékekkel kereskedni lehetett. Rámutattak arra is, hogy a rusz fejedelmek a nomádokhoz hasonlóan jártak el, mikor azok szállásterületeire támadva elhajtották állataikat, foglyokat szereztek, akiket vagy szabadon bocsájtottak, vagy eladtak rabszolgaként (Golden 1991a, 58–101). Valamint hangsúlyozzák, hogy a forrásokból kirajzolódó kép némiképpen egyoldalú, és annak ellenére, hogy mindkét fél vezet hadat, portyát a másik ellen, a kapcsolatok néha kifejezetten barátiak. Csak ritkán fenyegették egymás területét komolyabban. A kunok támadásai inkább portyáknak tekinthetők, nem területszerző hadjáratoknak. Noha a kijevi források igyekeznek a kunokat eredendően ellenségesnek ábrázolni, de támadásaik inkább helyi szempontból jelentettek gondot, mint az egész Rusz számára (Franklin–Shepard 1996, 272). Sőt, a források alapján a rusz fejedelmek többet hadakoztak saját rokonaik ellen a Rusz területén, mint a kunokkal a steppén (Simon 2006, 87).

Érdekes azonban, hogy a 11. század végi, illetve 12. század eleji támadásoknak – akár portyákat, akár nagyobb hadjáratokat veszünk figyelembe – nem feltétlen olyan célpontjaik voltak, ahol nagy mennyiségű gabona vagy állatállomány lett volna várható. Inkább olyan stratégiai pontokat érintettek, amelyek a Dnyeper alsó folyása mentén húzódó kereskedelmi út közelében voltak. A tavaszi támadások is arra utalnak, hogy a kunok inkább a kereskedőhajók gyülekezését akarták megakadályozni, vagy az összegyűlt kereskedőket akarták kirabolni, és nem a földművesek készleteit fosztogatni. Ez utóbbiak késő nyáron vagy ősszel vonzóbbak voltak. A dnyeperi kereskedelmi út elleni támadások lehettek egyszerű portyák, vagy esetleg így akartak nyomást gyakorolni a Ruszra azért, hogy az rendszeres adót fizessen az áthaladó kereskedelem biztonsága érdekében (Martin 2007², 60). Ezt alátámasztja, hogy a 12. század közepén a déli irányba vezető dnyeperi út menti kereskedelem virágzott (Franklin–Shepard 1996, 326).

Bonyak, Tugorkan és Sarukan

A kunok délorosz steppei történetének első szakaszából, az 1054/1055 és 1094 közötti időszakból mindössze három kun vezért nevez meg a *PVL:* Bolust, akinek vezetésével először jelentek meg a Rusz határainál; Iszkalt (1061), aki először vezetett hadat a Rusz ellen, és végül 1082-ben Oszenyt, kinek csak a halálát említi az évkönyv szerkesztője. Az ezt követő időszakban, azaz 1094 és 1117 között több mint harminc

[190] Ezeket a véleményeket összefoglalja és ismerteti, majd részletesen cáfolja Golden (1991a, 58–101).

kun vezér neve szerepel a forrásban.[191] Legtöbbjük neve mindössze egy alkalommal jelenik meg, így nem lehet tudni róluk túl sok mindent. Van azonban néhány kiemelkedő is közöttük. Az egyik a forrásokban az 1091-es lebunioni csata során megjelenő Bonyak.[192] Az óorosz forrásokban csak néhány évvel később, 1096-ban olvasható a neve, utána azonban egyre gyakrabban. A 12. század második felében élő Koncsak után az óorosz évkönyvírók, szerkesztők által második leggyakrabban emlegetett kun vezér. Az 1055 és 1130 közötti időszaknak nemcsak a legaktívabb kun vezetője, de a kunok történetének meghatározó alakja volt.[193] Számos alkalommal vezetett hadat a Rusz különböző területei ellen, de nemcsak a Rusz ellen harcolt, hanem a bizánci császár, I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) szövetségeseként segített a Bizánci Birodalomnak komoly gondot okozó besenyők legyőzésében is 1091-ben. A Rusz belharcaiba beavatkozó Könyves Kálmán magyar király serege is összecsapott a Bonyak vezette kunokkal 1099-ben, így a magyarországi latin forrásokban is feltűnik a neve *(Monoch)* (*SRH*, I, 425). A volhíniai Vlagyimir fejedelmének, Davidnak a támogatása az egyetlen olyan alkalom, amikor az egymással hadakozó rusz fejedelmek harcaiban részt vett. Pletnyova úgy véli, hogy Bonyak annyira engesztelhetetlen ellensége volt a Rusznak, hogy emiatt nem vett részt a rusz belharcokban. Mindehhez hozzáteszi, hogy ugyan Bonyak támadásai a Rusz határvidékei ellen sikertelenek voltak, de Bonyak nem is annyira a zsákmányszerzésre, mint inkább szomszédai politikai meggyengítésére törekedett (Pletnyova 1990, 57). Feltételezi, hogy ebben a Bizánci Birodalom is támogatta a kun vezért. Mivel Bonyak jól ismerte a Balkán-félszigetet és a Duna vidékét, nem véletlen, hogy 1140-ben két bizánci, a birodalomból száműzött herceg is az ő támogatásáért akart fordulni. Azok ketten Msztyiszlav Vlagyimirovics kijevi nagyfejedelem udvarában olyan hízelgően beszéltek Bonyakról, hogy a fejedelem mérgében bebörtönözte őket, és maga fegyverkezni kezdett Bonyak ellen, de végül mivel előrelátó és óvatos uralkodó volt, letett arról a szándékáról, hogy rosszul előkészített hadjáratot indítson a kunok ellen. Ennek alapján Pletnyova úgy gondolja, hogy Bonyak kapcsolatai a Bizánci Birodalommal élők voltak a 12. század első felében, de lehet, hogy egészen haláláig, amit 1167 körülre tesz (Pletnyova 1975, 273; 1978, 178; 1990, 57, 101). Azonban egyrészt, ha Bonyak politikai célja valóban a Rusz gyengítése volt, épp azzal érhette volna el, ha beavatkozik a rusz belharcokba.

[191] Tugorkan (1094), Itlar, Kitan (1095), Bonyak, Kurja, Tugorkan, Kunuj (1096), Altunopa (1097), Uruszoba, Kcsij, Arszlanapa, Kitanopa, Kuman, Aszup, Kurtik, Csenegrepa, Szurbar, Beldjuz (1103), Sarukan, Taz, Szugra, Ajepa Oszeny fia, Ajepa Girgen fia, Aszaduk, Szauk és Belkatgin (1080), Bagubarsz fivérek Oszeny és Szakz (1080-as évek), Gleb (1094), Kokszusz, Aklan Burcsevics és Azguluj.

[192] Nevének etimológiája: 1. *bojun* ~ *mojun* шея 'nyak' + *aq* белый 'fehér', azaz fehérnyakú; 2. *bojnaq* ящерица 'gyík' (Baskakov 1984, 63); 3. **bön* 'megöregszik, elaggik', mint védőnév (Rásonyi 1966–1969, 95); 4. *bañaq* 'trágya' (Clauson 1972, 350). De van olyan elképzelés is, amely szerint az Anna Komnéné művében szereplő *Μανιάκ* alak összeköthető a manicheizmus alapítójának nevével, Manival, illetve követőinek elnevezésével 'Mani testvére'. Ez pedig a manicheizmus kunok közti jelenlétére utal (Györffy 1990b, 269).

[193] A későbbi orosz folklórban is megjelenik alakja. Ő a nyugatukrán népmesék rühes Bunjakja, akinek levágott és elguruló feje mindent elpusztít, ami útjába kerül (Pletnyova 1990, 47).

Másrészt arra nincs forrásunk, hogy a Bizánci Birodalom és Bonyak között a 12. században kapcsolat lett volna. Valójában ugyanis a *Kijevi évkönyv* arról számol be 1140 alatt, hogy két fejedelemfi érkezett Konstantinápolyból (Cárgrádból). Ezeket korábban börtönbe zárta Msztyiszlav nagyfejedelem, mert nem engedelmeskedtek akaratának, azaz hívásának nem tettek eleget, mikor a Ruszföld segítségére hívta őket, ráadásul Bonyakhoz fordultak (*PSZRL,* II, 303). A fejedelem mérges lett rájuk, és ellenük akart vonulni, mivel azonban a kunok fenyegették a Ruszt, nem támadta meg területeiket, hanem inkább a kunokkal szállt szembe. Vagyis a történeti kontextus alapján arról lehet szó, hogy Msztyiszlav Vlagyimirovics, mivel az öt polocki fejedelem nem támogatta, és nem ismerte el fennhatóságát, ezért azokat családostól behajózta és száműzte (*PSZRL,* II, 293; XXV, 31; vö. Pasuto 1968, 187; Dimnik 1994, 322). Ezek közül tért vissza 1140-ben kettő, és ez adott alkalmat az évkönyv szerkesztőjének száműzetésük okának megemlítésére.

Bonyak családjáról sincs túl sok információnk. Egy testvéréről, Tazról van tudomásunk, aki 1107-ben Bonyakkal együtt portyázott a Perejaszlavli Fejedelemség területén és fogságba esett (*PVL,* 120, 258; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203). Arról is tudnak a források, hogy Bonyaknak volt egy fia, aki az évkönyvekben a 12. században megjelenő „polovci gyikii" 'vad polovecek'[194] egyik vezetője volt. Ez a Szevencs Bonyakovics a kijevi trónért harcoló fejedelmek közül Vlagyimir Monomah fiát, Jurij Dolgorukijt támogatta a harcok során. Az évkönyv szerzője szerint Szevencs a kijevi Arany Kaput akarta betörni, ahogy apja is tette, de elesett az Arany Kaputól nem messze, a libegyi gázlónál, mikor Kijevhez közeledett (*PSZRL,* II, 432). Bonyak tudomásunk szerint ugyan nem törte be a kijevi Arany Kaput, de 1095-ben Kijev elővárosában pusztított.

Az óorosz évkönyvek „istentelen" és „rühes" *(безбожный, шелудивый)* Bonyakja nemcsak jó katonai vezető volt, de tehetséges szervező is lehetett.[195] A források alapján talán egy nagyobb törzsszövetségnek volt a vezetője. Erre azonban nincs közvetlen adat a forrásokban, mint ahogy arra sem, hogy merre lehetett a szállásterülete. Törzsének, nemzetségének szállásterületére hadjáratainak irányaiból lehet

[194] A gyikije polovci kérdésre a következő alfejezetben részletesen kitérek.

[195] Orosz nyelvterületen azokat nevezték rühesnek, akik „burokban" születtek, és a magzatburok részei ott maradtak a fejükön. A keleti szlávoknál az ilyenből lesz a vámpír. Van olyan elképzelés is, hogy ez a kiválasztottság jele. A burokban születés a magyar hagyományban kettős értelmű, az ilyen gyereket egész életében a szerencse kíséri, egy másik elképzelés viszont éppen a fordítottját állítja: aki burokban születik, kötélen fogja végezni. A mai szóhasználatban is a burokban születés szerencsés előjel, régebbi korokban egy felnőtt embernek az ilyen születés különleges respektust biztosított. A rusz fejedelem, a polocki Vszeszlav is burokban született („Amikor az anyja megszülte, a gyermek fején egy seb volt, és a varázslók így szóltak az édesanyjához: »Ezt a sebet kösd be neki, hadd viselje egészen a haláláig.«" *PVL,* 67–68, 205; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 139), és az *Ének Igor hadáról* ismeretlen szerzője szerint képes volt farkassá változni, és nagy távolságokat megtenni ily módon (*Igor-ének...,* 36–37; *Szlovo...,* 63–64). Érdekes, hogy mind a rusz fejedelem, mind a kun vezér, aki „rühes" volt a hagyomány szerint, vagy maga is farkassá tudott változni, vagy beszélni tudott a farkasokkal. Ez a farkas tiszteletével magyarázható, ami mind a szláv, mind a török népek között elterjedt (Pletnyova 1990, 137).

következtetni. A kutatók csak feltételezik, hogy azok a kunok, akik egészen a Bizánci Birodalomig portyáztak, közelebb élhettek a Balkán-félszigethez, mint a Donyec és az Azovi-tenger vidékén nomadizálók, vagyis ők a nyugati csoporthoz tartozhattak (Pletnyova 1990, 52). Ezt talán alátámasztja Vlagyimir Monomah *Intelmei* is: „És Szvjatopolkkal a Bughoz is elmentünk Bonyak ellen a Roszon túlra" (*PVL*, 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213). Bár a Bug (Богъ) meghatározása bizonytalan, nehezen hihető, hogy a Nyugati-Buggal lenne azonos (*PVL*, 526). Jellemző, hogy Bonyak támadásai a Rusz Dnyepertől nyugatra levő védelmi vonalai (a Rosz folyó vidéke), majd Kijev ellen irányultak. Ebből arra következtethetünk, hogy a Dnyepertől a Déli-Bugig és a Dnyeszterig terjedhetett Bonyak politikai hatalma.[196] Figyelemre méltó, hogy Tugorkan halála (1096) után, a 12. század elején Bonyak már nemcsak a Dnyeper jobb oldali mellékfolyójának, a Rosznak vidékét, hanem a Dnyeper bal oldali mellékfolyójánál, a Szulánál levő településeket (Lubni, Romni, Vir) is támadta a donyeci kunokkal (Pletnyova 1990, 52).[197] Úgy tűnik tehát, hogy a Bonyak vezette csoport a Dnyeper bizonyos szakaszán a folyó mindkét partján nomadizált. Pletnyova (1975, 273; 1978, 178) a Dnyeper bal partjára a Lubni (1107) és a Vir (1113) elleni támadások mellett részben az alapján lokalizálja Bonyak és népének szállásterületét, mert úgy véli, hogy 1167-ben Csernyigov környékén esett el (Pletnyova 1990, 101–102). A 6675. (1167) év alatt az *Ipatyij-évkönyv*ben valóban az olvasható, hogy Oleg Szvjatoszlavics harcolt Bonyakkal és legyőzte a kunokat (*PSZRL*, II, 527), de nincs szó Bonyak haláláról. Másrészt, ha ez a Bonyak azonos lenne a 11. század végén és a 12. század elején tevékenykedő kun vezérrel, akkor már több mint kilencven éves lenne, talán a századik életévéhez közelítene.[198] Végül a harmadik nyomósabb érv, hogy egy másik forrásban Bonyak neve helyett annak a Kobjaknak a neve áll (*PSZRL*, VII, 79), aki a 12. század második felében több alkalommal is szerepel a forrásokban.

Pletnyova igyekszik Bonyak nemzetségét vagy törzsét is meghatározni, noha azt nem nevezik meg a források. A Dnyeper egyik bal oldali mellékfolyója, a Szamara

196 Szuharev szerint a lukomori (tengermelléki) kunok élén állt (Perhavko–Szuharev 2006, 367).

197 A mindkét folyó mentén kiépített védelmi rendszer a *zmijevi vali* 'kígyósánc' nevű gyepűrendszer része volt. Ennek előzményei a Kijevi Rusz előtti időszakra vezethetők vissza, azonban a későbbiekben tovább fejlesztették a hosszan elnyúló formájuk miatt kígyósáncnak nevezett védelmi vonalat. Nem egy folyamatos védelmi vonal volt ez, hanem egy komplex védelmi rendszer. A legsérülékenyebb helyeken hét egymástól elkülönülő földsáncot építettek, de kihasználták a domborzati lehetőségeket is (folyók, erdők, mocsarak). A kígyósánchoz tartozott a Dnyeper, a Rosz, a Sztugna és a Szula mente is. A gyepűrendszer egyik építési szakasza éppen a 11–12. század fordulójára tehető, tehát a kunok támadásai miatt épült (Font 2000, 136–150; 2005, 188–189; Nossov 2007, 18–21).

198 Ha 1091-ben Anna Komnéné a kunok egyik vezéreként nevezte meg Tugorkan mellett Bonyakot, feltehetően nem egy tizenéves harcos volt, hanem legalább a húszas-harmincas éveiben járhatott.

és a Volcsja (ukrán Вовча; orosz Вольчя) vidékére lokalizálható Burcsevics[199] törzs vezetését igyekszik Bonyaknak tulajdonítani. Úgy véli, hogy a törzs neve összeköthető a török *böri* 'farkas' szóval, ami farkastotemre utal. Bonyakról pedig a források feljegyezték, mikor 1099-ben a magyar király, Könyves Kálmán seregével csapott össze, „farkas módon üvölteni kezdett. Előbb egy, azután sok farkas üvöltéssel válaszolt vissza. Mikor Bonyak visszatért, azt mondta Davidnak, hogy »holnap legyőzzük a magyarokat«" (*PVL,* 115, 253; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 196). Így Bonyak lehet a farkastotemmel rendelkező Burcsevics törzs vezetője (Pletnyova 1978, 179). Csakhogy a név első felében álló *burč* szónak nincs meggyőző etimológiája (Golden 1995–1997, 110), de farkas jelentést nem tulajdonítanak neki a turkológusok.[200] Emellett a farkas kultusza, akárcsak a kutyáé, a nomád népek között széles körben elterjedt volt, így nem valószínű, hogy egyetlen kun törzs tisztelte a farkast (Golden 1997, 87–97).[201] Ráadásul azt sem lehet biztosan tudni, mi lehetett Bonyak törzsének neve. A szakirodalomban olvasható olyan vélemény is, amely szerint az Ölberli(g)[202] nemzetség vagy törzs vezetője volt (Golden 1997, 88), de olyan is, amely szerint a proto-mongol nyelvű Káj (Qāy, Kajepicsi, Qāy-opa) dinasztia élén állt Bonyak (Pritsak 1982, 368). Pritsak (1982, 339) úgy véli, hogy Vlagyimir Monomah és Oleg Szvjatoszlavics is ebből a (K)aj-opa nemzetségből vittek feleséget fiaiknak. Pritsak hipotézisével szemben azonban felvethető, hogy az al-Marvazínál szereplő kájok – akik a qūnokat üldözték – és az orosz évkönyvekben mindössze egy alkalommal, 1160-ban előforduló Kajepicsi (*Каепичи* < *Qāy-opa/oba*) (*PSZRL,* II, 507) nevű társaság közötti kapcsolat nem egyértelmű (Golden 1979–80, 296).

199 A Burcsevics név felbukkan Vlagyimir Monomah *Intelmei*ben, ahol a fejedelem Aklan Burcsevicset az élve elfogott, majd otthon lekaszabolt és tetemeiket a Szalna-patakba dobott kun fejedelmek között említi (*PVL,* 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214). A magyarországi forrásokból Borcsól kun nemzetséget ismerünk a 13. század második feléből. A muszlim forrásokban pedig burcsoglu (برج اغلو), burcsogli (برج اغلا = برج اغلى*) olvasható (Golden 1995–1997, 110).

200 Az első tag lehetséges etimológiái: *Borcs/borz* 'adósság' (Drimba 2000, 48), *burcs* 'bors' (Clauson 1972, 771–772; Drimba 2000, 88; Berta–Róna-Tas 2011, 152–154), *burcs/bürcs* 'állatövi jel, csillagkép' (*DTS* 132), de a Baskakov (1984, 63–64) által javasolt magyarázatok között sem szerepel a 'farkas'. A muszlim forrásokban szereplő Burcsogli utolsó tagjában az *oğul* 'fiú' szó ismerhető fel, és ugyanazt jelöli, mint az orosz atyai névre utaló *-vics* végződés (Golden 1995–1997, 110).

201 A kutyával kapcsolatos hitvilági képzetek a Magyar Királyság területére betelepedett kunok régészeti hagyatékában is tetten érhetők. A perkátai temetőben kutya- és farkasfogat viseltek amulettként (Hatházi 2004, 121–122, 197), Csengelén több kutyacsontvázat tártak fel olyan helyzetben, hogy az ásató régész áldozatokra gondol (Horváth 2001, 141–146).

202 Az Ölberli(g) törzs neve olvasható kínai (Yü-li-pai-li, Yü-li-pei-li; pinyin: Yulibaili, Yulibeili), óorosz (Отперлюев, Ольберы), muszlim (البري، البرلي، اولبرليك, stb., Ölberlig/Ölperlig, Ölberli/Ölperli, Ölberi/Ölperi) forrásokban is (Golden 1985, 5–29). Golden (1985, 13–14; 1991, 133; 1995–97, 116–117) úgy véli, hogy ez az eredetileg mongol nyelvű törzs vagy nemzetség – melynek neve a mongol *ölöbür/ölöbür* 'gyenge, gyenge egészségű' szóból származhat – a 12. század első negyedében vándorolt el Mandzsúriából Közép-Ázsiába, majd Kelet-Európába. Egy másik tanulmányában azonban a 11. században már az Európában élő Bonyakot teszi meg a törzs vezérének (Golden 1997, 88).

A kunokkal pedig egyenesen ellenségek voltak, hiszen 1160-ban a kajepicsik két egymással harcoló rusz fejedelem egyikét, míg a kunok a másikat támogatták (*PSZRL*, II, 506–507). Az azonban elképzelhető, hogy a két Ajepa és Bonyak egy törzshöz, törzsszövetséghez tartozott, hiszen a béke, illetve a házasságok előtt Bonyakkal harcoltak a rusz fejedelmek.

Bonyakról egy kései, rövid utalás is olvasható az óorosz évkönyvekben, mikor a 12. század nagy kun vezére, Koncsak szövetségesének, Gzaknak (az *Igor-ének*ben *Гзак*, az *Ipatyij-évkönyv*ben *Кза*) azt javasolja, hogy vonuljanak Kijev ellen, ahol korábban testvéreik és nagyfejedelmük, Bonyak vereséget szenvedtek (*PSZRL*, II, 646). Ez lehet az évkönyv szerkesztőjének kitalációja, de utalhat arra is, hogy 1185-ben is élt a kunok között Bonyak emléke.

Bonyak legfőbb szövetségese kezdetben a kor másik gyakran említett szereplője, Tugorkan[203] volt. A 11. század végén kettőjükről beszélnek a források a leggyakrabban és a legnagyobb ellenszenvvel. Tugorkan, Bonyakhoz hasonlóan, előbb Anna Komnéné *Alexiasz*ában szerepel, mikor a bizánci császárt támogatják a besenyők elleni lebunioni csatában (1091), de később, az 1094-es események során is őt említi mint a bizánci trónkövetelő Pszeudo-Diogenészt támogató kun sereg egyik vezérét.[204] Az óorosz forrásokban az 1094-es békekötéskor jelenik meg a neve, ez pedig arra utal, hogy előtte, 1093-ban ő volt a Rusz támadója.

Tugorkan családjának három tagját említik a források. A lányát, aki 1094-ben a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk felesége lett (*PVL*, 95, 233; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 179), egy fiát, aki vele együtt esett el Perejaszlavlnál 1096. július 19-én (*PVL*, 97, 235; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 183), végül egy lányunokáját, akit Vlagyimir Monomah Andrej nevű fia, a későbbi vlagyimir–volhíniai fejedelem vett feleségül 1117-ben (*PVL*, 129, 268).

Ha támadásainak irányából nagy vonalakban meg is tudjuk határozni Bonyak szállásterületét, Tugorkanéval kapcsolatosan nem kapunk ilyen segítséget. A forrásokban olvasható egyetlen támpont, mely szerint 1096-ban Perejaszlavl ellen vonult, indirekt módon arra utal, hogy a bal parton nomadizált, különben májusban át kellett volna kelnie a Dnyeperen, és a Rusz ellenőrzése alatt álló területeken kellett volna vonulnia (PLETNYOVA 1975, 273; 1990, 52). Ugyanakkor, ha az 1094-es békekötés alapján elfogadjuk, hogy 1093-ban Tugorkan kunjai támadtak az új kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk ellen, akkor ő szintén vezetett hadat a Dnyepertől nyugatra is. Mégis úgy vélem, hogy a Dnyepertől keletre (talán a Dnyeper és Donyec közti területen) levő szállásterületének létét támogathatja az is, hogy az 1116-os Donyec vidéki hadjárat után 1117-ben Andrej Tugorkan unokáját vette feleségül.

203 Nevének több lehetséges etimológiája van: 1. *tuyar* + *qan* 'született fejedelem'. 2. *toyurtqu* 'harkály'; 3. *toyrutaq-qan* 'kán, aki megjavít, rendbe hoz' (BASZKAKOV 1984, 75; vö. RÁSONYI–BASKI 2007, 759).

204 Pletnyova úgy véli, hogy 1094-ben is Bonyakkal együtt harcolt Tugorkan a Bizánci Birodalomban, és az ott elszenvedett vereség miatti presztízsveszteségen szerettek volna javítani az évkönyvekben 1096 alatt leírt támadásokkal (PLETNYOVA 1990, 46, 51). Az *Alexiasz*ban azonban az események kapcsán Kitzész mellett – akit nem tudunk azonosítani – csak Tugorkan nevét említi Anna Komnéné.

Tugorkan nem volt olyan hosszú ideig a rusz–kun kapcsolatok szereplője, mint Bonyak, ennek ellenére jelentőségéről tanúskodnak családtagjainak házasságai. Tugorkan, akárcsak Bonyak, a keleti szláv folklór része. A bilinákban mint a Kijevet ostromló Tugarin Zmeevics (Kígyó fia Tugarin)[205] jelenik meg, aki előtt két szürke farkas rohan (Ribakov 1982, 156),[206] de néha kutya jelzőt is tesznek neve elé (*Собака Тугарин Змеевич*, Kígyó fia Kutya Tugarin), így például az *Aljosa Popovics és Tugarin* c. bilinában.[207]

Végül a korszak harmadik kun vezére, Sarukan, aki maga ugyan a forrásokban nem szerepel túl gyakran, de a 12. század folyamán családjából a legjelentősebb kun vezérek kerültek ki, akik megtették az első lépéseket a központosított hatalmi szervezet kialakulásának irányába.

Bonyak Tugorkan halála után új szövetségest keresett, és Sarukanban találta meg, akivel 1107-ben vonult a Rusz ellen. Sarukan[208] neve az egyik első nagy kun támadáskor (1068) jelent meg az óorosz évkönyvekben, ekkor vereséget szenvedett a csernyigovi Szvjatoszlavtól (*NPL*, 190). Az orosz irodalomban elterjedt, hogy Sarukan az 1082-ben elhunyt Oszeny fia és utóda (Pletnyova 1975, 274). 1107-ben Sarukan már idős ember lehetett – erre utalhat a forrásban olvasható „idősebb" jelző. Testvére a forrásokban szintén mindössze egyszer szereplő Szugr (*PVL*, 120, 258). Mindkettőjük nevét a Donyec mentén egy-egy erődített település viselte (Sarukan és Szugrov) (*PVL*, 122, 129, 261, 267). Sarukannak két fia volt, a fentebb már említett Szircsan és Otrok. Otrok talán apja halála után részben Vlagyimir Monomah támadásainak hatására, részben a grúz uralkodó, IV. (Építő) Dávid (1089–1125) hívására az 1110-es évek végén rövid időre a kaukázusi királyság területére költözött népével. Otroknak a források alapján három gyermeke volt: Guaranduht,[209] aki az említett grúz uralkodó felesége volt. Eltut, aki 1180-ban halt meg (*PSZRL*, II, 623), és a híres Koncsak. Végül a Sarukanidák forrásokból ismert utolsó jelentős tagja Jurij Koncsakovics, aki a mongolokkal való harcok során esett el 1223-ban.[210] Otrok, mint a fentebb ismertetett ürömfüves történetből kiderült, 1125 után visszatért korábbi, Donyec menti szállásterületére, ahol utódai jelentős szerepet töltenek be a későbbiekben.

205 A kígyó több alkalommal is megjelenik a kunokkal kapcsolatban. Edesszai Máté szerint a „kígyók népe" támadta meg a „fakókat" (akiket a kunokkal azonosítanak) (Marquart 1970², 54–55; Raszovszkij 1936, 178–179; Dostourian 1993, 79–80). A 14. századi magyarországi forrásokból egy Iloncsuk nemzetségről *(de genere Ilunchuk)* is tudunk (Gyárfás III, 482), amely a török *yılančuk* 'kígyócska' szóra vezethető vissza (Györffy 1990c, 276; Rásonyi 1981, 127).

206 A bilinát l. Ribakov 1982, 156. Egy másik művében a bilinák (hősi énekek) és az évkönyvek között von párhuzamokat. L. Ribakov 1963, 102–104.

207 «Собака Тугарин был Змеевиц-от/ Да Богу собака не молится.» (URL4).

208 Sarukan *(Шаракан/Шарукан)* etimológiái: 1. 'sárkány' (Pritsak 1982, 335, 369); 2. **Šārī-xan, Šaru-qan* az al-Marvazínál olvasható Sárí (Šārī) törzs kánja (Golden 1979–80, 306); 3. Rásonyi szerint *Šaruq-xan* < *Šaruq* < *čaruq* < *čarıq* 'nyersbőr szandál' (Rásonyi 1966–1969, 126).

209 Ez az iráni név, ami a *Bahrāmduht* 'Bahram lánya' egy változata, valószínűleg az uralkodói neve volt a királynénak, sajnos a török nevét nem őrizték meg a források (Golden 1984, 66).

210 Koncsakra és fiára, Jurij Koncsakovicsra a kunok délorosz steppei történetének harmadik korszakának ismertetésekor fogok részletesen kitérni.

A Sarukanidák, akik a már említett „vad kunok" egyik vezető nemzetségéhez tartoztak, egyes elképzelések szerint az Ölberli nemzetség vagy törzs vezetői voltak (PRITSAK 1982, 369). PRITSAK (1982, 339–340, 368–369) szerint ez a törzs az 1090-es években hagyta el Mandzsúriát, és az 1100-as években már az Aral-tótól északra levő donyeci medencében volt. A források szerint azonban 1068-ban Sarukan már hadat vezetett a három déli, a Kijevi, a Perejaszlavli és a Csernyigovi Fejedelemség ellen (*NPL,* 190). Egy másik hipotézis szerint a Tokszobics[211] törzsnek lehetett vezető nemzetsége a Sarukanida (GOLDEN 1979–80, 306–307).

Sarukan, akárcsak az előbbi két kun vezér, szintén megjelenik az orosz folklórban. Egyes bilinákban a támadó nomádokat Kudrevanko cár *(Кудреванко-царь)* vagy az óriás Sark *(Шарк-великан)* vezeti. Erről a két névről RIBAKOV (1963, 84) bizonyította be, hogy Sarukan nevéhez köthetők.

A három kun vezér vezette csoport közül csak egyről tudni biztosan, hogy a 12. században is tovább élt és jelentős szerepet töltött be. Míg a Bonyak és Tugorkan vezette csoportosulásról nincs adatunk, Sarukan utódai alatt a Donyec medencéjében tovább fejlődött és növekedett a nemzetsége vezette törzsszövetség. Az ő családjának köszönhetően tudunk képet alkotni a hatalom öröklési rendszeréről. Egyes elképzelések szerint a törzsfői pozíció a nagycsaládban öröklődött – akárcsak a besenyőknél – nem apáról fiúra, hanem testvérre vagy unokaöcsre. Ezért például Sarukan halála után nem fiai egyike, hanem testvére, Szugr, majd Szugr unokaöccse, illetve Sarukan idősebb fia, Szircsan állt a törzs/nemzetség élére, ő pedig öccsének, Otroknak adta át a hatalmat (FJODOROV–FJODOROV 1978, 236–237). Ennek alapján csak a 12. század végén és a 13. század elején történtek olyan változások a társadalomban, amelyek lehetővé tették az apáról fiúra való hatalom átadását, mint Sarukan unokájának és dédunokájának, Koncsaknak és Jurij Koncsakovicsnak a példája is mutatja. Van azonban olyan vélemény is, amely szerint ez az öröklődési rendszer a Sarukanidáknál már Koncsak előtt kialakult, így Oszeny – Sarukan – Otrok – Koncsak – Jurij öröklési vonal állítható fel (AHINZSANOV 1995, 138–139).

A kunok és a Rusz 1132 és az 1160-as évek között

Msztyiszlav Vlagyimirovics halálával (1132) új korszak kezdődött a kunok történetében is. Ennek az időszaknak a legfontosabb jellemzője, hogy a kunok sokkal gyakrabban részt vettek a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban, mint azt korábban tették. Szinte állandó szereplői ezeknek a harcoknak egy másik nomád csoport, a feketesüvegesek mellett. A feketesüvegesek *(чёрные клобуки)* 1146-ban jelentek meg

[211] A nemzetség vagy törzs nevének több magyarázata is lehetséges: 1. a név kapcsolatban állhat a nyugati türkök Tuhsi csoportjának nevével; 2. összeköthető a török *toqus/toquz* 'kilenc' jelentésű szóval, azaz *Toqus-oba* 'kilenc nemzetség szövetsége' a jelentése; 3. a mongol *toġusu(n)* 'por' szóval függ össze, jelentése pedig 'a poros steppe nemzetsége/törzse'; 4. a *toq* 'tele, elege van' + *saba* 'bőrtömlő' (GOLDEN 1995–1997, 120); 5. végül lehet méltóságnév is 'zászlóvivő, ezredes' (RÁSONYI–BASKI 2007, 765).

az óorosz évkönyvekben, ekkor Izjaszlav Msztyiszlavicsot, a későbbi kijevi nagyfejedelmet (1146–1149, 1151–1154) támogatták Kijev megszerzésében (*PSZRL,* II, 323; FONT 1996, 79). Az írott és régészeti források alapján a feketesüvegesek olyan törzsszövetség volt, amelybe a délorosz steppéről a kunok elől elmenekülő különböző nomád népek töredékei, így úzok (torkok), besenyők, berendik és kovuik szerveződtek. Miután a Rusz területére költöztek, a fejedelmek határvédelmi szerepet szántak nekik. Őket takarja a forrásokban felbukkanó az „ő pogányaik" *(своих поганых)* kifejezés (RASZOVSZKIJ 1927, 93–107; 1933, 1–66; VERNADSKY 1951, 162). A Kijevi Fejedelemség déli határvidékén, a Rosz folyó vidékén *(Поросье)* telepítették le őket, de éltek Perejaszlavl és Csernyigov vidékén is. Az ezeken a területeken levő „városok", köztük Jurjev, Torcseszk, Korszuny és Dveren is fennhatóságuk alá tartoztak (RIBAKOV 1982, 488–490; PLETNYOVA 1990, 70–94).[212]

Msztyiszlav Vlagyimirovics 1132-es halála után testvére, Jaropolk Vlagyimirovics (1132–1139) lett a kijevi nagyfejedelem, ám ettől kezdve állandósultak a kijevi nagyfejedelemségért folytatott harcok. Az ebben részt vevők két táborba sorolhatók: a Monomahovicsokra és támogatóikra, valamint az Olgovicsokra és híveikre. Jaropolk már 1134-ben hadat vezetett Csernyigov ellen,[213] bár a várost nem támadta meg, Vszevolod Olgovics pedig nem vonult ki ellenük a városból, mert a kunokat várta, akikhez segítségért fordult. Így Monomah fiai Csernyigov környékén fosztogattak, majd novemberben visszatértek földjeikre. Később, miután megérkeztek a Vszevolodot támogató kunok, november 30-án a csernyigovi fejedelem már Kijev környékén volt a seregével, és a bal parton, Perejaszlavlhoz tartozó területen is számos települést felgyújtott, sok foglyot és jószágot szerzett. Mivel a szembenálló felek közül egyik sem tudott átkelni a Dnyeperen, az Olgovicsok egy idő után visszatértek Csernyigovba, végül követeket küldtek egymáshoz, és békét kötöttek (*PSZRL,* II, 296). 1135-ben tovább folytatódtak a hatalmi harcok, Vszevolod serege a Szula mentén fosztogatott, majd Perejaszlavlhoz ment, melyet három napig ostromolt. Erről értesülve Jaropolk ellenük vonult a Perejaszlavltól északkeletre levő Szupoj felső folyásához, és várt rájuk. Testvéreivel érkezett, és arra számított, hogy az Olgovicsok kun szövetségesei megrettennek serege láttán. Jaropolk helyesen mérte fel, hogy a kunok meglátva a rengeteg harcost, elmenekülnek. A kijevi sereg egy része üldözőbe vette őket, mikor azonban a kunokat üldözők visszatértek, váratlanul Vszevolod kezébe ke-

[212] Mások szerint sem tekinthetők a feketesüvegesek egységes népcsoportnak, sokkal valószínűbb, hogy a különböző steppén élő török népek (úzok, besenyők, berendik, kajopák) töredékeit a Kijevi Rusz fejedelmei szervezték egy csoportba a feketesüveges elnevezés alatt, és nevük talán épp a Rusztól való függőségükre utal, azaz nem etnonima, hanem a társadalmi helyzetüket jelöli. L. GOLDEN 1996/2003, 97–107. A feketesüvegesekre vonatkozó két monográfia PLETNYOVA 1973-ban és NAGRODZKA-MAJHRZYK 1985-ben megjelent munkái.

[213] Az események a 6643. (1135) év alatt szerepelnek, de ez ultramárciusi év, tehát a valóságosnál egy évvel nagyobb évszám alatt olvashatók a történtek (BEREZSKOV 1963, 50). A csernyigovi fejedelem Oleg leszármazottait, az Olgovicsokat mind a források, mind pedig a szakirodalom gyakran azzal vádolja, hogy a kunokkal nemcsak jó kapcsolatban álltak, de ők azok, akik a Rusz ellen vezetik a nomádokat. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy az a Monomahovicsokra is jellemző, hogy kunokat vagy más nomádokat visznek harcba rusz ellenfeleikkel szemben.

rültek. Végül békét kötöttek, néhány hónap múlva mégis kiújult az ellenségeskedés, és Vszevolod 1135. december 29-én ismét kunokkal vonult a Kijevi Fejedelemség ellen. A Dnyeper jegén keltek át, és a Kijevtől délre levő területeket pusztították, de 1136. január 12-én ismét békét kötöttek (*PSZRL*, I, 303–304; II, 297–300; Berezskov 1963, 136–137). Alig két év múlva, 1138-ban Vszevolod Olgovics újból kunokkal pusztított, ekkor a Szula menti perejaszlavli határvidéken. Jaropolk válaszképpen hatalmas hadat gyűjtött, köztük a forrás szerint magyarokat és mintegy 30 ezer berendit. A Jaropolk hadai elől menekülő Vszevolod a kunokhoz akart futni, de a csernyigoviak arra kényszerítették, hogy hagyja abba a hadjáratot, és kössön békét Jaropolkkal (*PSZRL*, II, 301–302; Font 1996, 57–59).

Miután Vszevolod Olgovics (1139–1146) lett a kijevi nagyfejedelem, a kunok hívása egy időre abbamaradt. Az új kijevi nagyfejedelem ugyanis déli határainak védelmét a perejaszlavli területen levő Malotinban a kunokkal kötött békével biztosította (*PSZRL*, II, 308; I, 308; Berezskov 1963, 57, 141). Néhány évvel később egy hadjárata során Vszevolod például besenyőket vitt harcba (*PSZRL*, II, 311), azonban 1146-ban Halics ellen ismét csak kunokat vett igénybe. Ekkor jelennek meg először a forrásokban az ún. vad kunok *(половци дикии/дици)* (*PSZRL*, II, 319).[214] Az óorosz forrásokban szereplő gyikij (*дикий* 'vad') jelző talán egy kun szót tükröz vissza (Golden 1979–80, 297). Egyes kutatók szerint ezek azokhoz a kunokhoz tartozhattak, akik a 12. század elején sorozatosan vereséget szenvedtek a rusz seregektől, és azért nevezik őket gyikije polovcinak *(дикие половцы)*, mert nem tartoztak egyetlen nagyobb ismert steppei kun csoporthoz sem (Pletnyova 1990, 90), de nem tudni, milyen „nagyobb társulásra" gondolhat Pletnyova. A források alapján azonban úgy tűnik, nemcsak több, vad kunokhoz tartozó nemzetségről/törzsről (Bonyak nemzetsége, Kucsebics, Otperljujeve,[215]

[214] „Vszevolod [...] magával vitte [...] a vad poloveceket mind. Harcosok sokasága ment Halicsba Vologyimirko ellen. Isteni rendelésre esett az eső és hullott a hó, így lovakon és szánon mentek" (Font 1996, 76–77).

[215] A törzs vagy nemzetség neve két alakban is olvasható az évkönyvekben: Otperljujeve *(Отперлюеве)* (*PSZRL*, II, 455; Hodinka 1916, 188–189), Orepljujeve *(Орьплюеве)* (*PSZRL*, VII, 58; Hodinka 1916, 259–260). Az óorosz forrásokban olvasható név azzal az Ölberlivel azonos, amelyről Golden (1985–1987, 24–26; 1991, 133; 1995–97, 116–117) feltételezi, hogy *xi/káj* eredetű, és a kitaj Liao-dinasztia bukása (1125) után költözött Közép-Ázsiába, majd csatlakozott a vad kunokhoz. Az *Igor-ének*ben is szerepel egy olber (*ольберы*) alak. A kontextus alapján – „Nem látom már hatalmon a hatalmas és dúsgazdag, harcosokban bővelkedő jó bátyámat, Jaroszlavot, csernigovi bojárokkal, és a vajdákkal, tatránokkal, selbirokkal, topcsákokkal, revugokkal s olberekkel. Ők pajzs nélkül, csizmaszárba dugott késsel, üvöltve győznek le hadakat, dalolva a dédapák dicsőségét. De ti mondátok: »Magunk is győzzük erővel: a múlt dicsőségét magunknak megkaparintjuk, s amit majd kivívunk, magunk közt elosztjuk!«" (*Igor-ének...*, 29; *Szlovo...*, 62) – Golden (1985–1987, 26) úgy véli, hogy ezek a csoportok zsoldosok, törzs nélküli elemek voltak, akik ellentétben álltak magukkal a vad kunokkal és más kun csoportokkal. Ezzel a magyarázattal több gond is van. Egyrészt, amit Golden is elismer, nem sikerült mindeddig kielégítően azonosítani az *Igor-ének*ben említett neveket (Golden 1985–87, 26). Másrészt az *Igor-ének*ben nem az olvasható, hogy ezekkel szövetségben küzdenek az Olgovicsok a kunok ellen, hanem az, hogy a csernyigovi fejedelem seregében harcolnak ezek a selbirok, topcsákok, revugok s olberek. Az Igor vezette 1185-ös hadjáratban maga a

Burnovics, Tokszobics, Kolobics, Jetebics/Etebics,[216] Tertrobics) tudunk (*PSZRL,* II, 342, 432, 455, 641), hanem legalább egyik vezető dinasztiájukat, a Sarukanidákat is ismerjük. A források nem minden esetben állítják nyilvánvalóan, hogy az előbbi nemzetségek/törzsek a vad kunokhoz tartoznak, de a rusz fejedelmek szövetségkötési szokásai alapján elég nagy a valószínűsége, hogy közéjük sorolhatók.

Visszatérve az 1146. évre, Vszevolod Olgovics augusztus 1-jei halála után a kijeviek nem akarták testvérét, Igort Kijev trónjára, ezért a korábban említett Izjaszlav Msztyiszlavicsot hívták fejedelemnek, aki megszegve az Olgovicsoknak tett hűségesküjét, a feketesüvegesek támogatásával – akik, akárcsak Kijev lakossága, Olgovics-ellenesek voltak – meg is szerezte a trónt (*PSZRL,* II, 323; Font 1996, 79–81). Még ugyanabban az évben ismét találkozunk a vad kunokkal, akik az eltávolított Igor testvérét, Szvjatoszlav Olgovicsot támogatták (*PSZRL,* II, 334–335). Korábban Szvjatoszlav kért segítséget kun rokonától (уй 'anyai nagybáty'), aki 300 harcost küldött neki (*PSZRL,* II, 329). Az *Ipatyij-évkönyv* krónikása azonban valószínűleg téved itt is, mikor Szvjatoszlav kun nagybátyjáról ír (*PSZRL,* II, 329), akárcsak később, mikor Tyunrak Oszolukovicsot és testvérét, Kamoszt említi Szvjatoszlav nagybátyjaiként (*PSZRL,* II, 334), mert Szvjatoszlavnak nem édesanyja, hanem első felesége volt kun a *PVL* alapján.[217] Tehát előbbi esetben valószínűleg az apósától kért segítséget, míg a második alkalommal említett két vad kun vezér inkább sógora lehetett Szvjatoszlavnak.[218]

A következő, 1147. évben, január 16-án Szvjatoszlav a kunok segítségével ugyan legyőzte egy csatában Izjaszlav Davidovicsot,[219] mégis kénytelen volt továbbmenekülni (*PSZRL,* II, 335–336). A vjaticsok földjén, az erdőssteppe vidékén tartózkodott, ahova Izjaszlav Msztyiszlavicstól, majd rokonaitól, az áruló Davidovicsoktól elszenvedett vereség után menekült 1146-ban. Odaérkeztek „a polovec követek apósától,[220]

---

csernyigovi Jaroszlav nem vett részt, hanem egy bojárja vezetésével kovuikat, a csernyigovi fejedelmeket támogató török nyelvű nomádokat küldött. Végül nem derül ki, hogy a mintegy 30 évvel korábban még a vad kunokhoz tartozó Ölberlikből (ha azonosak az olberekkel), hogyan lesznek törzsüktől megfosztott zsoldosok 1185-ben.

[216] A muszlim források különböző alakjai alapján rekonstruálható * اتب *It-oba* és يتبا *Yete-oba* is. Ez utóbbi összeköthető az óorosz forrásban szereplő *Єтебичи* (*PSZRL,* II, 641) alakkal, amely a török *yeti* 'hét' szóból vezethető le (Golden 1995–1997, 113).

[217] „Oleg meg Ajepa leányát, Girgen unokáját a fiának hozta feleségül" (*PVL,* 120, 258; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953, 204). A kun felesége valamikor 1136 előtt meghalt, mert ebben az évben egy novgorodi nőt vett feleségül (*NPL,* 209).

[218] L. a 111. jegyzetet.

[219] Az Olgovicsok legközelebbi rokonai, a Davidovicsok annak ellenére, hogy korábban több alkalommal is hűséget fogadtak az Olgovicsoknak, most mindent megtettek azért, hogy azokat megfosszák jogos jussuktól, így Izjaszlav Msztyiszlaviccsal léptek szövetségre (Dimnik 2003, 23–31).

[220] A magyar fordításban olvasható após, feleség apja *(тестъ)* helyén a forrásban уй 'anyai ági nagybáty' szerepel. Mivel Szvjatoszlav anyja bizánci nő volt, és maga Szvjatoszlav vette feleségül 1107-ben Ajepa leányát, így tehát valóban a korábbi apósához fordulhatott segítségért, ugyanis 1136-ban mikor újra nősült, egy novgorodi nőt vett feleségül.

a polovec Vaszilijjal, hét szolgát[221] küldtek neki, így szólván: »Egészséget kívánunk neked, ha parancsolod, haddal jövünk.« [...] Szvjatoszlav Dedoszlavhoz ment, ott jöttek hozzá más polovecek, a Tokszobicsok. És kijelölte nekik Szugyimir Kucsebicset[222] és Gorenát, és elküldte őket a szmolenszkiek ellen, és győztek az Ugra felső folyásánál" (*PSZRL*, II, 341–342; FONT 1996, 86–87). Eleget is tettek ígéreteiknek, a brodnyikokkal[223] együtt támogatták Szvjatoszlavot a Davidovicsokkal folytatott harcban (*PSZRL*, II, 342). Nem valószínű, hogy ezek a kunok ahhoz a csoporthoz tartoztak, amelyiknek tagjai ugyanebben az évben, azaz 1147-ben békét kötöttek Izjaszlav Msztyiszlaviccsal Voinynál (*PSZRL*, I, 315).

Szvjatoszlav a rusz rokonaival folytatott harcaiban egyértelműen számíthatott a szintén rokoni kunok támogatására, akik minden alkalommal harcosokkal vonultak megsegítésére, amíg unokatestvérei, a Davidovicsok fel nem hagytak üldözésével, és békét nem kötöttek (*PSZRL*, II, 343–347). Szvjatoszlav másik nagy szövetségese, a Monomahovics Jurij Dolgorukij volt, aki ekkor rosztov–szuzdali fejedelemként (1096–1149) vett részt a harcokban, és talán ezek során barátkozott össze a vad kunokkal, akik később őt is támogatták. Emellett az ő első felesége is kun nő volt, akit ugyanannak a békekötésnek a során vett feleségül, mint Szvjatoszlav az első feleségét (*PVL*, 120, 258; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 204). A fejedelmek Kijevért folytatott egymás közti harcában Jurijt – aki 1149–1151, valamint 1155–1157 között volt kijevi nagyfejedelem – egyértelműen a vad kunok támogatták 1149-ben[224] (*PSZRL*, II, 379, 386; FONT 1996, 120–121, 126–127) és 1151-ben. 1151-ben Izjaszlav Msztyiszlavics a Jurij Dolgorukijjal és az Olgovicsokkal szembeni harcához kért se-

[221] A forrásban 60 áll (ѯ҃ чади), a fordításban olvasható hét magyarázata az lehet, hogy a 7-et jelző korabeli ze (з҃) nagyon hasonlít a 60 számértékű kszihez (ѯ҃). A чадь szónak átvitt értelemben tulajdoníthatunk 'szolga' jelentést, mint valakihez tartozó személy, de van 'emberek' jelentése, és „eredetileg az egy nemzetséghez tartozó személyeket jelölte" (ÁGOSTON 2004, 134). Így nem lehet kizárni azt sem, hogy 60 szolgával kedveskedtek a fejedelemnek a kunok, mint ahogy azt sem, hogy ez az egy nemzetségből való 60 ember segítségképpen érkezett, és további támogatást ígértek.

[222] A rusz fejedelem szolgálatába álló Szugyimir apai neve nemzetségének vagy törzsének az elnevezésére utalhat. Kucsebics egy *küč* 'erő' (CLAUSON 1972, 693) és *oba* összetételéből áll (GOLDEN 1995–1997, 114).

[223] A brodnyikok szerepelnek a bizánci forrásokban, ahol a kunokkal (szkítákkal) közösen támogatták a Bizánci Birodalom ellen lázadó vlachokat és bolgárokat (Nikétasz Khoniatésznál *Βορδόνης* alakban). A 13. században a pápai oklevelekben is megjelennek. Az óorosz források alapján a szuzdali fejedelmeket támogatták más rusz fejedelmek elleni harcaik során. A forrásokban a 12. században megjelenő népcsoport etnikai meghatározása vitatott, van, aki szerint szlávok vagy románok, vagy vegyes román–szláv–török népesség. 1223-ban részben az ő árulásuk is hozzájárult a kun–rusz seregek vereségéhez a Kalka mezei csatában. Talán ezután költöztek a mai Moldva területére, ahova a pápai oklevelek is helyezik őket: *ad terminos Prodnicorum* [sic!]; *Cumania et Brodnic terra* (HURMUZAKI 1887, I/1, 74–77; SPINEI 1982, 144–145). Mások szerint románokkal vegyült jászok. L. BUBENOK 1997, 133–137.

[224] Érdekességképpen említem meg, hogy a harcokban részt vevő kunok egyik vezetőjének neve jellegzetesen szláv név, Zsiroszlav (*PSZRL*, II, 389; FONT 1996, 126–127). A 12. században egyre gyakrabban olvashatunk keresztény, szláv nevű kunokról.

gítséget a magyar királytól, II. Gézától (1141–1162): „Téged személyesen nem hívunk, mivel háborúd van a császárral, de küldj segítséget, vagy ugyanilyet, vagy ennél erősebbet [...] Gjurgyi erős, a Davidovicsok és az Olgovicsok is vele vannak, és még a vad polovecek is, akiket arannyal csábít ide. Most pedig, testvérem, ezen a tavaszon segíts nekünk!" (*PSZRL,* II, 421; Font 1995, 184–185). Időközben Jurij Dolgorukij hívására a vad kunok is megérkeztek, és bekapcsolódtak a harcba (*PSZRL,* II, 423–443; Font 1996, 189–215). A harcokban Jurijt a vad kunok közé tartozó Szevencs Bonyakovics *(Севенча Бонѧковича дикаго Половчина)* támogatta, aki be akarta törni a kijevi Aranykaput, azonban elesett (*PSZRL,* II, 432). Jurij ekkor a vad kunok, az Olgovicsok és Davidovicsok támogatása ellenére veszített. 1152-ben tovább folytatódtak a harcok, amelyek során Jurijt és szövetségeseit ismét kunok támogatták, akik feltehetően ekkor is a vad kunok közül kerültek ki, bár a források nem nevezik meg őket (*PSZRL,* II, 455–461; Font 1996, 241–249). Jurij a hadjárat során összegyűjtötte az „Otperljujevéket, a Tokszobicokat és az egész polovec földet a Volga és a Dnyeper között" (*PSZRL,* II, 455; vö. Hodinka 1916, 189),[225] ennek ellenére ismét vereséget szenvedett. A hadakozások során a kunok ugyan visszavonultak „Putyivl[226] irányába a polovec (steppére)" (*PSZRL,* II, 458; Font 1996, 244–245), a tél folyamán azonban, talán megelőző csapásként, talán büntetésként „Izjaszlav elküldte fiát, Msztyiszlavot saját hadaival és az összes feketesüvegessel a polovecek ellen [...] És amint Izjaszlav megjött Csernyigovba, ott jött a hír fiától, Msztyiszlavtól, hogy az Isten segített neki legyőzni a poloveceket az Ugla és a Szamara mentén, és sok foglyot ejtett, őket magukat elűzte, sátraikat elvette, lovaikat, állataikat elhajtotta, és sok keresztény lelket kiszabadított" (*PSZRL,* II, 459–460; Font 1996, 244–247). Ekkor tehát a kunok a steppén szenvedtek vereséget, Msztyiszlav Izjaszlavics a Dnyeper menti kunok az Orel (Ugla) és Szamara (mindkettő a Dnyeper bal oldali mellékfolyója) közti téli szállását támadhatta meg, olyan időszakban, mikor a nomádok számára nem volt könnyű elmenekülni a támadók elől.

Talán ez a hadjárat lehet az oka, hogy 1153-ban – ebben a vizsgált időszakban először – a Pszjol (a Dnyeper bal oldali mellékfolyója, északabbra, mint az előbbiek) vidékén kunok portyáztak, mire azonban Msztyiszlav a Szulához vonult, elhagyták a területet, így a rusz sereg visszafordult (*PSZRL,* II, 465; *PSZRL,* I, 340).

Miután 1154 őszén meghalt előbb Izjaszlav Msztyiszlavics, majd röviddel utána, 1155 elején Vjacseszlav Vlagyimirovics (Jurij Dolgorukij testvére) is, akit Izjaszlav 1151-ben társuralkodóként maga mellé vett Kijev élére, Jurij Dolgorukij ellenfeleinek tábora tulajdonképpen katonai vezető nélkül maradt. Vjacseszlav, aki már idős volt a harchoz, Izjaszlav testvérének, Rosztyiszlavnak a segítségéért folyamodott. Rosztyiszlav, aki egy rövid ideig kijevi nagyfejedelem lett (1154–1155), igyekezett megosztani ellenfeleit. Ezért az egyik ellenséges fejedelmet, Szvjatoszlav

[225] „És elmene György a fiaival és [...] úgyszintén az orepljuev *[Орьплювеве]* és a toksobič polovecek is és az egész polovec föld, a hányan csak vannak a Volga és a Dněpr között és elmentek a vjatičekre" (Hodinka 1916, 258–261; *PSZRL,* VII, 58).

[226] Csernyigovtól keletre, a Szejm folyó partján levő település (Путивль, Szumi terület, Ukrajna) (Font 1195, 245).

Vszevolodovicsot a maga oldalára állította, majd Izjaszlav Davidovicsot akarta arra kényszeríteni, hogy fogadja el hatalmát. Izjaszlav azonban a kunok segítségével legyőzte Rosztyiszlavot, aki kénytelen volt Kijevből elmenekülni. A Rosztyiszlav mellé álló Olgovics fejedelem pedig a kunok fogságába került, és csak Izjaszlav Davidovics feleségének közvetítésével sikerült szabadulnia. Ez azért érdekes, mert Izjaszlav Davidovics feleségéről nem maradt fent túl sok adat, de az, hogy a nomádok az ő közbenjárására engedték szabadon a fejedelmet, arra utal, hogy kun származású volt (*PSZRL*, II, 475; Dimnik 2003, 74).

A kunok támogatásával 1155. március 5-én Gleb Jurevics megszerezte Kijevet apjának, Jurijnak, aki már 1154-ben a következő összecsapásra készült. Voltak ugyan kun támogatói, fiát, Gleb Jurevicset mégis elküldte a steppére, hogy további nomád harcosokat nyerjen meg ügyének (*PSZRL*, II, 468). A *Nyikon-évkönyv* szerint Csemgura, Berdebek és Temir támogatta a harcokban (*PSZRL*, IX, 200). A forrás ugyan nem említi, hogy a vad kunok közé tartoztak, de az eddigiek alapján feltételezhető, hogy Jurij Dolgorukij fiát a vad kunok támogatták ekkor is. Azt is meg kell azonban említeni, hogy a *Lvovi évkönyv*[227] szerint 1154-ben Jurij Dolgorukij másik fiát, Andrej Bogoljubszkijt a Rjazanyi Fejedelemségbe helyezte, aki azonban kénytelen volt elmenekülni, mikor ellenfelétől, Rosztyiszlav Jaroszlavicstól és annak kun szövetségeseitől vereséget szenvedett (*PSZRL*, XX/1, 117). Ezek talán Eltuk kunjai lehettek, akikhez Rosztyiszlav 1146-ban szökött Jurij Dolgorukij fiai elől (*PSZRL*, II, 339).

Miután Jurij (1155–1157 között kijevi nagyfejedelem) megszerezte Kijevet, gyorsan rájött, hogy a kunokkal való szövetsége gondot okozhat a kijevi nagyfejedelmekhez hűséges, de a kunokkal szemben ellenséges feketesüvegesek között. 1155 tavaszán a források a Rosz vidéke elleni kun támadásról számolnak be. Jurij fia, Vaszilko berendikkel vonult ellenük, és legyőzte őket (*PSZRL*, I, 345; II, 479; Berezskov 1963, 167). Ezek talán nem-vad kunok voltak, akikkel még nem sikerült a kijevi nagyfejedelemnek megegyeznie.[228]

Kissé később Jurij Kanyivba (Канів, Cserkaszi terület, Ukrajna) ment, ahol a nem-vad kunokkal a békéről tárgyalt: „A polovecek hozzá mentek és kérni kezdték testvéreik [kiszabadítását], akiket a berendik elfogtak. A berendicik nem akarták átadni azokat, mondván: meghalunk a Ruszföldért a fiad mellett, és feláldozzuk életünket dicsőségedért." Végül Jurij Dolgorukij úgy igyekezett megoldani a kérdést, hogy nem kényszerítette a berendiket a foglyaik és zsákmányuk átadására, hanem a kunokat ajándékokkal kárpótolta (*PSZRL*, II, 480). Egy másik forrásunk hozzáteszi, hogy miután a kunok átvették az ajándékot, tovább vonultak, mintha nem is kötötték volna békét, és „sok kárt okoztak Perejaszlavl környékén" (*PSZRL*, I, 345). Ez lehet a magyarázata annak, hogy Jurij ismét a kunokkal igyekezett egyezkedni. Újból Kanyivhoz ment, és hívta a kunokat, hogy egyezzenek meg. A kunok egy kisebb cso-

[227] Ez a kései, 17. századi évkönyv nem annyira a vizsgált időszakra értékes forrás, hanem az 1498 és 1649 közötti történésekre.

[228] A nem-vad kun (non-wild Polovtsians) kifejezés Pritsak „találmánya". Ezekről a kunokról úgy gondolja, hogy egy olyan csoporthoz tartoztak, amelynek tagjai részt vettek a rusz fejedelmek gyűlésein (Pritsak 1967, 1615).

portja meg is jelent, akiknek talán a felderítés lehetett a céljuk, ahogy az évkönyv szerkesztője is véli. Állították, másnap mind Jurijhoz mennek, de még azon az éjszakán elmenekültek (*PSZRL*, I, 346; II, 481). Végül 1156-ban Zarubnál kötöttek békét, ahol a források szerint kunok sokasága gyűlt össze (*PSZRL*, II, 485), ami arra utalhat, hogy a vad és nem-vad kunok egyaránt megjelentek (GOLDEN 1979–1980, 302).

Izjaszlav Davidovics, aki Jurij halála után megszerezte a kijevi trónt, 1157-ben megújította a békét a nomádokkal (*PSZRL*, II, 490), és ettől kezdve a vad kunok, akik már korábban is szövetségesei voltak, még szorosabb támogatói lettek ügyének, amint a későbbi harcok során látható is. Izjaszlav ugyanis – a halicsi Jaroszlav Vlagyimirovics Oszmomiszl (1153–1187) hatalmának erősödését látva – úgy döntött, hogy Ivan Rosztyiszlavics Berladnyikot támogatva beszáll a halicsi hatalmi harcba. Ivan, aki a halicsi fejedelem, Jaroszlav unokatestvére volt, 1158-ban a kunokhoz menekült a steppére, majd „polovecekkel jőve, és ott állt a Duna-menti városoknál,[229] és szétvert két hajót és elvett sok zsákmányt, ami benne volt, és kárt okozott a halicsi halászoknak. És sok polovec jött hozzá [...] és Kucselminhoz[230] ment. [...] A polovecek be akarták venni a várost, de Ivan nem engedte nekik elfoglalni, és megharagudván a polovecek elmentek Ivantól" (*PSZRL*, II, 497; FONT 1996, 278–279; BEREZSKOV 1963, 158). Izjaszlav Davidovics ezek után határozta el, hogy támogatni fogja Ivan ügyét. A Jaroszlav elleni harcokban rokonai, az Olgovicsok támogatására is számított. Noha Szvjatoszlav Olgovics figyelmeztette a testvérharc veszélyeire és következményeire, Izjaszlav Baskord[231] vad kunjaival egészítette ki seregét, amelyben feketesüvegesek is harcoltak. A harcban azonban a halicsi fejedelem mellé állt a korábbi kijevi nagyfejedelem, Izjaszlav Msztyiszlavics fia, Msztyiszlav, aki népszerű volt a feketesüvegesek körében, végül az Izjaszlav Davidovics seregében levő feketesüvegesek, akiket aggasztott a nagyfejedelem és a vad kunok közötti kapcsolat, elárulták a nagyfejedelmet. Kijevet Msztyiszlav szerezte meg, és átadta a várost nagybátyjának, Rosztyiszlav Msztyiszlavicsnak (*PSZRL*, II, 500–501). Izjaszlav Davidovics ezután rokonai, az Olgovicsok ellen fordult, tőlük igyekezett elvenni Csernyigovot, ami hátteret biztosított volna számára Kijev újbóli megszerzéséhez. Ehhez előbb Virt, a hasonló nevű folyó (a Szejm, Сейм bal oldali mellékfolyója Ukrajnában) mellett levő várost foglalta el. A város előnyös volt a kunokkal való kapcsolat felvételéhez is, akikkel közösen vonult 1160-ban Putyivl (Путивль, Szumi terület, Ukrajna) alá, hogy azt is megszerezze. A kunok (talán felesége rokonai) támogatására utal, hogy a források szerint Oleg Szvjatoszlavics, ekkor putyivli fejedelem (1157–1159) a harcok során megöli a kunok vezetőjét, Szantuzt (*PSZRL*, II, 504–505; XXV, 67; BEREZSKOV 1963,

229 Olyan Al-Duna menti településekre utalhat a forrás, ahol halicsiak is laktak, illetve kereskedelmi telepeik voltak, mint Malij Galics (Малий Галич, ma Galați, Románia). A Halicsi Fejedelemség határától délre az Al-Dunáig terjedő terület neve Berlad, ami egyben a Szeret egyik bal oldali mellékfolyójának és egy településnek is a neve. Itt rendezkedett be Ivan Rosztyiszlavics (FONT 1996, 279).

230 A Halicsi Fejedelemség déli határán, a Dnyeszter és Prut felső folyásának vidékén levő település (FONT 1996, 279).

231 Talán a baskír népnévből származó személynév (GOLDEN 1995–1997, 113).

158; DIMNIK 2003, 92).[232] Izjaszlavot támogatva a kunok szmolenszki földről 10 ezer foglyot szereztek (*PSZRL,* II, 508). A források nem említik, hogy vad kunok lennének az Olgovicsok ellen folytatott harcában támogatói, de korábbi és későbbi szövetségeseinek függvényében nem lehet kizárni ezt a lehetőséget.

Pletnyova a források alapján úgy véli, hogy a vad kunoknak két csoportja különíthető el. Az egyik a Dnyepertől keletre, a Don folyó mentén északra a Rjazanyi Fejedelemség szomszédságában nomadizálhatott (PLETNYOVA 1975, 280). Ezt támasztja alá, hogy az Olgovicsok és Jurij Dolgorukij általában a Rusz keleti és északkeleti részei ellen vezették kun szövetségeseiket leginkább. A vad kunok másik csoportja pedig a Dnyepertől nyugatra, a Déli-Bug felső folyásának vidékére lokalizálható (PLETNYOVA 1975, 280). Ezt az bizonyíthatja, hogy első forrásbeli megjelenésükkor (1146) is Halics ellen vezetik őket, 1158-ban is a halicsi fejedelem ellen harcoltak Izjaszlav Davidoviccsal, valamint egy 1161-ben történt esemény is a Dnyepertől nyugatra levő csoportjukra utalhat. Az *Ipatyij-évkönyv*ben 6670. (1162) év alatt szerepel, de valójában 1161-re datálható történet szerint a kitartó Izjaszlav Davidovics ellen egy rusz–kovui–berendi–tork–besenyő sereg indult, mely a Sztugna felső folyásának és a Rosznak vidékén gyűlt össze, majd Belgorodtól Mutizsirhoz (Мотижин, Kijevi terület, Ukrajna) vonult. A vad kunok értesítették Izjaszlavot a sereg érkeztéről (*PSZRL,* II, 517; BEREZSKOV 1963, 173), arról pedig csak úgy tudhattak, ha annak útvonala közelében nomadizáltak (PLETNYOVA 1975, 281). A csata során Izjaszlavot egy Voibor Genecsevics nevű tork halálosan megsebesítette (*PSZRL,* II, 518).[233] A (vad?) kunok még abban az évben bosszút álltak, megtámadták a feketesüvegesek Gjurgev nevű települését és megölték Voibort (*PSZRL,* II, 521).

Itt kell megjegyeznünk, hogy a vad kunok soha nem váltak a rusz fejedelmek alattvalóivá, mint a feketesüvegesek, nem települtek a fejedelemségek területére, hanem azok szomszédságában nomadizáltak keleten és nyugaton egyaránt. A 12. században mintegy húsz éven keresztül voltak szövetségesei az Olgovicsoknak, Davidovicsoknak és Jurij Dolgorukijnak a rusz fejedelmek egymás elleni harcai során, de soha nem vonultak kunok ellen. Az 1170-es évek után mintegy két évtizedre eltűnt a nevük a forrásokból, azonban a régészeti leletek alapján valószínűleg a század további részében is a korábbi területeiken nomadizáltak. Legközelebb 1195-ben jelennek meg újból a forrásokban (*PSZRL,* II, 690).

A kunok délorosz steppei története második korszakának egyik legfontosabb jellemzője, hogy szinte egyáltalán nincs önálló kun támadás a Rusz ellen. Persze azt nem lehet állítani, hogy a kunok nem akartak önállóan a Rusz határaira támadni. Ezeket a támadásokat azonban gyorsan visszaszorították vagy megtorolták, mint

232 A két forrás hasonlóan számol be az eseményekről, a *Kijevi évkönyv*ben olvasható eseményeket (*PSZRL,* II, 504–505) a 15. századi forrás szinte szó szerint megismétli, csak itt Szanduz *(Сандуз)* szerepel (*PSZRL,* XXV, 67).

233 A forrás szerint mikor Izjaszlav visszaszerezte Kijevet, és bevonult a városba 1161. február 12-én, jel volt a Holdon, ami az öregek szerint a fejedelem halálát jelezte előre (*PSZRL,* II, 516). Ez a megjegyzés is igazolja az évkönyvek utólagos szerkesztését. Egyébként 1161. február 12-én helyi idő szerint hajnali három óra két perckor teljes holdfogyatkozás kezdődött, és háromnegyed ötig tartott (VYSSOTSKY 1949, 25; DODD–SCHAEFER 2002, 247).

például a Vlagyimir Monomah halála utánit (1125), és feltehető, hogy Msztyiszlav 1129-es hadjárata is egy korábbi kun támadásra volt válasz. Legközelebb kunok önálló hadjáratáról 1153-ban és 1155-ben olvashatunk. Talán ezek a támadások jelzik a második korszaknak a végét, és a megerősödött kunok újból elkezdik támadni a Rusz területét. Ennek az 1130-as és 1160-as évek közötti néhány évtizednek az igazi haszonélvezői a kunok voltak. Mivel zsákmányhoz maguk a rusz fejedelmek segítették őket, nem kellett attól tartaniuk, hogy portyáik miatt megtorló hadjáratokat vezetnek ellenük. A rusz belharcok az ezekben részt vevő kun csoportok számára gazdagodást, a steppén pedig békés – a támadásmentes évtizedek következtében – növekedést jelentettek.

Nemcsak a korszakra jellemző rusz–kun konfliktusok hiányát, de a kunok kereskedelemben való érdekeltségét is bizonyítja, hogy a 12. század közepén a Dnyeper menti kereskedelem virágzott, a század folyamán egyre több település jött létre a folyó alsó folyásánál. A kereskedelem volumene és a szláv települések jelenléte a kereskedelmi út mentén mind azt igazolják, hogy a Déli-Rusz és a steppei nomádok közötti viszonyt nem zavarta komolyabb konfliktus. Ezt részben a korábbi harcokkal érték el (a kunok 11. század végi támadásai, a rusz fejedelmek hadjáratai a steppére a 11–12. század fordulóján), de a stabilitás fenntartását szolgálta a közös érdek és a diplomácia (így például a 11. század végén és 12. század elején kötött rusz–kun házasságok is) (Franklin–Shepard 1996, 326). A Halics és a Bizánci Birodalom közötti, Dunára támaszkodó kereskedelem sem sérült, a halicsi kereskedők szabadon utazhattak áruikkal a Dnyeszter és a Prut folyókon, illetve azok mentén. Ezt bizonyíthatja, hogy Ruszból származó tárgyak (mellkeresztek) kerültek elő Isaccea, Garvăn, Drisztra és Păcuiul lui Soare lelőhelyeken (Popescu 1992, 145–150).

Az 1160–1170-es évekig nincs nyoma nagyszabású politikai szövetségnek, de erre a második időszakra tehetők a stabil szövetségek megjelenése (Pletnyova 1975, 282). Ennek jelentősége a harmadik időszakban válik nyilvánvalóvá, ugyanis az akkor már egyértelműen tetten érhető (ekkor még csak formálódó) hatalmi koncentrációnak két feltétele van: a kun területek határainak megszilárdulása és a stabil szövetségi rendszer vagy rendszerek kialakulása. A kunok törzseinek az élén egy kiemelkedő nemzetségből, illetve annak egyik nagycsaládjából származó kán állt, akiket az óorosz források ugyanúgy neveznek, mint a saját fejedelmeiket *(князь)*. Ez a knyáz cím a kunok közti hierarchiában feltehetően a *beg* címnek felel meg (Perhavko–Szuharev 2006, 359).[234] A Sarukan, Tugorkan személynevekben szereplő *-kan*[235] ugyanis a kunoknál nem az egyeduralkodó méltóságnevére, a kánra utal, mivel a kunok nem léptek túl politikailag a törzsszövetségi rendszeren.[236] A kun

[234] A *Codex Cumanicus* szerint a *beg* 'princeps' jelentésben ismert volt a kunoknál (*CC*, 90; Drimba 2000, 94).

[235] A kunok között is ismert kán címre nemcsak a személynevekben szereplő második tag utal, hanem a 14. századi *CC*-ben is szerepel: *can* 'imperator' (*CC*, 90; Drimba 2000, 94).

[236] Ezt alátámasztja a 12. század második felében, talán az 1170–1180-as években Prágából Jeruzsálembe tartó Pétakhia rabbi is. Útja során áthaladt a lengyelek területén, majd Kijevből továbbment Kedár földre és a Krím félszigetre. Ez utóbbi terület lakóiról, azaz valószínűleg a kunokról írta: „Nincsenek királyaik, csak hercegeik és (előkelő) családjaik" (Benisch 1856, 4–5).

knyázok a források alapján inkább egy-egy nagyobb társadalmi-politikai egység (törzs vagy törzsszövetség) élén állhattak. A legnagyobb befolyással és hatalommal a katonai szempontból erős és aktív vezérek rendelkeztek. Ugyanakkor ezekben az években nincs kiemelkedő vezetőjük a kunoknak, nincsenek állandóan visszatérő nevek, vagy legalábbis az évkönyvek alapján nem tudunk olyan vezéregyéniségekről, mint amilyen korábban Tugorkan vagy Bonyak volt. Természetesen az ilyen nevek hiánya nem azt jelenti, hogy a rusz fejedelmeinek nem volt kapcsolata ebben az időben a steppével. Ellenkezőleg, folyamatos és nagyon aktív volt ez a kapcsolat, csak a jellege változott meg. Mint a fentiekből is látható, ezt az időszakot a rusz fejedelmek egymás közti harca jellemzi. Vlagyimir Monomah halála után a két táborra szakadt fejedelmek, a Monomahovicsok és az Olgovicsok között állandósult a harc. Míg az első csoport ezekben a harcokban inkább saját pogányaira *(своих поганых)*, a feketesüvegesekre támaszkodott, az Olgovicsok legtöbbször a kunokra. A kunok pedig nem válogattak, a zsákmányhoz így a rusz fejedelmeinek jóváhagyásával jutottak hozzá. Néha családostul vonultak egy-egy fejedelmet támogató hadjáratra. Ilyen lehetett, amikor Baskord 20 ezer emberrel ment Izjaszlav Davidovicsot támogatni (*PSZRL,* II, 501). Noha a szám túlzásnak tűnik, arra mindenképp utal, hogy nemcsak harcosokról van szó. Így még nagyobb kárt okozhattak a földműves területeken, hiszen nemcsak a harcosoknak, de a családjaikkal együtt vonuló állatállományuknak is táplálékra volt szüksége.

Jellemző, hogy a rusz–kun házasságok is szüneteltek ebben az időszakban, bár korábban és később gyakran szerepelnek az évkönyvekben. Talán egyetlen kivétel van, ami ráadásul kirívó is. A két hatalom közötti házasságok bizonyos tekintetben egyoldalúak, azaz a rusz fejedelmek és fiaik kun vezérek leányait elveszik feleségül, de soha nem adnak saját nőrokonaik közül a nomádoknak feleséget (Kovács 2011). Az egyetlen olyan eset, amikor egy ruszbeli nő egy kunhoz megy feleségül, éppen ebből a korszakból ismeretes. Az 1159. év alatt az óorosz évkönyv szerkesztője pusztán annyit ír, hogy Baskord Msztyiszlav Vlagyimirovics mostohaapja, mert anyja a kunokhoz futott és férjhez ment Baskordhoz (*PSZRL,* II, 501). Amellett, hogy a korábbi és későbbi gyakorlattal ellentétes, más szempontból is egyedülálló ez a házasság a kun–rusz kapcsolatok történetében. A forrásból úgy tűnik, hogy a név szerint nem is ismert fejedelemasszony, miután megözvegyült – férje a csernyigovi fejedelem, Vlagyimir Davidovics 1151-ben halt meg –, a steppére menekült, és férjhez ment Baskordhoz. Tehát nem előzte meg a házasságot a két hatalom közötti egyezség, nem a két hatalmat irányító férfiak határozták el, hanem az özvegy maga döntött így.[237] Ezt bizonyíthatja, hogy Baskord és mostohafia az ellenkező ol-

[237] A történet további érdekessége, hogy 1843-ban Berke-Szerájban, az Arany Horda központjában Terescsenko címzetes tanácsos vezette feltárások során előkerült Vlagyimir Davidovics ezüstcsészéje orosz nyelvű felirattal: „Ez Vologyimir Davidovics fejedelem csészéje, aki iszik belőle, váljék egészségére, Isten és ura, a nagyfejedelem dicsőségére" (Fjodorov-Davidov 1983, 115–116). Van olyan elképzelés, hogy a csésze a kunokon keresztül juthatott a mongolok kezébe. Talán az özvegy vitte magával a steppére, de nem lehet kizárni azt sem, hogy Csernyigov ostromakor, illetve elfoglalásakor (1239) jutott a mongolokhoz (Dimnik 2003, 65).

dalon álltak, vagyis Baskord nem érezte kötelességének, hogy segítsen „fiának", mint ahogy Msztyiszlav sem támaszkodott steppei rokoni kapcsolataira. Mikor a kunok Izjaszlavot követve visszafordultak Belgorod ostromától Jurjev felé, a rusz fejedelmek (köztük a mostohafiú, Msztyiszlav) üldözésükre a berendiket küldték, „és sokakat közülük elfárasztottak a berendik és a gyurgyevicsek, és mások a Rosz folyóba fulladtak" (*PSZRL,* II, 502).

Fontos megjegyezni, ebből az időszakból van az első adatunk arról is, hogy a kunok közép-európai uralkodók szolgálatában álltak. 1132-ben III. Lothar német király (1125–1137), majd német-római császár (1133–1137) Itália ellen vezetett seregében kunok harcoltak. Az augsburgi püspök Babenbergi Ottónak írt levele szerint az Augsburgban állomásozó császár seregében „Flavoszok [azaz a kunok], akiket közönségesen Valwennek neveznek" és csehek is voltak, akiket a császár egy helyi csetepatéban, amit lázadásnak vélt, a lakosság és a püspök ellen vezetett.[238] Raszovszkij szerint a cseh uralkodó rokonától és szövetségesétől, a magyar királytól kaphatta ezeket a kun csapatokat, mivel Csehország területén soha nem éltek kunok (Raszovszkij 1940, 115). Valóban nehezen hihető, hogy a cseh uralkodónak voltak kun harcosai, de a 12. században gyakran előfordul, hogy a nyugati források összekeverik a magyarokat a szomszédos szláv népekkel.[239] Csakhogy a 12. században nem tudni arról, hogy kunok éltek a Magyar Királyságban, és a kunok és magyarok közti más kapcsolatra sincs biztos adat ebből az időszakból.[240]

[238] „Rex Christianus [Lothar, 1132] inducit super ecclesiam Christianam homines inhumanos et paganos, Boemos videlicet ac Flavos, qui vulgari nomine Valwen dicuntur" (Jaffé 1869, 446–447).

[239] Emellett jellemző, hogy a lengyeleket, cseheket és magyarokat egyaránt pogány népként említik, annak ellenére, hogy már régen keresztények. Erre l. Sager 2003.

[240] II. István magyar király (1116–1131) 1123-ban hadat vezetett a Rusz területére. Ekkor apjának, Könyves Kálmánnak az 1099-es ellenfelei, a Rosztyiszlavicsok egy táborban álltak a magyarokkal. Az események leírásakor kunokat nem említenek a források, de magyarokat, lengyeleket és cseheket igen (*PSZRL,* II, 286–287; Font 1996, 50–51). Amit Jaroszlav Szvjatopolcsics a rusz–magyar–lengyel–cseh szövetséggel meg akart szerezni – a magyar forrásokban Lodomeria –, ekkor annak az Andrej Vlagyimirovics volhíniai fejedelemnek (1119–1135) a birtokában volt, aki 1117-ben Tugorkan unokáját vette feleségül. Így elképzelhető, hogy voltak kun támogatói. Még lehetséges egy kapcsolódási pont. Az 1132-es Sajó menti csatában II. Béla magyar királyt (1131–1141) osztrákok támogatták, míg ellenfelét, a trónkövetelő Boriszt lengyelek és ruszbeli csapatok (Kristó 1986, 77; Font 1996, 156). Ez utóbbiak között lehettek kunok. Mind az 1123-as, mind pedig az 1132-es esemény utalhat arra, hogy a magyarok kapcsolatba kerülhettek kunokkal, azonban továbbra sincs biztos magyarázat arra, hogyan harcolhattak csehekkel együtt kunok III. Lothar seregében.

Desti kipcsak, zemlja poloveckaja és Cumania[241]

Kelet-Európa steppei területét a 10–14. század folyamán különböző neveken említik a korabeli források. Ezek leggyakrabban az ott élő nép elnevezését tükrözik, mint például VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz művében, ahol Patzanakia (Besenyőország) néven szerepel (*DAI,* 182–183). A 12. században és a 13. század elején a három nagy, kangli–kipcsak–kun csoportból álló laza törzsszövetségnek az Irtistől az Al-Dunáig terjedő területét a különböző nyelvű források másképp nevezték, de mindegyikben szerepel népnév.[242] A muszlim források Desti kipcsak *(Dašt-i qipčaq)* 'kipcsak puszta' (Barthold 2002a², 525, 550–551), az orosz krónikák zemlja poloveckaja *(земля Половецкая)* 'Polovecföld' (*PSZRL,* I, 522; II, 781, passim) vagy pole poloveckoje *(поле Половецкое)* 'polovec mező, steppe' néven emlegették,[243] a nyugati latin és a bizánci görög források pedig *Cumania* elnevezéssel illették (*CFH,* 1937, IV, 47; *ByzTurc.,* II, 167–168). Ezek az elnevezések természetesen nem a törzsszövetség által lakott egész területet jelölték. A Desti kipcsak a muszlimok számára csak a keleti részt jelentette. A zemlja poloveckaján a ruszok elsősorban a Dnyeper és a Volga közti steppét értették, amint az *Ipatyij-évkönyv*ben olvasható: „az egész Polovecföld, ami a Volga és a Dnyeper között van" (*PSZRL,* II, 455). A legkésőbb, csak a 13. században a görög *(Κουμανία)* (*ByzTurc.,* II, 167), majd a latin kútfőkben megjelenő Cumania terminus a kunok közötti domonkos misszió kezdetekor főként a későbbi Havasalföld keleti területét és Moldvát jelölte. A kunok lakta terület teljes kiterjedése csak a mongolok 1236 és 1242 közötti kelet-európai hadjárata után vált ismertté a koldulórendi szerzetesek útleírása nyomán (Vásáry 2001, 189; 2005, 6–8).

241 A különböző forrásokban szereplő kunok lakta terület elnevezései (Desti kipcsak, zemlja poloveckaja, pole poloveckoje és Cumania) nemcsak a délorosz steppe területére vonatkoznak. Azért kapott mégis ez a területi vonatkozású rész ebben a fejezetben helyet, mert egyrészt a vizsgált időszakban a különböző kun szállásterületek a délorosz steppén adatolhatók a legjobban az orosz és ukrán régészet eredményeinek köszönhetően. Másrészt ezen eredmények és a 12. századi rusz–kun kapcsolatokra vonatkozó írott források párhuzamba állításával meglehetősen pontos képet kapunk a kunok lakta területről.

242 A kanglikra l. a 22–24. oldalt.

243 „Хочу, – сказал, – копье преломить на границе **поля Половецкого**" (*Szlovo...,* 57–58) „Akarok – mondá – kopját törni polovec mezők szélén" (*Igor-ének...,* 7); „и станут нас птицы бить в **поле Половецком**" (*Szlovo...,* 65); „és a madarak megtépásznak minket a polovec pusztán" (*Igor-ének...,* 46). Mindössze e két alkalommal jelenik meg az *Igor-ének*ben a pole Poloveckoje, de az évkönyvekben sem gyakori, és meglepő módon leggyakrabban a 13. században fordul elő, így például az 1224. év alatt (*PSZRL,* II, 742). A pole Poloveckojéra l. Шапошников В. Н., Поле Половецкое, in *E-SZPI,* IV, 139–140. Az *Igor-ének* szerzője gyakrabban, hat alkalommal használta a Zemlja Poloveckaját, így például mikor Igor menekülését írja le a szerző: „Игорю-князю бог путь указывает из **земли Половецкой** на землю Русскую" (*Szlovo...,* 64–65); „Isten az utat mutatja Igor hercegnek, a polovec földről orosz földre" (*Igor-ének...,* 41). Az évkönyvekben ez az elnevezés is gyakrabban olvasható, így például mikor Oleg vezeti a Polovecföldet Csernyigov ellen (*PVL,* 103, 241), a mongolok első megjelenésekor (*PSZRL,* I, 504, 506) és későbbi év (1238) alatt, de ismét csak a mongol támadások leírásakor (*PSZRL,* I, 522). Majd eltűnik a fogalom a déli évkönyvek oldalairól l. Поле, in *SZ-SZ SZPI,* IV, 129–131.

A források alapján úgy tűnik, hogy Cumania valójában két jelentésben volt ismert és használatos a nyugati és a magyarországi latin forrásokban: egyrészt az egész kunok lakta territóriumot – akkor is, ha nem voltak tisztában a terület keleti határaival –, másrészt pedig a Magyar Királyság támogatásával létrehozott kun püspökség területét jelölte. Az első jelentését részben az olasz ferences rendi szerzetes, Plano Carpini igazolja, aki IV. Ince pápa (1243–1254) megbízásából utazott a mongol nagykáni udvarba, áthaladván a kunok egész országán, leírta, hogy négy folyó: a Dnyeper, a Don, a Volga és a Jajik (Urál) folyik át a területen. Itt ugyan *terra Comanorum* áll, de később, mikor Kunország szomszédait sorolja fel, már *Comania* szerepel (Wyngaert 1929, I, 107, 111; Györffy 1986, 160, 163).[244] Útitársa, Benedictus Polonus, aki tolmácsként csatlakozott Boroszlóban (Wrocław, Lengyelország) Plano Carpinihez, pedig megemlíti: „Kunország határán átkeltek egy folyón, melynek Jajik a neve; itt kezdődik a kanglik földje" (Wyngaert 1929, I, 138; Györffy 1986, 187).[245] Az 1252 és 1255 között IX. (Szent) Lajos levelét szállító, és a térítés szándékával utazó Willelmus Rubruk szerint: „E két folyó [a Don és az Etil] között elterülő földeken, hol utunk vezetett, a kipcsak kunok laktak, mielőtt a tatárok meghódították őket" (Wyngaert 1929, I, 200; Györffy 1986, 236).[246] Tehát ő is a tágabb jelentésű Kunországra utal, ha nem is használta a Cumania terminust.

A kun püspökség határai a források alapján keleten a Szeret, nyugaton a Kárpátok és az Olt, délen a Duna voltak. A latin nyelvű forrásokban éppen a domonkosok tevékenysége következtében, az 1220-as években jelent meg a Cumania terminus, amely részben a mai Moldva területét és Havasalföld egy részét jelölte, ahol a kun püspökség törzsterülete volt. Albericus a világkrónikájában az 1221-es év alatt említi, hogy: „in Comaniam, que est ultra Hungariam et in partibus Russie" (MGH SS, XXIII, 911). A magyar királyok címei között 1233-ban jelenik meg a rex Cumaniae.[247] Cumania tehát bizonyos értelemben Havasalföldnek csak az Olttól keletre levő részét jelölte, mivel a folyótól nyugatra a Szörényi bánság feküdt.[248] Ezt megerősíti IX. Gergely pápa (1227–1241) 1227. július 31-én az esztergomi érseknek írott levele,

244 „Keresztülhaladtunk a kunok egész országán, mely teljesen sík, és négy nagy folyója van [...] Kunország szomszédosai északról..." „Ivimus autem per totam terram Comanorum, que tota est plana, et habet quatuor flumina magna [...] Comania vero habet ab aquilone..." (Wyngaert 1929, I, 107, 111; Györffy 1986, 160, 163).

245 Plano Carpini csak az északi, déli és nyugati szomszédait nevezi meg Kunországnak, útitársa, Benedictus Polonus viszont a keletit is: „In fine Comanic transierunt fluvium cui nomen Iarach, ubi incipit terra Kangitarum" (Wyngaert 1929, I, 138, Györffy 1986, 187).

246 „Et inter ista duo flumina [sc. Tanaim et Etiliam] in illis terris per quas transivimus habitabant Comani Capchac, antequam Tartari occuparent eos" (Wyngaert 1929, I, 200).

247 Az oklevél szerint: „Bela dei gratia primogenitus Regis Hungariae... Bulgariae Comanieque" (Hurmuzaki 1887, I/1, 127). Az oklevél azonban a kétes hitelű szövegek közé tartozik (Jakó 1997, I, 177).

248 A Szörényi bánságot Béla herceg, a későbbi IV. Béla alapította 1230 körül, mivel a havasalföldi kun földre a bolgárok is igényt tartottak. Területe Havasalföldnek az Olttól nyugatra levő részére (ma Olténia), valamint feltehetően a Temes felső folyása menti és a hátszegi román határőrterületekre is kiterjedt. A bánságban a domonkosok térítettek, de a tartomány a tatárjárás idején elnéptelenedett. A király az ország újjáépítésekor a Johannita Lovagrendet hívta

amelyben világosan Moldvára és Havasalföld keleti részére utal a Cumania elnevezés (Hurmuzaki 1887, I/1, 102; Jakó 1997, I. 167). A kortárs szerző, Rogerius *Siralmas ének*ében a tatárjárással kapcsolatban említi, hogy az 1241 márciusában a szászok egyik városára, Radnára törő Kadan „Oroszország és Kunország között", azaz „inter Rusciam et Camoniam (sic!)" érkezett Erdélybe (*A tatárjárás...*, 123; *SRH*, II, 564).[249] A következő évben pedig hazafele tartván a mongolok „Kimentek Magyarországból, megkezdtek bevonulni Kunországba" (*A tatárjárás...*, 146).[250] Ezen adatok alapján nyilvánvaló, hogy a magyar királyi és a pápai oklevelekben a 13. század második feléig Cumania az Olt, az Al-Duna, a Fekete-tenger, a Kárpátok és a Rusz közti területet jelölte (vö. Vásáry 2005, 32–33).[251]

A Cumania terminus az Arany Horda[252] létrejötte után is használatban maradt a magyar és európai kancelláriai gyakorlatban, akárcsak a krónikairodalomban, de csak mint földrajzi fogalom élt tovább. Sőt, a terület feletti mongol uralom megszűnte és a két román fejedelemség kialakulása után is tovább használták (Vásáry 2005, 139).[253]

A kunok lakta teljes területnek a kiterjedését nyugat–keleti irányba 750 km-re becsüli Pletnyova. Ezzel szemben közelebb állhat a valósághoz a Pálóczi Horváth (1994, 41) által becsült 1300 km. Az orosz régésznő ugyanis csak az Ingulec és Volga közötti részt tekinti kunok lakta területnek (Pletnyova 1974, 18), Pálóczi Horváth viszont ehhez hozzáteszi a mai Moldvát és Havasalföld területét is az Oltig.[254] Azt pedig, hogy az Ingulec és Olt közötti területen is éltek kunok, régészeti és írott források egyaránt bizonyítják. A kun településterület északi határát sem lehet pontosan meghúzni,[255] de feltehetően a steppe és az erdős steppe határán lehetett, és természe-

---

be a terület védelmére (Makkai L., Szörényi bánság, in *KMTL*, 657). Az adományozó oklevél pontosan meghatározta a bánság határait (Hurmuzaki 1887, I/1, 249; Szentpétery 1923, I, 257; Jakó 1997, I, 191–192).

249 Rogeriusnál szerepel a kun püspökség keleti határfolyója, a Szeret is (*SRH*, II, 564).

250 „iam, cum exirent Hungariam, Comaniam intrare ceperunt" (*SRH*, II, 586).

251 Ezt korabeli francia források is alátámasztják. Robert de Clari, a negyedik keresztes hadjárat lovagja szerint: „Or est Commanie une terre qui marchist à Blakie", azaz „A kunok országa Vlachiával szomszédos terület" (de Clari 51; Csernus–Cs. Tóth 2013, 88). A forrásban szereplő *Blakie* ebben az esetben az Aszen-dinasztia területét jelölte, tehát Cumaniát az Al-Dunától északra helyezi a forrás.

252 A *Tartaria* elnevezés csak fokozatosan, leginkább *terra/confines/metae Tartarorum* formában jelentek meg a *Cumania* terminus mellett. A pole poloveckoje mintájára az orosz forrásokban megjelenik a *pole tatarskoje (поле татарское)* is, l. Majeska 1984, 178–179.

253 1404-ben egy domonkos rendi szerzetes *Thartaria sive Comania* alakban említi (Kern 1938, 106). Luxemburgi Zsigmond címeinek felsorolásában, egy 1390. március 29-i oklevélben pedig „Sigismund dei gratia Hungariae, Dalmaciae, Croaciae, Ramae, Seruiae, Galliciae, Lodomeriae, Comaniae, Bulgariaeque rex..." szerepel. L. *ZsigmOkl.* I, 163.

254 Pletnyova (1974, 18) legfőbb érve az Ingulec folyó mint nyugati határ mellett nem más, mint hogy nincsenek kőszobrok ezen a területen. Valóban nagyon kevés maradt fenn az Ingulec és Olt közötti részen, de ennek más magyarázata lehet.

255 A Raszovszkij (1938, II. térkép), Fjodorov-Davidov (1966, 146) és Pletnyova (1990, 69) által megrajzolt határok nem egyeznek.

tes, hogy a gazdagabb legelők miatt gyakran az erdős steppe vidékére is igyekeztek kiterjeszteni fennhatóságukat a nomádok. Pletnyova későbbi munkájában azt írja: „a 12. század második felében a polovecek és kumanok uralták az egész kelet-európai steppét." Pletnyova (1990, 69, 117) mérései szerint az al-dunai és a volgai csoportok között mintegy 2000 kilométernyi távolság volt, és észak–déli irányban is hasonlóan hatalmas területtel rendelkeztek a kunok. Valójában ez a távolság a Szeret al-dunai torkolatától a Volga-könyökig, pontosan Volgográd városáig 1300 km, ha ehhez hozzávesszük a Szerettől az Oltig levő 300 kilométeres távolságot, akkor a kun szállásterület nyugat–keleti átmérője 1600 kilométer volt.[256]

Fekete- és Fehér-Kumánia

A kangli–kipcsak–kun (polovec) törzsszövetséget alkotó törzsek elhelyezkedéséről, egymással való kapcsolatairól a forrásaink hallgatnak. A nyugati tömb, a Volgától az Al-Dunáig élő kun (polovec) csoportok elhelyezkedéséről sem rendelkezünk pontos adatokkal, mivel a forrásokban megjelenő információk eltérőek. A kutatók a hatalmas kun területek valamiféle csoportosítását vélik kiolvasni a 12. századi al-Idríszí munkájából, ahol az arab szerző Fekete-Kumániáról (قمانية السود *Q.mānīya al-sawad*), Fehér-Kumániáról (قمانية البيض *Q.mānīya al-bayḍ*) és Külső-Kumániáról (القمانية الخارجة *al-Q.mānīya al-ẖāriğa*) ír (al-Idrīsī 915–916, 958; vö. Jaubert 1840, 399–400).[257] Ennek alapján számos feltevés született arról, hogy mit takarnak az elnevezések, hova helyezhetők ezek a területek, és hogy milyen kapcsolat volt közöttük. Legtöbben csak a Fekete- és Fehér-Kumánia kérdéssel foglalkoznak, de van, aki Külső-Kumániát is igyekszik lokalizálni. Ribakov úgy véli, hogy al-Idríszí három Kumánia leírását hagyta ránk: Fekete-, Fehér- és Külső-Kumániáét. Fekete-Kumánia a Sarukanidák által birtokolt részekkel azonosítható, míg Fehér-Kumánia a Dnyeper alsó folyásának vidékén, illetve nyugatabbra, a Dunáig nomadizáló Bonyak és utódainak területével esik egybe. E két Kumánia közötti határ a Dnyeper és Donyec vízválasztójánál van. Al-Idríszí térképén szereplő Külső-Kumánia pedig azoknak a vad kunoknak lehetett a területe, akik a Rusz 1111-ben és az 1120-as években vezetett hadjáratai miatt szakadtak el a többiektől (Ribakov 1952, 42–44). Ez a felfogás széles körben elterjedt. Ennek nyomán Pletnyova (1985, 253–255) a kunok (polovecek) két nagy törzsszövetségéről beszél: a nyugati, a Dnyeszter és a Dnyeper vidéki törzseké Fehér-Kumánia, a keleti, Donyec vidéki központú kun törzsszövetség pedig Fekete-Kumánia. Mások véleménye, hogy Fehér-Kumánia terület és város is, Fekete-Kumánia viszont csak város neve. Az elnevezés párhuzama a kazárok fővárosának, Etilnek fehér és fekete részre osztása. Ugyanakkor Fjodorov-Davidov

256 Köszönöm Pálóczi Horváth Andrásnak az ezzel kapcsolatos számításainak megosztását.

257 Külső-Kumániát Lewicki ugyan Belső-Kumániára (القمانية الداخلة *al-Q.mānīya al-dāẖila*) emendálta al-Idríszí munkájának kritikai szövegkiadásában, ennek azonban nincs jelentősége (Konovalova 1999, 180).

(1966, 149–150) arra is felhívja a figyelmet, hogy al-Idríszínek, úgy tűnik, nem voltak információi a Dontól keletre élő kunokról.

Golden (1982, 68–69) szerint egyértelműen a török népeknél jellemző politikai-társadalmi berendezkedésről, a kétszárnyú rendszerről van szó. Van olyan vélemény is, amely szerint a Fekete- és Fehér-Kumánia nem politikai jellegű, hanem pusztán földrajzi értelmű elnevezések, azaz Fehér-Kumánia a kun steppe középső területeire vonatkozik, vagyis úgymond „Belső-Kumánia", míg Fekete-Kumánia a nomád kunok periferiális területei, vagyis „Külső-Kumánia" (Ciocîltan 1992, 1114–1115). Mások szerint a Rusz közvetlen szomszédságában élő nem-vad kunok területe megegyezik al-Idríszí Fehér-Kumániájával, míg a Fekete-Kumánia területén a vad kunok csoportja nomadizált (Pritsak 1967, 1623). Hasonlóan véli Golden (1990, 280), mikor azt írja, hogy Fehér-Kumánia a Dnyeszter és a Dnyeper régiójára, míg Fekete-Kumánia a Szeverszkij Donyec vidékére vonatkozik. A kitűnő orosz arabista, Konovalova azonban nyomatékosan arra figyelmeztet – amellett, hogy mindössze csak két alkalommal használja az arab szerző a kumant mint népnevet –, hogy a Fehér- és Fekete-Kumánia nem valamilyen kun területre vonatkozik, hanem kizárólag városok neveként szerepel a műben. Ezeket a városokat a művében levő térképen is feltüntette a Kumánia (أرض القمانية arḍ al-Q.mānīya 'Kumánföld' vagy بلاد القمانية bilād al-Q.mānīya 'Kumánország') mellett (al-Idrīsī 905, 914; vö. Jaubert 1840, 391), ami kétségtelenül arra utal, hogy al-Idríszí a kunok lakta területet egy egységként kezelte (Konovalova 1999, 180). Ugyanakkor az arab szerző szerint a nép a városról kapta a nevét (al-Idrīsī 915).

A magyarországi latin nyelvű forrásokban is megjelennek a fehér és fekete kunok (*SRH*, I, 146, 148, 165, 254, 257, 286; II, 16, 18). Van, aki szerint a magyar krónikákban a *Comanorum Alborum terra* a kunok földje, míg a *Comanorum Nigrorum terra* az orosz fejedelmek által határőrökként alkalmazott feketesüvegesek földje (Kossányi 1924, 534–537). Ezeket megpróbálták egyeztetni az al-Idríszí munkájában szereplő Fehér- és Fekete-Kumániával. A magyarországi forrásokban azonban a fekete kumanok területe van nyugatra és a fehéreké keletre, al-Idríszí munkájában pedig Fehér-Kumánia van nyugatra, Fekete-Kumánia pedig az előzőtől keletre van ábrázolva (URL 10).[258] Ráadásul amint már említettem, városok neveiként szerepelnek, és ugyan Fekete-Kumániánál az arab szerző megjegyzi, hogy a kumanok nevéről kapta a nevét, Fehér-Kumániánál azonban az is szerepel, hogy a város másik neve Matluka (مطلقة) (al-Idrīsī 916). Matluka pedig a kontextus alapján Tmutorokany lehet, hiszen a város a görög forrásokban Matrakaként (Μάτραχα) is ismert. A török népeknél valóban használatos a népnevek előtt a fehér (ak) és a fekete (kara) jelző, de hangsúlyozni kell, hogy ebben az esetben al-Idríszí információi nyilvánvalóan nem keletről, a törökségtől, hanem nyugatról származnak (Konovalova 1999, 183–184). Az ellentmondások ellenére elképzelhető, hogy van kapcsolat a szicíliai arab kútfő és a magyar krónikák között. Különösen annak tükrében, hogy Könyves Kálmán első

[258] A világtérképet, amelyet egy 3,5×1,5 méteres ezüstlapra véstek, a II. Roger halála után nem sokkal kitört felkeléskor a palotát elfoglalók összetörték és széthordták (1160). A párizsi Bibliothèque Nationale-ban viszont őriznek egy kéziratot, amelyhez 69 térkép tartozik, ezek összerakva pedig az al-Idríszí által rajzolt nagy világtérképet adják ki (Elter 1985, 54).

1. kép. Al-Idríszí világtérképének részlete (K. Miller nyomán). A térképen lefelé van észak (URL 10)

felesége, Buzilla vagy Felícia (megh. 1102-ben) annak a II. Roger szicíliai királynak (1130–1154) volt a nővére, akinek megbízásából al-Idríszí 1154-ben megírta művét és elkészítette térképét.

A kun szállásterületek

Az óorosz évkönyvekben több alkalommal több társadalmi egységnek (nemzetségnek vagy törzsnek) a neve is szerepel, azonban nem tudni pontosan, hogy milyen társadalmi struktúrát jelölnek (vö. Györffy 1990b, 258). Nem világos tehát, hogy nemzetség- vagy törzsnév, ami a forrásban olvasható. Gyakran személynévként értelmezzük ezeket a neveket, de a források alapján arra következtethetünk, hogy ilyen esetben is leginkább az adott társadalmi csoport (nemzetség, törzs) vezetőjéről van szó, akiknek nem feltétlen volt a neve Altunopa, Arszlanopa, Itogdi stb., mivel az évkönyvek szerkesztői gyakran nevezték meg a nemzetség- vagy törzsfőket az általuk vezetett nemzetség/törzs nevével (Golden 1995–1997, 108; Pritsak 1967, 1617). Talán annyi támpontot adnak a források, hogy a knyáz *(князь)* méltóságnév viselői törzs vagy törzsszövetség élén álltak, míg az oba *(wба)* végződésű elnevezés nemzetségfőre utal (Golden 1995–1997, 108).

Ezeknek a nemzetség- vagy törzsnevek némelyikének a neve későbbi muszlim forrásokban is megjelenik (l. Golden 1995–1997, 99–122). Ad-Dimaskí a 14. század elején írt *Kozmográfiá*jában 8 nagyobb törzset nevez meg, majd az írja, hogy „ezeken belül az általunk említetteknek kisebb törzsek is vannak… és több más altörzs, amelyek felsorolása hosszadalmas volna" (Kmoskó 2007, 119).[259] Az 1325-ben meghalt egyiptomi történetíró Bajbarsz al-Manszúrí (Korobeinikov 2008, 402–403) és nyomában a szintén egyiptomi kortársa, an-Nuvajrí pedig 11, az Arany Horda területén élő török törzset sorol fel, melyek többsége kun volt (Tizengauzen 1884, 540–541).[260] Az óorosz évkönyvek nyilvánvalóan elsősorban a Don–Donyec–Dnyeper vidéki csoportokat említik, mivel a fejedelemségek ezekkel harcoltak, és mivel ez a térség volt a szállásterület központi része, itt volt több vezérnek is a szálláshelye (Raszovszkij 1938, 168; Fjodorov-Davidov 1966, 148; Pletnyova 1974, 20–22). Ennek ellenére egyes időszakokban nem tudni biztosan, hogyan is helyezkedtek el pontosan a különböző kun csoportok. Az is gondot okoz, hogy gyakran az sem tudható, hogy nemzetségről vagy törzsről van-e szó, vagy különböző törzsek szövetségéről. Ez utóbbiak valószínűleg időszakosak és rövid életűek voltak egészen a 12. század utolsó harmadáig. Mielőtt bemutatom a különböző csoportok elhelyezkedéséről szóló különböző feltételezéseket, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy nem ismert pontosan, hány törzse volt a kunoknak, mint ahogy az sem, hány törzsszövetségük volt, és azok hogyan és hány törzsből szerveződtek. Bizonyos esetekben egyes társadalmi egységeknek a nevére és létére vezéreik neveiből következtethetünk, mint fentebb említettem.

A rekonstrukciók épp az előbbiek miatt is többnyire nem egyes nemzetségek vagy törzsek szállásterületét – noha vannak rá kísérletek[261] –, hanem olyan nagyobb csoportok elhelyezkedését igyekeznek lokalizálni az írott és a régészeti források alapján, amelyek több törzs szövetségéből állhattak. A kunoknál is, akárcsak általában a nomádoknál, főként a folyók adták a szállásterületek határait, ezeket azonban nem lehet pontosan meghatározni.

A kérdéssel érdemben a legkorábban foglalkozó Raszovszkij öt területi csoportot és huszonkét szálláshelyet különített el régészeti és történeti források alapján: 1) Közép-ázsiai csoportot, amely az Altaj hegység előterétől az Urálig terjedt. A kun–kipcsak törzsek egy része innen költözött a délorosz steppére, ehhez köti az óorosz forrásokban 1183-ban megjelenő Emjak kunjait, valamint a kanglikat. 2) A kisebb Volga–Jajik csoport, amely a Jajik (Urál) folyó és a Volga középső folyása mentén nomadizált. Területüket az Obscsij Szirt-hegység és a Déli-Urál határolta. Innen támadták a kunok a Volga menti Szakszin városát. 3) Donyec és Don vidéki csoport, ennek a törzseit ismerték legjobban az óorosz évkönyvek szerzői, mivel ezek-

[259] A törzsek neveit, illetve értelmezéseit l. Kmoskó 2007, 119; Golden 1995–1997, 99–122.

[260] Ezektől alig tér el az Ibn Khaldún (1333–1405) munkájában olvasható lista (Tizengauzen 1884, 541).

[261] Annak ellenére, hogy nem tudjuk elkülöníteni és pontosan meghatározni, az erősen differenciált kun társadalomban törzsi szállásterületek rendszere bizonyosan létezett (Pálóczi Horváth 1994, 36).

kel harcoltak a leggyakrabban a Rusz fejedelmei. Ide tartoznak a Tokszobicsok és a Burcsevicsek. A csoporton belül elkülöníthetők a Don alsó és középső folyása mentén, a Donyec medencéjében, az Azovi-tenger mellékén és a Dnyeper alsó folyásánál nomadizáló kunok. 4) Tengermelléki csoport, amelynek szállásterülete a Dnyeper jobb partján, a Fekete-tenger partvidékétől északra a Kijevi Fejedelemség határáig terjedt. 5) Dunai csoport: az Al-Duna és a Déli-, valamint a Keleti-Kárpátok között a Halicsi Fejedelemség délkeleti határáig nomadizáló kunok. Ezek a csoportok nem különültek el szigorúan egymástól, sőt némely esetben közös katonai portyákat is vezettek (Raszovszkij 1938, 166–175).

Kudrjasov 1948-ban a kunok ellen vezetett rusz hadjáratok irányából közelítette meg a kérdést, és elsősorban az írott források alapján hat kun központot határozott meg a 12. századra vonatkozóan. 1) Tengermelléki (lukomori) és dunai kunok, akik a Fekete-tenger északi partvidéke, az Al-Duna és a Dnyeper alsó folyása között éltek. Ezeket a területeket érintették az 1106., 1187. és 1193. évi hadjáratok (*PSZRL*, II, 257, 659, 675). 2) A Dnyeper menti kunoknak több központjuk volt: egy a Dnyeper és az Ingulec (a korabeli forrásokban Ivlja) között. 3) A Dnyeper bal oldali mellékfolyóinál további központok lehettek, erre utal a Tugorkannal kötött 1094-es béke is. A 12. század második felében több hadjárat célja volt a Szamara és az Orel vidéke, így 1183-ban itt esett rusz fogságba Kobjak Karlijevics is (*PSZRL*, II, 632). 4) A Szutyeny menti (Azovi-tenger melléki) kunok: az Azovi-tengerbe folyó Szutyeny (ma Molocsnaja) folyó mentén egy nagyobb központ lehetett. Az 1103-as rusz támadások során a források szerint húsz kun vezért öltek meg itt (*PVL*, 117–119, 256–257; Cross–Sherbovitz-Wetzor 1953, 201–202). 5) A donyeci kunok voltak az 1109, 1111, 1116, 1168, 1185, 1191-ben vezetett hadjáratok célpontjai. A Donyec középső folyásához lokalizálhatók azok a káni székhelyek (?), nomád városok (Sarukan, Szugrov és Balin), amelyek a 12. század elején voltak a rusz hadjáratok célpontjai. Itt nomadizált később Gzak, Koncsak és Begljuk. Kudrjasov szerint a Donyec és Tor folyók közötti részen voltak ezek a központok. 6) A doni kunok a Don és a Donyec közötti területen éltek, ide 1160-ban és valószínűleg 1199-ben vezettek hadjáratot a ruszok. A Don középső folyása és a Donyec közötti területre tehetők a Tokszobics, Eltukovics, Otperljujeve, Burcsevics, Jetebics/Etebics, Tertrobics és Kulobics[262] törzsek (Kudrjasov 1948, 130–134; Fjodorov-Davidov 1966, 146–149). Fjodorov-Davidov tulajdonképpen elfogadta Kudrjasov központokra vonatkozó véleményét, de kiegészítette, a Dnyeper két oldalán levő központokat nem különítette el, így nála a hatodik központ a Volga vidéki kunoké, akik a folyó alsó folyásánál éltek, és akiket

[262] A *Коулобич* és *Колобич* (*PSZRL*, II, 632, 641) a muszlim forrásokban is szereplő *Qul-oba*/*Qol-oba* alakkal összeköthető, és egy török *qul* 'rabszolga' és *oba* összetételével magyarázható (Golden 1995–1997, 115).

szakszinoknak[263] nevez (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 149–150). Kudrjasov rendszerének alapvető hiányossága, hogy nem számol olyan területekkel, ahova nem vezettek a rusz fejedelmek hadjáratokat, így kimarad a Volga és a Kaukázus vidéke is (PÁLÓCZI HORVÁTH 1994, 38). Fjodorov-Davidov mellett Pletnyova is támaszkodik Kudrjasov történeti földrajzi rekonstrukciójára, de mindketten kiegészítették a régészeti leletek alapján. Ugyanis a sírleleteik szerint a kunok a Volgától az Al-Dunáig terjedő egész steppei területet benépesítették a 11–13. század folyamán.

Pletnyova, aki al-Idríszí nyomán két Kumániát, egy dnyeperi és egy donyeci központút rekonstruál, úgy véli, hogy nyolc területi csoportot lehet elkülöníteni, és csak a 12. században emelkedik ki az előbb említett két központ. Az általa – az írott források, a temetkezések és a kőszobrok elterjedése alapján – megállapított nyolc csoport részben megegyezik Kudrjasov központjaival: 1) a Dnyeper menti kunok,[264] 2) a tengermelléki (lukomori) kunok,[265] 3) Donyec-vidék,[266] 4) az Azovi-tenger mellékén élő kunok,[267]

[263] A szakszini elnevezéssel kapcsolatban ekkor PLETNYOVÁnak (1975, 295) még fenntartásai vannak. Szerinte a *Lavrentyij-kódex*ben az 1229. év alatti bejegyzésben olvashatók alapján, mely szerint „szaksziniak és polovecek" a volgai bolgárokhoz menekültek (*PSZRL*, I, 453), pontosan elkülöníthetők a szaksziniak a kunoktól. Az előbbiek a város lakói, akik a kazár Etil maradványain szerveződtek újra. A város lakossága, akárcsak bármelyik hasonló steppei településé, sokszínű volt: kunok, úzok, kazárok és más népekhez tartozók éltek benne (PLETNYOVA 1975, 295). Az azonban kétségtelen, hogy a Volga vidékén éltek kun csoportok, ezt bizonyítják temetkezéseik és a kőszobrok is. Talán ezek ellen vonult 1206-ban a rjazanyi fejedelem és foglalta el sátraikat (*PSZRL*, I, 425; BEREZSKOV 1963, 90).

[264] Az itt élő kunok régészeti nyomai mind a három periódusban megtalálhatók, azaz a 11. század végétől a 13. század elejéig. A terület kőszobrainak egy része 12–13. századi, ez alapján Pletnyova úgy véli, hogy ez a csoport a Bonyak és Tugorkan vezette és a második periódusban eltűnt törzsszövetség helyét vette át (PLETNYOVA 1975, 283–287; 1985, 256). A kőszobrok legnagyobb számban a Dnyeper és a Volcsa (Волчья) vidékén találhatók, ahova a Burcsevicsek törzse is lokalizálható (PLETNYOVA 1975, 288; PRITSAK 1967, 1622).

[265] Ezeket a tengermelléki kunokat a források nevezik lukomorinak *(Лоукоморьскиѣ Половцѣ)* (*PSZRL*, II, 675) arra utalva, hogy a Fekete-tenger íve *(лука)* mentén, vagyis öblében nomadizáltak. Más alkalommal korszunyi kunoknak *(Кърьсуньскимъ Половьцемь)* nevezi a forrás (*PSZRL*, II, 556). A lukomori kunokhoz tartozhatott Kobjak (*Igor-ének...*, 23), Toglij és Akus (*PSZRL*, II, 675). A lukomori csoport a fekete- és az azovi-tengeri partokon és a Dnyeper torkolatánál nomadizálhatott.

[266] Ezen a területen is megtalálhatók a kőszobrok mindhárom típusához tartozó példányok, tehát a legkorábbitól a 12. század vége és 13. század eleje közé tehető harmadik típushoz tartozókig (PLETNYOVA 1975, 292; 1985, 256). Ide lokalizálható a Grúz Királyságból visszatérő Otrok szállásterülete (PLETNYOVA 1990, 99), és itt lehetett Igor novgorod-szeverszkiji fejedelem menekülésének története (*PSZRL*, II, 651) alapján Otrok fiának, a 12. század második felének legjelentősebb kun vezérének is a szállásterülete (PLETNYOVA 1975, 292).

[267] Ez az egyik olyan terület a Donyec középső és alsó folyásának vidéke mellett, ahol a legkorábbi, sztélészerű, sima, figurálisan kevéssé kidolgozott kőszobrok is megtalálhatók (PLETNYOVA 1985, 256; 1990, 99).

5) Donyec alsó folyásának vidéke és a Don vidéke,[268] 6) Kaukázus előtere,[269] 7) a krími kunok csoportja[270] és végül 8) a Volga vidéki kunok csoportja (Pletnyova 1974, 19–23; vö. Pletnyova 1975, 284–300).[271] Ez egy minden korábbinál részletesebb történeti földrajzi felosztás, de amint Pálóczi Horváth (1994, 41) jogosan hívja fel a figyelmet rá, ebben a rendszerben nem szerepelnek sem a legkeletibb uráli, illetve az Uráltól keletre

[268] A Donyec alsó folyásánál és részben a Donnál egy másik csoport kun élt, területüket jól jelzik a kőszobrok. Ismert, hogy Sarkelban a kunoknak téli szállásuk volt, erre utalnak a 12. századi házak. Sarkel környékén és a Don alsó folyásánál kun temetkezések is voltak. Az évkönyvek két alkalommal említik is ezeket a kunokat; először 1116-ban, mikor a kunok torkokkal és besenyőkkel harcoltak Belaja Vezsánál, legyőzték őket, és a Rusz felé űzték egy részüket (*PSZRL*, I, 291), így a doni régió egyedüli urai maradtak, mivel a város rusz lakossága is kénytelen volt elhagyni a Don vidékét 1117-ben. Ekkor, 1117-ben említik másodszor őket (*PSZRL*, II, 284). A lakosság által elhagyott Belaja Vezsa, a rusz előretolt helyőrsége a kunok téli szállása lett (Pletnyova 1975, 294).

[269] A kunok ezen csoportjáról, mivel a rusz fejedelmek nem vezettek erre a vidékre hadjáratot, az óorosz évkönyvek nem beszélnek. Hogy a Kaukázus északi előterében mégis éltek kunok, azt a 12–13. századi régészeti leletek is bizonyítják. A grúz források alapján arra következtethetünk, hogy a 11. század végén jelentek meg a térségben. Vlagyimir Monomah donyeci steppére vezetett hadjáratai következtében a Kaukázus előterébe menekülő kunok száma megnövekedett. Egyes elképzelések szerint a délorosz steppéről menekülő Otrok kunjainak nagy része nem tudott Grúziában nomadizálni, mert ott erre nem volt lehetőség, hanem a Kaukázus északi előterében maradt (Pletnyova 1975, 294).

[270] A 12. századból származó kőszobrok mellett kevés írott forrás is utal a krími kunok létére. Az *Ének Igor hadáról* névtelen szerzője is említi őket: „figyeljen az ismeretlen föld, Volga és a tengerpart, Szula vidéke és Szurozs, s Kerzonézus és te, tmutorokanyi bálvány!" (*Igor-ének*..., 10). A krími kunok nomadizálási útvonalának legdélebbi és keletibb pontjai Korszuny/Kherszón és Szurozs/Szudak. Egy a 13. századi Ibn Bíbínél olvasható történet szerint a kunok és ruszok közösen igyekeztek megvédeni kereskedelmi érdekeltségeiket. 1221-ben szeldzsukokkal érkező hajók érkeztek Szudakba, és a lakosság támogatásával elfoglalták a várost. A kunok a ruszokkal együtt küzdöttek a város visszaszerzéséért (Vernadsky 1951, 236). A 13. század közepén a tatár hódítás után Szudak városát még mindig a „kipcsakok városának" (مدينة قفجاق) nevezték (*A tatárjárás*..., 59; Richards 2008, 223; Ibn al-Aṯīr x, 417). A 14. századi ad-Dimaskínál: „Van nekik e tenger mellett Surdāq nevű városuk, amely után az a tenger a nevét, ők pedig hírüket kapták, mert a kereskedők felkeresik őket, hogy a hozzájuk behozott ruhaneműket és egyéb holmikat eladják és tőlük rabnőket, rabszolgákat, hód- és burṭās (bőröket) vásároljanak" (Kmoskó 2007, 119). Rubruk szerint: „Kherszóntól a Don torkolatáig hatalmas hegyfokok magasodnak a tenger fölé, és Kherszón és Szudak között negyven kis város van, melynek csaknem mindegyike saját nyelvén beszél, sokan vannak közöttük gótok, akiknek német a nyelvük. E hegyvidék után északi irányban gyönyörű lapályos erdő következik, teli forrásokkal és patakokkal; az erdő után óriási rónára jutni; mely ötnapi járóföldre terjed egész a tartomány északi határáig, ahol is Kazáriát a tenger keletről és nyugatról olyannyira összeszorítja, hogy egy széles árok ér egyik tengertől a másikig. E síkságot a tatárok jövetele előtt a kunok lakták, és kényszerítették az említett városokat és várakat, hogy nekik adózzanak" (Wyngaert 1929, I. 170–171; Györffy 1986, 206).

[271] Területük a Don és a Volga folyók közé tehető. A Volga a kun területek legkeletibb határán folyik. A kőszobrok és a fő vándorlási helyszínei e csoportnak a Don medencéjében, a Hopjor (Хопёр) és a Medvegyica (Медведица) mentén találhatók, de volt ilyen a Volga mentén és a Volga bal partján a középső és alsó folyásánál. Összehasonlítva a nyugatabbi területen levő leletanyaggal az itt feltártakat, a kun lakosság száma alacsony volt a 11–12. század folyamán.

levő csoportok, sem a legnyugatibb dunai kunok, annak ellenére sem, hogy a kunok politikai fennhatósága az Al-Duna vidékéig terjedt már a 11. század végén, a 12. század közepétől pedig már ott is éltek (Pálóczi Horváth 1994, 34, 47). Ennek magyarázata az lehet, hogy az orosz régésznő a kunokat-kumanokat a polovec-kipcsakokkal ugyan szoros kapcsolatban álló, de másik népcsoportnak tartja (Pletnyova 1990, 37–44), a Volgától keletre élő kipcsakokat pedig általában nem érinti műveiben. A kunokról szóló 1990-ben megjelent nagy monográfiájában már tíz központot határoz meg a 12. század első felében,[272] némelyüket összekötve forrásokban is szereplő nemzetség és törzs neveivel: 1) a Duna menti csoport; 2) a Bug menti csoport; 3) a tengermelléki (lukomori) csoport; 4) a Dnyeper menti csoport a folyó mindkét oldalán (Burcsevics); 5) a Donyec középső folyásától délre élő (Sarukanida) csoport; 6) az előzőtől kissé északabbra, de szintén a Donyec mentén volt egy másik (Otperljujeve) törzs; 7) a steppe északi határához közel is van egy csoport (Tokszobics); 8) a Don felső folyásától északkeletre levő (Eltukovics) törzs; 9) a Don alsó folyása menti csoport; 10) a Kaukázus előterében élő kunok szállásterülete (Pletnyova 1990, 69).

Pletnyováénál is részletesebb területi csoportosítást állított fel Pritsak (1982). Úgy véli, hogy a Pletnyova által megállapított 72 és Fjodorov-Davidov 87 szállásterületénél jóval több létezett. Pritsak néhol megkísérli a nomádoknál jellemző téli és nyári szállásterületeket (vezsa/вежа) is meghatározni.[273] Ő szintén régészeti és írott források figyelembevételével 12 csoportot különböztet meg: 1) volgai csoport; 2) doni csoport; 3) donyeci csoport, akiknek területéről úgy véli, hogy az volt a kunok politikai és vallási központja;[274] 4) Dnyeper bal partján levő csoport, itt öt szállásterületet lokalizál;[275] 5) Dnyeper mezei csoport; 6) azovi-tengeri csoport; 7) krími csoport; 8) Dnyeper jobb partján, az Ingul, Ingulec és Bazavluk mentén nomadizáló csoport; 9) kijevi-korszunyi csoport, amely a Sztugna és a Rosz közötti területen

---

Fjodorov-Davidov szerint mindössze hét 12. századi kunokhoz köthető sírt tártak fel. A következő, a 13. század második fele és 14. század közötti időszakból viszont 121 temetkezés ismert a Volga alsó folyásának vidékén (Fjodorov-Davidov 1966, 152).

272 Illetve egy tizenegyediket, a szakszini csoportot kérdőjellel tünteti fel a térképen.

273 A Dnyepertől nyugatra két csoportot különít el, az Itoglit, amelynek téli szállása a Bug középső folyásánál, a nyári pedig a folyó alsó folyásánál volt. Az Uruszobák téli szállását a Dnyeper menti rétségbe, a nyárit pedig a Szutyen (Molocsnaja) folyóhoz helyezi. A két bal parti csoport közül a Burcsevics téli szállása a Fekete-erdőben (az Orel középső és felső folyásánál), míg az Ulasevicseké a Szamara menti Kék-erdőben *(Голоубого леса)* volt (Pritsak 1967, 1615–1623).

274 Épp ezért a rusz fejedelmek két hullámban is több hadjáratot vezettek erre a területre, először a 12. század elején (1109, 1111, 1116), majd a 12. század második felében (1168, 1184, 1185) (Pritsak 1982, 345).

275 Az egyik a Szula–Pszjol vidékén volt, ahova a 11. század végén, 12. század elején vezettek hadjáratokat. A másik a Horol mentén lehetett, ahova 1184-ben volt egy sikeres rusz hadjárat. Ez utóbbitól keletre a Vorszkla és a Merl között egy harmadik is létezett, ezt a novgorod-szeverszkiji fejedelem több alkalommal is támadta. A negyedik az Orel mentén volt, az ötödik pedig a Szamaránál (a forrásokban Sznyeporod), ide Msztyiszlav Izjaszlavics vezetett hadjáratot 1152-ben és 1170-ben (Pritsak 1982, 353–354).

2. kép. Kun kőszobrok a 11–13. századból (Pletnyova 1985, 254)[184]

[184] A képen látható 1–3. szobor a 11. századra, a 4–5. a 11. század végére, a 6–8. a 12. századra, a 9–10. számú a 13. század első évtizedeire datálható. A kép jól érzékelteti azt a fejlődési vonalat, amit a kőszobrok művészei bejártak. Az első csoportba tartozó sztélé formájú, maszkszerű arcábrázolások egyszerűek, a második periódusra tehető szobrok részletesek, szépen kidolgozottak, realisztikusak, majd a 13. században ismét leegyszerűsödnek a kőszobrok (Pletnyova 1985, 254). A kőszobrokra általában l. Pletnyova 1974-ben megjelent munkáját, amelyben a részletes elemzésük mellé a szerző a szobrok katalógusát is mellékelte. A kun kőszobrok részletesebb tipológiáját a férfi- és női szobrok viseletének és területi elterjedésüknek elemzésével l. Fjodorov-Davidov 1966, 166–193; vö. Pálóczi Horváth 1994, 76–95.

élt; 10) bugi csoport; 11) tengermelléki (lukomori) csoport;[277] 12) dunai csoport[278] (Pritsak 1982, 342–368). Talán Pritsak részletes rendszerére is néhol érvényes Pálóczi Horváth (1994, 41) óvatos kritikája, amely szerint a Dnyeper bal partja menti síkság, az Azovi-tenger északi partvidéke, valamint a Krím félsziget földrajzilag összefügg, és maguknak a nomádoknak is érdekük volt, hogy az itt áthaladó útvonalak egy nagyobb egység ellenőrzése alatt álljanak,[279] vagyis ezen a területen külön-külön „törzsi egyesülések" (ahogy Pletnyova a törzsszövetségeket nevezi) létezése vitatható.

Az alábbi táblázatban a fentebb már ismertetett négy, a témakörrel foglalkozó kutató kunok csoportjaival kapcsolatos álláspontját foglalom össze. Könnyen észrevehető, hogy a különböző kutatók csoportjai egybeesnek, és az is, hogy a régészeti eredményeknek köszönhetően, amelyekre Pritsak és Pletnyova is támaszkodott, sokkal árnyaltabb képet kapunk. Az átfedések magyarázata nem más, mint az, ami a forrásokból is kirajzolódik, vagyis hogy a nagyállattartáshoz nélkülözhetetlen folyóvizek közelében éltek a különböző kun csoportok (vö. Pálóczi Horváth 1996, 22). Emellett az is meghatározó, hogy az írott források csak olyan csoportokat említenek, amelyek a Russzal kapcsolatba álltak. Ugyanakkor csak Raszovszkij láttatja csoportosításával – korának régészeti eredményei és az írott források alapján – az egész kipcsakok–kanglik–kunok (polovecek) lakta területet.

277 A Fekete-tenger partján a Bug és Dnyeper torkolata közti, valamint a Krím félszigettől északra levő vidéket Lukomorinak *(лука моря > Лукоморье)* nevezik az orosz történeti irodalomban (Pritsak 1982, 365). L. még a 265. jegyzetet.

278 1106-ban e kun csoport ellen harcolt Pritsak szerint Jany és Ivanko Zaharics, a kazár (*PVL*, 119, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203; *PSZRL*, II, 257). Róluk beszél Freisingi Ottó (MGH SS, XX, 368), közéjük menekülhetett Ivan Rosztyiszlavics Berladnyik, közülük kerülhettek ki támogatói is (*PSZRL*, II, 497), és ők segíthették nagyrészt az Aszen-dinasztiát is (Pritsak 1982, 367).

279 Két fontos kereskedelmi út is áthaladt a kunok délorosz steppei területén: a Kijevből induló és nagyjából a Dnyeper vonalát követő, a Krím félszigetet a Perekopi-szorosnál elérő szoljani (Соляный), a másik Kijevből kelet felé egy nagy ívet rajzoló, a Don torkolatvidékén áthaladó és Tmutorokanyba érő zalozniji út (Залозный) (l. Pletnyova 1985, 268). L. a II. térképmellékletet.

6. táblázat. A kunok területi elhelyezkedése

<table>
<tr><th>Raszovszkij</th><th>Kudrjasov</th><th>Pritsak</th><th>Pletnyova I.[280]</th><th>Pletnyova II.</th></tr>
<tr><td>közép-ázsiai csoport</td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>Volga–Jajik csoport</td><td></td><td>volgai csoport</td><td></td><td>volgai csoport</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td>szakszini csoport (?)</td><td>szakszini csoport (?)</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td>kaukázusi csoport</td><td>kaukázusi csoport</td></tr>
<tr><td rowspan="5">donyeci és doni csoport</td><td rowspan="2">doni kunok</td><td rowspan="2">doni csoport</td><td>a Don felső folyásától ÉK-re levő Eltukovicsok</td><td rowspan="2">a Don alsó folyásánál levő csoport</td></tr>
<tr><td>a Don alsó folyásánál levő csoport</td></tr>
<tr><td rowspan="3">donyeci kunok</td><td rowspan="3">donyeci csoport</td><td>donyeci csoport (Sarukanidák)</td><td rowspan="3">donyeci csoport</td></tr>
<tr><td>donyeci csoport (Otperljujevék)</td></tr>
<tr><td>Donyec felső folyásánál levő Tokszobicsok</td></tr>
<tr><td rowspan="2"></td><td rowspan="2">Dnyeper bal oldali kunok</td><td>Dnyeper bal parti csoport</td><td rowspan="5">Dnyeper menti csoport (Burcsevics)</td><td rowspan="5">dnyeperi csoport</td></tr>
<tr><td>Dnyeper mezei csoport</td></tr>
<tr><td></td><td>Szutyeny menti (Azovi-tenger melléki) kunok</td><td>azovi-tengeri csoport</td></tr>
<tr><td rowspan="2"></td><td rowspan="2">Dnyeper menti kunok</td><td>Dnyeper jobb parti csoport</td></tr>
<tr><td>kijevi–korszunyi csoport</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td>krími csoport</td><td></td><td>krími csoport</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td>bugi csoport</td><td>bugi csoport</td><td>bugi csoport</td></tr>
<tr><td>tengermelléki csoport</td><td rowspan="2">tengermelléki (lukomori) és dunai kunok</td><td>tengermelléki (lukomori) csoport</td><td>tengermelléki (lukomori) csoport</td><td>lukomori (tengermelléki) csoport</td></tr>
<tr><td>dunai csoport</td><td>dunai csoport</td><td>dunai csoport</td><td>dunai csoport</td></tr>
</table>

[280] A Pletnyova I.-ben szereplő csoportok, illetve területeik meghatározása a Vlagyimir Monomah hadjáratai utáni időszakra, azaz a 12. század második feléig érvényes (Pletnyova 1990, 68). Pletnyova II. a kun csoportok 12. század második felében és a 13. század elején való elhelyezkedését tükrözi (Pletnyova 1990, 149). L. a III. térképmellékletet.

A kunok és a Rusz a 12. század második felétől a mongol hódításig

Az 1160-as években a megerősödött kunok délorosz steppei történetében új fejezet kezdődött. Ezt jelzi a változások két legfontosabb jellemzője, hogy újból vannak a Rusz ellen vezetett önálló hadjáratok, és újra vannak házasságok a két hatalom képviselői között. Ez arra utal, hogy a 11–12. század fordulóján elszenvedett vereségek után a rusz fejedelmek harcaiban való részvételük következtében megerősödtek. Másrészt erre a harmadik időszakra, ami az 1160-as évek és a mongol támadás közé tehető, végbement egy olyan belső fejlődés is, amelynek eredményeképpen a 12. század utolsó felében a kunok között a hatalmi központosítás jelei mutatkoznak. Ennek előfeltétele volt a viszonylag stabil szövetségi rendszer vagy szövetségi rendszerek kialakulása, melyek kezdetei e korszakra tehetők. Ezek általában olyankor jöttek létre a steppén, mikor veszély fenyegette az adott területen élőket, vagy ha nagyobb hadjáratokat vezettek szomszédaik ellen. A kunok közötti hatalmi koncentrációra való törekvés mellett ennek az időszaknak a jellemzője a Rusz és a kun történelem konvergenciája, amit a két hatalom közötti kapcsolatok sokszínűsége (támadások, szövetségek, békék és házasságok) jellemez (Pletnyova 1975, 282).

Az előző korszak eseményei az 1161-ben történtekkel zárultak, amit részben az is indokol, hogy ezen év után a vad kunok csaknem egy évtizedre eltűnnek a forrásokból. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy az a két fejedelem, akik leggyakrabban fordultak támogatásukért, vagyis Jurij Dolgorukij és Izjaszlav Davidovics meghalt. Jurij Dolgorukij fia és utóda, Andrej Bogoljubszkij a Vlagyimiri Fejedelemség élén mint nagyfejedelem (1157–1175) apjától több szempontból is eltérő politikát folytatott. Így például annak ellenére, hogy maga is anyai ágon kun volt (Ajepa unokája), hadjáratot vezetett a kunok ellen az 1160. vagy 1162. év folyamán. A hadjárat meglehetősen költséges lehetett, mivel az északkeleti Rusz fejedelmeit vezette mélyen a steppére a Donhoz (Golden 1979–80, 304; *PSZRL*, IX, 222). Kijevben pedig Rosztyiszlav Msztyiszlavics ült (1159–1161, 1161–1167), aki 1162-ben fiának, Ruriknak a steppéről kért feleséget. A nem-vad kunok közé tartozó Beluk *(Белук)* lánya lett a későbbi kijevi nagyfejedelem első felesége (*PSZRL*, II, 221–222).[281] Pletnyova (1990, 152) szerint Rurik fia, Rosztyiszlav torcseszki fejedelem (1195–1205), majd kijevi nagyfejedelem (1204–1205) annak ellenére, hogy kitűnő hadvezér volt, és lelkesen vezette több alkalommal is a feketesüvegeseket a lukomori kunok ellen (1190, 1192, 1193), soha nem támadott a Dnyeper jobb partján élő kunok ellen. Az orosz régésznő azonban nem köti össze Beglukot vagy Begljukot *(Беглюк)* – ez az alak olvasható az 1167. év alatt (*PSZRL*, II, 532) – a Burcsevics törzzsel, noha utalnak erre adatok. 1184-ben a forrásokban egy Izaj Biljukovics *(Билюковича Изаœ)* nevű kunról olvashatunk, aki a rusz fejedelmek fogságába került. Ő talán Beluk fia volt. Ugyancsak Izaj neve olvasható egy 1193-as békekötésnél testvérének, Oszolukénak nevével együtt, itt mint Burcsevicsek szerepelnek (*PSZRL*, II, 675). Ezen adatok alapján vonta le Pritsak (1967, 1619–1621) azt a következtetést, hogy Begljuk vagy Begluk a Burcsevics

281 Ennek a kun vezérnek a neve többször fordul elő kisebb eltérésekkel: Beluk ~ Begljuk ~ Biljuk (Pritsak 1967, 1619).

törzs vezetője volt, róluk pedig mind ő, mind PLETNYOVA (1990, 151) a források alapján egyértelműen azt állapították meg, hogy a Dnyeper bal partján éltek, tehát Rosztyiszlav Rurikovics anyai rokonai nem a jobb parton éltek. Így valójában nem is a Dnyepertől nyugatra, hanem a folyótól keletre, vagyis a bal parton élő kunok ellen nem vezetett hadat.

Néhány évvel később a kunok egy meg nem határozható csoportja az Olgovicsok egymás közti harcaiba avatkozik be. A harcok során Oleg Szvjatoszlavics novgorod-szeverszkiji fejedelem 1166-ban lekaszabolta egy Bonyak nevű vezér kunjait (*PSZRL,* II, 527; BEREZSKOV 1963, 158).[282] Az Olgovicsok belharca lehet részben a magyarázata azon ritka támadások egyikének is, amely ugyancsak 1166-ban történt, bár az évkönyv a 6675. (1167) év alatt számol be az esetről. Ekkor a kunok az egyik legfontosabb kereskedelmi utat, a szoljanit fenyegethették, mely a lukomori kunok területét is érintette. Erre utal a forrás is, amely szerint a kijevi nagyfejedelem, Rosztyiszlav a Bizánci Birodalomból érkező kereskedők védelmére a Dnyeper menti zúgókhoz küldött csapatokat (*PSZRL,* II, 526). A kunok ritkán támadták meg a területeiken áthaladó utakat. A Kijevet és a Krím kikötővárosait összekötő szoljani, zalozniji és görög[283] utak mellett volt még egy nagyon fontos kereskedelmi út, ami a kunok steppei területeit érintette. Ez pedig Közép-Ázsiából indult, és a Kaszpi-tenger északi partvidéke érintésével Szudakon keresztül Bizáncba vezetett (MARTIN 2007², 72). Nincs forrásos adat arra, amely szerint az ott zajló kereskedelmet akadályozták volna. Az előbb említett mellett még csupán egy esetről van tudomásunk, de mivel feltehetően megadóztatták a kereskedőket, ezért a békés kereskedelemben voltak érdekeltek.

A kunok a 6675. évben egyébként is nagyon aktívak voltak, az évkönyv a Bonyakkal való összecsapás után meséli el, hogy kunok fogták el és mészárolták le Svarnt és druzsináját (katonai kíséretét) Perejaszlavl alatt (*PSZRL,* II, 527). A kunok portyái tovább folytatódhattak, ez lehet a magyarázata annak, hogy 1167-ben két Olgovics fejedelem, Oleg Szvjatoszlavics és Jaroszlav Vszevolodovics hadat vezetett a nomádok ellen. Oleg Kozin szállása ellen támadt, az ő feleségét, gyermekeit, aranyát és ezüstjét vette el, míg Jaroszlav Vszevolodovics a korábban említett Begljuk szállását fosztotta ki (*PSZRL,* II, 532; BEREZSKOV 1963, 178). Ez azonban nem jelentette azt, hogy a két kun vezér elveszítette volna hatalmát. Begljuk fiairól később is van tudomásunk (*PSZRL,* II, 675), Kozin pedig azonos lehet azzal a Kozla Szotanoviccsal, aki 1180-ban esett el Koncsak testvérével és másokkal együtt (*PSZRL,* II, 623). Noha a forrásban nincs konkrét adat a kunok támadásainak irányára, abból, hogy az Olgovicsok feltűnően sokszor csaptak össze velük, arra következtethetünk, hogy leginkább az ő területükön, tehát a csernyigovi részeken portyáztak. A Dnyeper kijevi (rusz) oldalán csaknem egy évtizedig szüneteltek a kunok támadásai, legalábbis a forrásokban nem említenek ilyeneket, ezzel szemben a bal parton, vagyis a perejaszlavli és csernyigovi részeken megszaporodtak, és az 1180-as években elérték tetőpontjukat.

282 Hogy valóban Bonyak volt-e ez a kun vezér, l. a a 83. oldalt.

283 Ez talán azonos a *PVL*-ben szereplő „varégektől a görögökhöz vezető úttal" (*PVL,* 8, 144; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 53).

1167 elején meghalt Rosztyiszlav Msztyiszlavics, a kijevi nagyfejedelem. A kijevi trónt kitűnő hadvezéri képességekkel rendelkező unokaöccse, Msztyiszlav Izjaszlavics (1167–1169) szerezte meg. Az *Ipatyij-évkönyv* szerint 1170-ben (valójában 1168-ban – Berezskov 1963, 180)[284] a kijevi nagyfejedelem beszédet intéz fejedelemi rokonaihoz, és egy nagy kunellenes hadjáratra buzdítja őket. Ebben a beszédben azzal indokolja a hadjárat indítását, hogy a kunok évről évre sok keresztényt hurcolnak vezsáikba, mert ugyan esküt tettek a Rusz fejedelmeinek, de azt minduntalan megszegik, és végül a kereskedelmi utak elvesztését, illetve visszaszerzését is felhozza (*PSZRL,* II, 538).[285] Ebben az esetben arról lehet szó, hogy ideiglenesen fennakadást okoztak a kunok a kereskedelemben. A karavánok kifosztása, bár volt benne kockázat, rövid távon nagyobb haszonnal kecsegtetett, de az ilyen támadások kétségtelenül a kereskedelmi utak katonai védelmét vonták maguk után. És mivel a nomádok számára is fontos volt a kereskedelem, nem állhatott érdekükben hosszú időre megakasztani a kereskedelmet.

Tehát ekkoriban a kunok portyái már komoly gondokat okoztak, ha a nagyfejedelem célja nemcsak keresztény foglyok kiszabadítása volt, hanem a kereskedelmi utak védelme is. Népszerűtlensége ellenére a fejedelmek válaszoltak a hívására (Dimnik 2006, 108), és nagy sereget gyűjtöttek össze, a forrás 14 fejedelem hadairól és másokról tesz említést. 1168. március 2-án, szombaton indultak Kijevből, és március 31-én, húsvét napján már haza is tértek (*PSZRL,* II, 540; Berezskov 1963, 180). Az évkönyv nem számol be arról, milyen útvonalon haladt a sereg, de mivel leginkább a bal parti fejedelmek voltak érintettek a hadjáratban, arra következtethetünk, hogy a Szulán kelhettek át a steppére. A hadjárat tizedik napján, azaz március 11-én elértek egy Ugla (ma Orel, Орель) és Sznoporod (ma Szamara, Самара) között levő szállásterületet, ahonnan a kun harcosok – értesülve a rusz sereg érkezéséről – elmenekültek, hátrahagyva feleségeiket, gyerekeiket és javaikat. Ezeket a rusz fejedelmek Jaroszlav Vszevolodovics fejedelem csapatainak őrizetében hagyták, és továbbvonultak a Fekete-erdőhöz *(в Чернего лѣса),* itt az összecsapás során a kunok egy része kitört a szorításból, és a Voszkol (Oszkol) folyóhoz futott (*PSZRL,* II, 538–540).[286] A Fekete-erdő, ahol a kunok vereséget szenvedtek, egyes feltételezések szerint az Orel középső és felső folyásának vidékén lehetett, ahol a nem-vad kun Burcsevicsek menedéke volt (Pritsak 1967, 1620–1623). Más vélemény szerint az Oszkol említése segít a Fekete-erdő meghatározásában, vagyis az Oszkol torkolatánál, a Donyec jobb partján levő erdőségről van szó, ami azonban már egy másik kun, a „doni" csoport területe volt (Pletnyova 1990, 154). Lényegében mindkét vélemény szerint nagyjából ugyanarra a vidékre tehető a Fekete-erdő. Ez volt az első igazi nagy rusz hadjárat

[284] A moszkvai szvod 1168-ra (*PSZRL,* XV, 75–78), a *Novgorodi első évkönyv* pedig 1167-re teszi a hadjáratot (*NPL,* 32–33).

[285] „а оуже оу насъ и Гречьскии путь изъѿтимають и Солонъıи и Залознъıи" (*PSZRL,* II, 538).

[286] A hadjáratról beszámol 1167. év alatt a *Novgorodi első évkönyv* is röviden: „Ugyanazon a télen Msztyiszlav a polovecek ellen ment, és legyőzte őket, és olyan sok zsákmányt hozott a Rusz-földre, amennyit még nem számláltak" (*NPL,* 33, 222; Berezskov 1963, 245).

a kunok ellen, mióta Msztyiszlav Izjaszlavics nagyapja, Msztyiszlav Vlagyimirovics „a Don, a Volga és a Jajik mögé űzte a kunokat" (*PSZRL*, II, 303; XXV, 31). A Dnyeper menti kunok ezek után önállóan többé nem vezettek hadjáratot a Rusz ellen, de részt vettek más kun csoportok vezette portyákban, mint ahogy a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban is (Pletnyova 1990, 155).

A kijevi nagyfejedelmet nem erősítette meg trónján ez a sikeres hadjárat,[287] rokonai megbuktatták (Dimnik 2006, 108), pedig Msztyiszlav vezetésével hosszú idő után ekkor fogtak össze sikeresen a kunok ellen. 1169-ben Andrej Bogoljubszkij fia, Msztyiszlav elfoglalta Kijevet, és nagybátyját (Jurij Dolgorukij fiát, Ajepa unokáját), Gleb Jurevicset (1169–1171) állította az élére.

A források szerint – a *Lavrentyij-évkönyv*ben a 6677. (1169–1170) év, míg az *Ipatyij-évkönyv*ben a 6680. (1172–1173) év alatt olvasható – alighogy új nagyfejedelem került Kijev élére, máris megjelentek a kunok: „Gleb Jurevics az első nyáron, ahogy elfoglalta apja és nagyapja nagyfejedelmi trónját *(стол)* Kijevben, polovecek sokasága jött két csoportban. Az egyik Perejaszlavl felé ment, és megállt Peszocsennél, a többiek a Dnyeper másik oldalán Kijev felé, és megálltak Korszunynál, és mindketten üzenetet küldtek Glebhez: »Isten és Andrej fejedelem atyád és nagyapád helyére ültetett Kijevbe, és mi rendet szeretnénk teremteni magunk között, ünnepélyesen megesküszünk, te is nekünk, és így nem kell félnünk tőletek és nektek sem tőlünk«" (*PSZRL*, I, 357–358; *PSZRL*, II, 555; Berezskov 1963, 68, 182). Így tehát a Dnyeper mindkét oldalán egy-egy csoport kun jelent meg, hogy „békét" kössön az új kijevi nagyfejedelemmel. Gleb, miután druzsinájával tanácskozott, úgy döntött, hogy előbb a Dnyeper bal partján levő Perejaszlavlba megy, mert annak fejedelme, a 12 éves fia, Vlagyimir még nem tudott tárgyalni. Amikor az évkönyv szerint Gleb a perejaszlavli kunokhoz ment tanácskozni *(иде Глѣбъ кь Переяславьскымь Половцемь на снемь)*, a többieknek, a rusz kunoknak *(кь другимъ Половцемь к Руськымь)* üzenetet küldött: „várjatok engem itt, elmegyek Perejaszlavlba, amint békét kötöttem azokkal a polovecekkel, jövök és veletek is békét kötök" (*PSZRL*, II, 555; vö. *PSZRL*, I, 358). Mialatt Gleb a perejaszlavli kunokkal egyezkedett, addig a jobb parton a Kijev felé közeledő kunok – akik most már a korszunyi jelzőt viselik *(Корьсуньские Половьцы)* – a Roszhoz vonultak és portyázni kezdtek. Gleb testvérét, Mihalkót küldte ellenük száz perejaszlavlival és 1500 berendivel. A berendik kikémlelték a kunok útját, így Mihalko serege előbb egy 300 fős előhaddal csapott össze, akik talán a törzs felderítői lehetettek, majd egy olyan csapat kunnal, akik a foglyokat kísérték, végül pedig a 7000 fős (köztük talán gyerekek és asszonyok) kun sereget győzte le, de vezetőjük elmenekült (*PSZRL*, II, 557; *Radz.Chron.*, 310–313). Egyik forrásból sem tudjuk meg, ki vezette azokat a perejaszlavli kunokat, akikkel Gleb megegyezett, viszont a korszunyi vагy rusz kunok vezetőjének neve, Togli *(Тоглии)* szerepel a *Lavrentyij-* és az *Ipatyij-évkönyv*ben is (*PSZRL*, I, 361; *PSZRL*, II, 559; *Radz. Chron.*, 313). A Togli különböző változataival a későbbiekben még találkozunk, így

[287] Részben mert a fejedelmek megharagudtak Msztyiszlavra, aki a többi fejedelmet nem értesítve, saját embereinek megengedte, hogy a szállásterületet éjszaka kifosszák.

1184-ben Tovlij *(Товлъıœ)* (*PSZRL*, II, 632), illetve Tolgij *(Толгъıœ)* (*PSZRL*, I, 396),[288] 1190-ben Itogli *(Итоглъı)* és Itogdi *(Итогдьı)* (*PSZRL*, II, 668; 672), majd 1193-ban Itogli *(Итоглъı)* (*PSZRL*, II, 675) alakban. Pritsak (1967, 1617) úgy véli, hogy ez valójában egy törzsnév (**it-oγlï* 'kutyakölyök'),[289] amelynek a forrásokban szereplő eltérő alakjai talán a kunok által beszélt nyelv különböző nyelvjárásainak lehetnek a nyomai, de akár a nem kortárs másolók, szerkesztők hibái is lehetnek.

Ugyanakkor Glebnek kun támogatói is voltak. Míg 1170 februárjában a Perejaszlavlban levő fiát látogatta meg, Msztyiszlav Izjaszlavics ismét megszerezte Kijevet. Glebet a Msztyiszlavval szembeni harcok során a vad kunok Koncsak nemzetsége *(Половци диции Концакъ с родомъ своимъ)*[290] és a berendik Baszti nemzetsége *(Берендичи Бастѣева чадь)* támogatta (*PSZRL*, II, 548; Berezskov 1963, 182). A vad kunok 1161 után most jelennek meg ismét a forrásokban, Koncsak, akit pedig még sok alkalommal fogok említeni, ezen események során tűnik fel először.

1170–1171 telén, mikor Gleb már nagyon beteg volt (1171. január 20-án meg is halt), újabb kun támadás érte a Kijevi Fejedelemséget, a nomádok falvakat pusztítottak, embereket és állatokat hurcoltak el. A beteg fejedelem a testvéreit, Vszevolodot, valamint a korábban már említett Mihalkót küldte ellenük, akik a berendikkel és a torkokkal a Bugig űzték a kunokat (*PSZRL*, I, 362–363; II, 562; XXV, 82; VII, 87; *Radz.Chron.*, 315; Berezskov 1963, 76–77).[291] Pritsak (1967, 1616) ezt a kunok elleni utóbbi hadjáratot összemossa azzal, amit Gleb uralkodásának első évében vezetett Mihalko az Itogli vezette lukomori kunok ellen, tehát az 1169-es és az 1170–1171 telén zajló hadjáratot egynek tekinti. Úgy vélem azonban, bár valóban zavarosak az 1169. és 1170. év eseményeinek leírásai a különböző évkönyvekben, mégis két külön hadjáratról van szó. Ezt bizonyítja az, hogy az egyik hadjárat a források szerint Gleb uralkodásának „első nyarán", míg a második azon a télen volt, mikor Gleb megbetegedett *(Глѣбу кнѧзю Кыєвьскому в то времѧ болну сущю)* (*PSZRL*, I, 363; XXV, 82; VII, 87), valamint az, hogy a kunok elleni első, nyári hadjáratnak csak Mihalko volt a vezetője, míg a másodikban már Vszevolod is jelen volt.

Gleb halála (1171. január) után alig hat hónappal a kunok ismét a Rosz folyó vidékén portyáztak (*PSZRL*, II, 568).[292] A forrás alapján ugyanekkor az Olgovicsok terü-

288 Az i nélküli alakok azzal magyarázhatók, hogy a másolók a szókezdő i-t 'és' kötőszóként értelmezték (Pritsak 1967, 1617).

289 L. az arab forrásokban is szereplő اوغلي ['wġlī], amit ات اوغلي ['t'wġlī], azaz *It-oğlı*-nak 'kutyakölyök' javítanak. A nemzetség totemjére utalhat, és az It-oba nemzetség vezetőjére vonatkozhat (Golden 1995–1997, 113; vö. Rásonyi–Baski 2007, 313).

290 A forrásban szereplő orosz *род* szónak van 'nemzetség, nem', de 'férfiági rokonság' jelentése is (Ágoston 2004, 137).

291 Az, hogy a Bugig űzték a kunokat, csak a két későbbi forrásban, az 1479-es moszkvai szvodban és a 16. századi *Voszkreszenszki évkönyv*ben olvasható (*PSZRL*, XXV, 82; VII, 87).

292 Az *Ipatyij-évkönyv*ben a 6682. (1174) év alatt található a történet, azonban Berezskov felhívja a figyelmet arra, hogy ezen év alatt több év eseményei olvashatók, a kunok támadása pedig 1171-re tehető (Berezskov 1963, 188–189).

letét is támadás érte, mert Igor Szvjatoszlavics[293] (az *Igor-ének* hőse) Szent Péter napján – ami valójában Szent Péter és Pál napja (június 29.) lehet – hadba indult ellenük. Miután átkelt a Vorszklán, arról értesítették, hogy Kobjak és Koncsak Perejaszlavl körül portyáznak, így ismét átkelt a folyón Ltavánál (Полтава, Poltavai terület, Ukrajna),[294] és a nomádok ellen vonult. A kunok Perejaszlavlot nem foglalták el, de Szerebjanovo (Срібне, Csernyigovi terület, Ukrajna) és Barucsa (Баришівка, Kijevi terület, Ukrajna) környékét kifosztották. Az összecsapás során, amely Illés próféta napján (július 20.) volt, Igor druzsinája sokakat megölt a támadók közül, másokat pedig fogságba ejtett (*PSZRL*, II, 568–569; Berezskov 1963, 189). A hadjárat érdekességei közül az egyik az, hogy ez az első alkalom, amikor Koncsak és donyeci kunjai önálló hadjáratot vezettek a Rusz ellen. Ennek érdekében Koncsak szövetségre lépett a lukomori kunok vezetőjével, Kobjakkal (Pletnyova 1990, 157). A második figyelemre méltó momentum, hogy az *Igor-ének* két hőse, Igor Szvjatoszlavics és Koncsak ekkor csaptak össze először. További érdekességekre Dimnik hívja fel a figyelmet, aki szerint az évkönyvben olvasható két kun hadjáratra vonatkozó információk két szerkesztőre utalnak, akiket befolyásolt politikai kötődésük: az első rövid bejegyzés kijevi forrásra, míg a hosszabb, a novgorod-szeverszkiji fejedelem, Igor sikeres hadjáratát ecsetelő a fejedelemhez tartozó szerzőre mehet vissza. Ugyanakkor szokatlan, hogy a kunok nem igyekeztek békét kötni az új kijevi nagyfejedelemmel, Roman Rosztyiszlaviccsal (1171–1173, 1174–1176), helyette inkább a Dnyeper mindkét oldalán portyáztak (Dimnik 2003, 124). Úgy vélem, ennek a kettősségnek az is lehet a magyarázata, hogy két külön kun támadás volt. Az egyik a Kijevi Fejedelemség határvidékét, a Rosz folyó környékét érintette, amelyről nincs további információnk. A másik pedig a Dnyepertől keletre levő, Perejaszlavl közeli területeket sújtotta, és a forrás alapján a lukomori kunok vezetője, Kobjak, valamint a donyeci kunok élén álló Koncsak közösen vezetett seregei támadtak.

A Kunföld Koncsak idejében

Mivel a következő néhány év meghatározó kun vezetője Koncsak[295] lesz, előbb röviden összefoglalom, mit is lehet a forrásokból tudni róla. Korábban, a kunok délorosz steppei történetének első korszakát bemutatva már szó esett nagyapjáról, Sarukanról, majd apjáról, Otrokról is, aki egy rövid ideig beköltözött a Grúz Királyságba, de később, talán valamikor az 1120-as évek végén, testvére, Szircsan hívására visszatért a Donyec jobb oldali mellékfolyóinál levő szállásterületére. A forrásokból nem tudni

[293] Igor Szvjatoszlavics annak a Szvjatoszlav Olgovicsnak volt a fia, aki 1107-ben az egyik Ajepa lányát vette feleségül. Igor anyja azonban nem ő, hanem Szvjatoszlav Olgovics második felesége volt, akit 1136-ban vett el Novgorodban (*NPL*, 24).

[294] Ltava település kereskedelmi szempontból is jelentős volt, a Kaszpi-tenger felé vezető zalozniji út itt haladt át a Vorszkla folyón.

[295] Magyarországon is megvan személy-, nemzetség- és helynévként (Baski 2007, 274–275). Nevének etimológiája 'gatya, (bőr)nadrág' (Rásonyi–Baski 2007, 380). L. Grønbech 1942, 151. Baszkakov (1984, 68) szerint 'páncél lábszárvédő'.

sem azt, hogy mikor született Koncsak, sem azt, hogy mikor halt meg. Mivel először 1170-ben jelent meg, és már a következő alkalommal, alig egy évvel később, olyan vezetőként szerepel, mint aki egy másik nagyobb kun csoporttal lépett szövetségre, arra következtethetünk, hogy ekkoriban meglett férfi volt, tehát valamikor az 1140-es években születhetett. Utoljára 1203-ban említik a források (*NPL,* 45). A családjával kapcsolatosan, mint korábban említettem (l. a 182. jegyzetet), a forrásokból egy lánytestvéréről, Guaranduhtról (IV. Dávid grúz uralkodó második felesége), és egy Eltut nevű testvéréről tudunk, aki 1180-ban a rusz fejedelmekkel folytatott harcokban elesett, ugyanakkor, mikor Koncsak fiai közül kettő (Totur és Bjakob) is fogságba került (*PSZRL,* II, 623). A források említést tesznek Koncsak lányáról, akit Igor Szvjatoszlavics tizenéves fia vett feleségül, valamint egy másik fiát is név szerint ismerjük, Jurij Koncsakovicsot, aki a mongolokkal való harcok során esett el 1223-ban (*PSZRL,* II, 740; *NPL,* 62), valamint egy lányunokáját, Jurij Koncsakovics lányát, aki 1205-ben II. Jaroszlav Vszevolodovicsnak lett a felesége (*PSZRL,* I 426; Berezskov 1963, 88).[296]

Koncsak első megjelenésekor azt is megtudjuk, hogy a vad kunok közé tartozik (*PSZRL,* II, 548), később nem beszélnek erről a források. Az Olgovicsok és a vad kunok közötti korábbi szövetségek is azt támogatják, hiszen leginkább ezzel a csoporttal tartották a kapcsolatot az említett rusz fejedelmek. Koncsak a 12. század utolsó évtizedeinek és a 13. század első éveinek hasonló jelentőségű kun vezetője, mint a 11–12. század fordulóján Bonyak. Az évkönyvekben olvasható jelzői is Bonyakéihoz hasonlítanak: „átkozott, istentelen és gyalázatos" *(wканьнъıи и безбожнъıи и треклѧтъıи Кончакъ)* (*PSZRL,* II, 634). Az *Ének Igor hadáról* névtelen költője „pogány rab"-nak *(Кончака, поганого кощея)* nevezi.[297] Ugyanakkor elismerő vélemény is olvasható Koncsakról az egyik évkönyvben, mikor annak szerkesztője Otrok visszaköltözéséről számol be, és megemlíti fiát, Koncsakot is, „aki kimerte a Szulát, gyalog jár és a kondérját a hátán hordja" (*PSZRL,* II, 716; Fonalka 1993, 46).[298] Pletnyova (1990, 168) szerint ezek olyan dicsérő szavak, amelyek hősre utalnak.

A források alapján arra következtethetünk, hogy az 1170-es évek elejére nemcsak saját nemzetségén vagy törzsén belül rendelkezett megfelelő hatalommal, de már olyan tekintélye volt, hogy más, nagyobb kun csoportok vezetői, így Kobjak is szívesen lép vele szövetségre. Van olyan nézet, amely szerint Koncsak felemelkedése tulajdonképpen egy korábban nem létező, nagyhatalmú szövetség steppei felemelkedésére mutat, és ehhez a doni–donyeci szövetséghez hasonló nem létezett a kunok

296 Erre a házasságra később még visszatérek, l. a 133. oldalt.

297 „Lőj csak, uram, Koncsakba, ebbe a pogány rabba" (*Ének Igor...,* 32). Az *Ének Igor hadáról* szerzője a koscsejt háromszor, és több jelentésben használja, a Koncsakra vonatkozó, számunkra érdekes esetben jelentése a legkevésbé egyértelmű. Baszkakov (1976, 228–229) úgy véli, hogy becsmérlő szó, és ez összefügg az orosz népmesék Halhatatlan Koscsej *(Кощей бессмертный)* alakjával. Halhatatlan Koscsej pedig a gonosz, a szakadatlan, elpusztíthatatlan steppei agresszió megtestesítője (L. V. Szokolova, Koscsej, in *E-SZPI,* III, 97–99).

298 A gazdag kun sírok jellegzetes tárgya a fémbogrács vagy üst (Pálóczi Horváth 1994, 62). Az üst, amit a vállán visz Koncsak, talán arra utal, hogy el tudja látni népét a Szulán átlépve és portyákat vezetve a rusz fejedelemségek ellen (Pletnyova 1990, 130).

területén (PLETNYOVA 1990, 157). Az kétségtelen, hogy a korszak egyik legsikeresebb kun vezére lehetett annak ellenére is, hogy több alkalommal vereséget szenvedett a Rusz fejedelmeitől. Mindez részben elődeinek, részben pedig saját magának köszönhető, ugyanis mindannyian sikeresen törzsük előnyeire tudták fordítani a Rusz belharcait. Vagyis abban az időszakban, mikor a lukomori kunok szinte állandó célpontjai voltak a rusz seregek támadásainak, a doni–donyeci kunok részt vettek a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban, területüket viszont nem érte támadás. Így a portyákból gazdagodó és a békében növekedő Koncsak vezette csoport gazdasági és katonai szempontból egyaránt megerősödve jelent meg a forrásokban.

Mások szerint azonban a Koncsak vezette vad kun csoportosuláshoz hasonlóan erős szövetség volt a lukomori Kobjak vezette is (GOLDEN 1979–80, 308). Ennek lehet a magyarázata a nomádok között jól ismert kétszárnyú politikai rendszer, ahogy PRITSAK (1982, 368–369) feltételezi, ugyanis a források is arra utalnak, hogy a Kobjak vezette nem-vad kunok méltó szövetségesei voltak Koncsak nomádjainak. Talán Koncsaknál korábbi halála miatt nem említik olyan gyakran Kobjak nevét a források mint a szövetségeséét, de hogy fontos volt az általa vezetett csoportosulás, azt kettőjük szövetsége is igazolja, valamint az, hogy később, 1203-ban Koncsak és Kobjak fia, Danyiil együtt támogatták a Kijevet elfoglaló Rurik Rosztyiszlavicsot (*NPL*, 45, 240).[299] Még később, 1223-ban a „polovecek közül a legnagyobbal" (*PSZRL*, II, 740), azaz Jurij Koncsakoviccsal együtt esett el Danyiil Kobjakovics (*NPL*, 62). Vagyis a mongolok ellen vezetett harc négy kun vezére közül az egyik Koncsaknak, a másik Kobjaknak a fia volt, a harmadik a forrásokban a 13. század elején megjelenő Kotyan (Kötöny),[300] végül pedig a negyedik Jarun. Később a két csoportosulás közül mégiscsak a Koncsaké lehetett sikeresebb, ezzel vívhatta ki magának Jurij Koncsakovics az említett megnevezést.[301]

Visszatérve a kunokra, a források 1176 májusában a Rosz folyó menti városok (berendi települések és Rasztovec) elleni támadásaikról számolnak be. A kijevi nagyfejedelem, Roman Rosztyiszlavics rokonait küldte a kunok ellen, azonban az egymással vitatkozó fejedelmek vereséget szenvedtek (*PSZRL*, II, 603; BEREZSKOV 1963, 194). A vereség utáni számonkérés elmaradása miatt – Roman nem akarta megbüntetni testvérét – Kijevet az Olgovics-ági Szvjatoszlav Vszevolodovics szerezte meg Illés próféta napján (július 22-én). A Rosztyiszlavicsok azonban sereget gyűjtöttek, ezért Szvjatoszlav a kunokhoz fordult, de nem várta meg érkezésüket, hanem elmenekült Csernyigovba, így mikor azok megérkeztek, és értesültek arról, hogy szövetségesük elmenekült, Torcseszk ellen fordultak, ahonnan sok foglyot hurcoltak el. Az évkönyv

299 Kijev 1203-as elfoglalása során azonban nem feltétlen a két kun vezér szövetségéről van szó. Nem lehet kizárni annak lehetőségét sem, hogy Danyiil Kobjakovics Rurik, míg Koncsak az Olgovicsok hívására vett részt a harcokban.

300 Továbbiakban a magyar használatban elterjedt Kötöny alakot fogom használni.

301 A kun vezérek közötti rangsor az 1220-as években a következőképpen rekonstruálható: az első helyen Jurij Koncsakovics és Danyiil Kobjakovics, haláluk után Basztij áll, a második vagy harmadik helyen Kotyan, a negyedik helyen pedig az esztergomi érsek kezéből a kereszténységet felvevő Borc állt (POLGÁR 1999, 100). 1223 és 1241 közötti kun vezérek közötti hierarchiára l. KOVÁCS 2005a, 259.

szerzője szerint a kunok beavatkozása miatt mondtak le a Rosztyiszlavicsok Kijevről, tudniillik meg akarták óvni Kijevet a pusztítástól (*PSZRL*, II, 603–605). Így végül az Olgovicsok a kunoknak köszönhetően szerezték meg Kijevet.

Legközelebb 1179 augusztusában olvashatunk a Koncsak vezette kunok támadásáról (*PSZRL*, II, 612–613). A kunokra használt, már jól ismert negatív jelzők egész sora olvasható a Perejaszlavl ellen támadó Koncsak és kunjai neve előtt: „istentelen Izmaelita", „átkozott Agarénus", „becstelen", „pokolfajzat", „sátáni természetű". Az éppen aratás idején támadó Koncsak és kunjai nagy zsákmányhoz jutottak. Eközben a kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszlav Vszevolodovics (1173, 1176–1181, 1181–1194), akit a Rosztyiszlavicsok is elkísértek, Tripoljénál (Трипілля, Kijevi terület, 40 km-re délre Kijevtől) várták a nomádokat, hogy békét kössenek. Mikor a fejedelmek hírét vették a kunok portyájának, a Dnyeper bal oldali mellékfolyójához, a Szulához vonultak, és ott várták a Perejaszlavl környékéről a steppére visszatérő kunokat. Koncsak azonban irányt változtatott, és máshol tért haza serege a zsákmánnyal (*PSZRL*, II, 613). A történet érdekessége, hogy 1176, azaz Szvjatoszlav trónra kerülése után most először támadtak kunok rusz terület ellen. Ez arra utal, hogy vagy 1176-ban kötöttek egy három évre szóló békét, vagy évente megújították azt, és éppen egy ilyen megújítás miatt vonultak a fejedelmek Tripoljéhoz. A kunok azonban nem jelentek meg békét kötni, hanem támadtak. Ez is Koncsak hatalmának és erejének növekedésére utal.

Az Olgovicsok közül 1180-ban meghalt a novgorod-szeverszkiji fejedelem, Oleg Szvjatoszlavics, helyét a korábban Putyivlt birtokló testvére, Igor vette át (Dimnik 2003, 141). Ugyanebben az évben kiújult a fejedelmek közötti harc, és a kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlav fia, Gleb egy harc során fogságba esett. Szvjatoszlav úgy gondolta, hogy a Rosztyiszlavicsok is érintettek ebben, ezért ellenük fordult. A harcokban Rurik Rosztyiszlavics szerezte meg Kijevet. Szvjatoszlav, aki Csernyigovba vonult vissza, 1181 elejére összehívta testvéreit és a kunokat, hogy fiát, Glebet szabadítsák ki (Dimnik 2003, 144–147). A kunok el is kísérték a fejedelmet, noha nem volt jellemző, hogy ennyire északra vezetnek portyát. Ekkor ugyanis Szvjatoszlav serege a Tverca (Тверца, a Volga bal oldali mellékfolyója) torkolatához vonult, majd felégette a Volga-vidéket, később azonban a szuzdaliaktól vereséget szenvedett (*PSZRL*, II, 618–620; *NPL*, 36; Berezskov 1963, 200).[302] Szvjatoszlav és Igor további hadjárataiban is részt vettek a kunok, így Druck (Друцк, Vicebszki vagy Vityebszki terület, Fehéroroszország) megszerzésében is támogatták (*PSZRL*, II, 620). Innen délre, Kijev ellen fordult Szvjatoszlav serege. Időközben Igor is elindult a maga kunjaival, akik élén Koncsak és Kobjak állt. Rurik Visgorodnál várta ellenfeleit, majd Belgorodhoz űzte őket (*PSZRL*, II, 620–621). Ennek ellenére Szvjatoszlav megszerezte Kijevet. A kunok ekkor azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy hadd kísérhesse el őket Igor Dolobszkhoz.[303] Mikor Rurik megtudta, hogy Igor és a kunok a Dnyeper bal partján vannak, sereget küldött ellenük, és az nagy győzelmet aratott a Csertorie (Черторые) nevű kis folyónál. Koncsak és Igor ugyan el tudott menekülni Csernyigovba, de sok

[302] A kunok részvételéről csak az *Ipatyij-évkönyv* tudósít (*PSZRL*, II, 618–620).

[303] Dolobszk, vagyis Dolobszk-tó vagy Dulebi-tó Kijevvel átellenben a Dnyeper bal partján.

kun – köztük Kozla Szotanovics, Eltut (Koncsak testvére) – elesett vagy fogságba került, mint Koncsak két fia (*PSZRL,* II, 621–623). Különös, hogy a steppei szállásterületükre hazatérő kunok azt kérik, hogy Igor kísérje el őket. Talán ekkor egyeztek meg Koncsak és Igor gyermekeik későbbi házasságáról – amelyet később, Igor vereséggel záruló kunok elleni hadjárata után kötöttek meg –, és ez is a kettejük közötti jó kapcsolat egyik bizonyítéka lehet (Dimnik 2003, 150), amint az is, hogy a forrás szerint a vesztes csata helyszínéről együtt menekültek csónakon Rurik emberei elől Csernyigovba.

1183-ban a Volga vidékén említenek kunokat a források. Ebben az évben Vszevolod Jurevics, a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelem (1176–1212) a volgai bolgárok ellen vonult hadba: „Éppen a bolgárok Nagy Városát[304] akarta megtámadni, mikor hadának őrei egy sereget vettek észre a mezőn, és azt gondolták, hogy bolgár csapat. És öt harcos érkezett ebből a csapatból, és leborulván Vszevolod fejedelem előtt, a következő szavakat intézték hozzá: »Fejedelem, Emjak polovecei hódolnak előtted, jöttünk egy bolgár fejedelemmel, hogy harcoljunk a bolgárok ellen.«" Vszevolod, miután megtanácskozta testvéreivel és a druzsinájával az ügyet, szövetségre lépett a kunokkal, és a Nagy Város felé indultak (*PSZRL,* I, 389; *Radz.Chron.,* 338).[305] A forrás alapján a volgai bolgárokkal szomszédos kunok ajánlhatták fel segítségüket Vszevolod Jurevicsnak, mivel talán hozzájuk fordult az elűzött bolgár fejedelem.[306]

Alig három évvel Igor és Koncsak közös megmenekülése után, 1184. február 23-án az „istentelen izmaelita" kunok az „átkozott" Koncsakkal és Gleb Tirpijeviccsel Ruszföld ellen támadtak, és Dmitrovig[307] portyáztak. Szvjatoszlav a nászát, Romant küldte ellenük (*PSZRL,* II, 628; Berezskov 1963, 201). A csernyigovi Jaroszlav azt tanácsolta, hogy ne üldözzék a kunokat, hanem nyáron vezessenek ellenük hadjáratot.

[304] A volgai bolgárok birodalmának központja. A forrásban olvasható Velikij gorod *(Великий город)* Biljarszk (Биляр, tatár Билер, Tatár Köztársaság, Oroszország) azonosítására és korabeli jelentőségére l. Zimonyi 2005a, 359–366.

[305] Az *Ipatyij-évkönyv* az 1182., míg a *Lavrentyij-évkönyv* az 1184. év alatt számol be a hadjáratról (*PSZRL,* I, 389; II, 625; Berezskov 1963, 82).

[306] A részlet kapcsán felmerül a kérdés, hogy Emejak/Jemjak *(Ємак)* neve összeköthető-e a kimek törzsszövetség Īmāk nevű törzsével (Golden 1995–1997, 121). Az arab írással lejegyzett népnevet lehet *imek*-ként is olvasni, és ezt az alakot összefüggésbe lehet hozni a *kimek*-kel, de a *yimek* is levezethető belőle. Ugyanakkor másolói torzításként egy *y.mek* formát is lehet rekonstruálni. Jelenleg azonban a két népnév, azaz a *kimek* és *yemek* turkológiai szempontból külön kezelendő, és nyelvtörténeti összekapcsolásuk nem szolgáltathat alapot történeti következtetések levonására (Göckenjan–Zimonyi 2001, 106). Mások úgy vélik, hogy mikor al-Kásgarí a 11. században megírta művét, már feltehetően nem létezett kimek törzsszövetség, ezért a török szerzőnél ugyan *Yimäk/Yämäk* alak olvasható, de a kimekek egy korábban is létező törzseként kell értelmezni (Senga 1996, 52). Talán ezt bizonyítja az is, hogy al-Kásgarí szerint a Jemek a kipcsakok egy törzse, amely az Irtis folyó vidékén lakik (Dankoff–Kelly 1982–85, I, 82, 83, 85, 260; II, 161). A vezér neve tehát nyelvészeti és történeti szempontból összeköthető ugyan a törzsével, de kevés a valószínűsége, hogy a Volgától messze keletre élő Jemek törzs tagjai lettek voltak a rusz fejedelem szövetségesei.

[307] Nem lokalizálható pontosan, de talán a csernyigovi és perejaszlavli határon volt (Dimnik 2003, 156).

A fejedelmek hazaindultak, hogy megtanácskozzák a javaslatot, végül Szvjatoszlav a fiait és Igort mégis a kunok üldözésére küldte, míg Rurik a perejaszlavli Vlagyimir Glebovics (1169–1187) vezetésével küldött sereget (*PSZRL,* II, 628). Igor és Vlagyimir azonban összevitatkoztak, ezért Vlagyimir az Olgovicsok területét pusztította, míg Igor végül mégis összecsapott a kunokkal a Hirijánál, a Vorszkla egyik mellékfolyójánál (*PSZRL,* II, 629). Annak ellenére tehát, hogy Koncsak és kunjai Igor területeit nem bántották ekkor – talán a korábbi baráti viszony miatt –, Igor korábbi szövetségese ellen fordult, és területén pusztított.

Ugyanazon a nyáron, tehát 1184-ben a kijevi nagyfejedelem belekezdett abba a hadjáratba, amit Csernyigovban székelő testvére, Jaroszlav javasolt.[308] Számos fejedelem indult a hadba hívó szóra, de nem volt köztük sem Igor, sem a hadjárat ötletgazdája (*PSZRL,* II, 630–631). Feltehetően nem akarták az előző évi támadás miatt védelem nélkül hagyni területeiket, ezért azt kérték a kijevi fejedelemtől, hogy Perejaszlavl felé vonuljon seregével, és ők majd a Szulánál csatlakoznak. Ez talán ugyanaz az útvonal lett volna, amit Igor a Koncsak elleni hirijai hadjáratakor követett. Igor tehát azt szerette volna elérni, hogy Koncsak szállásterületét is érintse a hadjárat. Szvjatoszlav azonban visszautasította Igor kérését, mert sem az ő, sem pedig Ruriknak a Dnyeper nyugati partján levő területeit nem azok a kunok fenyegették, akiktől Igor tartott. A sereg ekkor a Dnyeper menti kunok ellen akart vonulni, mivel azok okozták Kijevnek és Perejaszlavlnak a legfőbb gondot (Pletnyova 1975, 283; 1990, 157). Ugyanakkor Igor birtokait nem azok a kunok zaklatták, akik a hadjárat célpontjai voltak.[309]

A kijevi fejedelem, Szvjatoszlav a Dnyeper nyugati partján vezette seregét, majd az Inzsir[310] gázlónál átkeltek a másik partra. Mivel a támadás nyáron történt, a kunok nem voltak a szállásukhoz kötve, és valószínűleg kitértek a rusz sereg elől. Erre utalhat legalábbis, hogy a Dnyeperen való átkelés után „öt napig keresték őket" (*PSZRL,* II, 631).[311] A kunok a források alapján nem mérték fel jól a rusz sereg létszámát, és úgy döntöttek, hogy megtámadják azt, azonban 1184. július 30-án vereséget szenvedtek.[312] A kellőképpen nem előkészített csata kezdeményezője Kobjak Karlijevics

[308] Szvjatoszlavnak mint kijevi nagyfejedelemnek egyik legfontosabb feladata a Rusz védelme volt a kunok támadásaival szemben (Dimnik 2006, 115).

[309] A Dnyepertől keletre, valamint a Fekete-tengertől északra élő nomádok Perejaszlavlot és a Kijevhez tartozó Rosz vidékét támadták, míg a Donyec vidéki csoportok az Olgovicsok területeit (Pletnyova 1990, 146; Dimnik 2006, 115).

[310] A gázló lokalizálása vitatott. Ribakov szerint a Vorszkla torkolata közelében van (Ribakov 1971, 207), mások a Szula vagy az Orel torkolatához teszik (l. Dimnik 2003, 160).

[311] A *Lavrentyij-évkönyv*ben az Ugolon (Orelen) való átkelés után keresték őket (*PSZRL,* I, 395).

[312] A *Lavrentyij-évkönyv* szerkesztője színesebben írja le az eseményeket, és azt a perejaszlavli Vlagyimirt teszi meg a csata hősének, aki előző évben a kunok helyett a novgorod-szeverszkiji városok környékén pusztított. A forrás szerint Vlagymir Glebovics, Jurij unokája haladt elöl a perejaszlavliakból és a berendikből álló mintegy 2100 fős elővéddel. A kunok értesülve arról, hogy egy kisebb sereg vonul ellenük, bíztak a győzelemben: „Nézzétek, Isten a Rusz fejedelmeket és haderejüket kezünkre adta." A többi fejedelem állítólag nem érkezett meg Vlagyimirhoz a kijelölt időben. Ennek ellenére Vlagyimir megfutamította a kunokat és 7 ezer embert ejtettek foglyul, köztük 417 fejedelmet. „Fogságba vetették Kobjakot, Oszolukot, Barakot, Targot,

volt, aki mellett két fia, Izaj Biljukovics *(Изай Билюкович)*, Tovlij *(Товлий)* a fiával és testvérével, Bokmissal *(Бокмиш)*, Oszoluk *(Осолук)*, Barak *(Барак)*, Tarh *(Тарх)*, Danyil *(Данил)*, Szodvak Kulobics *(Съдвак Коулобич)*, Korjaz Kalotanovics *(Коряз Калотанович)* és Tarszuk *(Тарсоук)* fogságba estek, emellett sokakat megöltek (*PSZRL,* II, 632). A foglyok egy részét később kiváltották, és vannak köztük olyanok, akik nevével később is találkozunk, mint Oszoluk és Izaj. Az is lehet, hogy a két Kobjakovics egyike a korábban említett Danyiil volt. A Rusz legnagyobb ellenfelének tekintett Kobjakot azonban Kijevben kivégezték, amint az *Igor-ének* tudósít róla: „A pogány Kobjakot a tenger-öbölből, vasas, nagy polovec hadak közül viharként kiszakítá: s lerogyott Kobjak Kiev városában, Szvjatoszlav nagy termében" (*Igor-ének...*, 23; *Szlovo...*, 61).[313]

A források alapján ezt a hadjáratot tekintették a kortársak a rusz–kun hadakozások legsikeresebbjének, nemcsak a kunok feletti győzelem miatt, de azért is, mert hosszú idő után először sikerült 1184 nyarán a déli rusz fejedelmeket egy hadjáratra egyesíteni. Az efelett érzett büszkeség olvasható az *Igor-ének* szerzőjének szavaiból is: „Szvjatoszlav, kievi nagy fejedelem, félelmetes, mint a fergeteg: leverte az ellent hatalmas hadával; kemény dömöcki kardjával; pusztítva a vad polovec földre tört, végigtiport dombokon, árkokon, felkavart folyókat s tavakat, kiszárított patakokat s mocsarakat. [...] Akkor a németek és velencések, akkor a görögök és morvák dalolják Szvjatoszlav dicsőségét" (*Igor-ének...*, 23; *Szlovo...*, 61).

Mint fentebb említettem, Igor, a novgorod-szeverszkiji fejedelem nem akarta területét védelem nélkül hagyni, és részben emiatt nem vett részt a kijevi nagyfejedelem és 11 másik fejedelem vezette hadjáratban. Az Olgovicsoknak a Szejm felső folyásánál levő területei különösképpen ki voltak téve a kunok támadásainak, emiatt a fejedelmek gyakran vezethettek kisebb hadjáratokat a közeli nomádok ellen, amelyekről nem feltétlen számolnak be a források. Ilyen lehetett például az az 1171-es támadás, amelynek visszaverésére a Szejm vidékére vonult Igor (*PSZRL,* II, 568), és 1184-ben is egy ilyen kisebb hadjáratra indult családjának tagjaival a kunok ellen. Feltehetően arra számított, hogy a kunok a Szvjatoszlav vezette rusz sereggel vannak elfoglalva, ezért szállásaik védelem nélkül maradtak. A Hirijától délre levő Merla folyónál azonban meglepetésére egy 400 fős kun sereggel találta szembe magát, melyet Obovli Kosztukovics *(Обовлы Костукович)* vezetett, aki Igorhoz hasonlóan Rurik és Szvjatoszlav hadjáratát akarta kihasználni, csak épp a Rusz területére indult portyázni. Igor e hadjáratának nem a zsákmány vagy a hadifoglyok szerzése – ha volt

---

Danyiilt, Baskortot, Tarszukot, Izát, Gleb Tirpejevicset, Eksznat, Alakot és Tolgit, a Davidovicsok sógorát fiával, Tetit fiával együtt, Kobjak apósát, Turundajt" (*Radz.Chron.*, 343–344; *PSZRL,* I, 395–396). A forrásrészlet tele van túlzó számadatokkal: a 2100 fős elővéd, 7 ezer kun fogoly és a 417 *(ў и ӡı)* fogságba esett kun vezér száma mind a rusz sereg győzelmét hangsúlyozzák. Annak ellenére, hogy az *и* utáni diakritikus jel miatt az *ў* biztos, hogy 400 jelentésű, nyilván elírás a 417, és csak 17 kun vezérről, előkelőről lehet szó, amint a továbbiakban annyit is sorol fel ez a forrás, míg a fenti, *Ipatyij-évkönyv*ben csak 14 kun vezér szerepel.

313 Kevésbé költői fordításban: „És a pogány Kobjakot kiűzte a tenger öble mellől, viharként csavarta ki a vaserejű nagy polovec csapatok közül, és Szvjatoszlav fejét vétette neki Kijev városában, testőrei nagytermében" (ford. Erdődi 1956, 36).

ilyen egyáltalán – a jelentősége, hanem az, hogy megakadályozta a védelem nélkül maradt Rusz területek elleni támadást, ráadásul mentséggel szolgálhatott neki arra is, hogy miért nem vonult a nagy sereggel (*PSZRL*, II, 633). Nagy valószínűséggel ugyanazon a Közép-Orosz-hátság nyugati végén áthaladó délkeleti útvonalon vonult hadba a Donyectől nyugatra folyó Merlához, amelyet a kijevi nagyfejedelemnek is ajánlott. Ezzel is bizonyíthatta, hogy hadba vonult volna Szvjatoszlav kérésének megfelelően, ha az elfogadja az ajánlatát (Dimnik 2003, 162).

A 6692. (1184) év leírása Koncsak Rusz elleni hadjáratával kezdődik (*PSZRL*, II, 634). A hadjárat valójában 1185-re datálható (Berezskov 1963, 202), ekkor az „átkozott, istentelen és istenverte Koncsak sok poloveccel" vonult a Rusz ellen. Talán szövetségesének, Kobjaknak halálát (Pletnyova 1990, 159) vagy Igor előző évi hadjáratát kívánta megbosszulni. A történet érdekessége, hogy Koncsak seregében volt egy böszörmény *(бесоурмен)*, aki értett egyfajta görögtűz *(живъımъ wгньмь)* készítéséhez. Mikor serege átkelt a Horolon és megérkezett a Szulához,[314] követeket küldött a csernyigovi fejedelemhez, Jaroszlavhoz békét ajánlva. A fejedelem Olsztin Olekszics nevű emberét küldte tárgyalni annak ellenére, hogy testvére, a kijevi Szvjatoszlav figyelmeztette, ne bízzon Koncsakban (*PSZRL*, II, 635). Koncsak szándéka nem egyértelmű, lehet, hogy a békeajánlat csupán csel volt, amivel a támadási szándékáról akarta elterelni a figyelmet (Pletnyova 1990, 159), de az is lehet, hogy az amúgy sem harcias csernyigovi fejedelem semlegességét kívánta így biztosítani, eltávolítva Szvjatoszlavtól és Igortól (Dimnik 2003, 162). Időközben Szvjatoszlav Vszevolodovics és Rurik Rosztyiszlavics a kunoktól érkező kereskedőktől megtudták, hogy az ellenségük a Horolnál van, gyorsan sereget gyűjtöttek, és váratlanul átkeltek a Horolon, majd legyőzték Koncsak kunjait, akik közül számos foglyot ejtettek, Koncsak maga azonban megmenekült. Ezt annak köszönhette, hogy az ő sátrait, amelyek egy kisebb mélyedésben voltak, a kunok táborára támadó rusz előhadak nem vették észre (*PSZRL*, II, 636; Berezskov 1963, 202). A Koncsak elleni csatában a rusz fejedelmek mellett a feketesüvegesek is részt vettek, erre utal Kuntugdi *(Коунътоугдъı)*[315] jelenléte. Az ő embereit küldték a fejedelmek Koncsak üldözésére, azonban időközben a Horolon a jég elolvadt, és nem lehetett rajta átkelni. A győztes csata március 1-jén volt (*PSZRL*, II, 636).

Alig egy hónappal Koncsak Horolnál elszenvedett veresége után Szvjatoszlav nagyfejedelem egy Roman Nyezgyilovics nevű emberét berendikkel küldte a steppére, „a pogány polovecekre". A rusz sereg több szállást is megtámadott, és sok zsákmányt szerzett április 21-én (*PSZRL*, II, 637). Ez a támadás a nomádok által gyakran alkalmazott taktikát követte, azaz kis létszámú csapat váratlanul rajtaüt az ellenségen, majd a szerzett zsákmánnyal visszavonul. Mindez arra utal, hogy a rusz fejedelmek is kedvelték az ilyen jellegű portyákat, és a kunokhoz hasonlóan maguk vagy embe-

[314] A Szulánál, a folyó jobb partján épült ki a Ruszt védő rendszer egyik szakasza. Az itt húzódó sáncrendszer mellett a kunokkal szembeni védekezést szolgálta Romen, Kosznyatyin, Luben, Lukoml, Gorosin, Rimov és Zselni (Dimnik 2003, 162). L. még a 197. jegyzetet.

[315] Talán ez ugyanaz a feketesüveges Kuntuvdej *(Коунтоувдѣѥ)*, aki később a lukomori kunokhoz menekül, és velük szövetségre lép (*PSZRL*, II, 674). L. még a 134–135. oldalt.

reik is gyakran vezettek ilyeneket. Viszont más is állhatott a Roman Nyezgyilovics vezette támadás mögött. A Horol melletti győzelem ellenére a rusz fejedelmek számára nyilvánvaló volt, hogy az nem okozott komoly kárt Koncsaknak. Felismerték, ha Koncsak donyeci–doni kunjainak támadásait akarják megszüntetni, akkor olyan hadjáratokat kell vezetni a kunok ellen, mint amilyenekre Vlagyimir Monomah idejében, a 12. század elején is sor került előbb a lukomori, majd pedig a „doni" kunok ellen, vagyis a Koncsak vezette csoport gazdasági bázisát jelentő szállásterületek elleni csapások lehetnek célravezetők. Mivel a lukomori kunokkal szemben a rusz fejedelmek már sikert értek el, legyőzték őket, és vezetőjüket, Kobjakot kivégezték, most a másik nagy törzsszövetség (?) ellen készülődhettek. Így nagy a valószínűsége annak, hogy Roman Nyezgyilovics egy felderítő hadjáratot vezetett.[316] Ez után döntöttek úgy, hogy Koncsak kunjai ellen alaposan fel kell készülni. Erre utalhat az *Igor-ének* szerzője is, mikor Szvjatoszlav Vszevolodoviccsal azt mondatja: „Akkor a nagy Szvjatoszláv arany szót mondott, könnyekkel kevert szót, és mondá: »Ó, én fiacskáim, Igor és Vszevolod! Korán kezdtétek a polovec földet szablyákkal szabdalni s enmagatoknak dicsőséget szerezni«" (*Igor-ének*..., 28; *Szlovo*..., 61–62).

A Kajala menti csata

A kunokkal kapcsolatos következő esemény a krónikákban Igor, novgorod-szeverszkiji fejedelem nevezetes hadjárata a steppére, ami a rusz fejedelmek csúfos vereségével ért véget. A sikertelen hadjáratról szól a *Lavrentyij-* és *Ipatyij-évkönyv*ek mellett a már korábban több alkalommal is említett és idézett *Ének Igor hadáról (Слово о полку Игореве)* című eposz.[317] Az *Igor-ének* jelentősége, hogy segít az események egymásutániságának megállapításában, a terület topográfiájában, valamint Igor és a kunok összecsapásának rekonstruálásban is. A kutatók többsége az *Igor-ének* alapján igyekszik rekonstruálni a rusz sereg steppére vezető útját is, annak ellenére, hogy a csata helyszíne mind a mai napig vitatott. A legtöbben a Donyec felső folyásánál a fo-

316 A Roman vezette hadjárat után a krónikás még azt is megemlíti, hogy a kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszlav a doni (donyeci?) kunok ellen akart hadjáratot szervezni (*PSZRL*, II, 645).

317 Az *Igor-ének* csak egy 16. századi (?) kéziratból ismeretes, amely 1812-ben elégett. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy vannak, akik vitatják a hitelességét, és úgy gondolják, a 18. században keletkezett. A vita ugyan még nem zárult le, de a kutatók többsége elfogadja a forrás 12. századi eredetét, vagyis hogy 1185 és 1187 között íródott valamikor. 1187 mellett szól, hogy a szerzője tud arról, hogy Igor fia, Vlagyimir feleségével, Koncsak lányával visszatér a Ruszba, valamint a perejaszlavli fejedelmet, Vlagyimir Glebovicsot is élőként említi, ő pedig más források szerint 1187-ben meghalt. Az *Igor-ének* didaktikus céllal íródott, a rusz fejedelmeket igyekszik rávenni arra, hogy hagyjanak fel az egymás közti civakodással, különben nem tudnak ellenállni a pogány kunok támadásainak. Szerzője nem krónikás, és nem is tartja feladatának az események aprólékos és pontos egymásutániságának visszaadását, de az évkönyvekkel összevetve mégis támpontokat nyújt több szempontból is (Ferincz). Az események rekonstruálásánál az évkönyvekre támaszkodom, de néha az *Igor-ének* jól sikerült magyar fordításából idézek a forrás lírai szépsége miatt. Az *Igor-ének* könyvtárnyi irodalma közül csak néhány: Lihacsov 1978; Ribakov 1971; további hasznos irodalmat l. URL5.

lyó bal partjának vidékére helyezik a csatákat (DIMNIK 2003, 164–165), de van olyan hipotézis, amely szerint a Dnyeper mellékfolyójának, a Szamarának felső folyásánál zajlott a csata (RIBAKOV 1971, 233–238, 245).

A hadjáratra a legjobb forrás az *Ipatyij-évkönyv* (RIBAKOV 1971, 170–201), amely szemtanúk beszámolóin alapszik. A forrásban olvasható események leírása nem egyetlen krónikáshoz, hanem több különböző (Igor, a kijevi Szvjatoszlav és perejaszlavli Vlagyimir Glebovics köréhez tartozó) szerkesztőhöz köthető. Ezzel szemben a *Lavrentyij-évkönyv* egy kéz munkája, rövid, lakonikus, nem látja, láttatja pontosan a helyzetet, és emellett erőteljesen Igor-ellenes (DIMNIK 2003, 165).

Az *Ipatyij-évkönyv* szerint két nappal húsvét után, április 23-án, kedden, indult el Igor Novgorod-Szeverszkijből (*PSZRL*, II, 637; BEREZSKOV 1963, 202). A hadjáratban részt vett testvére, Vszevolod Trubeckből, unokaöccse, Szvjatoszlav Olgovics Rilszkből, fia, Vlagyimir Putyivlból, a csernyigovi Jaroszlav a korábban említett követét, Olsztint[318] küldte a csernyigovi kovuikkal.[319] A rusz seregek a Donyechez vonultak, ahol május elsején kora este egy napfogyatkozásnak voltak szemtanúi. Igor és serege „látá a napot, mely mint hold vala előtte" (*PSZRL*, II, 638; *Igor-ének...*, 92).[320] A bojárjai és druzsinája ugyan figyelmeztették, hogy ez baljós előjel, de Igor nem törődött vele, hanem átkelt a Donyecen.

Mi lehetett a hadjárat célja? Olvasható olyan álláspont is a szakirodalomban, amely szerint nem is Igor, hanem a csernyigovi fejedelem célja az „ismeretlen föld", Tmutorokany kunoktól való visszaszerzése volt. Ezeknek a terveknek azonban Igor vetett véget, mikor megfelelő előkészületek nélkül siettette a Koncsak téli szállása elleni hadjáratot (PLETNYOVA 1990, 161). A források alapján számomra nem tűnik eléggé megalapozottnak, hogy Tmutorokanyt és a Krím félszigetet akarták visszaszerezni, annak ellenére sem, hogy a *Lavrentyij-évkönyv* szerint e fejedelmek azzal dicsekedtek, hogy olyan mélyre hatolnak a kunok lukomori területére, ahova még őseik sem jutottak el (*PSZRL*, I, 397). Úgy tűnik, hogy Pletnyova hipotézisének több tényező is ellentmond. Egyrészt maga a csernyigovi fejedelem részt sem vett a hadjáratban, csak egy nomádokból álló kisebb sereget küldött egy bojárja vezetésével.

318 A hadjárat előtt a csernyigovi fejedelem Olsztint ismét elküldte a kunokhoz tárgyalni. Ennek több oka is lehet: 1) Koncsak figyelmét kívánták elterelni a hadjáratról (PLETNYOVA 1990, 160); 2) a kunokkal szemben az amúgy sem háborús álláspontot képviselő Jaroszlav valóban ismét ki akart maradni a hadjáratból, de nem sikerült megegyeznie a nomádokkal, ezért alighogy visszaért Olsztin a steppéről, a kovuik élére állította, és elküldte Igor seregébe (DIMNIK 2003, 167; *PSZRL*, II, 636, 638).

319 A kovui a délorosz steppén élő olyan nép lehetett, mint a torkok vagy a berendik. Míg a torkok és a berendik inkább a kijevi fejedelem szolgálatában álltak, a Dnyepertől keletre élő kovui csoportok az Olgovicsokat támogatták.

320 A dátum nem szerepel az *Ipatyij-évkönyv*ben, a *Lavrentyij-* és a *Novgorodi első évkönyv*ben viszont igen; *NPL*, 37; BEREZSKOV 1963, 82, 203, 246). A napfogyatkozásról az *Igor-ének* több alkalommal is említést tesz: „Akkor Igor felnézett a fényes napra, s látá, hogy egész seregét setétség borítja [...] Akkor Igor herceg arany kengyelbe hágva, a síkmezőnek nekivága. A nap setétséggel állta el útját [...] De íme, Igor fejedelem, kihunyt a nap fénye" (*Igor-ének...*, 6, 10, 33; *Szlovo...*, 57, 58, 63).

Másrészt pedig az sem teljesen egyértelmű, hogy ha a valamikori Tmutorokanyi Fejedelemség visszaszerzése volt a céljuk, miért Koncsak téli szállása ellen akart Igor vonulni – ahogy Pletnyova véli –, hiszen április végén már több mint valószínű, hogy a kunok elindultak nyájaikkal a nyári szállásaik felé. Természetesen tavasz-nyár idején sem voltak teljesen elhagyatottak a törzsek vezetőinek a szállásai, helyben maradtak azok a nomádok, akik állatállományukat elveszítették, azok, akik földműveléssel foglalkoztak, valamint a foglyul ejtett szolgák és kézművesek is.[321] Koncsak téli szállásának kifosztása inkább presztízsveszteséggel járt volna, de hatalmának gazdasági hátterét egy támadás nem rengette volna meg. Végül pedig a valamikori Tmutorokanyi Fejedelemség nem is Koncsak donyeci területével esik egybe. Igor célja inkább a Szejm vidékének legtöbbet ártó kunok szállásterülete elleni csapás lehetett, azaz amennyire lehetséges, észrevétlenül behatolni a steppére, minél több szállást kifosztani, esetleg kisebb csatározásokat folytatni a kunokkal, majd zsákmánnyal megrakodva hazatérni. Erre minden esélye meg is volt. Az ilyen jellegű hadjáratok gyakoriak voltak. Az, hogy ez a hadjárat híressé vált a történetírásban, nem annyira a jelentőségével magyarázható, hanem sokkal inkább az *Igor-ének* hazafias lelkületű költőjének köszönhető.

A hadjárat egyik csatáját, a Szjuurlij *(Сюоурлий)*[322] folyó mellettit az évkönyvek alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk: mikor a fejedelmek egyesült serege elérte az Oszkolt, egy csapat kun észrevette őket, így azok lovasokat küldtek, hogy értesítsék a többieket. A steppére korábban kiküldött rusz felderítők egyik feladata az volt, hogy fogjanak „nyelvet", aminek eleget is tettek. Mikor Igor odaért a Szalnyicához, a felderítői értesítették, hogy a kunok már tudnak a seregről, ezért azt javasolták, hogy vagy támadják meg azt a kun szállást, amelyikről információik vannak, mielőtt erősítést kapnak, vagy vonuljanak vissza. A fejedelmek azonban nem akartak visszavonulni. Egész éjszakai lovaglás után péntek hajnalban megpillantották a Szjuurlijnál a kunokat. Május 10-én „Pénteki nap, pirkadatkor porba tiporták a pogány polovec hadakat" (*Igor-ének...*, 13; *Szlovo...*, 58). Az első összecsapásból tehát a rusz fejedelmek kerültek ki győztesen, a menekülő kunokat beérték, és elvették sátraikat.

Pletnyova ebben az összecsapásban a kunok cselét látja, azaz úgy véli, gyakorlatilag egy kiüresített szállást hagytak a rusz seregnek, és annak harcosai ezért nem tudtak például állatokat zsákmányolni (PLETNYOVA 1990, 163). Mikor a kunokat üldöző rusz harcosok is visszatértek a zsákmánnyal, és késő este újból együtt volt a sereg, már látták, hogy a kunok rendezik soraikat, és erősítést is kaptak. Igor javasolta, hogy az éjszaka leple alatt vonuljanak vissza, azonban Szvjatoszlav a kunok

[321] A 13. században a ferences rendi utazó, Plano Carpini is megerősíti ezt: „A tatároknál ugyanis az a szokás uralkodik, hogy a vezérek és magasrangúak szállását nem bontják le, hanem odarendelnek néhány asszonyt, akik azt eligazgatják; a juttatások egy részét nekik adják, amint uruk is egykor odaadta volt" (GYÖRFFY 1986, 166; WYNGAERT 1929, 115).

[322] A folyó azonosítása vitatott. Van, aki szerint az *Igor-ének*ben említett Kajala megfelelője, vagyis a Kajala költői elnevezése a valós Szjuurlijnak. Ahogy a szláv népköltészetben a Duna a szláv folyók szimbóluma, úgy a Kajala általában utal a kun folyókra. L. OTIN 2003, 405–415. Mások szerint a Szjuurlij az Olhovatka (Ольховатка), a Kajala a Rosszos (Россошь), a Szalnyica pedig a Fekete-Kalitva (Чёрная Калитва). L. POLIVANOV 2003, 431–442.

üldözésében elfáradt lovakra hivatkozva tiltakozott. Végül Igor beleegyezett, hogy ott helyben éjszakázzanak. Másnap reggelre azonban a kunok körülvették táborukat (*PSZRL,* II, 640–641).[323]

A *Lavrentyij-évkönyv* szerint a fejedelmek három napig az elfoglalt szállásterületen mulatoztak, és azzal dicsekedtek, hogy már mélyebbre hatoltak a steppén, mint addig bárki a ruszok közül, és hogy meg sem állnak a tenger partjáig (*PSZRL,* I, 397–398).[324] Ellenben az *Ipatyij-évkönyv* szerint Igor és a többi fejedelem elérte célját a Szjuurlijnál, és haza akart térni (*PSZRL,* II, 639–640). Úgy tűnik azonban, hogy valóban túl mélyen behatoltak a Donyec bal partján levő steppevidékre, a kunok pedig, miután riadóztatták egymást, gyorsan nagy tömegben megjelentek, és szombat reggelre körbevették a rusz tábort. Ott volt Koncsak, Koza Burnovics, Tokszobics, Kolobics, Jetebics/Etebics és Terterobics. Koza talán az *Igor-ének*ben említett Gzakkal azonos, a többi név pedig törzsre vagy nemzetségre, illetve azok vezetőire utal. A kunok három napon át nyílzáporral akadályozták meg, hogy a körülzárt rusz sereg vízhez jusson. Végül a tóhoz engedték őket, majd a szomjukat oltó rusz katonákat a vízhez szorították, és legyőzték a rusz hadat. Vszevolodot Roman Kzics, Szvjatoszlavot a Burcsevicsiek közül Eldecsjuk, Vlagyimirt pedig az Ulasevicsek közül Kopti fogta el. Igor egy Targ nemzetséghez (Targolove) tartozó férfi, név szerint Csilbuk foglya lett, de Koncsak kiváltotta apatársát *(сват),* és talán Vlagyimirt, Igor fiát is, hiszen később kötötték meg a Vlagyimir Igorevics és Koncsak lánya közötti házasságot.[325] Így ért véget 1185. május 12-én a Kajala[326] menti csata (*PSZRL,* II, 637–644; Berezskov 1963, 203).

[323] Az *Igor-ének* is hasonlóan számol be előbb a sikeres összecsapásról, a zsákmányról, az éjszakai pihenésről, majd a második harc előjeleiről: „Pénteki nap, pirkadatkor porba tiporták a pogány polovec hadakat, és nyilakként szétszóródva a harcmezőn, elrablák a szép polovec hajadonokat, és velük aranyat, hímes szövetet, finom selyembársonyt és drágaköveket. Takarókból, köntösökből és bekecsekből és mindenféle polovec kincsekből hidakat hordtak, hidakat vertek mocsarakon át, lápokon át. Vörös zászló, fehér lobogó, vörös matring, ezüst rud jutott a bátor Szvjatoszlavfinak! Szundikál a mezőn Oleg bátor népe, hazulról messzire szállt el! Nem születék az gyalázatra sem sólyomnak, sem kerecsennek, sem tenéked, fekete varjú, pogány polovec! Gzak fut, mint szürke farkas, Koncsak egyengeti útját a nagy Don felé. Másnap kora reggel véres hajnal hirdeti a napot; fekete felhők futnak a tenger felől, el akarják fedni a négy napot – kék villámok villognak bennük. Nagy vihar készül! Záporként fog záporozni a nyíl a nagy Don felől! Itt a kopják kettétörnek, itt a szablyák kicsorbulnak a polovec sisakokon a Kajala folyónál, a nagy Don mellett" (*Igor-ének...,* 13–14, *Szlovo...,* 58–59).

[324] Van, aki szerint Igor hadjárata valóban olyan kun területeket érintett, amit korábban rusz sereg nem támadott, ráadásul olyan irányból, északkeletről, az Oszkoltól közelítették meg a délorosz steppét, ahonnan nem szokták. Ez is lehetőséget adott nekik a meglepetésszerű támadáshoz (l. Pjadisev véleményét idézi Dimnik 2003, 170).

[325] A forrás már Igor foglyul ejtésekor úgy utal a fejedelemre mint Koncsak apatársára. Ezért lehetséges, hogy már korábban, talán 1181-ben megegyeztek a házasságról (Dimnik 2003, 173), amire csak az 1185-ös hadjárat után került sor, az *Ipatyij-évkönyv* szerint 1188-ban (*PSZRL,* II, 659).

[326] Korábban is volt már szó arról, hogy az Igor vezette hadjárat során a forrásokban szereplő földrajzi nevek egy részének meghatározása vitatott. Így a Kajala – a név csak az *Ipatyij-évkönyv*ben és az *Igor-ének*ben olvasható (*PSZRL,* II, 643; *Igor-ének...,* 14, 18, 20, 23, 26, 39; *Szlovo...,* 59, 60, 61, 64) – azonosítására számos feltevés van. A folyó meghatározására vonatkozó

Ehhez fogható győzelmet nem arattak a kunok a ruszok felett. Nemcsak az Olgovicsok haderejének jelentős része esett el a harcok során, de fejedelem nélkül maradt Novgorod-Szeverszkij, Trubecs, Rilszk, Putyivl és talán Kurszk is. E területek védelme a csernyigovi fejedelemre, Jaroszlavra és testvérére, a kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlavra hárult. Jaroszlav azonban korábban sem jeleskedett a kunok elleni harcban, a kijevi nagyfedelem pedig nagyobb figyelmet szentelt a Dnyeper menti védelemnek, mint a Szejm vidékének.

A kunok győzelmének következményei

A *Lavrentyij-évkönyv* szerint a kunok a csata után kereskedőkkel üzentek Szvjatoszlavnak. Hívták őt és Rurikot, hogy szabadítsák ki honfitársaikat, de ha úgy kívánják, akkor a kunok mennek a Ruszföldre, és szabadítják ki saját társaikat (*PSZRL*, II, 398–399; XXV, 92). Ez alapján Dimnik (2003, 176) úgy véli, hogy Kobjakról és embereiről van szó, akik az 1184-es hadjárat során kerültek kijevi fogságba, és akiket a kunok üzenete szerint még mindig fogva tartottak. Természetesen a kunok tudatában voltak annak, hogy az Olgovicsok feletti győzelmük nem ártott a kijevi nagyfejedelemnek. Ráadásul Igor hadjárata idején Szvjatoszlav Karacsevben (Карачев, Brjanszki terület, Oroszország) épp egy doni vagy donyeci kunok elleni hadjáratot akart megszervezni (*PSZRL,* II, 645). Úgy tűnik, hogy végül azokat a kun csoportokat is meg akarta támadni, akik Igornak és rokonainak okoztak gondot. Karacsevből Kijevbe tartva megállt Novgorod-Szeverszkijben, ahol megtudta, hogy Igor a kunok ellen vonult, majd Csernyigovban értesült a vereségről.

A kunok eközben természetesen ki akarták használni a győzelmükből adódó lehetőségeket. Egyrészt, mint már említettem, bizonyos területek védelem nélkül maradtak, másrészt feltehetően számítottak a rusz fejedelmek vereségét követő demoralizáló hatásra és pánikra is. Abban, hogy ki kell használni a lehetőséget, egyetértés volt a kunok között, az azonban, hogy mely területek ellen vonuljanak, már vitát szülhetett. Gzak (Koza) a könnyebb utat választotta, azaz a Szejm menti városok ellen vonult, melynek fejedelmei vereséget szenvedtek, és még a kunok fogságában voltak. Természetesen a bosszú is vezethette, hiszen Igor testvére az az Oleg volt, aki 1167-ben szállását megtámadta, feleségét és gyerekeit fogságba hurcolta (*PSZRL,* II, 532), ugyanakkor a könnyű zsákmány lehetősége is vonzotta, hiszen gyakorlatilag védelem nélkül álltak a fogságban levő fejedelmek városai: „menjük Szem ellen, ahol feleségeik és gyerekeik maradtak, könnyű zsákmány számunkra, veszedelem nélkül

---

elképzelések a következő csoportokra bonthatók: 1) a Donyec vagy a Don alsó folyásának vidékén; 2) az Azovi-tenger északi partján; 3) a Donyec középső folyásának vidékén, az évkönyvekben szereplő Tor (Казенний Торець) folyónál; 4) a Dnyeper medencéjében; 5) a Donyec és az Oszkol vidékén; 6) a Don felső folyásánál van a Kajala. Emellett még létezik a korábban már említett elképzelés is, miszerint a Kajala név szimbolikus vagy metaforikus elnevezés (Бобров, А. Г., Поход Игоря Святославича на половцев 1185 г., in *E-SZPI,* IV, 160–169; vö. Бобров, А. Г., Каяла (Каялы), in *E-SZPI,* III, 31–36.

kirabolhatjuk városaikat". Koncsak ezzel szemben Kijev ellen akart vonulni, ahol testvéreiket és nagyfejedelmüket, Bonyakot is levágták *(поидемъ на Києвьскоую стороноу гдѣ соуть избита братьӕ нанаша и великъıи кн҃зь нашь Бонѧкъ)* (*PSZRL,* II, 646). Több oka is lehetett annak, hogy Koncsak nem akart a szeverszkiji területek ellen menni. Egyrészt talán bosszút akart állni Kobjak miatt, akár életben volt, ahogy Dimnik (2003, 176) véli, akár valóban kivégezték, ahogy az *Igor-ének*ben olvasható. Hiszen Koncsak szövetségese volt, akit Kijevbe hurcoltak. Másrészt visszatarthatta az Igorral való barátsága, ehhez járult leánya jegyessége Igor fiával, végül pedig talán csapatai Dolobszknál történő veresége miatt is (testvére ekkor esett el, és fiai is fogságba kerültek) elégtételt akart venni Rurikon (Dimnik 2003, 177–178). Mivel feltehetően mind Gzak, mind pedig Koncsak ragaszkodott a maga tervéhez, végül két külön hadjáratra indultak. Koncsak azonban maga is rájött, hogy Gzak támogatása nélkül nem elegendő a hadereje a kijevi nagyfejedelem elleni harchoz, ezért végül Gzakhoz hasonlóan ő is a Dnyeper bal oldalán pusztított. Míg Gzak Putyivl ellen vonult, amelynek külső részeit felgyújtotta, és a környék településeit felprédálta, addig Koncsak célja Perejaszlavl volt. Mivel nem tudta bevenni Perejaszlavlot – mint ahogy Gzak sem Putyivlt –, a Szula jobb partján levő Rimovot rombolta le. Ez az erősség annak a Dnyeper keleti partján haladó Kijevbe vezető útnak a mentén állt, amelyet kereskedők és nomádok egyaránt használtak (*PSZRL,* II, 646–649; Dimnik 2003, 178). Az *Ipatyij-évkönyv*ben olvasható történet érdekessége, hogy a két kun vezető ellentétbe került, és mindketten kiálltak saját támadási terveik mellett. Gzak tehát egyenlő rangú lehetett Koncsakkal, amit az is bizonyít, hogy saját elképzelésének megfelelően vezetett hadjáratot, nem követte Koncsakot. Erőiket megosztva azonban – a nyilvánvaló pusztítások ellenére is – úgy tűnik, nem okozott egyikük támadása sem komoly károkat. A kunok tehát nem tudták katonailag az Igor és rokonai feletti győzelmet kihasználni. Ennél sokkal lényegesebb, hogy az amúgy jelentős pozíciót betöltő Koncsaknak nem sikerült a győzelmet saját további megerősítésére, azaz hatalma további koncentrációjára fordítania. Pedig lehettek ilyen törekvései, vagy a források tulajdonítanak neki ilyet, erre utalhat ugyanis, hogy az 1185-ös események kapcsán két korábbi jelentős kun vezető neve is felbukkan, akikért bosszút akarnak állni Koncsak kunjai. Egyikük az *Igor-ének*ben olvasható: „meg akarják bosszulni Sarukánt" (*Igor-ének...*, 27; *Szlovo...*, 61), a másikuk pedig a fent említett Bonyak (*PSZRL,* II, 646). Pletnyova egyenesen politikai programot lát Koncsak azon szándékában, hogy Kijev ellen akart vonulni, ahol Bonyak vereséget szenvedett. Úgy véli, hogy Koncsak magát szerette volna nemcsak a Sarukan vezette doni, de a Bonyak irányította Dnyeper–Bug vidéki kunok vezetőjének is látni (Pletnyova 1990, 167). A két „fejedelem" élt a kunok emlékezetében, és talán ők lehettek Koncsak számára a követendő példaképek. Ha azonban volt is Koncsaknak hatalomközpontosító szándéka, nem tudta az 1185-ös győzelem adta előnyöket kihasználni. Feltehetően épp az erős törzsi rendszer akadályozta meg ebben.

Mindeközben Igor fejedelem Koncsak szállásán tartózkodott fogolyként. Fogva tartói kellő őrizettel engedték vadászni, húsz embert rendeltek szolgálatára, sőt még papot is hívhatott Ruszföldről (*PSZRL,* II, 649), miközben arra várt, hogy rokonai kifizessék érte a váltságdíjat. A forrás alapján Igor inkább vendég volt násza szállá-

sán, és a máskor „átkozott, istentelen, istenverte" Koncsak azt is lehetővé tette, hogy a hitét gyakorolja. A források nem beszélnek sem arról, hogy mennyi ideig volt fogságban, sem arról, hogy mennyi váltságdíjat követeltek érte a kunok. Tatyiscsev (2005, II, 414) szerint Igor emberei nem tudták összegyűjteni a fejedelem kiváltásához szükséges 2000 grivna váltságdíjat, ezért volt hosszabb ideig fogságban.[327] Végül nem is volt szükség a váltságdíjra, ugyanis Igor érdekes körülmények között megszökött. Egy Lavor (Lavr) nevű polovec születésű férfi *(моужь родомъ Половчинъ именемь Лаворъ)* felajánlotta neki, hogy segít megszökni, a fejedelem azonban kezdetben visszautasította az ajánlatot. Mikor Koncsak visszatért a perejaszlavli hadjáratból, jóakarói ismét arra figyelmeztették Igort, hogy a kunok meg akarják ölni a fogoly fejedelmeket. Így végül Igor beleegyezett a menekülésbe, és mikor egy alkalommal őrei a kumisztól lerészegedtek *(напилисѧ бѧхоуть коумыза)*, lovászát elküldte Lavrhoz, hogy a Tor[328] másik partján egy lóval várjon rá. Miután átúszott a Tor folyón, Lavr[329] kíséretében megmenekült (*PSZRL*, II, 651). Noha szinte azonnal észrevették szökését, és üldözték is, sikerült elmenekülnie (*PSZRL*, I, 399–400). A szökés körülményei miatt felmerül a gyanú, hogy Igor menekülésének története – melyet bibliai párhuzamba burkolva épp csak megemlít a *Lavrentyij-évkönyv* – valójában a fejedelem és Koncsak közötti béke része volt. Koncsaknak tulajdonképpen az volt a célja, hogy Igort és családját szövetségesének tudja, ezért váltotta ki a fejedelmet az őt elfogó Csilbuktól, és ezért biztosított neki a Tor menti szállásán viszonylag szabad életmódot. Erre utalhat Igor üldözése során a Gzak és Koncsak közötti párbeszéd, noha maga a jelenet leírása az *Igor-ének*ben költői túlzás és pusztán jelképes (Творогов, О. В., Побег Игоря Святославича из плена, in *E-SZPI*, IV, 120–121). Végül 1187-ben Igor fia, Vlagyimir is visszatért a feleségével, Koncsak lányával Ruszföldre (*PSZRL*, II, 659).

Az évkönyvek alapján Igor és Koncsak többé nem vezettek egymás területei ellen hadjáratot, annak ellenére sem, hogy Koncsak 1187-ben harcolt Ruszföldön, 1191/92-ben pedig Igor vonult a kunok ellen. Koncsak 1187 nyarán a Rosz vidékére, vagyis a Dnyepertől nyugatra támadt, és az évkönyv rögtön ez után említést tesz arról is, hogy a csernyigovi volosztyban szintén kunok portyáztak (*PSZRL*, II, 653). Koncsak tehát nem adta fel Kijev-ellenes terveit a Gzak (Koza) ellenállásán megbukott nagy hadjárat ötlete után sem, kisebb portyákkal zaklatta a Kijevi

[327] A déli fejedelemségekben a 11–13. században használt öntött ezüst pénzegység 160 g súlyú volt (Ágoston 2004, 209, 214).

[328] A Tor a Donyec nyugati mellékfolyója (ma Казенний Торець).

[329] Az *Igor-ének*ben Ovlur a neve. Az Igort üldöző Koncsak és Gzak Igor fogságban maradt fiáról egyezkednek: „Így beszél Gzak Koncsakhoz: »Ha a sólyom fészkére száll – a sólyomfit lenyilazzuk aranyozott nyílvesszőkkel.« Így beszél Koncsak Gzakhoz: »Ha a sólyom fészkére száll, a sólyomfit behálózzuk szép kicsi lány szépségével.« És mondá Gzak Koncsaknak: »Ha őt behálózzuk szép kicsi lány szépségével, nem lesz nekünk kicsi sólymunk, sem szép kicsi lányunk és a madarak megtépásznak minket a polovec pusztán.«" (*Igor-ének...*, 45–46; *Szlovo...*, 65). Tatyiscsev (2005, II, 415) talán népi hagyományra vagy mára elveszett forrásokra támaszkodva beszámol arról, hogy Igor az őt támogató Lavrot gazdagon megjutalmazta, megkeresztelte és Raguil lányát adta feleségül hozzá.

Fejedelemséget. Gzak célja eközben továbbra is a csernyigovi terület, a Szejm vidéke lehetett (Dimnik 2003, 187).

Ugyanabban az 1187. évben korábban, április elején Szvjatoszlav és Rurik Kijevből, valamint Vlagyimir Perejaszlavlból a Dnyeper egyik gázlójánál, a Tatyinyecnél portyázó kunok ellen vonultak,[330] de a feketesüvegesek figyelmeztették a kunokat a fejedelmek vezette sereg érkezésére, így a kunok átkeltek a Dnyeper keleti partjára. A fejedelmek pedig nem üldözték őket, mert a tavaszi áradások miatt hirtelen megduzzadt folyón nem tudtak átkelni (*PSZRL,* II, 652–653), de döntöttek egy kunok elleni téli hadjáratról. Télen pedig a kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlavot nemcsak Rurik kísérte el ekkor, hanem testvére, a csernyigovi Jaroszlav is. Igor viszont nem vett részt, talán mert nem akarta védelem nélkül hagyni területeit, hiszen testvére, Vszevolod és fia, Vlagyimir még mindig a kunok fogságában voltak. A hadba vonuló rusz hadak Sznyeporodnál (Szamara) elfogtak egy kun őrszemet, aki megmondta nekik, hogy a kunok szállása és nyájai a Kék-erdőben *(Голоубого лъса)* vannak. A fejedelmek azonban összevitatkoztak, és úgy tértek vissza, hogy a kunokkal nem is harcoltak (*PSZRL,* II, 653–654). A forrásban az események kapcsán Sznyeporod említése alapján a Kék-erdő a Szamara (a Dnyeper bal oldali mellékfolyója) középső folyásának vidékére lokalizálható (Kudrjasov 1948, 100–102). Ez a terület pedig a nem-vad kun Ulasevicseké volt (Pritsak 1967, 1623). Ezen adatok alapján arra következtethetünk, hogy az 1180-as években a kijevi részeket a nem-vad kunok is zaklatták támadásaikkal.

Kunok a 12. század utolsó évtizedében

Míg 1187-ben több kun támadásról is tudósítanak az évkönyvek, a következő évben nem tesznek említés ilyenről. 1187 kunokhoz köthető eseménye volt Igor fiának, Vlagyimirnak a hazatérése Koncsak lányával, Igor pedig lakodalmat tartott a fiának, és összeházasította őket (*PSZRL,* II, 659). Vlagyimir Igorevics ekkor 18 éves volt, de feleségéről nem tudni sem azt, hány éves volt, sem a nevét. Ha Dimniknek (2003, 173) igaza van, és a házasságot 1181-ben már eldöntötte Igor és Koncsak, akkor nyilván 1181 előtt született. Tatyiscsev (2005, II, 423) szerint Vlagyimir Igorevics feleségével, Szvobodával és kisfiával tért vissza.

Ugyanazon a télen a két kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszlav és Rurik feketesüveges sereget küldtek Roman Nyezgyilovics vezetésével a kunok Dnyeper menti szállásai ellen. A hadjárat sikeres volt, mert a kunok a Dunánál voltak, így védelem nélkül maradt szállásaikat könnyen kifoszthatták (*PSZRL,* II, 659). Ez is egy olyan villámhadjárat lehetett, mint amit 1185 tavaszán vezetett ugyancsak Roman Nyezgyilovics a berendikkel a kunok ellen (*PSZRL,* II, 637). A Dunánál levő kunok pedig a bizánci források alapján az Aszenidák mellett harcoltak. (L. még a 203–204. oldalt.)

[330] A kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlav és Rurik 1181-ben megegyeztek, hogy társuralkodók lesznek, Szvjatoszlav felel Kijevért, Rurik pedig a Kijev környéki városokért. Így ez a kun támadás tulajdonképpen Rurik területeit érintette (Dimnik 2003, 187; 2006, 114).

A 12. század végére stabilizálódott a helyzet a steppén, de egy kissé átalakult a század közepén rögzített állapothoz képest. Pletnyova (1990, 149) a század végére és a 13. század elejére 36 „egyesülés" (объединение) helyét határozza meg: 1) a szakszini kunoknál hármat; 2) a volgaiaknál négyet; 3) a Kaukázus északi előterében ötöt, illetve Tmutorokany közelében még egyet; 4) az Alsó-Don vidékén négyet; 5) a donyeci kunoknál ötöt; 6) a Dnyeper mindkét partján kettőt-kettőt; 7) a tengerparti (lukomori) kunoknál hármat; 8) a Krím félszigeten kettőt; 9–10) az Al-Duna és a Bug vidékén ötöt (l. a III. térképmellékletet). Az előző évtizedben rendkívül aktív donyeci kunok abbahagyták a Rusz elleni támadásokat (Pletnyova 1990, 167).

1190 nyarán Szvjatoszlav és Rurik békét kötött a kunokkal, az azonban a forrásokból nem derül ki, hogy melyik csoportjukkal. Olyan biztonságban érezték a béke után magukat, hogy egészen a steppe határáig mentek vadászni a Tyeszmen torkolatához (ma Тясмин, a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója, mely a Szula és a Pszjol közötti szakaszon torkollik a Dnyeperbe) (*PSZRL*, II, 668; Berezskov 1963, 206). A békés időszak azonban nem tartott sokáig. Ugyanazon az őszön Rurik egyik feketesüveges emberét, Kuntuvdejt, aki Torcseszkért felelt, hamis vádak következtében Szvjatoszlav bebörtönözte. Mikor kiszabadult, Togli[331] kunjaihoz menekült, akik támogatásával még azon a télen olyan Rosz menti településeket támadtak, amelyeket Kuntuvdej feketesüveges rosszakarói ellenőriztek. Rurik a fiát, Rosztyiszlavot[332] küldte Torcseszkbe, mire a kunok visszavonultak, de továbbra is portyáztak a Rosz vidékén (*PSZRL*, II, 668–669). Ezért a rusz seregek a feketesüvegesekkel Protolcsihoz, majd a Dnyeper kanyarulatához vonultak, ahol számos nyáj és sátor volt (*PSZRL*, II, 671).[333] Mikor a kunok megtudták, hogy nyájaik, feleségeik és gyermekeik fogságba estek, üldözőbe vették a rusz sereget, és harmadik nap utolérték az Ivlja (Ingulec) folyónál. Az évkönyv szerint három kun „fejedelem" *(три кнѧзѧ Колдечи Кобанъ Оуроусовича wба и Бѣгъбарсъ Акочаевичь)*, azaz Koldecsi és Koban az Uruszovics nemzetségből (oba)[334] és Begbarsz Akocsevics, negyedikként pedig Jaropolk Tomzakovics vett részt a harcban mások mellett. A kunok végül vereséget szenvedtek, sokan közülük elestek a harc során, hatszázan pedig fogságba estek, így Koban is, de őt Rosztyiszlav kegyelméből szabadon engedték (*PSZRL*, II, 671–672). A kunok ugyanazon a télen Itogdi *(Итогды)* és Akus *(Акоуш)* vezetésével

331 Kobjak halála után Togli lett a lukomori kunok vezetője (Pletnyova 1990, 147).

332 Rosztyiszlav édesanyja kun volt, Begluk lánya, akit 1163-ban vett feleségül Rurik. Pritsak úgy véli, hogy Begluk a nem-vad kun csoportosuláshoz tartozott, akárcsak az Itogli törzs (Pritsak 1967, 1617–1619). Talán azért küldte Rurik Rosztyiszlavicsot a helyszínre, mert úgy gondolta, hogy fia könnyebben megérti és gyorsabban tudja kezelni a helyzetet.

333 Ez összhangban van az 1103. év alatti támadáskor leírtakkal, amikor a krónikás szerint a rusz seregek „a zúgók alá érkeztek, és Protolcsinál és a Hortyica szigeténél megálltak" (*PSZRL*, II, 253). Protolcsi a Dnyeper egyik fontos gázlója volt a Hortyica-szigettől délre (Kudrjasov 1948, 131).

334 Ez az egyik olyan forráshely, ahol az *oba* ~ *opa (wба)* 'nagycsalád, nemzetség, törzs' jelentésű szó (Golden 1995–1997, 108) önállóan, és nem mint egy névnek a része olvasható (*PSZRL*, II, 671). A szövegkörnyezet alapján úgy értelmezhető, hogy az előtte szereplő két vezér Uruszova (~ Uruszoba) fiaiként, az Uruszobics nemzetség (oba) fejei voltak.

újból megjelentek a Rosz folyó vidékén, „nyelvet" fogtak, akitől megtudták, hogy a kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszlav hol tartózkodik, ezért visszavonultak. Majd mikor arról értesültek, hogy Szvjatoszlav elhagyta a vidéket, ismét támadásba lendültek, a Rosz menti erődhöz, Tovarovhoz vonultak. Gleb Szvjatoszlavics, akit apja, a nagyfejedelem küldött a térségbe, azonban megverte a Kunduvdejt támogató kunokat, akikre ráadásul a természet erői is lesújtottak. A folyó jege ugyanis megroppant alattuk, ezért sokan belefulladtak vagy elfogták őket, Kuntuvdej viszont megmenekült (*PSZRL,* II, 673; Pletnyova 1990, 86).

1192-ben a két kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszlav és Rurik erőiket összegyűjtve egész nyáron Kanyivban tartózkodtak a „pogányok" támadásai miatt. Végül Rurik télen követeket küldött a kunoknál tartózkodó Kuntuvdejhez, aki nagy kun kísérettel meg is jelent, és békét kötött a rusz fejedelmekkel (*PSZRL,* II, 674).

Miközben a kijevi részeket uraló duumvirátus (Szvjatoszlav és Rurik) a feketesüveges Kuntuvdejt támogató kunokkal volt elfoglalva, az Olgovicsok is kunok elleni hadjáratra szánták el magukat. Hat-hét évvel a Koncsaktól és Gzaktól elszenvedett veresége után, 1191/92-ben (a 6699. évben) Igor testvéreivel két hadjáratot is vezetett a kunok ellen. Az első sikeres volt, a forrás szerint számos barmot és lovat szereztek, majd hazatértek (*PSZRL,* II, 673). Ennek a kisebb – talán a steppe és a kunok területe közti határvidékre vezetett – portyának sikerén felbuzdulva döntöttek a másodikról, ami több szempontból is különbözött az elsőtől. Nyilván mindkettőnek a célja a portya volt. Csakhogy míg az elsőben a forrás szerint Igor és testvérei vettek részt, a második hadjáratban részt vevő fejedelmek listája igen tekintélyes. Igort és testvérét, Vszevolodot[335] mások mellett elkísérte a kijevi nagyfejedelem három fia is. Nem tudni, hogy az első hadjárat milyen területet érintett, de feltehetőleg nem távolodtak el túlzottan a fejedelemségeiktől. Ezt az is támogathatja, hogy még egy hadjáratra vállalkoztak ugyanabban az évben a fejedelmek. A második során a rusz sereg mélyen behatolt a steppére, ugyanis a forrás szerint egészen az Oszkolhoz vonult. Ilyen keletre csak 1185-ben vezettek hadat az Olgovicsok. Noha a források nem említik, nagy a valószínűsége, hogy Gzak (Koza) szállása ellen vonultak, hiszen az két alkalommal is (1185-ben és talán 1187-ben) a Szejm vidékén portyázott. Ugyanakkor lehetséges, hogy a bosszú is vezette a szeverszkiji fejedelmeket az 1185-ös kudarcért, amit az is bizonyíthat, hogy ismét az Oszkolhoz mentek, akárcsak 1185-ben. Az őrszemeik azonban értesítették a kunokat, akik szállásaikat kiürítve továbbköltöztek, majd gyorsan sereget gyűjtöttek. Igor tanult a Kajala menti kudarcból, felmérte, hogy a kunok számbeli fölényben vannak, ezért a rusz sereg az éjszaka leple alatt visszavonult (*PSZRL,* II, 673; Dimnik 2003, 201).

Az évkönyv 1193. év eseményeit ismét kunokkal kezdi a krónikás, aki szerint Szvjatoszlav üzenetet küldött Ruriknak, aki a lukomori kunokat, Kuntuvdej támogatóit, megbékítette: „»...hadd küldjünk az összes polovechez, a két Burcsevicshez *(по Боурчевича)*«; és Rurik a lukomori polovecekért küldött, Akusért és Itogliért *(Итоглы),* míg Szvjatoszlav a Burcsevicsekért, Oszolukért és Izajért" (*PSZRL,* II,

[335] Az 1185-ös hadjárat után ekkor jelenik meg először a forrásokban, tehát valamikor ő is kiszabadult a kunok fogságából.

675). Szvjatoszlav és Rurik azon az ősszel Kanyivban voltak. Rurik fiát, Rosztyiszlavot küldték Kanyiv alá, hogy ott várja a lukomori kunok vezetőit, Itoglit és Akust. A Burcsevicsek a Dnyeper másik partján érkeztek meg Kanyivhoz, de nem keltek át, hanem üzentek a két fejedelemnek, hogy ők menjenek a folyó bal partjára (*PSZRL*, II, 675). A történet szerint a hetvenes éveiben járó Szvjatoszlav békét szeretett volna az „összes" kunnal. Az „összes" félrevezető, hiszen mint a fentebb idézett forrás is tanúsítja, a lukomori kunok mellett – akik Kuntuvdejt támogatták, és akikkel Rurik már a nyár folyamán tárgyalhatott –, Szvjatoszlav azt kérte, hogy a Burcsevicseket is vonják be a tárgyalásokba. Ez utóbbiak vezetőit, Oszolukot és Izajt név szerint meg is nevezte. Feltehetően az általuk vezetett kunok okozhattak komolyabb gondot a kijevi nagyfejedelemnek. Ezt bizonyíthatja, hogy Oszoluk 1184-ben, a rusz fejedelmek sikeres hadjáratakor fogságba esett az Erelnél. Azok tehát, akikkel a fejedelmek tárgyalni kívántak, az ún. „nem-vad kunok" négy csoportja (Burcsevics, Ulasevics, Itogli és Uruszoba) közül is csak kettőt képviseltek, a két előkelőbbet, a Dnyeper bal partján élő Burcsevicseket és a jobb parton élő Itoglikat (Pritsak 1967, 1623). Koncsak vad kunjaival való béke például fel sem merült.

A békekötési kísérlet végül eredmény nélkül zárult. Mint említettem, Oszoluk és Izaj nem akartak átkelni a Dnyeperen, hanem a fejedelmeket hívták. Szvjatoszlav Rurik sürgetése ellenére szintén nem volt hajlandó átkelni a Dnyeperen, azt mondván, sem nagyatyáik, sem atyáik nem mentek a steppére békéért. A Burcsevicsek, mivel a feketesüvegesektől szerzett zsákmányt nem akarták visszaszolgáltatni, tartottak attól, ha átkelnek, akkor megtámadják őket (*PSZRL*, II, 676). Dimnik (2003, 203) feltételezi, hogy nem is akartak békét, és rosszhiszeműségük bizonyítékának tekinti, hogy nem voltak hajlandók elengedni a náluk levő feketesüvegeseket. Talán csak azért jelentek meg, hogy csapdába csalják a fejedelmeket, akik azonban ezt elkerülték, mert nem keltek át a Dnyeperen. Az tehát érthető, hogy Szvjatoszlav a Burcsevicsekkel nem kötött békét, az azonban nem, hogy miért nem egyezett meg Itoglival és Akussal. Szvjatoszlav ugyanis kijelentette, az ellenség felével nem tud békét kötni (*PSZRL*, II, 676). Hacsak nem úgy gondolta, hogy a lukomori kunok már megkapták a maguk ajándékait, mikor Rurik békét kötött velük, és minek fizetnének még egyszer nekik, ráadásul a Dnyeper keleti partján élő csoport továbbra sem hajlott a békére (Dimnik 2003, 203). A sikertelen tárgyalások után Rurik rá akarta venni Szvjatoszlavot egy kunok (talán Burcsevicsek) elleni téli hadjáratra, de az idős fejedelem egyéb kötelességeire hivatkozva nem kívánt ilyenben részt venni (*PSZRL*, II, 676). A kunok azonban 1193 telén ismét a Rosz vidékén portyáztak, ezért egy feketesüveges küldöttség érkezett a Csernobil környékén vadászó Rurik fiához, Rosztyiszlavhoz, hogy vezesse őket a kunok ellen. A zsákmány és dicsőség reményében beleegyezett, hogy apja – aki épp a litvánok ellen készült – tudta nélkül megy a kunok ellen. Előbb az Ingulecnél (a forrásokban Ивля) álló kun őrökkel (*сторожа Половьцкыѣ*) csaptak össze, majd továbbvonultak a Dnyeper menti sátrakhoz és nyájakhoz. A hadjárat sikeres volt, Rosztyiszlav karácsony napján nagy zsákmánnyal tért vissza Torcseszkbe (*PSZRL*, II, 676–678).

A feketesüvegesek nem mindig voltak ilyen ellenségesek a kunokkal. Fentebb említettem, hogy egy alkalommal figyelmeztették a kunokat Szvjatoszlav és Rurik

ellenük vezetendő hadjáratára. 1192-ben pedig megtagadták a hadjáratba vonulást a „nászaik" ellen (*PSZRL*, II, 674). Ennek oka akárcsak korábban, hogy az a kun törzs, amely ellen készültek a ruszok, a feketesüvegesekkel rokoni kapcsolatban állt. A mindkét alkalommal a szövegben szereplő *сват* 'nász' egyértelműen házassági kapcsolatokra utal a két nép között (Pletnyova 1990, 89).

Ebben az évtizedben jelennek meg utoljára a vad kunok is az írott forrásokban. Szvjatoszlav 1194-es halála után a Monomahovics ágból származó Rurik Rosztyiszlavics maradt az egyedüli kijevi nagyfejedelem. Az évkönyvek ugyan nem tesznek említést a nagyfejedelem halála utáni szokásos békéről, de mivel nincs támadásról hír, feltehetően Rurik kötött ilyen egyezséget. Rurik uralkodásának ebből a szakaszából (1194–1201)[336] a kunokra vonatkozó első információnk nem a támadásukról szól. A nagyfejedelem vitába keveredett rokonaival, ezért fegyverkezésbe kezdett. Ekkor a kijevi nagyfejedelmet támogatták a vad kunok *(дикъıи Половци)* (*PSZRL*, II, 690, 694–700). Ezekben az években Vszevolod Jurevics vlagyimiri nagyfejedelem (1176–1212) úgy döntött, hogy a déli fejedelemségek rovására igyekszik terjeszkedni. Harcaiban őt is támogatták kunok (*NPL*, 42, 43), ugyanakkor ő maga is vezetett ellenük hadjáratot. 1199-ben fiával, Konsztantyinnal ment a kunok ellen, akik azonban értesültek az ellenük vonuló seregről, és „sátraikkal a tengerhez futottak", így mikor a nagyfejedelem a Donhoz ért, senkit nem talált, ezért kénytelen volt visszavonulni, és június elején már vissza is ért Vlagyimirba (*PSZRL*, I, 414–415). Tatyiscsev (2005, II, 453) szerint a rjazanyi fejedelem kérésének eleget téve vezetett hadat a kunok ellen. A rjazanyi fejedelem pedig Vszevoloddal együtt pusztította a csernyigovi Jaroszlav területét. A fejedelmek egymás elleni harcában Jaroszlavot kunok is támogatták (Dimnik 2003, 223–224). Talán nem lehetetlen az sem, hogy nem a doni – a forrásokban amúgy is gyakran jelöli a Don a Donyecet is –, hanem a donyeci kunok ellen vonul a vlagyimiri nagyfejedelem, mert azok a csernyigovi Jaroszlav megbízásából pusztíthattak rjazanyi területen. Ennek következtében lehet, hogy a rjazanyi fejedelem bosszúból küldte szövetségesét, Vszevolod Jurevicset a kunok ellen.

Pletnyova (1975, 297; 1990, 168) szerint a 13. század eleje viszonylag békés időszak a Rusz és kunok közös történetében, mert a Rusz fejedelmei nem vezettek hadjáratot a steppére, és a kunok sem támadtak Ruszföldre, csak egyes nyugati csoportok vettek részt a rusz testvérharcokban, amelyek színtere ekkor a Halics–Volhíniai Fejedelemség volt. Ezzel szemben rögtön 1200–1201 telén arról olvashatunk a forrásokban, hogy Roman Msztyiszlavics halicsi fejedelem a kunok ellen vonult, és le is győzte őket (*PSZRL*, I, 418; Berezskov 1963, 87).[337] Ennek előzménye egy kun tá-

[336] Rurik Rosztyiszlavics 1214-es haláláig volt novgorodi fejedelem (1170–1171), ovrucsi fejedelem (1173–1194), majd több alkalommal kijevi nagyfejedelem (1173, 1181, 1194–1201, 1203–1204, 1205–1206, 1207–1210). Ráadásul 1181 és 1194 között a kijevi nagyfejedelem mellett társuralkodóként láthatjuk, végül élete utolsó éveiben csernyigovi fejedelem (1210–1214) volt.

[337] A halicsi fejedelem támadásáról a bizánci források is tudnak (Nik.Chon. 522–523; Magoulias 1984, 287).

madás volt. Roman fejedelem értesülve a pusztításról, üldözőbe vette a portyázókat, és mivel azok a zsákmánnyal megrakodva nehezen haladtak, a Rosz folyónál utolérte őket. Éjszaka támadta meg táborukat, legyőzte őket, és sok foglyot kiszabadított (Tatyiscsev 2005, II, 445).

Az óorosz évkönyvek alapján egy évvel később, 1202-ben jelenik meg először a magyar történelemből jól ismert Kötöny[338] *(Котѧнь)* neve az óorosz forrásokban. Mivel az események valójában 1205-re tehetők, alább részletezem a történteket.

A következő, 1203. év Kijev elfoglalásának történetével kezdődik. A *Lavrentyij-évkönyv* szerint 1203. január 2-án Szent Szilveszter római pápa napján Rurik és az Olgovicsok az „egész Kunföld" *(всею Половецьскою землею)* támogatásával szerezték meg a várost (*PSZRL,* I, 418), a *Novgorodi első évkönyv* szerint Rurik az Olgovicsokkal és a Koncsak és Danyiil Kobjakovics vezette kunokkal január 1-jén szerezték meg a várost, amelyet kifosztottak.[339] A krónikás felrója a pogány kunoknak, hogy mindenkit, legyen szerzetes vagy apáca, pópa vagy pópa felesége, elhurcoltak. A templomokba menekülő idegeneket és a kereskedők életét megkímélték, de áruikat elvették (*NPL,* 45).[340]

Danyiil, Kobjak fia ekkor jelenik meg név szerint a forrásokban először. Az azonban lehetséges, hogy ő is jelen volt abban az Jerel melletti csatában, melyben apja, Kobjak két név szerint nem említett fiával együtt fogságba esett (*PSZRL,* II, 632). Ő tehát a Dnyeper keleti partján élő vagy lukomori kunokat vitte harcba. A rusz fejedelmek másik kun szövetségese pedig Koncsak volt, az a Koncsak, aki a putyivli fejedelem, Vlagyimir Igorevics apósa volt. Ő a donyeci kunjait vitte harcba. A lukomori kunok talán Rurik szövetségesei lehettek, mivel már korábbi harcai során is támogatták a fejedelmet. Koncsak pedig vejének hívására érkezhetett.

Miután 1203-ban a halicsi fejedelem, Roman arra kényszerítette Rurikot, hogy szakítsa meg kapcsolatait a kunokkal és az Olgovicsokkal (*PSZRL,* I, 419), egy nagy hadjáratot vezettek közösen a kunok ellen. A tél kemény volt, a kunok nélkülöztek, a rusz fejedelmek pedig könnyű győzelmet arattak felettük (*PSZRL,* I, 420). Az esemény datálása nem könnyű, mert az 1203. és 1205. év bejegyzései romlottak, de úgy tűnik, hogy ez a támadás 1203–1204 telére datálható (*PSZRL,* XXV, 101; Berezskov 1963, 87). Kérdés, hogy a kunok mely csoportja ellen, és miért vezették a hadjáratot a fejedelmek. Tatyiscsev (2005, II, 457) szerint egyértelműen a Dnyeper vidéki kunok voltak a rusz fejedelmek célpontjai. Dimnik (2003, 247) szerint a Dnyeper nyugati partján élő kunok ellen vonultak, a hadjárat magyarázata pedig a Monomahovicsok bosszúja a kunokon Kijev kirablása miatt. Ez azonban ellentmond a forrásoknak,

338 Kötönyre l. Polgár 1999, 91–102.

339 A *Novgorodi évkönyv* szerint január 1-jén foglalták el a várost, míg a 16. századi tveri szerint január 1-jén támadták meg és 2-án foglalták el (*PSZRL,* XV, 292). A dátumokra l. Berezskov 1963, 87, 247.

340 „Rurik az Olgovicsokkal és a pogány polovecekkel, Koncjakkal és Danyila Bjakoviccal (Концякъ и Данила Бяковиць) kirabolták Kijev városát január 1-jén, Szent Baszileiosz napján" (*NPL,* 45), az ún. mladsij izvodban (fiatalabb kiadás vagy változat) Koncsak és Danyila Kobjakovic olvasható (*Кончакъ и Данила Кобяковиць*) (*NPL,* 240). A dátumokra l. Berezskov 1963, 87, 247.

hiszen a *Novgorodi első évkönyv* szerint Koncsak és Danyiil Kobjakovics kunjai harcoltak Kijevnél, nekik pedig szállásterületeik a Dnyepertől keletre voltak.

Ezek után az évkönyvek leginkább akkor említenek kunokat, mikor azok az egymással hadakozó fejedelmek oldalán részt vesznek a harcokban. Az egymással és a magyarokkal harcoló rusz fejedelmek számíthattak a kunok támogatására 1205 és 1235 között, ennek következtében a kunok szinte állandó szereplői ezekben az években az óorosz évkönyveknek.[341]

A fentebb már említett Kötöny és testvére, Szomogur *(Сомогоуръ)* vezette kunok a Halicsért folytatott harcban a kijevi nagyfejedelem Rurikot támogatták. A forrás szerint a két Szutojevics kun vezér *(два кназа Половьцкаѥ Соутоевича)* ekkor a halicsiakat támogató magyarokkal szemben is harcolt: „mert sok magyar volt náluk. Akkor két polověc fejedelem Sutoevič Kotjan és Somogur *(Соутоевича Котѧнь и Сомогоуръ)* nekiment a gyalogosoknak, de lovaikat kilőtték alóluk s majd hogy őket is elfogták" (*PSZRL*, II, 717–718; Hodinka 1916, 307). A két esemény alapján feltételezhető, hogy korábban, 1203–1204 telén Roman éppen Kötöny kunjait támadta, ezért a kun vezér épp az ő birtokát megszerezni akaró Rurik mellett jelenik meg a harcokban (vö. Polgár 1999, 92).[342]

A kunok 1235-ben vonultak utoljára Kijev környékére (*PSZRL*, II, 772–773; *NPL*, 74, 284), ekkor annak az Izjaszlav Vlagyimirovicsnak a kíséretében jelentek meg, kinek anyai nagyapja Koncsak volt. A kunok olyannyira sikeresek voltak az összecsapások során, hogy elfogták magát a kijevi nagyfejedelmet is, Vlagyimir Rurikovicsot (1223–1235) feleségével együtt, és váltság ellenében engedték csak szabadon (*NPL*, 74, 284).[343]

Mindeközben az önálló kun portyák sem szűntek meg, így 1210-ben a kunok Perejaszlavl ellen vonultak, sok falut elpusztítottak, majd visszatértek a steppére (*PSZRL*, VII, 117). 1215-ben újabb támadás érte Perejaszlavlot, Vlagyimir Vszevolodvics (1213–1215) ellenük vonult, de serege nemcsak vereséget szenvedett, hanem maga a fejedelem is a kunok fogságába esett, és a kunok a szállásukra hurcolták *(и ведоша и в вежъ свои)* (*PSZRL*, I, 438).

A kunok délorosz steppei történetének ebben a harmadik korszakában ismét vannak dinasztikus kapcsolatok a rusz fejedelmek és a kunok között. A már említett Vlagyimir Igorevics és Koncsak lánya közötti házasság mellett még kettőt emelném ki a korszakból. Az egyik Vszevolod Jurevics vlagyimiri nagyfejedelem (1176–1212)

[341] Ezeket a harcokat, mivel érdemi információt nem tartalmaznak a kunokról, nem ismertetem részletesen. Csak kettőt emelek ki közülük. Az egyiket azért, mert ennek során jelenik meg először a forrásokban Kötöny, a másodikat pedig azért, mert ekkor portyáztak a kunok utoljára a vizsgált időszakban Kijev környékén. Azokra az eseményekre, amelyek során a magyarokkal is harcoltak a kunok, A kunok és magyarok fejezetben fogok kitérni.

[342] Ekkor, mint a forrás is utal rá, Roman ugyan már nem élt, így özvegye és fiai kértek a magyar királytól támogatást Rurikkal szemben (*PSZRL*, II, 717; Hodinka 1916, 304–307).

[343] Az *Ipatyij-évkönyv*ben 1234., a *Novgorodi első évkönyv*ben 1235. év alatt olvasható események sorrendjére l. Dimnik 1981, 74–76.

fiának, II. Jaroszlav Vszevolodovicsnak,[344] ekkor perejaszlavli fejedelemnek (1200–1206) házassága Jurij Koncsakovics lányával 1205-ben (*PSZRL*, I, 426; Berezskov 1963, 88). Sajnos a forrás nem árul el semmit a házasság előzményeiről. Ennek az időszaknak a másik jelentős dinasztikus kapcsolata Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj[345] halicsi fejedelem (1215, 1219–1228) házassága a 13. század elejének legkiemelkedőbb kun vezérének, Kötönynek a lányával. Ezzel kapcsolatosan is vannak kérdések, nem tudni például, hogy ez a házasság mikor és milyen körülmények között jött létre. Az bizonyos, hogy valamikor 1223 előtt kerülhetett sor rá. A *Novgorodi első évkönyv* szerint Kötöny az 1223-as kalkai csata előtt a rusz fejedelmeket a keletről újonnan megjelenő nomád néppel, a mongolokkal szembeni közös fellépésre igyekezett rávenni. Ekkor a forrás Kötönyt már a halicsi fejedelem apósaként, Msztyiszlavot pedig mint Kötöny vejét említi (*NPL*, 62, 265). A kudarccal véget érő kalkai csata után a jó kapcsolat Kötöny és a fejedelem között továbbra is fennmaradt. Feltehetően részben éppen ennek a házasságnak köszönhetően Msztyiszlav hűséges szövetségeshez jutott, ugyanis Kötöny a vejét annak 1228-ban bekövetkezett haláláig különböző harcaiban mindig támogatta (Pletnyova 1990, 169; Polgár 1999, 93–94).[346]

Kunok és mongolok

A kunok délorosz steppei uralmának az 1220-as években Kelet-Európában megjelenő mongolok vetettek véget. Legkorábban a Kaukázus északi előterében élő kunok szembesültek az új ellenséggel 1222-ben.[347] A kunoknak ezen csoportja a mongolokkal szemben a szomszédos alánokkal lépett szövetségre. Mivel a mongolok első támadása sikertelen volt, diplomáciai lépésekkel bontották meg a kun–alán szövetséget. A kunokhoz követséget küldtek, amelynek tagjai kifejtették, hogy „Ti és mi egy fajtához tartozunk", ezzel szemben az alánok sem nem rokonai a kunoknak, sem nem azonos vallásúak a nomád kunokkal. Emellett felajánlották, hogy megajándékozzák őket, ha az alánokat magukra hagyják. A kunok elfogadták az ajánlatot, így a mongolok előbb az alánokat győzték le, majd a gyanútlan kunokat is. A mongolok a Kaukázus előterében telelve portyáik során eljutottak a Krím félszigetre is, ahol elfoglalták Szudak városát (Ibn al-Aṯīr X, 416–417; Richards 2008, 222–223; *A ta-*

[344] Jaroszlav Vszevolodovics a mongol hódítás után jó kapcsolatban állt a mongolokkal, több alkalommal is megjelent az Arany Horda vezetőjének ordujában. A 13. század második felében a mongolokhoz utazó Plano Carpini leírja, hogy Jaroszlavot Ögödej özvegye mérgezte meg 1246-ban (Györffy 1986, 172; Wyngaert 1929, 121–122; vö. Giessauf 1995, 119–120).

[345] Msztyiszlav Msztyiszlavics – kinek mellékneve kezdetben szerencsés, sikeres *(удатный)*, majd ebből vakmerő *(удалой)* lesz – Halics megszerzése előtt volt tripoljei (Трипілля, Kijevi terület, Ukrajna) fejedelem (1193–1203), toropeckiji, novgorodi fejedelem (1210–1215, 1216–1218), miután átengedte Halicsot András hercegnek (erről l. még a 241. oldalt), torcseszki fejedelemként halt meg 1228-ban.

[346] Mivel a magyarok is érintettek Msztyiszlav Msztyiszlavics halicsi politikájában, erről részletesebben írok a Kunok és magyarok c. fejezetben.

[347] A mongolok kaukázusi hadjárataira l. Allsen 1987–1991, 11–17.

tárjárás..., 58–59).[348] Majd 1223 tavaszán megjelentek a délorosz steppén is. A velük folytatott harcok során Koncsak fia, Jurij és Danyiil Kobjakovics is elesett, Kötönynek és más fejedelmeknek viszont sikerült megmenekülniük (*NPL*, 62, 265).[349]

A kunok az elszenvedett vereség után a rusz fejedelmekhez fordultak segítségért.[350] A *Novgorodi első évkönyv* szerint Kötöny vejétől, a halicsi fejedelemtől, Msztyiszlav Msztyiszlavicstól és a többi fejedelemtől kért segítséget, és ajándékokkal, „lovakkal, tevékkel, bivalyokkal és lányokkal" igyekezett meggyőzni őket, hogy „ma a mi földünket vették el, holnap a tiéteket fogják elvenni". A halicsi fejedelem, Msztyiszlav Msztyiszlavics végül rávette a fejedelmeket, hogy támogassák a kunokat (*NPL*, 62, 265). Basztij, a kunok nagyfejedelme *(великъıи кн̃зь)* (*PSZRL*, II, 741)[351] azonban hiába vette fel a kereszténységet, hiába vonult a kunokkal együtt 18 rusz fejedelem a csatába (Fennell 1983, 67), az összefogás sikertelennek bizonyult, és 1223. május 31-én a Kalka menti csatában vereséget szenvedett a ruszok és kunok szövetsége (*PSZRL*, I, 447; II, 740–745; *NPL*, 63, 267; Berezskov 1963, 106–107, 317–318).

A rusz fejedelmek seregei áprilisban a Dnyeper jobb partján levő Varég-szigethez (Zarub) vonultak, itt csatlakoztak hozzájuk a kunok is, és ide érkeztek a mongol követek, akik kísérletet tettek arra, hogy a ruszokat a kunoktól eltávolítsák (*NPL*, 62, 265). Miután átkeltek a Dnyeperen, az egyik forrás szerint nyolc- (*PSZRL*, II, 743), míg a másik szerint kilencnapnyi (*NPL*, 63, 266) út után érték el a Kalka folyót, amit a Dontól nyugatra az Azovi-tengerbe ömlő Kalmiusszal (Кальміус) vagy annak mellékfolyójával, a Kalcsikkal (Кальчик) azonosítanak (Pletnyova 1975, 299).[352]

A vereség oka a rusz fejedelmek egymás közti vitája, ehhez járult a rusz seregben harcoló brodnyikok árulása, valamint Fennell véleménye szerint a mongoloknak ellenállni képtelen kunok megfutamodása (Fennell 1983, 67; *NPL*, 63, 266). Ezt az utóbbi állítást vizsgálom meg az alábbiakban.

A *Novgorodi első évkönyv* szerint a teljes sereg átkelt a Kalkán (*NPL*, 63, 266), ezzel szemben az *Ipatyij-évkönyv* szerint csak a sereg egy része (*PSZRL*, II, 743), de

[348] Az arab forrás szerzője tatároknak (التتر *al-t.t.r*) nevezi a mongolokat és kipcsakoknak (قفجاق *q.fǧāq*) a kunokat.

[349] A forrásrészlet érdekessége, hogy a mongolok (a forrásban tatárok) eredetét, illetve megjelenését ahhoz hasonlóan magyarázza, mint a *PVL* szerkesztői a kunokét (*PVL*, 98, 235; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 184; *NPL*, 61–62, 264–265). A másik figyelemre méltó része a történetnek, hogy a polovec mellett a kunok önelnevezését, a kumant („...Izmael istentelen fiait, a kumánokat" „безбожныя сыны Измаиловы Куманы") és Kumánföldet („és áthaladtak egész Kumánföldön", „Проидоша... всю страну Куманьску") is használja a krónikás.

[350] A mongolokkal való 1223-as harcról a keleti, kínai és muszlim források mellett három óorosz évkönyvben olvashatunk: a *Lavrentyij-*, *Ipatyij-* és a *Novgorodi első évkönyv*ben. Természetesen más, későbbi források is beszámolnak a csatáról, de azok e három évkönyvre vezethetők vissza. A három évkönyv különböző részletességgel számol be az eseményekről, valójában csak a két utóbbi segít a mongolok 1223-as hadjáratának rekonstruálásában (Fennell 1980, 18–31).

[351] Tatyiscsev (2005, II, 524) szerint Kötöny az, aki felvette a kereszténységet, így kívánta a rusz fejedelmek bizalmát megnyerni.

[352] A folyó meghatározása vitatott, ez az oka annak, hogy a csata pontos helyszínével kapcsolatosan sincs egységes álláspont.

mindenképp a Kalka másik partján került sor a csatára. A két forrás alapján arra következtethetünk, hogy a Kalka folyónál a rusz–kun hadat egy jól felkészült mongol sereg várta, amelynek vezetői tudhattak az ellenfeleik közötti megosztottságról, és támadásba lendültek. A rusz–kun sereg egyik vezérének tekinthető Msztyiszlav Msztyiszlavics, mivel felismerte, hogy a rusz sereg még nem állt készen a harcra, Jarunt és kunjait küldte előbb a mongolok ellen.[353] Majd a druzsinájához vonult, és megparancsolta, hogy amilyen gyorsan csak lehet, készüljenek a csatára. A csernyigovi és kijevi fejedelmek seregei a Kalka másik partján nem értesültek arról, hogy a csata elkezdődött: „Msztyiszlav és a másik Msztyiszlav a táborhelyen voltak, és nem tudtak erről, [mert] Msztyiszlav kettőjüknek nem szólt irigységből, mert nagy ellentét volt közöttük" (*PSZRL*, II, 743).[354]

Visszatérve Jarun csapatára, a novgorodi forrás szerint harc nélkül visszamenekültek a rusz csapatok felé, ami pánikot keltett azok soraiban. A visszavonuló kunok által összezavart ruszok nem tudtak hadrendbe állni, és ebben a helyzetben érte őket a mongolok csapása. A halicsi Msztyiszlav serege kezdetben erősen tartotta magát. Erősítést kaptak a csernyigovi Msztyiszlav seregétől, és így a rusz sereg a támadók első hullámát vissza tudta szorítani. A csatát a mongol erősítés döntötte el, amely Msztyiszlav Msztyiszlavics halics–volhíniai és Msztyiszlav Szvjatoszlavics csernyigovi hadait támadta meg. A rusz sereg nem tudott ellenállni a mongol íjászoknak, és megfutamodtak, kivéve a kijevi fejedelmet, Msztyiszlav Romanovicsot és katonáit, akik látva a történteket, a Kalka mellett egy dombon levő „köves helyre" siettek.[355] A kijevi fejedelem itt egy erődített helyet, gorodot hozott létre, amit három napig védett embereivel. Ekkor a brodnyikok rávették a szabad elvonulás ígéretével, hogy adja meg magát társaival együtt, később azonban átadták őket a mongoloknak, akik a saját előkelőikhez méltó halált szántak nekik, vagyis nem folyhatott vérük: a három rusz fejedelmet (Msztyiszlavot, vejét, Andrejt és a dubrovicki Alekszandrot) deszkák alá helyezték, majd erre ráültek lakomázni (*NPL*, 63, 266; vö. Vernadsky 1951, 238). A novgorodi forrásból azt tudjuk, hogy Jarun kunjai voltak az elővéd. A kunok forrásban említett visszavonulásának két oka is lehet. Egyik szerint az erős mongol lovasság nyomásának nem tudtak ellenállni, ezért bomlott fel Jarun kunjainak hadrendje, és vonultak vissza. A másik az, hogy a kunok visszavonulása a nomádok színlelt megfutamodásával magyarázható, és nem feltétlen a gyávaságuk a magyarázat, amint azt a forrás sugallja. Arra azonban nem számítottak, hogy a háttérben levő rusz hadak még mindig nem

353 Jarun kunjainak elővéd szerepét a *Novgorodi első évkönyv* említi, itt azonban nincs kiemelve az, hogy a halics–volhíniai fejedelem küldte őket (*NPL*, 63, 266). Az *Ipatyij-évkönyv* a rusz Danyiil Romanovicsot emeli ki, de ebben a forrásban a Kalkán való átkelés történetének leírása kétszer szerepel, ami arra utal, hogy a szerkesztőnek több helyről származó információja volt, melyeket nem tudott összeegyeztetni, és nem mellesleg elfogult volt Danyiillal, a későbbi halicsi fejedelemmel és királlyal szemben (Fennell 1980, 24–25).

354 A forrásban említett három Msztyiszlav közül a halics–volhíniai fejedelem, Msztyiszlav Msztyiszlavics volt az, aki nem szólt a másik kettőnek. A másik kettő Msztyiszlav Romanovics kijevi és Msztyiszlav Szvjatoszlavics csernyigovi fejedelem volt (Fennell 1983, 67).

355 Emiatt lokalizálja Kudrjasov a mai Nazarovka településhez közeli Kamennie Mogilihoz (Каменные Могилы, Donyecki terület, Ukrajna) a csatát. L. Kudrjasov 1954, 118–119.

álltak hadrendbe. Noha a szövetségeseknek több mint 150 év állt rendelkezésükre egymás harcmodorának megismerésére, a hadvezérek egymás közi vitája miatt a rusz seregek nem voltak kellőképpen felkészülve a csatára. Ennek következtében, úgy vélem, hogy a rusz fejedelmek közötti már említett megosztottság mellett leginkább a rusz seregek általános felkészületlensége,[356] a csatában részt vevő kontingensek kellőképpen össze nem hangolt taktikája miatt szenvedtek a szövetségesek vereséget.

Még egy szempont figyelemre méltó az események kapcsán: a forrásokból a kunokkal szembeni rosszindulat olvasható ki. Természetesen a megelőző 169 évben a kunok sok gondot okoztak a Rusznak, de jelen esetben nem ők voltak az ellenség. Ezzel szemben feltűnő, hogy a források milyen keveset foglalkoznak a mongolokkal. Nyoma sincs mongolellenességnek, az átkozott vagy az istentelen szavak a kunok és brodnyikok jelzője. Ugyan az *Ipatyij-* és a *Novgorodi évkönyvek* retorikai bevezetőjükben foglalkoznak az újonnan megjelent néppel, és idézik a Patarai Methodiosznak (valójában Pszeudo-Methodiosz) tulajdonított *Kinyilatkoztatás*t: „Mert Methodiosz így mondta: az idők végén megjelennek azok a népek, akiket Gideon elüldözött, és meghódítják a földet az Eufrátesztől és a Tigristől keletre a Pontuszi-tengerig Etiópia kivételével" (*NPL,* 61, 264). Ehhez hasonló frázist már a *PVL* krónikása is alkalmazott a kunok kapcsán az 1096-os év alatt.[357] Jelen esetben azonban sokkal inkább az volt a krónikás célja, hogy a kunok istentelenségét igazolja, semmint a rusz fejedelmeket az új veszélyre figyelmeztesse.

A kunokkal szembeni rosszindulat a hadjárat leírása során több történetben is tetten érhető. A mongolok a kunok és alánok szövetségéhez[358] hasonlóan a rusz–kunt is szerették volna megosztani. Ezért két követséget is küldtek a ruszokhoz. Az első tagjai az óorosz forrás szerint a következő üzenetet adták át: „Azt hallottuk, hogy ellenünk vonultok a polovecekre hallgatva. Mi azonban nem támadtunk földetekre és falvaitokra, sőt ellenetek sem vonultunk, ellenben szolgáink és lovászaink, a pogány polovecek ellen jöttünk az Isten megbízásából. Kössetek velünk békét. Amennyiben a polovecek hozzátok menekültek, űzzétek el őket megtartva javaikat magatoknak. Azt hallottuk, hogy sok gonoszságot műveltek veletek, és ez okból harcolunk ellenük" (*NPL,* 62, 265). Mivel a rusz fejedelmek a követeket megölték, újabb küldöttség érkezett, amelynek üzenete a következő: „Hallgattatok a polovecekre és megöltétek a követeinket, és ellenünk vonultok. Csak vonuljatok, de mi nem támadtunk rátok. Isten fog ítélni felettetek" (*NPL,* 62, 265). Nem lehetetlen, hogy a mongolok valóban nem akartak ekkor a Rusz fejedelmeivel harcba bocsátkozni, de a követek szá-

[356] Az óorosz források alapján a ruszoknak nem voltak információik a mongolok délorosz steppei hadjáratáról, csak Kötönytől értesültek róla. Egyébként a vereség után sem tulajdonítottak a mongoloknak nagyobb jelentőséget. Ahogy a megjelenésükkor megjegyezték, hogy a kunok bűnei miatt jöttek, az 1223-as hadjárat végéről a krónikás annyit ír: „Visszafordultak a Dnyepertől, és mi nem tudjuk honnan jöttek és hova mentek. Isten tudja, honnan jöttek ellenünk vétkeink miatt" (*NPL,* 63, 268).

[357] „Ezek ugyanis a kelet és észak közötti etrívi pusztából jöttek elő, nevezetesen 4 törzsük: a torkmenek, a besenyők, a torkok és a polovecek. Metód tanúsítja, hogy 8 törzsük elmenekült, amikor Gedeon (Gideon) gyilkolta őket" (*PVL,* 98, 236; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 184).

[358] Erre l. Allsen 1987–1991, 5–40.

jába adott szavak a Rusz krónikásaira jellemző gondolkodásmódot tükrözik (a Ruszt érő katasztrófák az isteni büntetés jelei; a pogány támadók isten csapásai). A novgorodi forrás még egy érdekes történetet mesél el. Valahol a Dnyeper és a Kalka között Msztyiszlav Msztyiszlavics legyőzött egy kisebb mongol egységet, amelynek feltehetően a rusz–kun sereg mozgásának megfigyelése volt a feladata. A mongolok, hogy vezetőjük, Gemjabeg *(ГемябЂг)* életét megmentsék, a történet szerint egy kurgánban „élve elásták", de a kunok megtalálták és megölték (*NPL,* 63, 266).[359] A történet lehet, hogy a kunok gonoszságát hivatott igazolni, természetesen emellett lehet valóságmagva is, ismeretes ugyanis, hogy a nomádoknál milyen következménye volt annak, ha az elhunyt ősök sírjait háborgatták.[360]

A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik, hogy a mongol támadás a Rusz számára viszonylag kis megrázkódtatást okozott, annak ellenére, hogy komoly veszteségek érték. Kijev, Csernyigov, Halics–Volhínia, Szmolenszk és feltehetően Vlagyimir és Rosztov is részt vett a hadjáratban, de az északi fejedelemségek, így Szuzdal, Novgorod és Pszkov teljesen érintetlen maradt, és még a déli fejedelemségek közötti hatalmi egyensúly sem változott. A Rusz szempontjából ez egy olyan újabb steppei invázió volt, amelynek végeredménye a kunok semlegesítése lett (Fennell 1983, 68).

A kunok számára azonban katasztrofális hatással lehetett a mongolok első európai hadjárata. Egyrészt ők több alkalommal is vereséget szenvedtek a mongoloktól, nemcsak a Kalka mentén, hanem előbb a Kaukázus északi előterében, miután az alán szövetségeseiktől elszakadtak, aztán a Krím félszigeten. Ráadásul a területeiken maradtak a mongolok, azaz ott teleltek a legyőzőik. A mongolokkal való harcok során még Jurij Koncsakovics, „a kunok között a legnagyobb" is elesett. Ez pedig végét jelentette annak a folyamatnak, ami a 12. század második felében Jurij apjával, Koncsakkal elkezdődött. Azaz a mongol támadások következtében szétzilálódott kun elit nem tudta befejezni a központosított, egy fő vezetése alatt álló hatalom kialakításának folyamát. Másrészt a támadások és a vereségek következtében a Rusz – a források alapján – többé már nem számolt a kunokkal mint déli és délkeleti határain levő, számára veszélyes erővel. Kötöny még részt vett a Nyugati-Rusz hadjárataiban 1225 és 1233 között, előbb vejét, Msztyiszlav Msztyiszlavicsot, majd Danyiil Romanovicsot támogatva. Mint fentebb már említettem, 1235-ben az Olgovicsok is

359 „а прокъ ихъ въбЂже съ воеводою своимь ГемябЂгомь въ курганъ Половьчьскыи, и ту имъ не бы мочи, и погрЂбоша воеводу своего Гемябега жива въ земли, хотяще животъ его ублюсти" (*NPL,* 63, 266).

360 Elég, ha arra gondolunk, hogy a szkíta király mit válaszolt Dareiosznak, mikor az gyávasággal vádolta, mert nem akarta vállalni a szemtől szembe harcot: „ha mindenáron gyorsan akarod eldönteni a dolgot, hát itt vannak szkütha őseink sírjai. Rajta, indulj el, keresd meg, és próbáld csak feldúlni őket, majd meglátod harcolunk-e sírjainkért ellenetek vagy sem!" (Hérodotosz IV, 127). Hasonlóról számol be a mongolok kapcsán Plano Carpini is: „Ezeket a temetőket senki sem meri megközelíteni az ügyeletükre rendelt őrökön kívül. Ha valaki odamegy, elfogják, kifosztják, megverik, és jól elbánnak vele. Így mikor mi mit sem tudva beléptünk a Magyarországon meghaltak temetőjének területére, ránk rontottak, és meg akartak nyilazni. De mivel követek voltunk, és nem ismertük az ország szokását, szabadon engedtek" (Györffy 1986, 107; Wyngaert 1929, 44).

kun segítséggel támadtak Kijev ellen. Mire azonban elkezdődik a mongolok nagy nyugati hadjárata 1236-ban, a kunok korábbi hatalmi jelentősége a délorosz steppén már bizonyos mértékben csökkent.

Figyelemre méltó, hogy sem a kunok, sem a Rusz nem voltak tudatában a keletről érkező fenyegetésnek, vagy nem tulajdonítottak neki jelentőséget. Ezt az tanúsítja, hogy a mongolok nagy kelet-európai hadjáratának első évében, 1236 tavaszán még a csernyigovi Mihail kérésére Izjaszlav Vlagyimirovics ismét hadba hívja a kunokat Danyiil Romanovics ellen. A kunok meg is jelentek, végül azonban nemcsak magára hagyták a csernyigovi fejedelmet, hanem portyázni is kezdtek a területen, ami Mihailt arra kényszerítette, hogy hagyja abba a hadjáratot.[361]

1227-ben meghalt a Mongol Birodalom alapítója, Dzsingisz kán – és ugyan már Dzsocsi sem élt, akinek kijelölt részulusza (az Irtistől nyugatra levő steppe, a kunok területe) még nem volt meghódítva –, de az 1229-ben megválasztott fia, Ögödej folytatta apja terjeszkedő politikáját (Vásáry 1986, 50–61). A *Lavrentyij-évkönyv* szerint a 6737. (1229) évben: „Ugyanebben az évben a szaksziniek és a polovecek [a Volga] alsó folyásától a bolgárokhoz futottak a tatárok elől. És a bolgár őrségek futottak a tatároktól megverve annak a folyónak a közelében, melynek neve Jaik [Urál]" (*PSZRL*, I, 453). Az Ögödej beiktatása (1229) utáni, Volga-vidék elleni támadásról Dzsuvajní is beszámol: „A Kipcsak, Szakszin és Bulgar földjére elküldte [Ögödej kán] Köketejt és Szübetej bahadurt egy hasonló [30 ezer fős] sereggel" (Boyle 1958, 190).[362] A források alapján a hadjárat Szakszin városa, a kunok és a volgai bolgárok ellen irányult, tehát nem érintette az egész délorosz steppét, a nyugati, a Dnyeper és Duna közti részekre egyáltalán nem terjedt ki. A mongolok célja talán az lehetett, hogy az érintett terület népeinek hadi potenciálját feltérképezzék a későbbi, 1236-os nagy nyugati hadjáratuk előtt.[363]

1235-ben Ögödej nagykán kuriltájt hívott össze, ahol a rokonok és vezérek összegyűltek, és egy hónapnyi mulatozás után hozzáláttak az államügyek elrendezéséhez, melynek során elhatározásra jutottak: „Mivel egyes távoli területeket még nem hódítottak meg, míg másokban lázadások voltak, annak érdekében, hogy ezeket a gondokat megoldják, úgy volt, hogy egy-egy rokonát küldi minden irányba, míg maga a Kipcsak-steppe ellen vonul" (Boyle 1971, 54; Thackston 1999, 324). Végül Ögödejt lebeszélték arról, hogy személyesen vegyen részt a hadjáratban, de döntöttek arról, hogy Batu, Möngke, Güjük és más hercegek vezetésével nagy sereget küldenek „a kipcsak, a rusz, bular, magyar, basgurd, ász, Szudak területek meghódítására" (Boyle 1971, 55; Thackston 1999, 324; vö. Ligeti 1962, 130; 132; Ligeti 1971, 270.§, 274.§). A Kelet-Európa meghódítására indított nagy mongol hadjárat a volgai bolgárok elleni támadással kezdődött 1236 őszén. A *Lavrentyij-évkönyv* szerint: „Ugyanazon

[361] „a polovcik azonban megérkezvén a halicsi földre, nem akarták Dánielt támadni" (*PSZRL*, II, 776; Hodinka 1916, 395).

[362] A Dzsuvajní munkáját felhasználó Rasíd ad-Dín szó szerint megismétli a fenti információt (Thackston 1999, 313; Boyle 1971, 33). Zimonyi (1985, 201–202) ezt a leírást az 1223-as eseményekhez kapcsolta.

[363] A mongoloknak a Volga vidékére vezetett hadjárataira l. Balogh 2001, 7–19.

(1236) az őszön érkeztek keleti országból a bolgárok földjére az istentelen tatárok, és elfoglalták a dicső bolgár Nagy Várost, és fegyverrel az öregektől a fiatalokig és a legkisebb csecsemőig mindenkit levágtak, és a javak sokaságát elvitték, a városukat pedig felégették, és egész földjüket leigázták" (*PSZRL,* I, 460). A volgai bolgárok legyőzését követően a Rusz városainak meghódítása az évkönyveknek köszönhetően jól ismert. A kunok mongolokkal való harcáról azonban nincs sok forrásunk, csak a keleti kútfők, de ezek is éppen csak utalnak arra, hogy a többi kelet-európai néphez hasonlóan ők is küzdöttek a hódítókkal. Rasíd ad-Dín számol be arról,[364] hogy 1236–1237 telén a Möngke és testvére, Büdzsek vezette balszárny legyőzte a kipcsakok Ölberli (Boyle-nál és Thackstonnál Ülirlik) törzséből származó Bacsmant.[365] A „kardtól megmenekülő" Bacsman kunjaihoz[366] egyre többen csatlakoztak, köztük a jász Kacsir Ögöle (Kacsir Ukula) törzse. Annak ellenére, hogy minden oldalról szorongatták őket, sikeresen csúsztak ki az üldözőik kezéből. Hírük napról napra növekedett, de mivel nem volt állandó szállásuk, a Volga menti erdőkben rejtőzködőket a mongolok nem tudták elfogni. Möngke ezért elrendelte, hogy építsenek 200 hajót, és mindegyiken álljon 100 fegyveres mongol. Möngke maga pedig testvérével, Büdzsekkel a folyó két oldalán indult hajtóvadászatra. A Volga mentén az egyik erdőben friss trágyát és más sietősen elhagyott nomád táborra utaló nyomokat találtak, valamint egy idős asszonyt is, akitől megtudták, hogy Bacsman átkelt embereivel az egyik szigetre. Mivel nem álltak rendelkezésükre hajók, nem tudtak a Volgán átkelni, azonban hirtelen erős szél támadt, ami a vizet felkavarva láthatóvá tette a folyó medrét, Möngke pedig parancsot adott a seregének az átkelésre. A szigeten Bacsman embereinek egy részét elpusztították, mások vízbe fúltak, a gyerekeket és nőket fogságba hajtották, majd visszatértek a partra. Magát a vezért élve fogták el ugyan, de később kivégezték a jász társával együtt. Ezután Möngke ott töltötte a nyarat a Volga vidékén (Boyle 1971, 58–59; Thackston 1999, 326). Nem teljesen világos, hogyan is „nyílhatott ketté" a Volga, és hogyan is juthattak át a szigetre Bacsman üldözői. Talán a sziget valahol a folyó deltájában volt – ezt igazolhatja a kínai forrás is, amely a Kaszpi-tenger vidékére helyezi a történteket (Pelliot 1920, 166) –, ahol talán a csapadékban szegény év miatt alacsonyabb volt a vízszint.

Bacsman mellett minden bizonnyal más kun vezérek és csoportok is felvették a harcot a mongolokkal, erre utal legalábbis, hogy a perzsa szerző szerint 1238-ban „Siban, Böcsök és Büri a Krím ellen indult, és a kipcsak nép közül Tabkarát (Tatqara) meghódították. Berke a kipcsakok ellen ment, és elfogta Ardzsumalt (Arjumaq), Kuraumaszt (Quranmas), és Kirant (Qïran), a Makruti (Mekrüti) vezetőit" (Boyle

364 Szinte szó szerint megegyező történet olvasható Dzsuvajnínál (Boyle 1958, 553–554), tőle másolhatta Rasíd ad-Dín a vonatkozó részeket. A kínai források szerint, a „kipcsak főnök, Pa-tch'e-man" (pinyin Bachiman, azaz Bacsman) 1237-ben a Kaszpi-tenger vidékén került a mongolok fogságába (Pelliot 1920, 166).

365 Ebből az Ölberli törzsből származott Bajbarsz (1260–1277) egyiptomi szultán is a mameluk kori források szerint (Korobeinikov 2008, 382, 405).

366 Dzsuvajní fordításában egy csapat kipcsak harcos olvasható (Boyle 1958, 553), míg a Rasíd ad-Dínében egy csapat útonálló, rabló (Boyle 1971, 58; Thackston 1998, 326).

1971, 60; Thackston 1999, 327).[367] Van olyan hipotézis, amely szerint annak érdekében, hogy véget vessenek a steppéről érkező ellenállásnak, ami megakadályozta volna a mongol uralom kiépítését, az új hódítók a kun vezetőréteg módszeres és tudatos megsemmisítésére törekedtek. Ez a módszer a nomádoknál jól ismert. Letörtek minden ellenállást, így egyes előkelők úgy döntöttek, hogy családjukkal, népükkel együtt a szomszédos uralkodók fennhatóságát elfogadva elköltöznek a steppéről (Pletnyova 1990, 179–180).[368] Sokan menekültek a steppétől távolabbi, rusz fennhatóság alatt álló területekre (Fjodorov-Davidov 1966, 228), a korábban említett Kötöny a Magyar Királyságban, megint mások a Balkán-félszigeten kerestek menedéket.

A kunok délorosz steppei hatalmának megszűnése nem jelentette egyúttal a nép eltűnését is. Régészeti és írott források tanúsítják, hogy kunok sokasága maradt helyben, azaz nem költözött el a délorosz steppéről, hanem alkalmazkodott az új rendszerhez. A mongol hódítók hadjárataik során feltehetően nagy tömegben ejtették őket fogságba, ugyanis a keleti piacokat elözönlötték a mongolok hadifogoly rabszolgái, akiknek nagy többsége kun volt. Ugyanakkor számos kun állt a mongolok szolgálatába harcosként akár önszántából, akár – mint az a nomádoknál ismert – mint egy alávetett, meghódított nép tagja, akinek kötelessége részt venni a hódítói, azaz a mongolok harcaiban.[369]

Figyelemre méltó, hogy a kunok ezt követően is részt vettek a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban. Így 1245. augusztus 17-én ekkor még halicsi fejedelem Danyiil Romanovics kunok segítségével győzte le a magyar sereg által támogatott Rosztyiszlav Mihajlovicsot (*PSZRL*, II, 800–805; Hodinka 1916, 418–431).[370]

A helyben maradt kunoknak talán a gazdagabb legelőket át kellett engedniük mongol uraiknak, de övék a legnagyobb mongoloknak adózó lakosság a steppén. Jellemző, hogy a területen a lingua franca a kipcsak török nyelv maradt, amit a 14. századi *Codex Cumanicus* is igazol. A mameluk kori történetíró, al-Umarí szerint a hódító mongolok (a forrásban tatárok) előbb alávetették a kunokat (kipcsakokat), majd házasodni kezdtek velük. Így mindannyian olyanok lettek, mint a kunok, mivel egy faj (جنس ǧins) lettek a házasságok révén, és mert arra a földre, vagyis a kunok területére telepedtek (Lech 1968, 141). A vékony mongol hódító réteg a 13. század végére beolvadt a délorosz steppén élő török nyelvű népcsoportokba.

367 A zárójelben levő nevek Boyle olvasatai. A forrásban szereplő مكروتي [mkrwtī] olvasata lehet Mekrüti, Mekrüte, Mekürti, Mekürte vagy Bekrüti, Bekrüte, Bekürti, Bekürte. A törzs vagy a nemzetség a Krím félsziget és az Észak-Kaukázus közötti területre lokalizálható (Golden 1995–1997, 116). A név – sajnos – más forrásban nem fordul elő.

368 Régebb úgy vélték, hogy a katonai és az előkelő réteg pusztulását a kőszobrok eltűnése is igazolja a 13. század második felében. Már nem volt, aki állítsa őket, nem volt, kinek a tiszteletére és emlékére állítani a szentélyeket, és ezért tűntek el (Pletnyova 1990, 179–180). A legújabb kutatások szerint nem a mongol hódítás vetett véget a kőszobrok állításának, hanem az iszlám elterjedése, tehát a 14. század elejére szűnik meg ez a jellegzetes kun hagyomány. L. Fodor 2009, 49–66.

369 Arra, hogy a meghódított népeknek milyen kötelességei voltak a mongolokkal szemben l. Allsen 1987, 114.

370 A forrásban 1249 alatt olvasható részletesen a csata leírása, azonban a kutatók jelentős része 1245-re datálja az eseményeket (Font 2005, 246–249).

III. A kunok és a Balkán-félsziget a 11. század második felétől 1241-ig

Az 1054–55-ben a Volgától nyugatra megjelenő kunok (*PVL,* 70, 208; *PSZRL,* I, 162; II, 151; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 143) kelet-európai térhódítása az írott kútfőknek és régészeti leleteknek köszönhetően nyomon követhető. A délorosz steppe elfoglalása után hamarosan feltűntek a Kárpátok keleti szomszédságában is, de a steppe nyugati végeit jelentő Moldvába és Havasalföldre – ahol a terület korábbi urai, a besenyők és úzok töredékei húzódtak meg – forrásaink tanúsága szerint egy ideig még nem költöztek kun csoportok, bár a 11. század végétől ellenőrzésük alatt tarthatták a területet és az ott élő besenyő, úz néptöredékeket.

A kor egyik legjelentősebb hatalma – a Makedón-dinasztia (867–1056) kihalása után épp egy válságos periódusban levő – Bizánci Birodalom is hamarosan szembesült az újonnan megjelent török nyelvű nomád néppel. Ebben a fejezetben a Balkán-félsziget és a kunok kapcsolatáról lesz szó az 1070-es évektől a tatárjárásig (1241). A fejezet két részre osztható, a határvonal pedig a birodalomban bekövetkező dinasztiaváltás (1185).

Az első nagyobb rész tárgya a kunok és a Bizánci Birodalom közötti kapcsolatok a Komnénosz-dinasztia uralmának (1185) végéig. Előbb azt vizsgálom, hogy a kunok milyen körülmények között jelentek meg a 11. század utolsó harmadában a Balkán-félszigeten, majd az 1080-as években a Bizánci Birodalom ellen vezetett portyáik után az 1091-es hadjáratukat ismertetem. Kitérek arra, hogy 1091 tavaszán kinek a hívására érkezhettek a Bizánci Birodalom területére, és milyen szerepük volt a birodalom szempontjából rendkívüli jelentőségű lebunioni csatában. A kunok számára kudarccal végződő 1094-es hadjáratot követően arra a kérdésre keresek választ, hogy I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) bizánci császár uralkodása alatt harcoltak-e kunok a bizánci hadseregben. A kunok és a Bizánci Birodalom a 12. században című részben előbb arról az 1114-es kun hadjáratról lesz szó, amely az utolsó volt I. Alexiosz Komnénosz uralkodása idején, ezt követően pedig az I. Manuél Komnénosz uralkodása (1143–1180) alatti bizánci–kun kapcsolatok bemutatására térek ki.

A második részben a kunok 1185 és 1241 közötti Balkán-félszigeti jelentőségéről lesz szó. Előbb a bolgárok és vlachok Bizánc-ellenes megmozdulásában, majd a II. Bolgár Cárság hatalmának konszolidálásában betöltött szerepüket mutatom be,

végül pedig a Latin Császársággal való korabeli kapcsolatukat tárgyalom. A kunokkal kapcsolatba kerülő Balkán-félszigeti népcsoportok és hatalmak, így a bolgárok–vlachok, a Bizánci Birodalom, a II. Bolgár Cárság és a Latin Császárság történetét általában csak olyan szinten érintem, amennyire szükséges az események megértéséhez.

A Bizánci Birodalom és a kunok a 11. században

A kunok első megjelenése a Bizánci Birodalomban (1078)

A bizánci Attaleiatész *Historiájá*ból[371] ismert, hogy a birodalom ellen először 1078-ban támadtak, amikor a Bizánc élén álló III. Niképhorosz Botaneiatész császár (1078–1081) uralkodásának első évében épp egy trónkövetelő, Niképhorosz Baszilakiosz elleni harccal volt elfoglalva. A császár hadvezére, Alexiosz Komnénosz – miután későbbi vejének, Anna Komnéné férjének azonos nevű apjával (vagy nagyapjával?), Niképhorosz Brüenniosz ellencsászárral leszámolt[372] –, Niképhorosz Baszilakiosz dürrakhioni (ma Durrës, Albánia) vezért is legyőzte az uralkodó megbízásából.[373] Ebben az időben, mialatt a Baszilakiosz vezette lázadás leverésével voltak elfoglalva Thesszalonikében a bizánci seregek, a parisztrioni[374] besenyők kihasználva

[371] A kis-ázsiai Attaleia városában született szerző Konstantinápolyban IV. Rómanosz Diogenész, VII. Mikhaél Dukasz és Niképhorosz Botaneiatész császárok idejében magas rangú hivatalnok volt. Az 1079/1080-ban írt, Niképhorosz Botaneiatésznak ajánlott munkája, az elsősorban saját élményein alapuló *'Ιστορία*, az 1034 és 1079 közötti eseményeket foglalja magában (*ByzTurc.*, I, 427–429; Moravcsik 1988, 93). Ebben a bizánci forrásban jelenik meg először (*ByzTurc.*, II, 167) a kunok neve *Κομάνων* (plur. gen.) alakban (Attaleiatész 301; Kaldellis–Krallis 2012, 548–549). Szerepel az információ Jóannész Szkülitzész folytatásában is (Skylitzés Continuatus 741), e mű azonban nem más, mint Attaleiatész munkájának kivonata, illetve parafrázisa (Moravcsik 1988, 95).

[372] III. Niképhorosz Botaneiatésszal csaknem egy időben határozta el a bizánci trón megszerzését a katonai arisztokrácia egyik jeles tagja, Niképhorosz Brüenniosz. VII. Mikhaél Dukasz lemondatása után azonban Botaneiatészt választották császárrá. Az új uralkodó a trónkövetelő idősebb Brüenniosz ellen a fiatal hadvezért, Alexiosz Komnénoszt küldte (Ostrogorsky 2003, 304–305). Ebben a csatában Niképhorosz Brüenniosz besenyőket is felsorakoztatott az ekkor még a szkholák megasz domesztikoszának pozícióját betöltő Alexiosz Komnénosz seregével szemben. Ez utóbbi végül legyőzte Brüenniosztot, Konstantinápolyba küldte, ahol megvakították (*Al.*, I. v. 2–3, 6. 9; Sewter 1982, 41–42; Reinsch 1996, 36–38).

[373] Az illusztris bizánci családból származó Baszilakiosz vagy Baszilakész – aki Brüenniosz után Dürrakhion duxa lett – szintén meg akarta szerezni a bizánci trónt (Skoulatos 1980, 35–39). A császár ellene is Alexiosz Komnénoszt küldte. Ebben a csatában aratta harmadik nagy győzelmét Alexiosz, mielőtt császár lett. Katonai sikereiért kapta a szebasztosz címet (*Al.*, I. vii. 1–ix. 5, Sewter 1982, 46–54; Reinsch 1996, 42–49). A címre l. Kazhdan, A., Sebastos, in *ODB*, 1862–1863.

[374] Az I. Bolgár Cárság megszűnése (1018) lehetővé tette, hogy II. Baszileiosz bizánci császár (976–1025) az Al-Duna vidékét megszervezze és beillessze a birodalomba. Parisztrion, Parisztrión vagy Paradunavon thema *(Παρίστριον, Παριστριων, Παραδουναβον)* külön területi-adminisztratív egységet képezett, amelynek Drisztra (ma Силистра, Bulgária) volt a

a birodalomban uralkodó zavaros helyzetet, kun segítséggel Adrianopoliszra (ma Edirne, Törökország) támadtak. A bizánci sereg azonban hamarosan megjelent, így a besenyő-kun sereg elmenekült (Attaleiatész 300–301; Kaldellis–Krallis 2012, 548–549; Skylitzés Continuatus 741).[375]

Szkülitzész folytatója[376] szerint ugyanebben az időben León Diabaténosz,[377] Meszémbria (Несебър, Bulgária) kormányzója is kereste a kapcsolatot a besenyőkkel és kunokkal, ez azonban nem járt azzal, hogy a kunok – ennek következtében – behatoltak volna a birodalom területére (Skylitzés Continuatus 743; Gyóni 1942, 67). Legalábbis a forrás egyetlen mondatnyi utalásából nem lehet erre következtetni (Skylitzés Continuatus 743).

1078-ban a III. Niképhorosz Botaneiatész vezette birodalom a korábbi Bolgár Cárság területén egy másik problémával is szembe kellett néznen. Ebben az évben egy bizonyos paulikánus, Lekasz, aki egy besenyő nőt vett feleségül, a Szredetsz (ma Szófia) és Niszosz (ma Niš, Szerbia) városának környékén élőket a bizánci hatalom elleni lázadásra biztatta. Csatlakozott ehhez a megmozduláshoz a meszémbriai Dobromir (Dobromérosz) vezette elégedetlenkedők egy csoportja is. Több kutató is úgy véli, hogy ebben a paulikánus és bogumil lázadásban a besenyők mellett a kunok is részt vettek (Vasziljevszkij 1908, 43; Jireček 1876, 208–209; Jirecsek 1978, 243; Obolensky 2004, 189–190). Noha a forrásaink csak a besenyőket említik a történtekkel kapcsolatban, valóban nem lehet kizárni, hogy a besenyőkkel együtt szövetséges kunok is harcoltak a bizánciak ellen. Ugyanakkor az sem lehetetlen, hogy az előbb említett León Diabaténosz, akit a konstantinápolyi udvar azért küldött Meszémbriába, hogy a lázadókkal egyezkedjen, épp ez utóbbiak elleni szövetség érdekében akarta felvenni a kapcsolatot a kunokkal.

A kunok és a Bizánci Birodalom kapcsolatára a 11–12. század fordulóján a legjobb forrásunk az *Alexiasz*. Ennek szerzője Anna Komnéné,[378] aki apja, I. Alexiosz Komnénosz halála után kénytelen volt kolostorba vonulni. Itt írta meg munkáját 1148 körül, amely a bizánci történeti irodalom remekműve. Ebben apja tetteit meséli

központja. A thema határai a Balkán-hegység, a Duna a Vidinnel szemben levő szakasztól a torkolatvidékéig és a Fekete-tenger (Mărculeţ 2005, 124). Parisztrion történetéről l. még Bănescu 1933; 1944; 1946.

375 A besenyőkkel együtt harcoló kunok megjelenését Baszilakiosz segítségkérésének tulajdonítja Vasziljevszkij (1908, 37) és az ő nyomán Raszovszkij (1940, 105).

376 Nem Jóannész Szkülitzész írta, hanem az ő művének folytatása, azaz 1057-től 1079-ig terjedő időszakot tárgyaló munka, amely egyébként Mikhaél Attaleiatész munkájának parafrázisa (*ByzTurc.*, I, 340).

377 Az örmény származású León fényes karriert futott be a Bizánci Birodalomban (URL6).

378 Anna Komnéné (1083–1153) a Bizánci Birodalom hatalmát helyreállító Komnénosz-dinasztia alapítójának, a császár I. Alexiosz Komnénosznak (1081–1118) és feleségének, Eiréné Dukainának nyolc gyermeke közül az elsőszülött volt. Ennek következtében öccse, a későbbi II. Jóannész Komnénosz (1118–1143) 1087-es születéséig, illetve az 1092-es trónörökösi jogok ráruházásáig Anna, illetve jegyese volt a bizánci trón várományosa. Annát ugyanis a Dukasz-családdal kötött egyezmény következtében a korábbi császár, VII. Mikhaél Dukasz (1071–1078) és Alániai Mária fiával, Kónsztantinosszal jegyezték el. Kónsztantinosz korai halála után Anna jegyese, majd férje Niképhorosz Brüenniosz lett, és az édesanyja által is támo-

el, saját bevallása szerint az ókori klasszikus szerzők, elsősorban Thuküdidész stílusában. A kitűnő nevelésben részesült császárlány közvetlenül hozzájuthatott fontos korabeli iratokhoz. Saját élményei, az apja és annak kortársai elbeszélései mellett fő forrásai hadi jelentések és parancsok, követek beszámolói és hivatalos levelek. Howard-Johnston azonban feltételezi, hogy Anna férje, Niképhorosz Brüenniosz (1062–1137) halála után a férj által összegyűjtött és torzóban maradt munkáját egészítette ki, és egységesítette annak stílusát. Ezt talán az bizonyítja a legjobban, hogy az *Alexiasz* nagy része hadi eseményekkel foglalkozik, és a munka alapstruktúráját a háborúk leírásai képezik. Anna sokszor meglepően tájékozottnak bizonyul a hadvezéreket és az adott harcban követett stratégiát illetően. Néha olyan hadi mozzanatok leírásai szerepelnek nála, amelyek saját tapasztalatot, autópsziát igényelnek. Ismerve azonban Anna érdeklődését, amely elsősorban az irodalom és filozófia felé irányult, valamint a háborúban és csatában való járatlanságát, Howard-Johnston összehasonlította az *Alexiaszt* és Niképhorosz Brüenniosz munkáját – amelyet anyósa, Eiriné Dukaina kérésére kezdett el írni –, és úgy gondolja, hogy az *Alexiasz* fő részét a Brüenniosz által egybegyűjtött és megírt anyag képezi, amit Anna saját élményeivel kiegészített, stílusában egységesített, és összeszerkesztett (Howard-Johnston 1996, 260–302). A korszakra az egyik legkitűnőbb forrás, a tizenöt könyvből álló munka végső formájában – még ha Howard-Johnstonnak részben igaza is van – mégiscsak Anna Komnéné munkájának tekinthető. Az *Alexiasz* mellett a korszak egyes eseményeire a már említett Attaleiatész, Szkülitzész folytatója (Skylitzés Continuatus) és Zónarasz munkái is tartalmaznak információkat.

A Bizánci Birodalom és a kunok 1083-ban

Az I. Bolgár Cárság meghódítása (1018) után a korábban a bolgár területeket érintő támadásokkal a Bizánci Birodalomnak kellett szembenéznie. Ráadásul ezeket a Dunától északra élő nomád portyázókat az új hatalommal ellenséges helyi lakosság is támogatta. Gyakran a birodalom bolgár lakói maguk hívták segítségként a 11. század folyamán az Al-Duna vidékén élő nomádokat.

Miután az 1040-es években a birodalom területére nagy tömegben beköltöző besenyők a birodalom integritását fenyegették, az 1060-as években az úzok is megjelentek az Al-Dunánál. Ez utóbbi népcsoport a forrásaink tanúsága szerint nem okozott olyan komoly gondokat a Bizánci Birodalomnak, mint a besenyők. Korábban volt már szó arról, hogy a parisztrioni themában élő besenyők is kértek segítséget a steppe új uraitól, a kunoktól. A szakirodalom szerint a kunok a 11. század folyamán az 1078-as első megjelenésük után még négy alkalommal, 1087-ben kétszer is, 1091-ben és 1094-ben jelentek meg a Dunától délre, a birodalom területén. Alábbiakban egy olyan, Bizánci Birodalom elleni kun támadásról beszélek, amely

---

gatott császárlány az ő számára kívánta megszerezni a bizánci trónt. Apja halála után (1118) megpróbálta öccsét trónjától megfosztani, majd miután férje nem támogatta egy idő után a testvére elleni összeesküvésben, kolostorba vonult, ahol megírta apja, I. Alexiosz Komnénosz történetét, az *Alexiaszt*.

alig ismert a kunkutatásban. A jól ismert elbeszélő bizánci kútfők ugyanis nem tesznek említést a kunoknak erről a portyájáról. Pedig van egy forrásunk, ami alapján állíthatjuk, hogy az 1078-as közös kun–besenyő katonai akció és a szövetséges viszony megromlásával járó 1087-es események között még egy alkalommal hadakoztak kunok a Bizánci Birodalom területén. Az ekkor történtekre röviden utaló mű – a petritzoszi kolostor tüpikonja – ugyan jól ismert forrása a bizantinológiának (*ByzTurc.*, I, 551–552), kun aspektusból azonban elkerülte a kutatás figyelmét.[379] A tüpikonban említett besenyő és kun támadásra az örmény–bizánci kapcsolatok kutatója, Arutjunova-Fidanjan hívja fel a figyelmet (Arutjunova 1972, 115–119). A forrás egy, a mai Bulgária területén található 11. században alapított kolostornak, a petritzoszinak a tüpikonja. A Plovdivtól mintegy 30-40 kilométerre délkeletre, a Rodope hegységben levő Petritzoszban (ma Бачково, Bulgária) Gregoriosz Pakurianosz, Nyugat megasz domesztikosza[380] grúz kolostort alapított a Szent Szűz tiszteletére. Az

[379] A magyar szakirodalomban Kossányi Béla tesz említést arról, hogy az 1078-as besenyőkkel közös Bizánci Birodalom elleni hadjárat után a kun támadások következő hulláma 1083-tól vette kezdetét (Kossányi 1924, 526–527). Felvetése azonban hivatkozás nélküli, így nem tudni, hogy a kolostor tüpikona, vagy valamely korábbi, azt ismerő szakirodalmi adatra támaszkodott.

[380] Gregoriosz Pakurianosz életével kapcsolatosan három forrásunk van, az egyik maga a tüpikon, amelyben apró, elszórt utalások olvashatók a jelentős katonai pályát befutott kaukázusi származású kolostoralapítóról. Emellett még egy bizánci és egy örmény forrásból tudunk meg tényeket Pakurianoszról. Ez utóbbi forrás szerzője, Edesszai Máté mindössze egyetlen alkalommal említi Pakurianoszt. Az örmény Ani városa 1064-es szeldzsuk ostromának leírása során ír a grúz Grigorijról, aki Bakuran fia (Dulaurier 1858, 123; Dostourian 1993, 103). Őt Gregoriosz Pakurianosszal azonosítják. A másik bizánci forrás Anna Komnéné *Alexiasza*. Forrásaink ellentmondanak egymásnak Gregoriosz etnikai hovatartozásának meghatározásakor: Edesszai Máté alapján grúz volt. Anna Komnéné szerint „ez az ember, a költő szavaival élve »kicsiny termetében nagy lelket hordozott«, nemes örmény családból származott." (*Al.*, II. iv. 6; Sewter 1982, 81; Reinsch 1996, 79; a magyar ford. Passuth 2002, 62). Míg a tüpikonban Gregoriosz azt állítja magáról, hogy grúz (*Ἴβηρές*) (Arutjunova-Fidanjan 1978, 69; Gautier 1984, 22–23; Jordan 2000, 519), de a tüpikont (mindhárom változatát?) örmény betűkkel (αρμενικών γραμμάτων) írta alá (Arutjunova-Fidanjan 1978, 120; Gautier 1984, 130–131; Jordan 2000, 557). Ennek következtében a szakirodalomban is hol grúzként, hol pedig örményként szerepel. A tüpikon szerint édesapja korán meghalt, így édesanyjuk egyedül nevelte őt, fiútestvérét, Apaszioszt – akit többször is megnevez Gregoriosz a tüpikonban – és lánytestvéreit. Gregoriosz maga pedig sok időt töltött utazással Arméniában, Grúziában, Szíriában és a Bizánci Birodalomban. Katonai pályafutása ugyan 1064-ben kezdődött, azonban a tüpikonban felsorolt khrüszobullonok, különböző határozatok, rendelkezések (pittakia) és okmányok alapján a karrierje csak később ível felfelé. Három császár, így VII. Mikhaél Dukasz (1071–1078), III. Niképhorosz Botaneiatész (1078–1081) és I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) alatt töltött be különböző tisztségeket a birodalom keleti és nyugati részén egyaránt. A legmagasabb méltóságot I. Alexiosz Komnénosz alatt érte el. Alexiosz a császári elődje, Niképhorosz Botaneiatész elleni összeesküvés során kérte Pakurianosz segítségét, amiért cserébe azt a pozíciót ajánlotta fel neki, amit ő maga töltött be akkoriban, vagyis a megasz domesztikosz, a hadsereg főparancsnoka címet. Pakurianosz röviddel I. Alexiosz Komnénosz megkoronázása, azaz 1081. április 4-e után lett Nyugat megasz domesztikosza. E méltóságot 1086-ban bekövetkezett haláláig viselte (Lemerle 1977, 158–175). Ez azt jelentette, hogy a birodalom nyugati területein a császár után ő volt a legnagyobb katonai tisztség viselője (Kazhdan, A., megas domestikos, in *ODB*, 1329–1330).

1083 decemberében keletkezett tüpikonban[381] két alkalommal szerepelnek a kunok. Először akkor említi őket a forrásban Pakurianosz, mikor felsorolja azokat az értékes tárgyakat, amelyeket az egyháznak ajándékozott. Ennek kapcsán írja le, hogy sikeresen legyőzte nemcsak a Bizánci Birodalom, de az egész kereszténység ellenségeit, a besenyőket. Majd utal egy olyan támadásra, amelynek a kimenetele nem volt olyan szerencsés, mint a besenyőkkel való összecsapásé. Elmondja, hogy az egyháznak adományozott értékes császári ruhákat azután kapta ajándékba a császártól és annak testvérétől, a szebasztokratórtól, miután visszatért a kunok fogságából (Lemerle 1977, 138; Arutjunova-Fidanjan 1978, 80; Gautier 1984, 42–43; Jordan 2000, 526). A szebasztokratór cím egyértelművé teszi, hogy a három császár közül, akiknek szolgálatában állt, I. Alexiosz Komnénosz volt az ajándékozó, mivel ő hozta létre a méltóságot testvére, Iszaakiosz számára (Kazdhan, A., Sebastokrator, in *ODB*, 1862). A kunok másik említése nem teljesen egyértelmű szövegkörnyezetben olvasható: a tüpikonhoz csatolt inventáriumban a kolostorban őrzött khrüszobullonok felsorolásakor két olyan oklevelet említ a forrás, amelyek témánkhoz kötődnek. E két khrüszobullon mentesíti a császári kincstárból kapott pénzekkel való elszámolási kötelezettségei alól Pakurianoszt. A szóban forgó összeget pedig a kunoknak fizette ki (Lemerle 1977, 155; Arutjunova-Fidanjan 1978, 119; Gautier 1984, 128–129; Jordan 2000, 556). A görög szöveg ezen része három interpretációt tesz lehetővé: 1) Ahogy a tüpikon görög eredetijének francia fordítással ellátott kiadója, Gautier a francia fordításban értelmezi: „Két khrüszobullon, ami szabadnak és mentesnek nyilvánít a császári pénzekkel való elszámolás alól, amit a kunok közül való visszahívásomkor költöttem."[382] 2) Ahogy Arutjunova-Fidanjan fordítja: „Két khrüszobullon arról, hogy szabadok vagyunk, és nem kell elszámolnunk azzal a kincstári összeggel, amit a kunok eltávolítására költöttünk."[383] 3) A harmadik változat az angol fordítóhoz kötődik: „...amit a kunok behívására/összehívására fizettem."[384] Véleményem szerint az első értelmezés mellett szól, hogy korábban Pakurianosz azt állítja, a kunok fogságában volt. Az említett összeget pedig kiváltásakor, azaz a „kunoktól való vissza-

381 Az eredetileg három, azaz görög, grúz és örmény nyelven írt tüpikon, szabálykönyv, amellett hogy részletekbe menően meghatározza a szerzetesek életét – egyebek között például, hogy hány szerzetes élhet a kolostorban, milyen liturgikus és egyéb kötelességeik vannak, hogyan étkezhetnek, milyen személyes tulajdonnal rendelkezhetnek – tartalmazza természetesen a kolostor alapszabályát és pénzügyi adminisztrációját is. És ami szempontunkból érdekes, egy inventárium is szerepel a tüpikon végén, ahol különböző okmányokat sorol fel, amelyeket vagy a konstantinápolyi Szent Bölcsesség (Hagia Szophia) templomában, vagy a petritzoszi kolostorban helyezett el a kolostor alapítója. A tüpikon alapján tudni a kolostor alapítójáról, hogy a 11. század utolsó harmadában az egyik leghatalmasabb földbirtok tulajdonosa volt (Bréhier 1970[2], 153; 2010, 149).

382 „Deux chrysobulles me déclarant quitte et exempt de reddition de comptes au sujet de l'argent impérial que je dépensai en vue de mon rappel de chez les Comans" (Gautier 1984, 128).

383 „Два хрисобула о том, что мы свободны и неподотчетны [по вопросу] о тех казенных суммах, которые мы израсходовали на удаление команов" (Arutjunova-Fidanjan 1978, 119).

384 „Two chrysobulls maintaining my non-liability and freedom from having to account for the imperial money I paid to summon the Cumans" (Jordan 2000, 556).

hívásakor", váltságdíjának kifizetésére kaphatta a kincstártól. Ezt támaszthatja alá a tüpikon első fejezetében olvasható egy másik utalás is, ahol arról számol be, hogy ő, Pakurianosz, valamint rokonai és hű emberei a császár szolgálatában estek a „hitetlenek" fogságába (Lemerle 1977, 134; Arutjunova-Fidanjan 1978, 75; Gautier 1984, 32–33; Jordan 2000, 523). Ez pedig talán összeköthető a kunoknál töltött rabsággal (Arutjunova 1972, 116). Természetesen nem zárható ki teljesen a másik értelmezés sem, mely szerint azzal a pénzzel nem kell elszámolnia, amit azért fizetett ki a kunoknak, hogy a birodalom elkerülje a velük való harcot (Arutjunova 1972, 119; Arutjunova-Fidanjan 1978, 57).[385] Ha ennek a részletnek, ahol másodjára jelennek meg a kunok a tüpikon szövegében, nem is egyértelmű az értelmezése, a kunok első említése alapján biztos, hogy számolhatunk a támadásukkal.

Arutjunova-Fidanjan kísérletet tett mind a sikeresen visszaszorított besenyő,[386] mind pedig a Pakurianosz fogságával záruló kun támadás időpontjának meghatározására. A kiindulási pontja az, hogy a tüpikonban I. Alexiosz Komnénosz már mint császár, testvére, Iszaakiosz pedig mint szebasztokrátor szerepel. Ennek következtében a terminus post quem I. Alexiosz Komnénosz császárrá választása (1081. április 4.), a terminus ante quem pedig 1083 decembere, a tüpikon keletkezésének ideje.[387] A besenyő támadásra koncentrálva elsősorban, az orosz bizantinológus és armenista szerint a két nomád nép egymástól független támadására 1083 kora ősze és ugyanazon év december 31. között került sor (Arutjunova 1972, 115–119; Arutjunova-Fidanjan 1978, 56). Ezt Anna Komnéné *Alexiasz*ából származó adatokkal támasztja alá. Érvelése szerint Pakurianosz 1081 és 1082 folyamán a normann hadszíntéren harcolt az *Alexiasz* tanúsága alapján,[388] és mivel Anna apja 1083-as normannokról szóló események leírásakor már nem említi Pakurianosz nevét, Arutjunova-Fidanjan

[385] Ezt az értelmezést elveti Lemerle, amikor a grúz szöveg latin nyelvű fordítását idézi – „de aerario regio quod impendimus in Cumanis educendis" – azzal a megjegyzéssel, hogy hibásnak tűnik, és ellenőrzésre szorul (Lemerle 1977, 173).

[386] A besenyőkkel való összecsapás időpontját Arutjunova-Fidanjan mellett mások is megpróbálták meghatározni. Így a tüpikonban szereplő besenyők feletti győzelmet ugyancsak Anna Komnénétól származó adatok alapján 1082 vége és 1083 decembere közé teszi Frankopan (1996, 278–281), míg Meško (2011, 142) ennél is pontosabban, 1083 nyarára datálta Pakurianosz besenyők feletti győzelmét.

[387] Arutjunova ebben a cikkében 1084-re datálja a tüpikont (Arutjunova 1972, 116), noha Gregoriosz Pakurianosz az irat végén megjegyzi, hogy a tüpikon a 6592. (1083) év decemberében, a 7. indictióban kelt, és maga, valamint a jeruzsálemi pátriárka, Euthümiosz írták alá (Lemerle 1977, 157; Arutjunova-Fidanjan 1978, 120; Gautier 1984, 130–131; Jordan 2000, 557). Később a tüpikon orosz nyelvű kiadásban már az 1083-as év szerepel (Arutjunova-Fidanjan 1978, 120). A pátriárkáról megjegyzendő, hogy jelenleg nem lehet pontosan azonosítani (Jordan 2000, 560).

[388] Ha megnézzük Anna Komnéné *Alexiasz*át, kiderül, hogy a császár gyakran támaszkodott a normannokkal folytatott harcok során a tehetséges hadvezérére. Pakurianosz 1081 és 1082 folyamán a normann hadszíntéren tartózkodott, például a dürrakhioni (ma Durrës, Albánia) csatában 1081. október 18-án a bizánci sereg balszárnyát vezette. Amikor 1082 nyarán maga a császár visszament Konstantinápolyba, a normannokkal való harc vezetése Pakurianoszra maradt, aki még abban az évben visszafoglalta a normannoktól Moglénát.

úgy gondolja, hogy a császár feltehetően a Balkán-félsziget északkeleti részében felmerülő gondok miatt oda küldte a megasz domesztikoszát. A problémák forrását pedig a nomádok támadásaiban látja (ARUTJUNOVA 1972, 117).[389]

Mielőtt elfogadnánk a kunok támadásának 1083-ra való datálását, érdemes megvizsgálni, hogy miért nem köthető a megasz domesztikosz fogsága a kunoknak a Bizánci Birodalom elleni első támadásához (1078) vagy az 1091-es lebunioni csatához. A fogság előzményeképpen fel kell tételeznünk egy összecsapást, melynek során a megasz domesztikosz a kunok kezébe került. Ez esetben felmerül még, hogy a más forrásokból ismert 1078-as besenyő–kun támadáskor kerülhetett Pakurianosz a kunok közé. Akkor azonban III. Niképhorosz Botaneiatész (1078–1081) volt a császár, és kevés a valószínűsége, hogy ha ekkor esett fogságba Pakurianosz, I. Alexiosz Komnénosz és testvére, Iszaakiosz ajándékozta volna meg szabadulásakor. Mint említettem, a tüpikon szerint a császártól és annak testvérétől, a szebasztokratórtól kapott ekkor pompás öltözeteket. Ez a szebasztokratóri cím pedig csak 1081 áprilisa után létezett. Azt is kizárhatjuk, hogy 1078-tól egészen 1081-ig, I. Alexiosz császárrá koronázásáig fogságban lett volna Pakurianosz, mert Anna Komnéné szerint mikor apja a III. Niképhorosz Botaneiatész elleni összeesküvést szervezte 1081 tavaszán, Pakurianosz Konstantinápolyban volt (*Al.*, II. iv. 6; SEWTER 1982, 81; REINSCH 1996, 79; a magyar ford. PASSUTH 2002, 62).

A tüpikon a kunok közötti fogság említése előtt Pakurianosznak a besenyők felett aratott fényes győzelméről számol be. Lemerle teszi fel a kérdést, hogy a győzelem olvastán kinek ne az 1091. április 29-i lebunioni csata jutna eszébe, ahol a besenyők a bizánciakkal szövetséges kunoktól vereséget szenvedtek (LEMERLE 1977, 172). Ekkor akár az is előfordulhatna, hogy a kunok túszként vitték magukkal a megasz domesztikoszt. Pakurianosz besenyők feletti győzelmének a lebunioni csatával való azonosítását azonban három dolog nem teszi lehetővé. Először is a tüpikon 1083 decemberében keletkezett. Ettől persze lehetne későbbi betoldás ez a történet a tüpikon 13. századi kéziratában. Másodszor, a tüpikon alapján Pakurianosz a császár nélkül nyerte a csatát, forrásaink szerint azonban az uralkodó, I. Alexiosz jelen volt a lebunioni csatában. Végül a harmadik és legnyomósabb kizáró érv: Anna Komnéné szerint Pakurianosz Béliatobánál a besenyőkkel folytatott harcok során elesett (*Al.*, VI. xiv. 3; SEWTER 1982, 212–213; REINSCH 1996, 230–231), ezt a csatát pedig 1086-ra datálják, tehát Pakurianosz 1091-ben már nem élt.

[389] Erre véleménye szerint két közvetett utalás van az *Alexiaszban*. Az egyik ilyen az V. könyvben olvasható, amelyben Anna leírja, hogy Alexiosz több alkalommal alulmaradt a keltákkal szemben, majd Isten segítségével győzött, de hamarosan arról értesült a császár, hogy újabb ellenség közeledik, akikről Anna úgy véli, a szkíták (besenyők) voltak (*Al.*, V. ii. 5; LJUBARSZKIJ 1965, 159; SEWTER 1982, 159; REINSCH 1996, 168). Ezt a támadást mások azonban 1086-ra datálják (LJUBARSZKIJ 1965, 500; REINSCH 1996, 168). A másik utalás a császár beszéde, amelyet valamikor a normann hadszíntérről való visszatérése (1083. december 1.) után tartott a szinódus előtt a blakhernai palotában. Ebben azzal indokolta az egyházi kincsek elvételét, hogy mikor hatalomra került, birodalmát minden oldalról támadások fenyegették, így például a perzsáké (azaz szeldzsukoké) és szkítáké (besenyőké) (*Al.*, VI. iii. 3; LJUBARSZKIJ 1965, 178; SEWTER 1982, 185; REINSCH 1996, 198–199).

Az előbbiek alapján a kunokkal való sikertelen összecsapás nagy valószínűséggel valóban 1083-ban volt. Azt azonban, hogy a besenyők feletti siker és a kunokkal szembeni kudarc milyen sorrendben történt – annak ellenére, hogy Arutjunova-Fidanjan egymásutániságot vél felfedezni a két esemény kapcsán, azaz úgy gondolja, hogy előbb a besenyők felett aratott győzelmet Pakurianosz, majd pedig azután került sor a kunoktól elszenvedett vereséget követő fogságra – a tüpikon alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, mert a forrás ilyen kronológiai összefüggésre nem utal. Így az sem derül ki magából a tüpikonból, hogy ezek a támadások egyazon évben történtek-e, illetve milyen sorrendben harcolt a megasz domesztikosz a besenyőkkel és a kunokkal. Pakurianosz ugyanis a kolostornak adományozott értékek, jelen esetben a császári ruhák kapcsán pusztán csak azt mondja el, hogy miért is kapta azokat (Lemerle 1977, 138; Arutjunova-Fidanjan 1978, 80; Gautier 1984, 42–43; Jordan 2000, 526). A továbbiakban Arutjunova (1972, 119) amellett érvel, hogy 1083 ősze és december elseje között a birodalmat egy nagyobb támadás érte. A támadás megtörténte kétségtelen, de méreteiről semmit nem árul el egyik forrásunk sem. Pusztán arra támaszkodva, hogy a császár abban az időben is megemlíti a besenyők támadását (*Al.*, V. ii. 5, VI. iii. 3; Sewter 1982, 159; Reinsch 1996, 168, 198–199), mikor a birodalmat legkomolyabban veszélyeztető normannokkal és szeldzsukokkal szembeni harccal volt elfoglalva, nem elegendő bizonyíték arra, hogy „nem lehetett egyszerű határ menti összecsapás" (Arutjunova 1972, 118). Az azonban tény, hogy a megasz domesztikosz a vizsgált időszakban nem a normann hadszíntéren volt. Ez valóban utalhat arra, hogy a Balkán északkeleti felében gondok adódtak. A forrásokból azonban nem tudható, hogy a megasz domesztikosz a kunok vagy a besenyők támadása miatt hagyta el a normann frontot. Gondot okozhattak már a birodalom, azaz a Parisztrion területén élő besenyők, de a birodalom határain kívül élő nomádok támadásai is fenyegethették a Bizánci Birodalmat, és akár az is elképzelhető, hogy a parisztrioni besenyők a Dunától északra élő nomádokkal összefogtak, és együttes fenyegetésük miatt vonult a megasz domesztikosz a térségbe.

Végül egy utolsó kérdés, amit meg kell válaszolni: mi lehetett a hadjárat célja? Nyilvánvaló, hogy ez esetben nem a Bizánci Birodalmat megdönteni vagy területet kiszakítani akaró, esetleg trónkövetelőt támogató kun seregről van szó (mint 1094-ben), hanem csupán egy portyázó hadjáratról. Ezt támasztja alá, hogy a kunok különösebb gond nélkül megelégedtek Pakurianosz váltságdíjával.

A kunok portyái a Bizánci Birodalom területén az 1080-as évek végén

Az *Alexiasz*ból ismert, hogy a kunok harmadik, 1087. évi megjelenése a Bizánci Birodalom területén szintén a besenyők hívásának köszönhető.[390] Ebben az időszak-

[390] Ekkor I. Alexiosz Komnénosz serege szorongatta a Drisztra várában levő besenyőket, kiknek Tatosz nevű vezére a kunokhoz fordult segítségért (*Al.*, VII. iii. 3, v. 1; Sewter 1982, 222, 228; Reinsch 1996, 240, 247–248).

ban zajlik a bizánci császár ún. szkíta hadjárata.[391] A forrás szerint azonban a Drisztra (Szilisztra) közelében zajló csata helyszínére későn érkező kunokkal a besenyők nem osztották meg a sikeres csata utáni zsákmányt, minek következtében a kunok fegyvereiket korábbi szövetségeseik ellen fordították, és jelentős vereséget mértek rájuk. A besenyők az Ozolimné tó[392] vidékére menekültek, ahol a kunok egy ideig körbezárva tartották őket, de elfogytak a tartalékaik. Mivel ekkoriban a kunok feltehetően még nem voltak tisztában a birodalom erőviszonyaival, visszavonultak a Dunától északra. Anna Komnéné szerint azonban már akkor „szándékukban állt" visszatérni (*Al.*, VII. v. 1–2; Sewter 1982, 228–229; Reinsch 1996, 247–249).

Hogy a besenyők nem osztották meg a drisztrai csatából származó zsákmányukat a kunokkal 1087 áprilisában, mint a fentiekből is kiderült, nemcsak megrontotta a két nép közti kapcsolatokat, de egyenesen háborús konfliktusokhoz vezetett. A besenyők felismerték a kunok részéről fenyegető veszedelmet, így miután kiszabadultak szorításukból, átkeltek a Balkán-hegység szorosain, majd Goloé és Diampolisz között letáboroztak Markella[393] mellett (*Al.*, VII. vi. 2; Sewter 1982, 228–229; Reinsch 1996, 249), ami a fekete-tenger-parti Burgasztól (ma Бургас, Bulgária) mintegy 50 kilométerre volt délkeletre. Vagyis igyekeztek minél messzebb vonulni a kunoktól, biztonságosabbnak vélt területekre.[394] Üldözőik, a kunok már 1087 vége előtt ismét a birodalom területén voltak, és kérték I. Alexiosz Komnénosz bizánci császárt, engedélyezze számukra, hogy a menekülő besenyők után ők is átkeljenek a Balkán-hegység hágóin. Alexiosz azonban már korábban megegyezett a besenyőkkel,[395] így

[391] A bizánci sereg 1087 augusztusában érhette el Parisztrion területét, I. Alexios Komnénosz ugyanis az 1087. augusztus 1-ji napfogyatkozásra hivatkozva utasította el a besenyőkkel való tárgyalást (*Al.*, VII. ii. 8; Sewter 1982, 221, Reinsch 1996, 239). Jóannész Zónarasz is leírja Alexiosz Komnénosz besenyők elleni háborúját, anélkül azonban, hogy a kunokról említést tenne: „Abban az időben [ti. Alexios Komnenos uralkodása alatt, a nagy földrengés idején] következett be a besenyők népének megmozdulása is, mely saját lakóhelyéről átvándorolt a római területre s pusztítgatta egész Thrakét és Makedoniát. Ezek ellen hadbavonulva a császár, mivel katonái elbizakodottan viselkedtek, csúfos vereséget szenvedett." (Zónarasz 303–304; magyar fordítása Gyóni 1942, 59.)

[392] A tó (*Οὐζολίμνη*) és az úzok (*Οὖζοι*) nevének kapcsolatára l. *ByzTurc.*, II, 228; vö. Gyóni 1942, 81–84. A Duna és a Fekete-tenger közötti területre, azaz Dobrudzsába lokalizálható vizenyős hely – amelyet többek között a Razelm-tóval, a Ialomiţa árterével, a Duna deltájával és a Pliszka (Плиска, Bulgária) környéki mocsaras vidékkel is azonosítanak – pontos meghatározása vitatott (Diaconu 1970, 121–129). Van olyan vélemény is, amely szerint a Dnyeper torkolatvidéke (Ljubarszkij 1965, 534, 774. jegyzet).

[393] Feltehetően a Mocsurica (Мочурица, Bulgária) folyó völgyében a Terzijszki bair (Терзийски баир) és a hiszari (Хисар, Dél-Bulgária) dombok között levő erődítmény romjaival azonosítható (*TIB*, 6, 348–349).

[394] Korábban az Al-Duna és a Haimosz (Balkán)-hegység közti részen, azaz Parisztrionban éltek, majd a kunok elől a Balkán-hegységtől délre vonultak, és a birodalom központi területén, Thrákiában okoztak komoly gondokat 1089 és 1091 között.

[395] Anna Komnéné szerint a besenyőket akarta a kunok ellen felhasználni, ha azok ismét megjelennek a Dunától délre levő területeken portyázni (*Al.*, VII. vi. 2; Sewter 1982, 230; Reinsch 1996, 249).

miután megajándékozta a kunokat, elküldte őket (*Al.*, VII. vi. 3; SEWTER 1982, 230; REINSCH 1996, 249–250).

I. Alexiosz császár tarthatott attól, hogy a kunok a portya, illetve az abból származó zsákmány kedvéért bármikor újra szövetségre léphetnek a besenyőkkel, hiszen korábban a kunok megjelenése, így 1078-ban, majd pedig 1087 nyarán, a Bizánci Birodalom területén a besenyők hívásának volt köszönhető. Ezek tehát ekkoriban még nem önálló kun portyák vagy hadjáratok, mint amilyenekre a 12. század folyamán kerül sor. Ennek részben az lehet a magyarázata, hogy a kunok csak a 11. század utolsó évtizedeiben terjesztették ki hatalmukat a mai Románia moldvai és havasalföldi részeire. 1087-re a Dunától északra levő területek már ellenőrzésük alatt állhattak, különben Tatosz nem tőlük, hanem az ott élő besenyőktől kért volna támogatást, de ténylegesen csak a 12. század első felében népesítették be a területet (PÁLÓCZI HORVÁTH 1994, 34).[396] Másrészt azért is portyázhattak a kunok kizárólag besenyő szövetségben, mivel a Bizánci Birodalomnak az Al-Duna és a Balkán-hegység közti területét az utóbbiak tartották ellenőrzésük alatt. Ez utóbbit alátámaszthatja az a tény is, hogy a kunok csak a 12. században,[397] azaz 1114-ben vezettek először önálló portyázó hadjáratot a Bizánci Birodalomba, mikor a besenyők szerepe már jelentéktelennek mondható a Dunától északra levő területen.[398] A császár azonban, úgy tűnik, 1091-ig nem ismerte fel, hogy a Dunától délre újonnan megjelenő nép ugyanúgy, mint a korábban a birodalom területére vonult nomád népek, vagyis az úzok és a besenyők, fizetség fejében bármelyik oldalt hajlandó támogatni. Attól tartva, hogy a kunok és besenyők kiegyeznek, és újra szövetségre lépnek, I. Alexiosz egyik emberét, Szüneszioszt[399] a szkítákhoz, azaz a besenyőkhöz küldte békeajánlattal (*Al.*, VII. vi. 2; SEWTER 1982, 230; REINSCH 1996, 249–250).

Mindezek alapján tehát feltételezhető, hogy a császár elutasításának magyarázata nem más, mint hogy nem kívánt egy ugyan kellemetlen, de katonai szempontból már kiismert ellenfelet egy másik, jóval erősebb, kiszámíthatatlanabb és hadászati

[396] A kunok Moldva és Havasalföld területén való megjelenéséről szóló véleményekre l. KNYAZKIJ 2003, 89–91.

[397] 1094 őszén ugyan már ismét a birodalom területén vannak a kunok, de ekkor sem önálló portyára indultak, hanem egy bizánci trónkövetelőt, a magát IV. Rómanosz Diogenész fiának kiadó Leónt támogatva jelentek meg a Dunától délre (*Al.*, X. ii. 2–iv. 11; SEWTER 1982, 296–304; REINSCH 1996, 321–332; ZONARAS 305–306).

[398] A besenyők a lebunioni csata (1091) után már nem okoztak komoly gondokat Bizáncnak. A birodalom területén maradt besenyőket I. Alexiosz szívesen fogadta seregébe. A forrásokból tudjuk, hogy az életben maradtakat besorozták a császári hadba, és részt vettek a keresztes hadak féken tartásában. 1122-ben valószínűleg az Al-Dunától északra levő, ekkoriban már a kunok fennhatósága alatt álló területről jelentek meg a besenyők, akik felett II. Jóannész Komnénosz (1118–1143) a mai Bulgária területén levő Beroénál fényes győzelmet aratott (BIRKENMEIER 2002, 90).

[399] Szüneszíosz, a követ a lebunioni csata kapcsán is megjelenik Anna Komnéné munkájában, szerinte az ő ötlete volt a besenyő foglyok lemészárlása (*Al.*, VIII. vi.1; SEWTER 1982, 259; REINSCH 1996, 280–281; vö. SKOULATOS 1980, 285–286).

szempontból kevésbé ismertre lecserélni.[400] Anna szerint a császár fejében az is megfordult, hogy a besenyőket (szkítákat) fogja a kunok ellen felhasználni (*Al.*, VII. vi. 1; Sewter 1982, 230; Reinsch 1996, 249). Az is közismert, hogy a Bizánci Birodalom története folyamán a területe védelmét gyakran inkább a diplomácia eszközeivel igyekezett megoldani, és csak a legvégső esetben folyamodott harchoz,[401] így maga I. Alexiosz Komnénosz császár is szívesen alkalmazott birodalma számára kevésbé költséges megoldásokat.[402] 1087 táján azonban a besenyőket már több mint negyven éve nem tudták a bizánciak sem diplomácia, sem harc útján megakadályozni portyázásaikban.[403] Ennek ellenére talán valóban azért közeledhetett a császár ismét a besenyőkhöz, mert egyszerűen a bizánci hadászat és diplomácia számára még ismeretlen volt a kun nép.

A kunok és az 1091-es lebunioni csata

A fentebb ismertetett helyzet két évvel később megváltozott. 1090 és 1091 telén olyan helyzetbe került a II. Baszileiosz 1025-ös halála után egyre hanyatló Bizánci Birodalom,[404] amelyben a „barbár" kunok nyújtotta segítség a szárazföldről és a tengerről egyaránt bekerített Konstantinápolyt mentette meg. Az 1091. április 29-i lebunioni csata ténye – amelyben I. Alexiosz Komnénosz a kunok segítségével legyőzte a besenyőket – jól ismert. Mint ahogy maga a csata lefolyása is I. Alexiosz Komnénosz lányának, a már említett Anna Komnénének köszönhetően, aki részletesen leírta az eseményeket az *Alexiasz*ban.[405] Tulajdonképpen ebből a forrásból az is kiderül, mi-

400 Mások szerint attól tartott a császár, hogy a kunok, látva Bizánc gazdagságát, ott igyekeznek kárpótolni magukat, és kibékülve a besenyőkkel együtt támadnak ismét (Diaconu 1978, 39).

401 A csaták kerülése a bizánci stratégia fontos része, már a legkorábbi stratégiai munkákban megjelenik, és gyakran ismétlik a későbbiek is (Tobias 1979, 196–197; Kaegi 1983, 3).

402 I. Alexiosz kis-ázsiai hatalmának megszilárdítása érdekében a szeldzsuk szultánt, Szulejmánt Tzakhasz szmirnai emír ellenében, míg a dánismenida törököket Szulejmán ellen igyekezett felhasználni (Birkenmeier 2002, 46).

403 A besenyők és a Bizánci Birodalom 11. századi kapcsolatára l. a mindmáig alapmunkáknak tekinthető műveket: Vasziljevszkij 1908; Gyóni 1942; Diaconu 1970. Újabb jó áttekintések: Malamut 1995, Meško 2013. A besenyők vallásáról és történetéről legújabb magyar nyelvű összefoglalás Balogh 2009, 93–108.

404 Számos bizantinológus a birodalom hanyatlásának kezdetét vagy legalábbis egy hanyatló fázisának kezdetét II. Baszileiosz halálához köti (Kazsdan–Litavrin 1961, 185–187; Angold 1992, 92–102; Schreiner 2002, 52; Ostrogorsky 2003, 287; Cheynet 2006, 126–131). Ebből épp a Komnénoszok vezették ki ideiglenesen a birodalmat (Kazsdan–Litavrin 1961, 202; Bréhier 1997, 300; Schreiner 2002, 54–61; Ostrogorsky 2003, 315).

405 A lebunioni csata leírása röviden megtalálható Zónarasznál, aki azonban sem a csata helyét nem nevezi meg, sem a kunok csatában való részvételét nem említi. Míg az 1087-es drisztrai vereség okát a császár katonáinak felfuvalkodottságában látja, most azok alázatának következménye a siker: „Azután ismét [a drisztrai vereség után – *K. Sz.*] kivonult a barbárok ellen, miután a serege magábaszállt és teljesen Isten erejére hagyatkozott, és megütközik az ellenséggel. Azok azonban még a támadást sem várva be fegyvereiket földre vetették s jajgatva könyörögtek irgalmat a rómaiaktól. Ennélfogva a skytha sereg jórésze elpusztult, a többit pedig összefogdosták, megkötözték s foglyulejtőik szolgaként eladták őket. A császár pedig kiválasztván közülük

lyen óriási tétje volt a csatának, noha ezt természetesen nem hangsúlyozza a szerző. Ismeretes azonban, hogy az 1081-ben trónkövetelőként a császári hatalmat megszerző I. Alexiosz Komnénosz egy hanyatló időszakban levő birodalom élére került. Uralkodásának első tizenöt évében csaknem folyamatosan hadjáratokat vezetett a birodalom különböző ellenségeivel szemben. Kezdetben alig ért el sikereket a bizánci sereg, amelyet a katonacsászároktól való félelmükben a hivatalnok-arisztokrácia teljesen tönkretett. A bizánci hadsereg állapotával kapcsolatban elég, ha arra utalunk, hogy 1071-ben a manzikerti csatában árulás következtében maga a császár, IV. Rómanosz Diogenész (1068–1071) is a szeldzsukok fogságába esett. Így érthető, hogy császárként I. Alexiosz Komnénosz egyik legfontosabb reformja épp a hadsereghez kötődött. A korábban földművesekből toborzott hadsereg katonáit idegen (varég, rusz, bolgár, abazg, besenyő, török, alán, frank, angol, német) zsoldosokkal helyettesítette (Ostrogorsky 2003, 325). I. Alexiosz Komnénosz uralkodása kezdetén híján volt a kellő katonai tapasztalattal és fegyelemmel rendelkező katonáknak.[406] Legalábbis lánya és veje, Niképhorosz Brüenniosz munkái arra utalnak, hogy a császárnak az idegen zsoldosokba vetett bizalma azzal magyarázható, hogy I. Alexiosz korábban kialakult véleménye szerint a bizánci katonák nincsenek birtokában hadi tapasztalatoknak, fegyelmezetlenek és gyávák (Shepard 1996, 102).[407] Részben ez lehet a magyarázata, hogy a császár ragaszkodott az idegen eredetű zsoldosokhoz, a lebunioni csatában pedig kénytelen volt a kunok segítségét kérni. Az is oka lehet annak, hogy örömmel fogadta a kunok segítségét, hogy serege még nem heverte ki az 1087-ben elszenvedett vereséget. Mint a továbbiakban megtudjuk, a császárnak nem volt elegendő létszámú katonája a besenyőkkel való összecsapáshoz.

Noha a bizantinológusok többsége megemlíti I. Alexiosz Komnénosz uralkodása kapcsán a lebunioni eseményeket, néhány kivételtől (Norwich 1997, 27; Ostrogorsky 2003, 318)[408] eltekintve nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget a csatában részt vevő kunoknak, olyannyira, hogy a kunok jelenlétéről néha említést sem tesznek, és csak a birodalmi hadsereg besenyők feletti „fényes győzelmét" említik (Stephenson 2004, 103). Pedig nyilvánvaló, hogy valójában a birodalom megmentőinek is tekinthetők a császár serege mellett harcoló kunok. Ekkorra a szeldzsukok ugyanis nemcsak kiszorították a bizánciakat Kis-Ázsiából, de Tzakhasz szmir-

---

az erőteljesek és derekak tömegét, ezeket asszonyostól és gyermekestől a Moglena-themába telepítette le s egy különleges osztagot létesített belőlük. Ezek örökösödés alapján mindmáig megvannak, melléknévként viselik a hely nevét, ahová letelepítették őket, nevezetesen moglenai besenyőknek hívják őket" (Zónarasz 303–304, magyar fordítása Gyóni 1942, 59).

406 Nemcsak zsoldosai nagy része volt idegen, de részben hadvezérei is. Ezek felsorolását l. Buckler 1968², 360.

407 I. Alexiosz Komnénosz császár hadseregéről uralkodása kezdetén, ill. az azzal kapcsolatos gondokról l. Birkenmeier 2002, 56. Hozzá kell tenni, hogy a bizánciak számára a háború soha nem volt eszköze az egyéni hírnév és dicsőség növelésének. A csata csak egyik módja volt annak, hogy a birodalom elérje céljait. Sokkal jobban kedvelték a diplomácia eszközeit, csatára csak a legvégső esetben került sor (Price 2005, 43).

408 Egyesek szerint „E harckedvelő nép [kunok] törzsfőinek kezébe tette birodalmának sorsát I. Alexios császár" (Ostrogorsky 2003, 318).

nai emír szövetsége a besenyőkkel magát a császári fővárost fenyegette.[409] 1090/91 fordulóján Tzakhasz a tenger felől, míg a besenyők a szárazföldön zárták körbe Konstantinápolyt, amely „igen nehéz telet élt át" (OSTROGORSKY 2003, 324).[410] A császár értesülve Tzakhasz és a besenyők szövetségéről, elfoglalta az adott helyzetben a legjobbnak vélt helyet Ainosznál (ma Enez, Törökország), a Marica folyó torkolatánál a déli parton, az Égei-tenger egyik öblében levő kikötővárosnál, annak érdekében, hogy megakadályozza a besenyők és Tzakhasz közötti együttműködést, valamint hogy ellenségei mozgását átlássa. Terveit a kunok megjelenése változtatta meg (ANGOLD 1992, 110). Ainoszból a császár hadával együtt Khoirenoi[411] mellé vonult, ahol seregét egy mocsár és a folyó által védett területen táboroztatta le, majd visszament Ainosz városába egy könnyűfegyverzetű különítménnyel, hogy a közeledő besenyők támadását visszaverje. Itt értesítették arról, hogy egy hatalmas besenyő sereg közeledik a khoirenoi táborhoz. A császár hajóra szállt és visszatért Khoirenoiba, ahol meglátván a besenyő sereget, és tudván, hogy saját jóval kisebb hada nem tud szembeszállni az ellenség sokaságával, felismerte helyzetének reménytelenségét (*Al.*, VIII. iii. 4–iv. 1; SEWTER 1982, 252–253; REINSCH 1996, 273–274). Mivel Tzakhasz késlekedett – és ez a későbbiekben terve szempontjából végzetes hibának bizonyult – a császár előbb a besenyők ellen fordult. I. Alexiosz Komnénosz először a nagyszámú – családostól együtt vonuló – besenyő sereget látta meg, majd négy nap múlva, forrásunk bizonyára túlzó adata szerint, mintegy 40 ezer kun harcos tűnt föl (*Al.*, VIII. iv. 1; SEWTER 1982, 253; REINSCH 1996, 274).

Mielőtt a csata bemutatására rátérnék, érdemes megvizsgálni, hogy a kunok kinek a hívására vonultak a birodalomba. Ezzel kapcsolatban három különböző feltevés létezik. Az egyik álláspont szerint a besenyők hívására jelentek meg a Balkán-félszigeten (GYÖRFFY 1987², 935). Erre utalhat, hogy a császár és emberei mindvégig bizalmatlanok voltak a kunokkal szemben. Anna folyamatosan hangoztatja, hogy apja attól tartott, hogy a kunok a harcban a besenyők mellé állnak.[412] Ezt a feltevést támogathatná, hogy korábban a kunok csaknem mindig a besenyőkkel szövetségben harcoltak a

[409] A III. Niképhorosz Botaneiatész udvarában nevelkedett Tzakhasz I. Alexiosz Komnénosz hatalomra kerülésekor tért vissza Kis-Ázsiába. Itt megszerezve Szmirnát és más városokat, hadiflottát építtetett, amely ebben az időben egymás után foglalta el az égei-tengeri szigeteket (VASZILJEV 1925; VASILIEF 1928). Nyilvánvaló volt, hogy a térség feletti uralmat akarta megszerezni. A szeldzsukok és a besenyők közti szövetség lényege az volt, hogy a birodalom központjától mindössze 10 stadionnyira levő besenyők a szövetség értelmében a Dardanellák európai partján levő Kherszonészoszt (Gelibolu/Gallipoli, Törökország) szerezzék meg. Így akarta megakadályozni Tzakhasz a Konstantinápoly és az Égei-tenger térsége közti kommunikációt (ANGOLD 1992, 110).

[410] A lakosság nemcsak az ellenség szorítását érezte, hanem a nagyon nehéz téltől is szenvedett. Anna Komnéné szerint azon a télen annyi hó esett, hogy néha az ajtókat nem lehetett kinyitni (*Al.*, VIII. iii. 3; SEWTER 1983, 252; REINSCH 1996, 273).

[411] A Marica alsó folyásának jobb partján, nem messze a mai Eneztől, pontos fekvése ismeretlen (*TIB*, 6, 230).

[412] A besenyők több alkalommal valóban kísérletet tettek arra, hogy a maguk oldalára állítsák a kunokat, miközben a császárral is folytattak tárgyalásokat (*Al.*, VIII. v. 1–6; SEWTER 1982, 256; REINSCH 1996, 277–279).

Balkán-félsziget területén. Az Ozolimné tónál és Markellánál történtek azonban inkább arra utalnak, hogy a két nomád nép között megromlott a kapcsolat. Ezt a nézetet erősíti, hogy a kunok végül a bizánciakat támogatták a harcban, és maguk sürgették az összecsapást a habozó császárnál: „Meddig halogatjuk még a csatát? Vedd hát tudomásul, hogy tovább nem várakozunk, hanem napfelkeltekor vagy farkas- vagy bárányhúst eszünk majd" (*Al.*, VIII. v. 1; Sewter 1982, 256; Reinsch 1996, 277).

Elterjedt vélemény, hogy maga I. Alexiosz Komnénosz kérte támogatásukat. Erre azonban nincs semmi adatunk. Azt azonban bizonyíthatja, mennyire rá volt utalva a kunok segítségére a bizánci császár ebben a szorult helyzetben, hogy több jelentős bizantinológus (Bréhier 1997, 309; Ostrogorsky 2003, 318; Shepard 1996, 83; Rasovskij 1935, 353; Vasziljev 1925; Vasilief 1928) is feltételezi, maga I. Alexiosz Komnénosz hívta a kunokat segítségül. Ebben az esetben azonban egyet kell értenünk Angolddal, aki szerint megjelenésüknek semmi köze a bizánci diplomácia „bűvészmutatványához" (Angold 1992, 111). Hogy nem a császár hívására érkeztek a kunok, véleményem szerint egyrészt talán az támasztja alá a legjobban, mikor Anna Komnéné leírja a bizánci uralkodó rémületét a kunok láttán. I. Alexiosz arra gondolt, ha azok a besenyőket támogatják a harcban, akkor a csata számára „teljes pusztulással" ér véget, így jobbnak vélte maga mellé állítani őket (*Al.*, VIII. iv. 2; Sewter 1982, 253; Reinsch 1996, 274). I. Alexiosz nem bízott a váratlanul és hívatlanul érkezett segítségben. Másrészt az a tény, hogy a császár meghívását a kunok egyik vezére, Maniak (*Μανιαχ*) először visszautasította (*Al.*, VIII. iv. 3; Sewter 1982, 254; Reinsch 1996, 274–275), ugyancsak a császári segítségkérés ellen szól. Lényeges az is, hogy a megegyezés után még napokig halogatta a császár a harcot a besenyőkkel, ugyanis arra várt, hogy megérkezzenek az emberei a helyi lakosságból toborzott seregekkel, és végül csak a kunok sürgetésének engedve döntött a harc megkezdéséről (*Al.*, VIII. v. 1; Sewter 1982, 256; Reinsch 1996, 277). További bizonyíték lehet, hogy a csata előtt hajóhidat építtetve saját seregét a folyó másik partjára költöztette, ahol körülárkoltatta a tábort, tartva a „szkíta" és kun seregtől, gyanakodva utóbbiak titkos tervére (*Al.*, VIII. iv. 4; Sewter 1982, 254; Reinsch 1996, 275). Úgy vélem, ezek mind azt igazolják, hogy nem a császár hívására érkeztek a kunok. Természetesen nem lehet teljességgel kizárni a következő lehetőséget sem, vagyis Anna Komnéné azért nem említi, hogy I. Alexiosz hívta be őket, mert így kívánta hangsúlyozni apja diplomáciai ügyességét. A történet szerint a császár, aki felismerte, hogy csekély számú seregével képtelen szembeszállni a besenyőkkel, a váratlanul megjelenő kunokban gyorsan meglátta a lehetőséget a reménytelenek tűnő helyzet megfordítására (*Al.*, VIII. iv. 2; Sewter 1982, 253; Reinsch 1996, 274). I. Alexiosz Komnénosz – mint fentebb említettem – attól tartott, ha a kunok a besenyők mellé állnak egy összecsapásban, az végzetessé válhat a bizánci sereg számára. Ezért úgy döntött, hogy megpróbálja szövetségeseivé tenni a kunokat. Meghívta a kun sereg vezéreit, akik közül kettőt név szerint említ az *Alexiasz.* Togortak (*Τογορτάκ*) és Maniak el is fogadták a meghívást.[413] A császár lakomát rendezett a tiszteletükre, majd szövetségre léptek,

[413] A két kun vezér jól ismert az óorosz *PVL*-ből. Maniak Bonyak néven szerepel az óorosz forrásokban, míg Togortak Tugorkan néven. L. 203. jegyzet (Tugorkan), 192. jegyzet (Bonyak).

miután a kunok nyilvánvalóvá tették, hogy a besenyők ellen akarnak harcolni, és ezt biztosítva túszokat adtak a császárnak. I. Alexiosz Komnénosz abban állapodott meg a kunokkal, hogy győzelem esetén megtarthatják az összes zsákmányt (*Al.*, VIII. iv. 3; SEWTER 1982, 254; REINSCH 1996, 274–275).

Ez a lakomára történő meghívás, akárcsak a csata utáni győzelmi ünnepségen való kun részvétel, jól illusztrálja, hogy a császár mennyire rá volt utalva a kunok támogatására.[414] Anna munkájából tudjuk, hogy a császár a csata előtt személyesen csaknem „hízelgett" a kunoknak. Noha a forrásunk nem egyértelmű ezen a téren, de azt sugallja, hogy a császár együtt lakomázott két alkalommal – az egyezség megkötésekor és a győztes csata után – is a kunokkal (*Al.*, VIII. iv. 3, VIII. vi. 4; SEWTER 1982, 264, 260–261; REINSCH 1996, 275, 282; SHEPARD 1996, 92). Ennek jelentőségét akkor érthetjük meg a legjobban, ha összehasonlítjuk az előbb említetteket Cremonai Liutprand leírásával az *Antapodosis*ból, amely szerint egyik Bizáncba vezető útja alkalmával „a mennyezet magasságában" ülő VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz császárral nem személyesen, hanem a logothetész közvetítésével tudott csak beszélni.[415] De eszünkbe juthat Olga, a kijevi fejedelemasszony, akit csak egy desszert elfogyasztására tartott méltónak az említett császár 957-ben (OBOLENSKY 1999, 234–235; *De cerimoniis* II, 15, 594–598). A bizánci udvar ceremóniakönyvét összeállító 10. századi uralkodónak egyébként méltó tanítványa volt I. Alexiosz Komnénosz, ugyanis a besenyőkkel szemben épp a Bíborbanszületett „oszd meg és uralkodj" elsődleges tanácsát követve, egy másik nomád népre támaszkodott (SHEPARD 1996, 83).

Összefoglalva tehát úgy vélem, hogy a kunokat egyik szembenálló fél sem hívta. Kezdetben feltehetően még maguk sem tudták, hogy kit fognak támogatni harc esetén. A csata előtti események segítettek a döntésben, így az, hogy korábban már voltak ellentéteik a besenyőkkel, akik talán ekkor sem tettek egyértelmű lépéseket a kunok megnyerésére, végül pedig I. Alexiosz Komnénosz gyors és határozott döntései következtében a bizánci sereget támogatták.

[414] Amúgy is jellemző volt, hogy I. Alexiosz Komnénosz diplomáciájában inkább a személyes és közvetlen tárgyalások híve volt, vagyis nem közvetítőkre és palotai ceremóniákra támaszkodott annak felépítésekor (SHEPARD 1996, 92–96).

[415] „Ebben a teremben [a Magnaura Palotában levő triklinosz – *K. Sz.*] vezettek a császár elé [...] Miután háromszor mélyen meghajolva hódoltam a császárnak, fejemet felemeltem, és ekkor őt, aki korábban mérsékelt magasságban láttam ülni a föld színe felett, most más ruhába öltözve csaknem a mennyezet magasságában ülve pillantottam meg; hogy ez miképp történt, el sem tudtam gondolni, hacsak nem valami olyas gépezet emelhette meg, mint amilyen a borsajtó fáit mozgatta. A császár ekkor személyesen egy szót sem beszélt, mert ha akart volna is, a nagyon nagy távolság miatt ez illendően nem sikerülhetett volna; a logotheta útján viszont érdeklődött Berengár élete és egészsége felől" (*Antapodosis* VI, 5).

A lebunioni csata

A csata – amelyben a császári hadsereget támogató kunok fényes győzelmet arattak a besenyőkön – a Marica folyó alsó folyásánál levő Lebunion-dombnál[416] zajlott, a mai Törökország területén levő égei-tenger-parti kikötővárostól, Eneztől mintegy 12 km-re. A császári sereg és a kunok északnak fordulva csaptak össze a besenyőkkel. Sajnos Anna Komnéné leírásából nem derül ki egyértelműen, hogy a császár általában szabályos jobb- és balszárny,[417] valamint derékhad felépítésű hadrendjében hol foglaltak helyet a kunok. Az viszont nyilvánvaló, hogy a két szárnyon a lovasság, míg középen a gyalogság állhatott. A kunok seregéről mindössze annyit tudunk, hogy tőlük jobbra a „félbarbár" Monasztrasz[418] állt embereivel, míg bal oldalukon Uzasz,[419] majd nyugatabbra a Humbertopulosz[420] vezette egység (*Al.*, VIII. v. 1; Sewter 1982, 257; Reinsch 1998, 278). Vagyis I. Alexiosz Komnénosz a leírás alapján igyekezett a legjobb emberei vezette egységekkel határolni a megbízhatatlannak tartott kunokat. A császári és kun erők feltehetően számban felülmúlták a besenyőket.[421] A császári

416 A császár először erre a lapályt uraló dombra akarta telepíteni seregét, de az nem volt elég nagy, így a domb aljába ásatott árkot, és oda építtetett tábort a harcosai számára (*Al.*, VIII. iv. 5; Sewter 1982, 255; Reinsch 1996, 276).

417 A jobbszárny élén Geórgiosz Palaiologosz, a császár sógora állt (Skoulatos 1980, 99–105). A balszárny vezetője Kónsztantinosz Dalasszénosz, a császár rokona és megbízható katonája volt (Skoulatos 1980, 61–62).

418 Monasztrasz, a félbarbár (félig talán kun) az *Alexiasz*ban legtöbbet szereplő és egyik legrátermettebb katonája volt a császárnak. Huszonhárom évig volt I. Alexiosz Komnénosz hű embere. Az *Alexiasz*ban tulajdonképpen nyomon követhető, hogyan lett ebből a nem bizánci származású katonából érdemei következtében néhány ember parancsnokából Pergamon tartomány helytartója (*ByzTurc.*, II, 192; Skoulatos 1980, 213–215).

419 Mint a neve is utal rá, feltehetően úz származású volt Alexiosz ezen hadvezére, aki szintén több alkalommal szerepel az *Alexiasz*ban (Gyóni 1942, 66–67; *ByzTurc.*, II, 228).

420 Humbertopulosz (Humber fia) normann származású kitűnő katona előbb III. Niképhorosz Botaneiatész, majd I. Alexiosz császár seregében. Még a lebunioni csata évében összeesküvést szőtt a császár ellen, ezért száműzték, I. Alexiosz azonban hamarosan megbocsátott neki, így 1094-ben harcol a kunok ellen (Skoulatos 1980, 68–71).

421 Sem a császári hadsereg, sem pedig a besenyők létszámát nem ismerjük. A császár vezette seregben harcoló katonákról számszerűen mindössze annyit közöl Anna Komnéné, hogy I. Alexiosz ötszáz frank harcost hívott Nikomédiából, valamint a csata előtti napon ötezer hegyi harcos érkezett a táborába (*Al.*, VIII. v. 2; Sewter 1982, 256; Reinsch 1996, 277). A besenyők számára nem tekinthető számításba vehető adatnak Anna Komnéné azon helye, ahol azt írja, hogy nemcsak a tízezernyi besenyő férfit, de asszonyaikat és gyermekeiket is megsemmisítették (*Al.*, VIII. v. 8; Sewter 1982, 258; Reinsch 1996, 280). Itt pusztán arra utal, hogy a besenyők sokaságát gyilkolták le a bizánciak. A kunok esetén Anna Komnéné negyvenezer főről beszél, de ez – akárcsak több más számadata is – túlzó. A kunokkal kapcsolatban feltűnően gyakran szerepel a 40 ezres létszám, így a Grúz Királyság területére vonult kunok is 40 ezren voltak, akárcsak Kötöny kunjai. Sőt, Péter bolgár cár ugyancsak 40 ezer kun harcost ajánl fel Barbarossa Frigyesnek. Egyes kutatók ilyen forrásos adatok alapján megpróbálták rekonstruálni a kun törzsek átlagos lélekszámát, ill. az egész kun népcsoportét (Pletnyova 1990, 114–115). A 40 ezer azonban, akárcsak a 20 vagy a 80 ezer fős seregek, antik sztereotípiák, amelyeket a középkori szerzők előszeretettel alkalmaztak a barbár seregek leírásakor (Goffart 1980, 231–234).

sereg – soraiban a kunokkal – félkörbe zárta a szekereik fedezékében harcoló besenyőket, így törve meg azok harcvonalát. A császár hadvezéri képességére utal a csata leírásának két érdekes momentuma. I. Alexiosz a csata hevében észrevette, hogy a besenyők vezéreinek egyike – aki tartva a harc kimenetelétől, igyekezett életét menteni – a kunokhoz közelített. Anna Komnéné szerint abban reménykedhetett, hogy a kunok, „akikkel egy nyelvet beszéltek", közvetítenek majd az uralkodónak. A császár attól félt, több más besenyő is követi példáját, és meggyőzik a kunokat, hogy álljanak át az ő oldalukra, ezért magához vitette a császári zászlót, és azzal a kunok elé lovagolt, hogy megakadályozza a két nomád nép közötti közeledést. A jó hadvezérre utaló másik mozzanat, hogy a hajnaltól délutánig tartó csata közben figyelt a katonáira, és dél körül elrendelte a helyi lakosságnak, hogy vigyenek ivóvizet a harcosoknak (*Al.*, VIII. v. 8; SEWTER 1982, 257–258; REINSCH 1996, 278–279). A besenyők nemcsak vereséget szenvedtek 1091. április 29-én, csütörtökön, de a bizánciak a csatát követő éjszaka a besenyő foglyaik, köztük nők és gyermekek tömegeit mészárolták le. Természetesen Anna Komnéné állítása ellenére – aki szerint „csak egy nap és a szkíták nem látták többé a májust" – nem semmisítették meg a besenyőket (*Al.*, VIII. v. 8; SEWTER 1982, 258; REINSCH 1996, 280).[422]

Lényeges a továbbiakban, hogy Anna leírása alapján arra következtethetünk, a csatában részt vevő kunok nem álltak egységes vezetés alatt. Az április 29-i véres csata utáni éjszaka – mikor a bizánciak kíméletlenül lemészárolták besenyő foglyaikat – a kunok egy része attól tartva, hogy szövetségeseik ellenük fordulnak, elmenekült (*Al.*, VIII. vi. 3; SEWTER 1982, 260; REINSCH 1996, 281). Egyébként nem volt teljes mértékig ésszerűtlen a kunok félelme, mivel nagyon is lehetséges, hogy a bizánciak tartottak tőlük egyrészt katonai erejük, másrészt pedig a Lebunionnál tanúsított bizonytalan és ingatag magatartásuk miatt, és a csata után valóban ideális volt a helyzet arra, hogy a nemrégiben megjelenő kun veszéllyel gyorsan leszámoljanak (DIACONU 1978, 40).

A császár értesülve arról, hogy a kunok egy része elvonult, utánuk küldte egyezségüknek megfelelően a zsákmány rájuk eső részét, azzal a paranccsal, hogy még a Dunától délre érjék utol őket, és adják át nekik a részüket. A kunok egy másik csoportja azonban a császárral maradt, és részt vett a csata utáni győzelmi lakomán. Majd a lakomát követő napon I. Alexiosz Komnénosz megajándékozta és elbocsátotta őket. A forrás alapján a császárral maradt kunok legkevesebb három nappal később követték a csata után elmenekült társaikat. Ugyanis a besenyők lemészárlását követően a császár hajnalban elhagyta a tábort, és Kala Dendránál értesült arról, hogy a kunok egy része elmenekült. A vele maradt kunok a nap hátralevő részében a győzelmi lakomán vigadtak, majd miután kialudták a „bor mámorát", a következő napon

[422] Zónarasz művében szerepel, hogy a mai görög és macedón határvidéken levő Moglénában telepítették le az életben maradt besenyőket (Zónarasz 303–304, l. még a jelen műben a 405. jegyzetet). Ahol egyébként I. Alexiosz Komnénosz egy 1094-es khrüszobullonja alapján kunok is éltek (*FHDR*, IV, 28–29). Majd később, az első keresztes hadjárat alkalmával a Bizánci Birodalmon átvonuló keresztesek panaszkodtak I. Alexiosz Komnénosz besenyő harcosaira, akiknek az volt a feladatuk, hogy kövessék a keresztes hadakat, és akadályozzák meg őket a terület fosztogatásában (*RHC*, III, 236–237).

elengedte őket. Mivel attól tartott, hogy a hazafelé tartó kunok fosztogatni kezdenek, ezért túszokat kért, és melléjük állított egy embert, aki őket a Balkán-hegységig vezette (*Al.*, VIII. vi. 4; SEWTER 1982, 260–261; REINSCH 1996, 281–282). A kunok tehát visszatértek a Dunától északra levő területekre, ahonnan még 1091 nyarán a Magyar Királyság területére is betörtek (l. a IV. fejezetet).

A kunok jelentősége a besenyők elleni csatában vitathatatlan. Az 1091-es lebunioni csatában játszott szerepüknek köszönhetően „messze a legjelentősebb győzelmét aratta a harcmezőn a bizánci sereg II. Baszileiosz óta" (NORWICH 1997, 27). USZPENSZKIJ (1901, 8) szerint pedig 1090–1091 telén a Bizánci Birodalom helyzete az utolsó, 1453-as évéhez hasonlítható, amikor Konstantinápolyt teljesen körülzárták a törökök. 1091-ben a birodalmat fenyegető helyzetből a kunoknak köszönhetően győztesen került ki I. Alexiosz Komnénosz. A győzelem hatására a birodalom 1122/1123-ig megszabadult a több mint negyven éve tartó besenyő fenyegetéstől. A lebunioni csata eredményének következtében sikerült tulajdonképpen helyreállítani a besenyők 1036-os támadása után Parisztrion fölött a központi hatalom uralmát (MADGEARU 1999, 51; STEPHENSON 2004, 103).[423]

A kunok 1094-es hadjárata a Bizánci Birodalom területén

A kunok 1094-es, birodalom elleni támadását elsősorban Anna Komnéné munkája alapján mutatom be, ugyanis a bizánci források közül az *Alexiasz* írja le részletesen a történteket. Zónarasz gyakorlatilag csak néhány mondatban foglalja össze az eseményeket (Zónarasz 305–306), és bár olvasható leírás Mikhaél Glükasz (GLÜKASZ 621), valamint a 13. század végén alkotó Theodórosz Szkutariótész[424] kompilációjában is (FRANKOPAN 2005, 147), de részletekre egyikőjük sem tér ki.[425] A bizánci forrásokon

[423] A Duna mint a Bizánci Birodalom északi védelmi vonala több fázisban veszítette el jelentőségét. Mivel a császári hatalom a 11. században már nem tudta megvédeni a parisztrioni lakosságot, azok összefogtak a Dunától északra megjelenő nomádokkal, a besenyőkkel, majd 1094-ben a kunokkal. 1091-ben azonban rövid időre helyreállt a császár fennhatósága a terület fölött. A 12. században I. Alexiosz Komnénosz leszármazottai komolyabb figyelmet szenteltek ennek a területnek részben a kunok támadásai, részben pedig a Magyar Királysággal való konfliktusaik miatt. Az al-dunai bizánci védelmi rendszer az Aszenidák felemelkedésével omlott össze végleg (MADGEARU 1999, 41–54).

[424] A 13. század második felében élő bizánci szerző egyetemes krónikája a világ teremtésétől Konstantinápoly 1261-es visszavételéig rögzíti az eseményeket. A Bizánci Birodalom történetét a Komnénoszok korától kezdi ismertetni. Munkájában kritikátlanul másolja be korábbi szerzők (Malalasz, Kedrénosz, Nikétasz Khoniatész, Akropolitész és mások) műveinek részleteit (*ByzTurc.*, I, 526–528).

[425] A 11–12. században élt Jóannész Zónarasz egyházi munkák mellett megírta *A történelem összefoglalása* c. 18. könyvből álló világtörténeti kompendiumát, amely a világ teremtésétől I. Alexiosz 1118-as haláláig tartó időszakot öleli fel. A korábbi időszakok eseményeire számos mára elveszett forrást dolgozott be művébe. Az I. Alexiosz korára vonatkozó rész azonban eredeti munka (*ByzTurc.*, I, 344–348). A szintén a 12. században élt Mikhaél Glükasz rövid világtörténete ugyanazt az időszakot tárgyalja, mint a Zónaraszé, aki mellett Szkülitzész, Kedrénosz, Pszellosz munkáit is felhasználta (vö. *ByzTurc.*, I, 430).

kívül az óorosz őskrónika, a *PVL* az, ami egyetlen mondatban ugyan, de megemlíti, hogy 6603-ban[426] a kunok Gyevgeniccsel a görög, azaz bizánci földre vonultak, és a harcok után a császár elfogta Gyevgenicset, majd megvakíttatta (*PVL*, 95, 233; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 180).

Míg a kunoknak a birodalom területére vezetett korábbi (1078., 1087. és 1091. évi) portyái egy, az 1083-ra datálható kivételével a besenyőkhöz köthetők, 1094-ben ez utóbbi nép már nem játszott szerepet. A 11. században a kunoknak a Bizánci Birodalom elleni támadásai, illetve portyái közül ez az 1094. évi volt a legsúlyosabb. Ebben az évben a kunok támadásának a zsákmányszerzés mellett két oka is lehetett. Egyfelől az Anna Komnéné által ál-Diogenésznek[427] nevezett trónkövetelő támogatása – ez azonban feltehetően csak ürügy lehetett a kunok számára –, másfelől pedig nem lehet kizárni Vasziljevszkij feltételezését sem, aki szerint a kunok bosszújának is tekinthető ez a támadás, mert a bizánciak kevéssé mutatkoztak hálásnak a lebunioni csatában nyújtott segítségükért (VASZILJEVSZKIJ 1908, 111–112).

A támadás datálásával kapcsolatban számos évszám, így 1091, 1092, 1095,[428] 1096, sőt 1114 is felmerült,[429] ami azért is érthetetlen, mert Gyóni bebizonyította, hogy Anna Komnéné leírása alapján nagy bizonyossággal lehet arra következtetni,[430] hogy 1094-ben történtek az események.[431] Az *Alexiasz*ból ismert, hogy I. Alexiosz császár 1094-ben a ráskai (Рашка, Szerbia) Volkanosz *(Vlkan)* ellen indult, aki rajtaütéseivel zaklatta a határ menti területeket. Hadjáratát azonban félbe kellett szakítania a Niképhorosz Diogenész – IV. Rómanosz Diogenésznek (1068–1071) és második feleségének, Eudokia Makrembolitisszának fia – vezette összeesküvés miatt, amelyet levert, és vezetőjét 1094. június 29-én, Péter és Pál apostol napján megvakították (*Al.*, IX. ix. 6; SEWTER 1982, 289; REINSCH 1996, 314). Majd Neilosz és Blakhernitész eretnekek ügyével foglalkozott (*Al.*, X. i–ii. 1; SEWTER 1982, 293–295; REINSCH 1996, 317–319).[432] Ez után következik Anna munkájában a kunok támadásával összefüggő események leírása, amelyek 1094 őszére datálhatók (GYÓNI 1952, 497–498).

[426] A *PVL* 6603-as éve 1095-nek felel meg. Az 1095-ös évszám esetében azonban az óorosz krónika szerkesztője feltehetően tévedett. Az év eseményeinek datálására l. az 55–57. oldalakat.

[427] A trónkövetelővel kapcsolatban egyes kutatók szerint számos jel arra utal, hogy valóban IV. Rómanosz Diogenész fia lehetett (FRANKOPAN 2005, 147–166). Anna Komnéné szerint az ál-Diogenész egy kharaxbeli alsóbb társadalmi rétegből származott. Nem lehet pontosan tudni, hogy a trónkövetelő az İzmit melletti kereskedelmi centrumból, Kharaxból (ma Hereke, Törökország) származott, vagy pedig a szó egyszerűen csak katonai tábort jelent (ui. a görög *kharax* jelentése 'paliszád'), ami pedig az ál-Diogenész alacsony származását erősítené (REINSCH 1996, 320, 14. jegyzet).

[428] A felmerült évszámok közül ez azért érdemel figyelmet, mivel a *PVL* erre az évre (6603) datálja Gyevgenics támadását és megvakítását.

[429] A különböző hipotézisek felsorolását l. DIACONU 1978, 48–50.

[430] Az eltérő évszámok abból adódhatnak, hogy Anna Komnéné az eseményeket nem minden esetben a valós kronológiai sorrendjükben beszéli el.

[431] Az 1094-es év ellen érvel újabban MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 109–120.

[432] Neilosz tagadta Mária istenszülő mivoltát, és úgy gondolta, hogy Krisztus csak a feltámadása után lett istenné, míg Blakhernitész feltehetően Szent Simenon, az Új Teológus tanításait vette át, azaz misztikus volt (ANGOLD 2000, 477–478).

A kunok által támogatott trónkövetelőt az eseményekről beszámoló legfontosabb forrás, Anna Komnéné munkájában szélhámosnak nevezi, mert azt állította magáról az uzurpátor, hogy ő nem más, mint León, IV. Rómanosz Diogenész császár fia. Ezt Anna kizártnak tartja, mert szerinte León elesett a szeldzsukokkal folytatott Antiokheia (Antakya, Törökország) melletti csatában (1075) (*Al.*, X. ii. 2; SEWTER 1982, 296; REINSCH 1996, 320). Meg kell jegyezni, hogy Anna Komnéné Leónnal kapcsolatosan téved, mikor azt állítja, hogy meghalt a harc során. Anna férjének, Niképhorosz Brüenniosznak már említett munkája szerint ugyanis IV. Rómanosz Diogenésznek egy másik, Kónsztantinosz nevű fia esett el az említett csatában (VASZILJEVSZKIJ 1908, 109, 2. lj.; SEWTER 1982, 296, 8. lj.; REINSCH 1996, 320, 15–16. lj.).[433] Annál is furcsább Anna tévedése, mivel korábban maga írja, hogy León a szkítákkal, azaz a besenyőkkel folytatott harcok során halálos sebet kapott (*Al.*, VII. iii. 8; SEWTER 1982, 224; REINSCH 1996, 243).[434]

Anna Komnéné elbeszélése szerint I. Alexiosz Komnénosz császár már korábban a Krím félszigeten levő Kherszón városába száműzte a trónkövetelőt,[435] aki azonban az oda kereskedni járó kunokkal összebarátkozva megszökött, és jó ideig velük élt. Majd a kunok támogatásával elindult, hogy megszerezze a bizánci trónt (*Al.*, X. ii. 3–4; SEWTER 1982, 297; REINSCH 1996, 321).

A császár viszonylag gyorsan értesült arról, hogy a kunok és a trónkövetelő a birodalma ellen vonulnak, és igyekezett megtenni a kellő óvintézkedéseket, vagyis felfegyverezte seregét, és megkezdte a harci előkészületeket. Megerősítette a Balkán-

433 IV. Rómanosz Diogenésznek (1068–1071) – akit 1071-ben nemcsak megbuktatott a VII. Mikhaél Dukaszt (1071–1077) támogató párt, de meg is vakíttatott – három fia volt: Kónsztantinosz, Niképhorosz és León. Ez utóbbi két fiú „bíborbanszületett" volt, azaz apjuk uralkodásának idején születtek Anna Komnéné szerint (*Al.*, VII. ii. 3). Ha tehát a trónkövetelő valóban az volt, akinek mondta magát, akkor jogszerűnek tűnik a követelése az uzurpátorként hatalomra kerülő I. Alexiosz Komnénosszal szemben.

434 Azért is különös, hogy Anna Komnéné „nem tudja" megkülönböztetni egymástól IV. Rómanosz Diogenész fiait, mert ismeretes, hogy a Komnénoszok szoros, rokoni kapcsolatban álltak a Diogenészekkel. A három fivér egyik lánytestvérét a császár öccse, Adrianosz Komnénosz vette feleségül (HILL 1996, 43). Anna maga írja le, hogy Niképhoroszt és Leónt apjuk halála után Alexiosz magához vette (*Al.*, IX. vi, 1; SEWTER 1982, 280; REINSCH 1996, 305).

435 Anna Komnéné szerint apja kezdetben nem törődött a keletről érkező, szegényesen öltözött trónkövetelővel, de az úton-útfélen hirdette, hogy ő az egyik fia IV. Rómanosz Diogenész császárnak. És amikor a hír eljutott a császár lánytestvéréhez és Anna szerint León özvegyéhez, Theodóra Komnénéhez, az nagyon elszomorodott a hallottak miatt. Az *Alexiasz* tehát azt sugallja, hogy a császár a nővérének kérésére száműzte és záratta be a trónkövetelőt (*Al.*, X. ii. 3; SEWTER 1982, 296–297; REINSCH 1996, 321). Anna Komnéné azonban ebben az esetben is tévedett, mert Theodóra valójában nem León, hanem Kónsztantinosz Diogenész özvegye volt. Egyes kutatók szerint 1092-ben került sor a trónkövetelő száműzetésére (VASZILJEVSZKIJ 1908, 111; KNYAZKIJ 2003, 102–103). Az óorosz források alapján tudjuk, hogy Vlagyimir Monomah kijevi fejedelem Mária nevű lánya „Leon cárevics" (*Леонь царевичь*) felesége volt. A kijevi nagyfejedelem ezen veje 1116-ban I. Alexiosz Komnénosz ellen vonult hadba, több Duna menti várost elfoglalt, de végül a császár által felbérelt két „szaracén" augusztus 15-én megölte (*PVL*, 129, 267). Természetesen kérdéses, hogy az 1094-ben megvakított trónkövetelő és az óorosz forrásban szereplő León egy és ugyanaz a személy-e (KONOVALOVA–PERHAVKO 2000, 44–45).

hegység átjáróit, majd miután értesült arról, hogy a kunok elfoglalták Parisztriont,[436] összehívta hadvezéreit és rokonait,[437] hogy megtanácskozzák a kunokkal szembeni lépéseket. Ennek kapcsán Anna egy különös történettel igyekszik igazolni apja lépéseit. Azt állítja ugyanis, hogy a tanácskozás során a megjelent rokonok és hadvezérek nem támogatták a császárt abban, hogy a kunok elé kivonuljon. Ezért a döntést I. Alexiosz az Isten ítéletére bízta. Két lepecsételt táblát helyeztek el a Szent Szófia-székesegyház oltárára, az egyiken az állt, hogy vonuljon a kunok ellen, és támadja meg őket, a másikon pedig, hogy ne. Majd egész éjszakai virrasztás és éneklés után III. Nikolaosz Grammatikosz pátriárka (1084–1111) az egyiket feltörte, és felolvasta az azon levő szöveget, tudniillik a harc szükségességéről szólót. Ezt a császár Isten hangjaként értelmezte, így folytatta az előkészületeket, és elrendelte a hadsereg összehívását Ankhialosznál (ma Поморие, Bulgária) (*Al.*, X. ii. 5–6; Sewter 1982, 297–298; Reinsch 1996, 322). A sereg összegyűlte után magához hívatta három rokonát: Niképhorosz Melisszénosz cézárt,[438] Geórgiosz Palaiologoszt[439] és Jóannész Taronitészt,[440] akiket Beroé (ma Стара Загора, Bulgária)[441] és vidéke védelmének megszervezésével bízott meg. Az összegyűlt seregének élére is kinevezte a parancsnokokat. A Balkán-hegység átjáróinak felügyelete és védelme a Dabaténosz (Skoulatos 1980, 74), Geórgiosz Euphorbénosz[442] és Kónsztantinosz Humbertopulosz[443] irányítása alatt álló seregek feladata volt. Végül a császár maga is az abban a térségben levő

436 A Dunán nagy valószínűséggel Dobrudzsa déli részén, Szilisztra közelében kelhettek át. Erre utalnak a Tzimiszkész (969–976) korában épített Păcuiul lui Soare szigetén levő bizánci erődítmény ásatásai (Diaconu 1978, 51–55). Ennek a Păcuiul lui Soare–Szilisztra útvonalnak a használatát bizonyíthatja, hogy az utóbbi településtől mindössze néhány kilométerre levő Kalipetrovóban (ma Калипетрово, Bulgária) 1928-ban talált pénzérmékből és ékszerekből álló kincsleletet a kunok 1094-es támadása elől rejthették el (Oberländer-Târnoveanu 1992, 42–43).

437 A császár stratégiájának fő jellemzője, hogy hadvezérei – kiknek döntő többsége a rokonai és az idegenek közül került ki – nem cselekedhettek önállóan, azonban I. Alexiosz mindig megtanácskozta velük a teendőket (Buckler 1968², 359). A hadvezéreinek adott kevés hatalom a császár uralkodása elején gyakori összeesküvésekkel magyarázható. Ezt támasztja alá, hogy uralmának végén sokkal nagyobb önállóságot engedélyezett vezéreinek (Price 2005, 91).

438 Eudokia Komnéné férje, Niképhorosz Melisszénosz a cézár címet Thesszaloniké városának vezetésével együtt I. Alexiosz Komnénosz császártól kapta. Niképhorosz több hadjáratban is elkísérte sógorát (Skoulatos 1980, 240–245).

439 A császár sógora volt, mivel 1081-ben I. Alexiosz feleségének, Eiréné Dukainának testvérét, Annát vette el (Skoulatos 1980, 99–105).

440 I. Alexiosz nővérének, Mária Komnénének és Mikhaél Taronitésznak volt a fia (Skoulatos 1980, 155–156).

441 A Szredna Gora keleti részénél, a Szarnena Gora lábánál levő ókori Augusta Traiana, a mai dél-bulgáriai Sztara Zagora (Стара Загора) városa fekvése következtében stratégiai jelentőségű (*TIB*, 6, 203–205).

442 A császár tapasztalt katonája lehetett, ui. már a besenyők elleni harcokban is részt vett (Skoulatos 1980, 94–95).

443 L. a 420. jegyzetet.

Khortareához,[444] a Balkán-hegység keleti részén levő hágóhoz ment, és ellenőrizte, hogy a hágók védelméről szóló parancsait végrehajtották-e. Ezután az Ankhialosz melletti Szent-tónál (ma Поморийско езеро, Bulgária) tábort vert. Rövid idő múlva itt értesítette a császárt egy Pudilosz[445] nevű vlach[446] előkelő arról, hogy a kunok átkeltek a Dunán (*Al.*, X. ii. 6; Sewter 1982, 298; Reinsch 1996, 323). Itt – mint többen utaltak erre – Anna önellentmondásba keveredett, ugyanis korábban – az isteni döntés előtt – azt írta, hogy a kunok már elfoglalták Parisztriont (*Al.*, X. ii. 4; Sewter 1982, 297; Reinsch 1996, 322), ehhez azonban át kellett kelniük a Dunán. Egyes kutatók úgy próbálták ezt a problémát megoldani, hogy feltételezték, Pudilosz nem a Dunán való átkelésről számolt be, hanem a Balkán-hegységen és a Tundzsa (Тунджа) felső folyásán való áthaladásukról értesítette a császárt, vagyis már korábban elfoglalták Parisztriont. Ha valóban a Balkán-hegységen keltek át a kunok, akkor érthető, hogy a későbbiekben a császár miért aggódott Adrianopolisz miatt. Ugyanakkor Ljubarszkij megjegyzi: Anna Komnéné következő mondatai cáfolják azt, hogy a Balkán-hegységen keltek át a kunok. Az *Alexiasz* szerint ugyanis miután megérkezik Pudilosz a hírekkel, a császár pedig intézkedett Adrianopolisz védelméről, levélben parancsolta meg Kónsztantinosz Katakalón Euphorbénosznak,[447] hogy vegye magához Monasztraszt[448] és Mikhaél Anémaszt[449] azok csapataival, majd amint meghallják, hogy a kunok átkeltek a hágókon, kövessék és vártalan rajtaütésekkel zaklassák őket. Azt sem lehet azonban kizárni, hogy Anna Komnéné első alkalommal a Dunán átkelő és a parisztrioni részeken portyázó kisebb, különálló egységre utal, később pedig arra gondolhatott, hogy Pudilosz a kun fősereg folyón való átkeléséről értesítette a császárt (Ljubarszkij 1965, 555, 950. jegyzet). Gyóni úgy gondolja,

[444] A Pravadiból (ma Провадия, Bulgária) Aidoszba vezető út ezen, a Nadír-Derbend átjárón vezet át. L. még *TIB*, 6, 230.

[445] A Kekauménosznál említettek mellett, akik az 1066-os vlach–bolgár–görög lázadás élén álltak, ez az egyik első név szerint ismert vlach előkelő, l. Gyóni 1952, 502–503, 39. jegyzet.

[446] Nem lehetetlen, hogy ez a Pudilosz a környéken élő vlachok egyik olyan vezetője volt, aki a bizánci adminisztrációhoz közel állt. A vlachok egy másik része azonban a kunokat támogatta. A vlachok szerepéről 1094-ben l. Gyóni 1952.

[447] A császár ezen harcosa, akinek neve az *Alexiasz*ban három formában is (Katakalón Kónsztantinosz, Kónsztantinosz Euphorbénosz és Euphorbénosz Katakalón) megjelenik, jelentős szerepet töltött be a kunokkal folytatott harcokban. Nem tudta ugyan megakadályozni a kunok átkelését a Balkán-hegységen, de később a Goloé környékén fosztogató kunokon rajtaütött, és többeket elfogott közülük. Anna szerint a császár érdemeiért nobilissimus címmel tüntette ki. Később az ő feladata volt, hogy seregével bejusson a kunok által szorongatott Adrianopoliszba, de a kunok váratlanul megtámadták, és csaknem elesett az ekkor folytatott harcokban (*Al.*, X. iii. 5; Sewter 1982, 301; Reinsch 1996, 326–327). Később részt vett a trónkövetelő elfogásában Putzában (*Al.*, X. iv. 5; Sewter 1982, 304; Reinsch 1996, 329). Katakalón további szerepére l. Skoulatos 1980, 62–65.

[448] L. a 418. jegyzetet.

[449] Az előkelő családból származó Mikhaél Anémasz később, 1094–1102 között valamikor részt vett egyik testvérével és számos más előkelővel együtt egy összeesküvésben, amelynek célja I. Alexiosz meggyilkolása és az ő trónra juttatása volt (*Al.*, XII. v. 5–6; Sewter 1982, 382–383; Reinsch 1996, 415–416; Skoulatos 1980, 200–202).

hogy a Katakalón Euphorbénosznak kiadott parancsok korábbiak, ezért nagy valószínűséggel a Balkán-hegységen való átkelésről van szó (GYÓNI 1952, 504). Diaconu szerint nem egyszerűen elírás történt, hanem Anna Komnéné arra utalt, hogy előbb a Dunától északra levő Parisztriont foglalták el a kunok, majd utána keltek át a folyón az attól délre levő területek meghódítására (DIACONU 1978, 56). Meg kell azonban jegyezni, hogy nincs konszenzus azon a téren, hogy a Bizánci Birodalom, így Parisztrion thema fennhatósága kiterjedt-e az Al-Duna északi partjára, sőt van olyan kutató, aki kifejezetten elutasítja ennek lehetőségét (MAKK 2001, 31–40; MĂRCULEȚ 2005, 124; MĂRCULEȚ 2003).[450] A 11. század ezen periódusában pedig végképp kérdéses a Bizánci Birodalom hatalmának kiterjedése a folyótól északra, hiszen a Dunától délre is csak az 1091-es lebunioni csata után kezdtek hozzá a besenyőktől visszaszerzett területek újbóli beillesztéséhez.

A Pudilosztól kapott hír hallatán a császár tanácskozást hívott össze, ahol arról döntött, hogy Kantakuzénosz,[451] Tatikiosz[452] és Elkhanész[453] néhány „barbár" harcossal vonuljanak az érintett térségben egy Therma[454] nevű faluba, és gondoskodjanak annak védelméről (*Al.*, X. ii. 6; SEWTER 1982, 298–299; REINSCH 1996, 323). Majd mivel a tanácskozáson jelenlevők úgy gondolták, hogy Ankhialosz biztonságosabb a császár számára, I. Alexiosz Komnénosz ezt a Burgaszi-öbölben egy félszigeten fekvő várost választotta hadi bázisként. A város stratégiai szempontból kettős előnnyel rendelkezett: egyrészt bevehetetlen falai voltak, másrészt pedig a Fekete-tenger partján feküdt, ennek következtében mind a fővárossal, mind pedig az Al-Duna vidékével könnyű volt a kapcsolattartás (STEPHENSON 2004, 104).

Miután Alexiosz hírét vette, hogy a kunok Adrianopolisz felé vonulnak, magához hívatta a város vezetőit,[455] és parancsba adta nekik, hogy erősítsék meg a város védelmét, a kapukat tartsák zárva, és megtiltotta nekik, hogy a kunokkal nyílt harcot vállaljanak, mivel a császár tudatában volt saját serege képességeinek. Ugyanakkor más embereinek parancsba adta, hogy kövessék és váratlan rajtaütésekkel zaklassák a kunokat, ha azok átkeltek a hegyeken (*Al.*, X. ii. 7; SEWTER 1982, 299; REINSCH 1996, 323–324).

Figyelemre méltó, hogy a császár stratégiailag a Balkán-hegység vonalát tekintette a kunok előtt álló egyetlen biztos és védhető akadálynak, meg sem próbálta a

450 MĂRCULEȚ 2005, 124. Az 1018-ban létrehozott Parisztrion előzményének tekintett és a 971-es bizánci hódítások következtében megalapított Nyugat-Mezopotámia határai sem valószínű, hogy kiterjedtek a Duna bal partjára (MAKK 2001, 39).

451 Magas rangú katona I. Alexiosz Komnénosz seregében, csak az *Alexiasz*ból ismerjük (SKOULATOS 1980, 49–50).

452 Tatikiosz szolgaszármazású volt, ugyanis apja Anna Komnéné nagyapjának fogságába esett „szaracén" volt (*Al.*, IV. iv. 3; SEWTER 1982, 141; REINSCH 1996, 149), de I. Alexiosz seregében magas rangú katonává lett, mivel félelmet nem ismerő harcos volt (SKOULATOS 1980, 287–292; BRAND, C. M.: Tatikios, in *ODB*, 2014).

453 Török emír, kinek Annánál szereplő Ἐλχάνης nevében az *ilkhan* török cím ismerhető fel. 1086/1087-ben a császártól vereséget szenvedett, majd megkeresztelkedett (*Al.*, VI. xiii. 4; SEWTER 1982, 211; REINSCH 1996, 229), és a császár szolgálatába állt (SKOULATOS 1980, 281).

454 Ankhialosztól mintegy 20 km-re északnyugatra levő település, a mai bulgáriai Banevo (Банево, *TIB*, 6, 477–478).

455 Ezek Katakalón Tarkhaniotész (SKOULATOS 1980, 286–287) és Niképhorosz Brüenniosz voltak. Utóbbi maga is korábban trónkövetelő volt (*Al.*, X. ii. 7).

birodalmára törő nomádokat a Duna vonalánál megállítani vagy a parisztrioni részeken feltartani. Részben, mert feltételezte, hogy a kunok célja nem a korábbi harcok során elnéptelenedett és mezőgazdaságilag kevésbé fejlett moesiai részeken, hanem a gazdag thrákiai és makedóniai területeken való portyázás lehetett. A hegyi átjárók megerősítésével ezt szerette volna megakadályozni (Stephenson 2004, 105). Másrészt alig néhány éve (1091-ben) sikerült csak a birodalom fennhatóságát helyreállítani a területen, így nem rendelkezett a császár megfelelő hadi potenciállal, hogy Parisztrion területén meg tudja állítani a kunokat és a trónkövetelőt.

A császár minden törekvése ellenére a kunok mégis könnyen átkeltek a Balkánhegységen, mivel a vlachok megmutatták nekik az átjárókat. Így hamarosan már a Kelet-Balkán fontos hágóját délről őrző Goloé[456] városánál voltak, és amikor a lakosság értesült a kunok közeledtéről, a helyőrség kapitányát láncra verte, és átadta az örömmel fogadott kunoknak. Goloé példáját más szomszédos városok is követték, és egyre többen ismerték el a trónkövetelő uralmát. A trónkövetelő feltehetően a sikereken felbuzdulva a kunokkal Adrianopolisz helyett Ankhialosz felé vette az irányt.[457] A császár számára nyilvánvaló volt azonban, hogy a várost ostrommal nem tudják bevenni a kunok, sőt a terep is rendkívül kedvezőtlen volt a könnyűlovas harcmodorral rendelkező nomádoknak. Ezért seregét zárt csatarendben úgy állította fel a kunokkal szemben, hogy a frank zsoldosokkal megerősített bizánci egységeket hátulról a város, jobbról a tenger, balról pedig egy sziklás, bokros, szőlős rész védte, ugyanakkor megtiltotta katonáinak, hogy bárki is megbontsa a zárt alakzatot. A kunok a bizánciakkal szemben szintén felállították soraikat, de nem támadták meg a császár seregét, feltehetően azért, mert tisztában voltak azzal, ha nem tudják megbontani az ellenfél sorait, akkor a kedvezőtlen terep számukra hátránnyal jár. Ennek következtében háromnapos patthelyzet után a kunok és a trónkövetelő elvonultak Adrianopolisz felé. A trónkövetelő arra számított ugyanis, hogy a várost védő idősebb Niképhorosz Brüenniosz harc nélkül átadja Adrianopoliszt.[458] Niképhorosz Brüenniosz azonban megállapította, hogy a trónkövetelő nem IV. Rómanosz Diogenész fia.[459] Így a város ostromzár alá került, a lakosság és a katonaság nélkülözni kezdett, ezért a császárhoz fordultak segítségért, aki sikertelenül próbált egységeket a városba juttatni. Forrásunk, Anna

[456] Feltehetően a mai Lozarevóval (Лозарево, Bulgária) azonosítható, Burgasztól mintegy 59 km-re északnyugatra, a legfontosabb hágó, a Riski prohod (Ришки проход, Szidéra) déli bejáratát őrző település (*TIB,* 6, 271).

[457] A kunoknak a város környékén zajló portyáiról egy 12. századi bizánci forrás, Meletiosz élete is említést tesz (*GIBI,* X, 92).

[458] Azt remélte, hogy Niképhorosz Brüenniosz nemcsak a várost adja át, de pénzzel is támogatja, és ha a stratégiailag fontos Adrianopolisz a kezében van, a kun sereg a fővárosig gyakorlatilag megállíthatatlan (*Al.,* X. iii. 3; Sewter 1982, 300; Reinsch 1996, 325–326).

[459] Anna Komnéné szerint a vak várparancsnok a vár falairól kihajolva a trónkövetelő hangjáról állapította meg, hogy nem az, akinek mondja magát (*Al.,* X. iii. 4; Sewter 1982, 301; Reinsch 1996, 326). Nem lehetetlen, hogy Brüenniosz, aki korábban valóban jó kapcsolatban állt IV. Rómanosz Diogenésszel, saját érdekei miatt nem akart közelebbi találkozót a trónkövetelővel, és tagadta, hogy a korábbi császár fia lenne, ugyanis nem sokkal az 1094-es események után lett a császár legidősebb lányának, Annának a férje Brüenniosz hasonló nevű unokája. Nem tudni pontosan mikor, de valamikor 1095 és 1097 között kerülhetett sor a házasságra (Skoulatos 1980, 225; Frankopan 2005, 156).

Komnéné munkája szerint közel negyvennyolc nap után Niképhorosz Brüenniosz úgy döntött, hogy vállalja a nyílt összecsapást,[460] és kivonult a városból. A kemény csata során az egyik bizánci harcosnak, Marianosz Maurokatakalónnak[461] csaknem sikerült megölnie a kunok fővezérét, Togortakot,[462] akit állítólag csak nyögérei tudtak megmenteni (*Al.*, X. iii. 6; Sewter 1982, 302; Reinsch 1996, 327). Togortak a bizánciak előtt nem volt ismeretlen, 1091-ben ugyanis együtt harcoltak a besenyők ellen a lebunioni csatában.

Időközben a császár a hírek hallatán úgy döntött, hogy elhagyja Ankhialoszt, és Adrianopoliszhoz vonul. Miután csellel sikerült a trónkövetelőt elfogni,[463] a császár Kis-Nikaiába (ma Havsa, Törökország)[464] vonult, ahol hírét vette annak, hogy a fosztogatni szétszéledő kunok egyik vezére, Kitzész 12 ezer emberével Thrákia területét pusztítja.[465] Itt, Taurokomosz[466] vidékén zajlott a hadjárat legnagyobb csatája, amelyben a némileg túlzó számadatokat emlegető forrásunk szerint a bizánciak mintegy hétezer kunt öltek meg, és háromezer foglyot ejtettek, a többiek pedig elmenekültek. A császár a szerzett zsákmányt a környéken élők között szétosztotta, majd visszatért Kis-Nikaiába. Ott a kunok vezetői a két vereség után békeajánlattal keresték meg. Anna szerint azonban apja, I. Alexiosz Komnénosz átlátott a tervükön – tudniillik, hogy így kívántak időt nyerni –, és míg az uralkodó a kun vezetőket várakoztatta, futárokat küldött a Balkán-hegység hágóit védő egységekhez, hogy akadályozzák meg az azokon való visszavonulásukat. A kunok vezérei azonban három nap várakozás után éjszaka elvonultak. Amikor a császár arról értesült, hogy a kunok ismét Adrianopolisz közelében, Avrilevónál[467] vannak, összegyűjtötte seregét, és ő is odavonult. A bizánci csapatok nem túl nagy létszámára utalhat az a tény, hogy a császár cselhez folyamodva igyekezett elhitetni a kunokkal, hogy serege hatalmas. Három nomád származású harcosát[468] azzal bízta meg, hogy csapataikkal vonuljanak a ku-

[460] Az ostromzár mind a negyvennyolc napján voltak kisebb harcok (*Al.*, X. iii. 4; Sewter 1982, 302; Reinsch 1996, 326).

[461] Anna Komnéné sógora, ugyanis férjének, Niképhorosz Brüenniosznak a lánytestvérét vette feleségül. A trónkövetelő és a kunok elleni harcban tett szert nagy hírnévre (Skoulatos 1980, 186–187).

[462] L. a 413. jegyzetet.

[463] A császár Alakaszeusz nevű embere a trónkövetelő bizalmába férkőzve a Putza nevű erődbe (nem azonosítható) csalta őt és kun kísérőit, ahol a város lakói a tiszteletükre rendezett lakomán leitatták őket. A kunokat lemészárolták, a trónkövetelőt pedig elfogták, majd később a császár anyjának parancsára megvakították (*Al.*, X. iv. 5; Sewter 1982, 304; Reinsch 1996, 329–330).

[464] Edirnétől délkeletre mintegy 26 km-re (*TIB*, 6, 374–375).

[465] Anna Komnéné amennyire megbízható a személyek leírása tekintetében, olyan megbízhatatlan, ha az összecsapó hadseregek létszámáról van szó. Minden esetben – amúgy a korra jellemzően – túlzóak az ilyen jellegű adatai.

[466] Adrianopolisztól délkeletre levő hely, pontos helye nem ismert (*TIB*, 6, 472).

[467] Adrianopolisztól északra, pontosan nem lokalizálható település (*TIB*, 6, 159–160).

[468] Egyikük Uzasz volt; l. a 419. jegyzetet. A „szkíta Karatzasz" (*karaca* 'feketés') szintén úz vagy besenyő származású volt (*ByzTurc.*, II, 153; Skoulatos 1980, 27–28). A harmadik Monasztrasz volt; l. a 418. jegyzetet.

nok közelébe, verjenek sátrakat, amelyeknek mindegyike mellé éjszaka gyújtsanak tizenöt vagy annál is több tüzet (*Al.*, X. iv. 10; Sewter 1982, 306; Reinsch 1996, 331–332). Másnap reggel itt, Adrianopolisztól északnyugatra újabb csatára került sor, amelyben a kunok ismét vereséget szenvedtek a bizánci uralkodó nehézfegyverzetű seregétől. A császár seregének könnyűfegyverzetű csapataival a csatából menekülő kunokat egészen a Szidéra-szorosig[469] követte, többször rajtuk ütött, majd visszatért Goloéba (*Al.*, X. iv. 11; Sewter 1982, 306–307; Reinsch 1996, 332).

I. Alexiosz Komnénosz a kunokkal szemben viselt egyetlen hadjáratában[470] tanúbizonyságát adta kitűnő stratégiai képességeinek. Tudatában volt, hogy a korábbi bolgár területeken – ahol a birodalommal szemben ellenséges helyi bolgár–vlach lakosság mellett a besenyők és a vallásuk miatt üldözött manicheusok (bogumilok) támogatására sem számíthat – nem tud az ellenséggel szemben kellő erőt felvonultatni. Ankhialosznál már a terepviszonyokat kellőképpen kihasználva sikerült a kunokat meghátrálásra kényszeríteni. A továbbiakban Anna Komnéné leírása alapján három nagyobb csatára került sor. Ezek mindegyikében a kunok vonultak vissza vagy szenvedtek vereséget. Adrianopolisznál a kunok vezetője csaknem maga is elesett, majd Thrákia területén Kitzész[471] hadát a domboldalról a bizánci seregben harcoló szeldzsuk íjászokkal csalogatta le a császár sík terepre, ahol a nehézlovasság a számára kedvezőbb közelharcban győzelmet aratott. Két ilyen jelentős vereség után[472] a kunok már valóban a visszavonulást fontolgathatták. Erre utal a harmadik, ebben a hadjáratban az utolsó elszenvedett vereségük helyszíne is, ez ugyanis már Adrianopolisztól északnyugatra volt.

A Bizánci Birodalom határpolitikájának szempontjából a kunok 1094-es hadjárata több érdekességgel szolgál: feltűnő a bizánciak kiváló információszerzése, a császár a kunok szinte minden hadmozdulatáról időben értesült. Meglepőnek tűnhet, hogy I. Alexiosz nem is igyekezett megvédeni a parisztrioni területeket, ahol az 1091-es lebunioni csata következtében sikerült helyreállítani a birodalom hatalmát (Stephenson 2004, 105). Bár ez arra is utalhat, hogy a Bizánci Birodalomnak három év alatt még nem sikerült teljes mértékig Parisztriont a birodalomba visszailleszteni. Ahogy Goloé és a szomszédos városok lakosságának átállása a kunok oldalára is azt mutatja, hogy a helyi bolgár lakosság, akárcsak a hegyvidéken élő vlachok, továbbra is inkább a birodalom ellenségeit támogatták. Ehhez kapcsolódik végezetül az, hogy a „császár Akhillesz-sarka a Balkán-hegységben élő vlachok hűtlensége volt" (Stephenson 2004, 105). Ezeknek a Balkán-hegységben élő vlachoknak köszönhetően sikerült a kunoknak kijátszani ugyanis a szorosokat őrző bizánciak figyelmét,

469 Ez a Balkán-hegység keleti részén levő Csala-kavaki-szorossal (Gyóni 1952, 505–512), a mai Riski prohoddal lehet azonos (*TIB*, 6, 441).

470 I. Alexiosz Komnénosz uralkodása idején, 1114 novemberében ugyan a kunok még egyszer betörtek a birodalomba, de a császár vezette sereg érkezésének hallatán visszavonultak a Dunától északra (*Al.*, XIV. viii. 1, ix. 1; Sewter 1982, 462, 467; Reinsch 1996, 504, 509).

471 Nem azonosítható kun vezér.

472 Még ha nem is fogadjuk el Anna Komnéné számadatait – amely szerint Thrákiában tízezer harcost veszítettek a kunok –, jelentős veszteségeik lehettek a támadóknak, ráadásul a Bizánci Birodalmat jól ismerő vezetőjük, a trónkövetelő sem segítette már őket.

és tulajdonképpen harc nélkül átkelni a birodalom egyik legfontosabbnak tekintett védővonalán.

A kunok a 11. században hat alkalommal vezettek portyázó hadjáratokat a Bizánci Birodalom területére az írott források alapján. Ebből négy megjelenésük valamilyen formában az Al-Duna vidékén élő besenyőkhöz köthető, az egyikről (1083) nem állapítható meg pontosan, hogy a besenyők hívására, azokkal közösen, vagy önmagukban támadtak-e a birodalom ellen. A században az utolsó, az 1094-es hadjárat során már nincs szó ugyan a besenyőkről, de ekkor egy trónkövetelőt támogatva jelentek meg a Dunától délre. Úgy tűnik, hogy egyik alkalommal sem a kunok önálló hadjáratáról van szó. Az 1094-es támadásnak katonai célja az uzurpátor trónra juttatása volt. Természetesen a trónkövetelő ennek következtében a birodalom fővárosát, Konstantinápolyt is meg akarta szerezni (*Al.*, X. iii. 3; Sewter 1982, 300; Reinsch 1996, 325).[473] Egyes feltételezések szerint a kunok és a trónkövetelő támadása nem puszta véletlen volt 1094-ben, hanem tulajdonképpen az ugyanabban az évben elbukott Niképhorosz Diogenész vezette összeesküvés egyenes következményének tekinthető (Frankopan 2005, 154–155).[474] A trónkövetelőt támogató nomád sereg szempontjából ez a hadjárat is – akárcsak a korábbiak – inkább zsákmányszerző célokat szolgált, nehezen hihető ugyanis, hogy a kunok törzsszövetségük számára akarták a birodalom területét megszerezni.[475] Ezt két érvvel lehet alátámasztani. Egyrészt szállásterületük nyugati határa valószínűleg a 11. század utolsó évtizedében még a Dnyesztertől keletre lehetett.[476] Másrészt a kunok a források alapján egy hatalmi vákuumot kitöltve rendezkedtek be a délorosz steppén, és majd csak akkor jelentek meg – ekkor is csak egy részük – szállásterület-, illetve lakhelykeresési szándékkal a kelet-európai államok területén, amikor a mongol hódítás elől menekültek.[477]

Az 1094-es hadjárat során történtek a bizánci sereggel a legkomolyabb összecsapások, és ennek során szenvedhettek el a kunok jelentősebb vereségeket is. A kunokban a vlachok és a bolgárok szövetségest láttak a gyűlölt Bizánccal szemben. Úgy vélem, elsősorban is inkább a kunokban, és nem a trónkövetelőben, akit nem ismerhettek. Annak ellenére, hogy egyes kutatók szerint a trónkövetelő jelentősége abban nyil-

473 Diaconu úgy gondolja, ha a politikai cél az ál-Diogenész trónra juttatása volt, akkor a katonai nem lehetett más, mint a birodalom fővárosának elfoglalása (Diaconu 1978, 51).

474 Frankopan véleménye szerint a nagy támogatást élvező Niképhorosz Diogenész vezette összeesküvés kudarcba fulladásáról értesült a száműzetésben levő testvér, aki tisztában volt a birodalom és a császár helyzetével (Frankopan 2005, 155).

475 Még a 12. század végén–13. század elején – mikor a kunok jelentős szerepet töltöttek be a II. Bolgár Cárság létrehozásában és megerősödésében – sem szerepelt stratégiai törekvéseik között a terület meghódítása. Elsődleges céljuk sokkal inkább a portyázás volt (Vásáry 2004, 269–270).

476 Az a tény, hogy a száműzött trónkövetelő a krími Kherszón városában kerül kapcsolatba a kunokkal, és hogy Tugorkan/Togortak volt a kun sereg egyik vezére, arra utal, hogy a Fekete-tengertől északra levő steppéről érkeztek a kunok (Spinei 1985, 74).

477 A kunok közvetlen szomszédaiknak, a rusz fejedelemségeknek területére sem jelentettek mint hódítók veszélyt (Pritsak 1982, 308). Általában a nomád népekre jellemző, hogy kényszerből hagyták el korábbi lakhelyeiket (Golden 1987–1991, 41–81).

vánult meg, hogy a különböző városok lakóit a kunok mellé állította (STEPHENSON 2004, 104; FRANKOPAN 2005, 158).[478] A hadjárat nehéz, a kunok számára vereségekkel tele szakasza tulajdonképpen akkor kezdődött, mikor a trónkövetelő biztatására a kunok továbbhaladva déli irányba már nem a bizánci hatalommal ellenséges lakosságú vidékre értek, és a lakosság már nem támogatta őket. Ennek és a császár fegyelmezett seregének köszönhetően a kezdeti sikerek ellenére a kunok vereséget szenvedtek.

Vezérük Togortak, aki a lebunioni csatában még a bizánciak szövetségese volt, az óorosz évkönyvek Tugorkanjaként jól ismert a Kijevi Russzal való kapcsolatairól. Tugorkan feltehetően részben a bizánci kudarc miatt is kárpótolni akarván seregét, 1096 tavaszán megtámadta a Ruszt. Perejaszlavl folyója, a Trubezs mellett azonban a Szvjatopolk Izjaszlavics és a Vlagyimir Monomah vezette seregtől vereséget szenvedett, és ebben a hadjáratban fiával együtt el is esett (*PVL*, 97, 235; CROSS-SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 183). (L. az 59. oldalt.)

Az 1094-es események hasonlóságot mutatnak egy Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem támogatásával az Al-Duna vidékére vezetett hadjárattal, melyet 1116 nyarára tesz az *Ipatyij-évkönyv*. Az óorosz forrás szerint 1116 nyarán Vlagyimir Monomah veje, „Leon cárevics" *(Леонъ царевичъ)* hadat vezetett az Al-Duna vidékére, ahol több várost elfoglalt, azonban Dorosztolonban (Szilisztra) I. Alexiosz Komnénosz két szaracén zsoldosa megölte a cárevicset augusztus 15. napján (*PSZRL*, II, 283). A korszak egyes kutatói kételkednek az *Ipatyij-évkönyv* ezen információjában, vagyis megkérdőjelezik ennek a hadjáratnak a hitelességét, részben mert öszszetéveszthető az 1094. évi kun hadjárattal az azt vezető bizánci trónkövetelő, León miatt,[479] másrészt pedig azért, mert sem Anna Komnéné, sem más bizánci források nem tesznek említést az 1110-es években az Al-Duna térségében bizánci–rusz öszszecsapásokról (CHALANDON 1900, 152, 267–268; DIACONU 1978, 59–61).[480] Mások azonban nem vonják kétségbe az 1116-os hadjárat megtörténtét, hanem úgy vélik, hogy a 12. században megjelenő újabb Diogenészfi – aki a kijevi uralkodócsalád egy tagját vette feleségül, valamint támogatást kapott a Bizánc-ellenes hadjáratához – arra utal, hogy a korábbi, a *PVL*-ben az 1095. év alatt szereplő Gyevgenics mégiscsak IV. Rómanosz Diogenész fia volt, vagy nagyon közeli rokona (FRANKOPAN 2005, 62).

478 Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy a térségben élő vlachok a kunokban a Bizánci Birodalom elleni fellépés lehetőségét látták. Ugyanakkor felismerték az életmódbeli hasonlóságokat is (GYÓNI 1952, 513). Sőt talán ez a hasonlóság hozzájárult ahhoz is, hogy a 12. század folyamán a Balkán-félszigeten megtelepedő kunok nemcsak együtt éltek a vlachokkal, hanem – mint Vásáry István feltételezi – egy részük el is vlachosodott, és a század végén közülük kerülnek ki a II. Bolgár Cárság uralkodói (VÁSÁRY 2005).

479 DIACONU (1978, 60) szerint az is elgondolkodtató hasonlóság, hogy 1094-ben az ál-Diogenészt egy Kamüresz nevű török vakította meg (*Al.*, X. iv. 5; SEWTER 1982, 304; REINSCH 1996, 329–330). Az *Ipatyij-évkönyv*ben pedig az áll, hogy 1116-ban két „szaracén" ölte meg León cárevicset (*PSZRL*, II, 283).

480 Chalandon szerint a történetet a moszkvai cárok hatalmi törekvésének igazolására találták ki (CHALANDON 1900, 267–268).

A térség korabeli történetét kitűnően ismerő Gyóni Mátyás úgy véli az 1942-ben megjelent nagyszerű és mindmáig alapvető megállapításokat tartalmazó tanulmányában, hogy a császári hadseregben I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) idejében nem harcolhattak kunok (Gyóni 1942, 68–69). Azok, akik Gyónival ellentétben úgy vélik, mégiscsak voltak kunok az első Komnénosz-dinasztiabeli uralkodó harcosai között, általában arra támaszkodnak, hogy a bizánci seregben harcoló szauromaták a kunokkal azonosíthatok. Annak ellenére, hogy Gyóni azon megállapítása helytálló, mely szerint az Anna Komnéné munkájában a szauromata elnevezés nem a kunokra, hanem egy másik török nyelvű nomád népre, az úzokra vonatkozik, úgy tűnik, mégiscsak számolhatunk kunok jelenlétével a birodalom hadseregében.

Gyóni feltevésének alátámasztása során – vagyis hogy I. Alexiosz Komnénosz seregében nem harcolhattak kun segédcsapatok – koncepciójával ellentétes utalásokat vizsgált meg két munkában, Ostrogorsky monográfiájában (Ostrogorsky 2003) és Schünemann tanulmányában (Schünemann 1924). Ostrogorsky, mikor a bizánci seregben szolgáló kunokról ír, két oklevélre és egy másodlagos irodalomra hivatkozik (Ostrogorsky 2003, 325, 358). Ezek közül Gyóni a háborús viszonyok miatt ugyan nem tudott hozzájutni I. Alexiosz Komnénosz 1086. évi aranypecsétes császári okleveléhez (khrüszobullon),[481] de feltételezte, hogy abban nem szerepelnek kunok. Igaza volt, az oklevélben felsorolt különböző népek (ruszok, varégok, kulpingonok stb.) között ugyanis valóban nincsenek ott a kunok (Lemerle–Guillou–Svoronos 1970, 258). A második forrás, amelyre Ostrogorsky hivatkozik, szintén egy császári oklevél, és benne csaknem ugyanazok a népek vannak felsorolva,[482] mint az 1086-os khrüszobullonban, de itt sem olvasható a kunok neve (Miklosich–Müller 1890, 47).[483] Végül az Ostrogorsky által idézett Vaszilјevnél – mint már Gyóni is megállapította – sem kunok, hanem úzok szerepelnek azon a helyen, ahol felsorolja a bizánci hadseregben szolgáló különböző népcsoporthoz tartozó katonákat (Vasiliev 1937, 58–59, vö. Gyóni 1942, 68).

Schünemann a fentebb említett tanulmányában két forrásra hivatkozik, mikor arról ír, hogy a kereszteseket bizánci szolgálatban álló bolgárok, kunok, magyarok és besenyők zaklatják (Schünemann 1924, 104–105). Egyik forrása a bencés Ekkehard (?1050–1125 u.) *Chronicon universale* c. alkotása, ebben azonban az 1101. év alatt besenyők *(Pincinatos)* támadták meg a kereszteseket, azaz nem szerepelnek a krónikában kunok (MGH SS VI, 220). A másik forrásban, Aacheni

[481] A khrüszobullonban a császár Léon Képhalasznak – mivel hősiesen harcolt Larisszánál a normannokkal szemben – Mogléna tartományban egy Khosztiané nevű települést adományozott adómentességgel, és azzal a joggal, hogy halála után az utódaira hagyhatja a birtokot (Lemerle–Guillou–Svoronos 1970, 255–259).

[482] Az oklevélben szereplő felsorolás: bizánciak, ruszok, varégok, kulpingonok (azonosításuk vitatott), angolok, normannok, németek, bulgárok, szaracénok, alánok, abházok (Miklosich–Müller 1890, 47).

[483] Az oklevél Khrisztodulosznak adományozza Patmosz szigetét általános adómentességgel, ahol a szerzetes a császár támogatásával kolostort alapított (Miklosich–Müller 1890, 44–48).

Albertnél (Albertus Aquensis)[484] valóban szerepelnek a kunok *(Comanite)*, mikor a szerző Remete Péter (Pierre l'Ermite) seregének naisszoszbeli (ma Niš, Szerbia) hányattatásairól számol be. A keresztesek Péter vezette hada 1096. július 3-án érkezett meg a városba, ahol élelmet kértek. A belgrádi dux, Nikétasz túszokat kért Pétertől, amíg a helybeliek összegyűjtötték a szükséges élelmet a keresztesek számára, akiknek egy része Péterrel tovább is vonult. Egy csoport német a keresztes hadból azonban összeveszett a helyi lakossággal, felgyújtott hét malmot a folyóparton és néhány házat a városon kívül. A panaszok hallatán Nikétasz – a város védelmére összegyűjtött – bolgárokból, kunokból, magyarokból és besenyőkből álló sereget küldött a keresztesek után (AA i, 10; Edgington 2007, 20–21; vö. *Írott forr.* 301).[485] E történet kapcsán feltehetően igaza van Gyóninak, és itt valóban „nem a császári hadseregben rendszeres szolgálatot teljesítő kún különítményről van szó [...], hanem egy a niš-i strategos, illetőleg a bulgáriai dux szolgálatába szegődött tarka-barka alkalmi zsoldoscsapatról" (Gyóni 1942, 69).

Albert azonban még további három alkalommal említ olyan kunokat, akik a bizánci hadseregben harcoltak. Az egyik ilyen, mikor arról ír, hogy I. Alexiosz Komnénosz 1098 nyarán Kis-Ázsiába, Philomélionba (ma Akşehir, Törökország) érkezett mintegy negyvenezer turkopolosszal *(Turcopolos)*,[486] besenyővel, kunnal *(Comanitas)*, bolgárral, göröggel és gallal a keresztesek támogatására (AA iv. 40; Edgington 2007, 310–311).[487] A császár lánya, Anna Komnéné is említést tesz apja seregének Philomélionba érkezéséről, de nem ír a sereg összetételéről, mindössze

[484] A szerzőről minden ismeretünk a maga írta forrásból, a *Historia Ierosolimitaná*ból származik. A prológusból megtudjuk, hogy a krónikás ugyan vágyakozott a keresztes hadjáratban való részvétel után, mivel azonban meggátolták, úgy döntött, hogy inkább beszámol az ott történtekről. Az első hat könyvet – amelyek a Jeruzsálemi Királyság megalapításáig terjedő eseményekről tudósítanak – a 12. század elején írta. A vii–xii. könyvekben az 1119-ig terjedő eseményeket írja le. Az a tény, hogy 1128–1130-ban szerepel az egmonti (Hollandia) kolostor katalógusában, bizonyítja, hogy a század első negyedében már kész volt a krónikája. Az első keresztes hadjárat legrészletesebb korabeli beszámolójának tekinthető alkotás már a saját korában ismert és népszerű volt. Albert maga említi, hogy a *Historiá*ját a hadjáratban részt vevők elbeszélései és jelentései alapján írta (AA i, 1; Edgington 2007, 2–3), és egyes feltételezésekkel ellentétben nem valószínű, hogy bármilyen terjedelmes írott forrásra támaszkodva született volna műve (Edgington 2007, xxviii), amit majd Tyrosi Vilmos is felhasznált (vö. *Írott forr.* 295).

[485] „Ad hoc denique ducis imperium Bulgari, **Comanite**, Vngarii plurimi cum Pincenariis, qui conuentione solidorum ad urbis defensionem conuenerant, arcus corneos et osseos arripiunt, loricas induunt; et uexillis hastae innexis..." (Edgington 2007, 20–21). „A vezér előbbi parancsára a város védelmére bolgárok, kunok, s zsoldfizetés fejében besenyőkkel együtt nagyszámú magyar érkezett, megragadva csont- és szaruíjaikat, magukra véve páncéljaikat, és zászlócskákat erősítve lándzsáikra..." (*Írott forr.*, ford. Veszprémy L., 301).

[486] Vegyes, keresztény–török házasságból származó, a bizánci hadseregben szolgálatot teljesítő katonák, akik – mint maga Albert is említi – görög anyáktól és török apáktól származnak (Edgington 2007, 342–343; vö. Savvides 1993, 122–136.)

[487] „Turcopolos, Pincenarios, **Comanitas**, Bulgaros, Danaosque arcu doctos et sagitta..." (AA iv, 40; Edgington 2007, 310).

annyi olvasható művében, hogy apja „egész seregével" érkezett (*Al.*, XI. vi. 1; Sewter 1982, 348; Reinsch 1996, 378).

A másik alkalommal az 1101-es keresztes hadjárat kapcsán jelennek meg ismét kunok Aacheni Albert művében. Ekkor IX. Vilmos, Aquitánia hercege, valamint a hozzá csatlakozott IV. Welf bajor herceg, Thiemo salzburgi érsek és Ida ausztriai őrgrófnő Adrianopolisz alá érkezett fegyelmezetlen serege ellen küldtek a bizánci hatóságok besenyő és kun seregeket. A csatában a besenyők és kunok *(Comanitis)* védték a városba vezető hidat. Végül a két fél kibékült, a besenyőket és kunokat pedig lecsillapították (AA viii. 35; Edgington 2007, 626–627).[488]

Albert végül az 1107–1108-as dürrakhioni események leírása során említ kunokat. 1107 őszén az első keresztes hadjárat győztes hadvezére, Bohemund, Robert Guiscard fia nem a muszlimok, hanem a Bizánci Birodalom ellen vezette seregét, célja Dürrakhion megszerzése volt. Az egyévnyi ostrom közben – Albert szerint 1108 nyarán – hatalmas seregével Bothiliához (ma Bitola, Macedónia) érkezett Alexiosz, hogy Dürrakhion védőit támogassa. A bizánci seregben nemcsak a császár zsoldjába szegődött gallok, hanem turkopoloszok, kunok és besenyők is harcoltak,[489] akiknek az volt a feladatuk, hogy Bohemundot és embereit váratlanul támadják meg. Bohemund azonban kémek útján értesült a tervezett támadásról, felkészülve várta a bizánci hadakat, és legyőzte, majd megfutamította őket (AA x. 42; Edgington 2007, 756–757). A következő passzusban is megjelennek a kunok. Ekkor Bohemund háromszáz lovast és ötszáz gyalogost küldött a környékre portyázni, mert fogytán volt az élelem és a lovak számára az abrak. A turkopoloszok, kunok és besenyők sokasága azonban megtámadta a fosztogatókat, és mintegy háromszázat közülük megöltek, a többit pedig elvitték (AA x. 43; Edgington 2007, 756, 758).[490]

Más nyugati forrásokban is felbukkannak a kunok. A következő forrás, amelyben arról olvashatunk, hogy kunok már harcoltak a 11. század utolsó éveiben I. Alexiosz Komnénosz seregében, Raymond d'Aguilers-nek a *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* című krónikája. A szerző IV. Raymond toulouse-i gróf seregének káplánjaként vett részt az első keresztes hadjáratban, így műve a korszak eseményeire vonatkozó egyik legfontosabb forrás. Raymondnál három alkalommal jelennek meg a kunok. Először akkor említi őket, mikor 1097-ben Dürrakhionhoz érkeztek a keresztes hadak. Leírja, hogy bár a császár békéről ír levelében, mindenfelől törökök, kunok, úzok, besenyők és bolgárok lesnek rájuk (*RHC*, III, 236; Peters 1998², 157).[491]

[488] „Quapropter hinc Pincenariis et ceteris militibus **Comanitis** de regno imperatoris grauiter pontem in arcu et sagitta prohibentibus, Christianis uero per pontem transire non minus contendentibus [...] Pincenarii et **Comanite** sedati sunt" (AA viii. 35; Edgington 2007, 626).

[489] „sed et Turcopoli, **Comanite**, Pincenarii ad decem milia conglobati" (AA x. 42; Edgington 2007, 756). A hadsereg létszámára utaló adat „decem milia" nyilván túlzó, azonban mindenképp utal arra, hogy nem kis létszámú sereg lehetett.

[490] „Quibus infinita multitudo Turcopolorum, **Comanitarum**, Pincenariorum militum imperatoris in occursum affuit, et, bello grauiter commisso, milites Boemundi ad trecentos illic occisi sunt, plures uero abducti sunt" (AA x. 43; Edgington 2007, 756, 758).

[491] „Nam ante et retro, dextrorsum et sinistrorsum, Turci et **Comani**, Husi et Tanaces, Pincenati et Bulgari, nobis insidiabantur" (*RHC*, III, 236).

Legközelebb akkor fordulnak elő Raymondnál kunok, mikor arról számol be, hogy I. Alexiosz Komnénosz császár azért utasítja vissza a grófnak azt a kérését, hogy vegyen részt a hadjáratban, mert a németek, magyarok, kunok és más vad népek pusztítanák országát, ha a zarándokokkal elutazna (*RHC*, III, 238; PETERS 1998², 177).[492] Itt tehát nem mint a bizánci sereg zsoldosai jelennek meg, hanem mint a birodalom támadói.[493]

Harmadik említésük a forrásban azonban egyértelműen arra utal, hogy harcoltak kunok a bizánci seregben. 1098 januárjában–februárjában az Antiokheia alatt nélkülöző keresztes had emberei között elterjedt az a hír, hogy érkezik a császár számos nép harcosaiból álló serege. A hír nem volt igaz, az azonban számunkra lényeges, hogy az álhír szerint ez a had szlávokból, besenyőkből, kunokból és turkopoloszokból állt (*RHC*, III, 246; PETERS 1998², 197).[494]

Végül az utolsó nyugati forrás – amire hivatkozni szoktak mint olyan műre, amely kunokat említ a bizánci hadseregben I. Alexiosz Komnénosz uralkodása idején – az Aacheni Albert munkáját is felhasználó Tyrosi Vilmos (1130 k.–1186) *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* vagy *Historia Ierosolymitana* c. műve, amelyet mintegy hetven évvel az első keresztes hadjárat után írt.[495] A krónika már a maga idejében is népszerű volt, de az eredeti latin nyelvű változatnál – amit Vilmos 1170 és 1184 között írt – az 1223 körül készült ófrancia fordítása még nagyobb sikernek örvendett. A fordító feltehetően a ma ismert latin nyelvű eredetinek egy másolatát használhatta, és némely esetben maga is hozzátett a szöveghez (EDBURY–ROWE 1988, 4).[496] Ilyen az ófrancia nyelvű szövegben a II. könyv 4. caputja, ahol Vilmos arról ír, hogy a 9. század elején a görögök gyengeségét kihasználva barbár népek *(barbarae nationes)* zaklatták a birodalom lakosságát. Az eredeti latin szövegben nem szerepelnek kunok (*RHC*, I,

492 „se Alemannos et Ungaros, et **Comanos**, aliasque feras gentes" (*RHC*, III, 238).

493 Itt azonban a kunok esetében nem tényleges, hanem lehetséges támadásokról lehet szó. Azaz úgy kell érteni, hogy a bizánci sereg számottevő részének határvédelmi feladatai voltak, függetlenül attól, hogy ténylegesen veszélyeztette-e vagy sem támadás a birodalmat. Ugyanakkor a magyarok részéről nem tehető fel ekkor a támadás, és sokkal inkább a keresztesek „elhatározásának változékonysága", azaz megbízhatatlansága a magyarázata annak, hogy a császár – aki kezdetben maga is hadba kívánt vonulni – végül úgy döntött, hogy nem kíséri el Bohemundot (KAPITÁNFFY 2003, 71–74).

494 „...rumor etiam exercitum imperatoris venire nuntiavit, qui de multis gentibus collectus esse nuntiabatur exercitus: uti sunt Sclavi et Pincenati, et **Comani**, et Turcopoli" (*RHC*, III, 246).

495 A két szerző művében az 1095 és 1099 közötti időszak narratívája olyan hasonló, hogy hosszú ideig egy közös, mindkettőjük által használt, mára elveszett forrást is feltételeztek (EDGINGTON 2007, xxvi). Vilmos huszonhárom kötetes krónikája – amely az 1986-os kritikai kiadásban közel ezer oldal – az egyik legjelentősebb forrása a latin Kelet történetének 1095 és 1184 között. Az első keresztes hadjárat leírásakor Aacheni Albert, Raymond d'Aguilers, Chartres-i Fulcher, Baldéric bourgueil-i apát és mások munkái, valamint az ismeretlen szerzőjű *Gesta Francorum* voltak a forrásai (EDBURY–ROWE 1988, 45–46).

496 Ezek a kiegészítések azonban fenntartással kezelendők (EDBURY–ROWE 1988, 4).

77; vö. Babcock–Krey 1943, 121),[497] csak a műnek 13. századi ófrancia fordításában, ahol a vlachokkal együtt jelennek meg a bolgárok mellett (Paris 1879, 60).[498] Kunok vannak még Vilmos eredeti latin műve II. könyvének 21. caputjában is, de ebben az esetben azon népek között sorolja fel őket *(Bulgaros, Commanes et Pincenates)*, akik a birodalmat támadásaikkal zaklatják (*RHC*, I, 104–105; vö. Babcock–Krey 1943, 147), vagyis a kunok nem a bizánci seregben harcoló zsoldosként, hanem a birodalom támadóiként tűnnek föl, akárcsak Raymond d'Aguilers-nek a krónikájában, ahol hasonló szövegkörnyezetben szerepelnek.[499] Tehát Tyrosi Vilmos művének mind a latin eredetijében, mind pedig az ófrancia nyelvű fordításában a kunokról csak mint a Bizánci Birodalom támadóiról olvashatunk.

Figyelemre méltó a nyugati és a bizánci források közötti ellentmondás. A bizánci forrásokban nem találtam adatot arra, hogy a 11. század legvégén vagy a 12. század elején kunok harcoltak a császár seregében. Annál több alkalommal jelennek meg a nyugati, az első keresztes hadjáratról szóló kútfőkben, amelyekben leggyakrabban a besenyőkkel, máskor a bolgárokkal együtt a Bizánci Birodalom területén átvonuló és néha fosztogató keresztes hadak ellen harcoló csapatokként szerepelnek. A birodalom területén átvezető és a Szentföld felszabadítására vonuló nyugatiak által használt több különböző útvonal, valamint a keresztesek nagy létszáma arra utal, hogy az őket megfigyelő és felügyelő nomádok sem lehettek kisszámúak. Különösen igaz lehet ez a megállapítás annak tükrében, hogy ezek a különböző népek harcosaiból álló seregek gyakran készen álltak a nagyobb és jobban felfegyverzett nyugati csapatokkal szembeni összecsapásokra is, amint Raymond toulouse-i gróf (*RHC*, III, 236; Peters 1998², 157) és Bouillon Gottfried seregével is tették 1097 tavaszán (AA ii. 13; Edgington 2007, 80–81).[500] Ugyanakkor a császár más területen is alkalmazta

[497] „Nam postquam deficientibus apud Constantinopolim Latinis principibus, in eorum potestatem sub primo Nicephoro, peccatis exigentibus, descendit imperium, statim barbarae nationes de Graecorum imbecillitate confisi, in eorum provincias irruentes, pro arbitrio suo regionis coeperunt tractare habitatores. Inter quas Bulgarorum gens inculta, a tractu septentrionali egressa, a Danubio usque ad urbem regiam, et iterum ab eodem flumine ad mare Adriaticum, universas occupaverat regiones" (*RHC*, I, 77; vö. Babcock–Krey 1943, 121).

[498] „Car puis que li empereur latin faillirent en Costantinoble et li empires vint aus Greus dont fu li premiers empereres Nicefores tantost li Barbarin qui estoient entour eus li Blac li **Coman** cil de Bougrie qui leur sont devers bise seurpristrent ces terres qui estoient merveilles plenteives et delitables si que tout conquistrent des la Dunoe jusque pres de Costantinoble; et de lautre part jusqua la mer Adriane" (Paris 1879, 60).

[499] A két nyugati szerző megjegyzései összhangban vannak Anna Komnéné azon soraival, ahol épp a birodalom területén átvonuló keresztesek sokaságáról számol be, akik miatt a császár seregének egy részével „Szerbia és Dalmácia" völgyeit védette, míg mások az Isztrosz (Duna) melletti területekre vigyáztak a kunok és dákok (magyarok) támadásaival szemben (*Al.*, XIV. iv. 3; Sewter 1982, 449; Reinsch 1996, 490).

[500] Kunok ugyan nem szerepelnek név szerint a forrásban, mikor Albert a következőket írja: „Interea a portis urbis uersus Sanctum Argentum infinita manus Turcopolorum et totius generis militum prosiliit in sagittis et uaria armatura ad expugnandum Baldwinum et uniuersium Christiane gentis comitatum" (AA ii. 13; Edgington 2007, 80). Az is elképzelhető, hogy a „totius generis militum" között kunok is voltak. Különösen így lehet, ha figyelembe vesszük

ezeket a csapatokat, így a besenyőket I. Alexiosz Komnénosz futáraiként is említik a nyugati a források.

Nemcsak ilyen kontextusban – azaz a keresztesek portyáinak megakadályozóiként – szerepelnek a kunok, hanem két forrás, Aacheni Albert és Raymond d'Aguilers krónikái szerint rész vettek I. Alexiosz Komnénosz kereszteseket támogató hadjáratában is Antiokheiánál. Aacheni Albert *Historiája* szerint pedig jelen voltak az 1107–1108-as dürrakhioni csatában is.

Ismeretes, hogy a hadsereg milyen fontos szerepet töltött be I. Alexiosz Komnénosz és általában a Komnénoszok uralkodása idején. A dinasztia alapítója maga is katonai erő segítségével szerezte meg a trónt, és uralkodása alatt mindvégig inkább a serege, mint a polgári lakosság támogatására számíthatott. I. Alexiosz, akárcsak utódai, soha nem támaszkodott egyetlen erőre a hadserege megszervezésekor, a Komnénoszoknak mindig voltak egyaránt a birodalmon kívülről fogadott zsoldosaik és saját alattvalóik közül toborzott katonáik (Birkenmeier 2002, 139).[501] Anna Komnéné könyvéből kiderül, hogy a birodalmi sereg parancsnokainak jelentős része is idegen származású volt. A normannok, a ruszok, a törökök és a különböző kelet-európai nomád népek (besenyők, úzok és kunok) állandó tagjai voltak a császári hadnak (Buckler 1968², 358–361). A bizánci források azonban nem tesznek említést a birodalmi hadseregben harcoló kunokról.

Van egy másik nép is, amely szintén ritkán jelenik meg a forrásokban mint a Komnénoszok seregének harcost vagy csapatot adó népcsoport. Anna Komnéné művében például mindössze egyetlen alkalommal említi a bolgárokat mint olyan népet, amely között toboroztak a birodalmi sereg számára (*Al.*, VIII. iii. 4; Sewter 1982, 252; Reinsch 1996, 273), de általában nem szerepel e népnév a Komnénosz-dinasztia (1081–1185) uralkodása alatt zajló hadi események leírásakor. Ugyanakkor az okleveles forrásokban felbukkannak, mint például a korábban említett két khrüszobullonban is. Pedig nyilván – mint a birodalom lakói – a bolgárok közül is számosan harcoltak a császár hadseregében, és erről nyugati források is beszámolnak.

A kunok említésének a hiánya a bizánci szerzőknél több tényezővel is magyarázható. Egyrészt mivel a szkíta elnevezés a bizánci irodalomban a Dunától északra élő török nyelvű törzsekre általánosan vonatkozik, a különböző forrásokban egyaránt utalhat besenyőkre vagy kunokra (Birkenmeier 2002, 71). Másrészt pedig ebben az időben, vagyis a 11–12. század fordulóján – ahogy Gyóni is vélte – még

---

a keresztes hadjáratok egyik legmegbízhatóbb krónikásának tekinthető Chartres-i Fulcher – aki jelen volt a clermont-i zsinaton, majd elutazott keletre is; – három részletben (1101, 1106 és 1124–27-ben) írott művét, amelynek egyik megjegyzését a *Gesta Francorum Iherusalem Expugnantium* szerzője felhasználta: „In ea (= Konstantinápolyba) Graeci, Bulgari, Alani, **Comani**, Pigmatici, Italici, Venetici, Romani, Daci, Angli, Malfetani, Turci etiam et gentiles multi, Judaei quoque et Proselyti, Cretes et Arabes, omniumque nationum gentes conveniunt" (*RHC*, III, 494).

501 Azok a csapatok, amelyek rendszeres juttatást kaptak vagy a birodalom területére letelepítették őket, nem tekinthetők zsoldosnak, bármelyik népcsoporthoz tartoztak is. Bizánci szempontból azok zsoldosok, akik ha nem kaptak elegendő fizetséget, elhagyták a sereget (Birkenmeier 2002, 162–163).

nem volt olyan kun különítmény, amely a császári hadseregben rendszeres szolgálatot teljesített. Valószínűleg a nyugati forrásokban említett kunok ad hoc jelleggel, a harcok során szerzett zsákmányért támogatták a bizánciakat, és nem tekinthetők a birodalmi hadsereg állandó tagjainak. Később, a 12. század második felében, I. Manuél Komnénosz korában (1143–1180) már sokkal gyakrabban megjelennek a kunok (ekkor is szkíta néven) a császári seregben harcoló katonaként vagy egységként. Ebben az időben már kunok csoportjait telepítették császári földekre, így a bizánci seregben harcoló kunok a birodalmi had részeinek tekinthetők, azaz nem alkalmi zsoldosok voltak. Természetesen különbséget kell tenni azok között a kunok között, akik I. Manuél Komnénosz seregében a második keresztes hadjárat során III. Konrád német király (1138–1152) katonái ellen Konstantinápolynál és VII. Lajos francia király (1137–1180) kereszteseivel a Balkán-félszigeten harcoltak 1147-ben,[502] és azok között a segédcsapatok között, amelyek szükség esetén könnyen elérhetők voltak a birodalom határain túli területekről. Ez utóbbi csapatok nem voltak költségesek, ugyanis a fizetségük a zsákmány volt. Az a tény, hogy a 11. században a Nagy Lavra kolostorának birtokait is védeni kellett pusztításaiktól (*FHDR*, IV, 29), a legtökéletesebben mutatja értéküket: költségkímélő csapatok voltak és nagy számban álltak rendelkezésre, de nem mindig tartották tiszteletben a barát és ellenség közötti különbséget.

A kunok és a Bizánci Birodalom a 12. században

A kunok 1114-es támadása

Az 1094. és 1114.[503] évi támadások közötti két évtizedben a forrásaink nem beszélnek a Bizánci Birodalom elleni újabb kun támadásokról. Ennek magyarázata egyrészt a Balkán-félszigeten, másrészt a 11–12. század fordulóján a rusz fejedelmektől elszenvedett vereségek lehetnek.

A kunok 12. századi al-dunai jelenlétéről számos forrásból értesülünk. A 12. század elején történt az utolsó olyan kun támadás, amellyel I. Alexiosz Komnénosznak kellett szembenéznie. A császár lánya, Anna Komnéné szerint Alexiosz azt a hírt kapta, hogy a kunok átkeltek az Isztroszon (Dunán).[504] Ezért a 8. indictio kezdetén, november hónapban elhagyta a Városok Királynőjét (Konstantinápolyt), miután összehívta seregeit. A megújuló kun támadás miatt megerősítette a Philippopoliszban, Petritzoszban és a Balkán más részein levő garnizonjait (*Al.*, XIV. viii. 1; Sewter

502 Ezeket a kunokat sem a bizánci, hanem a nyugati források nevezik meg. L. alább A kunok és a Bizánci Birodalom I. Manuél Komnénosz uralkodása idején c. részben.

503 Diaconu ennek az 1114-es kun hadjáratnak „furcsa tükröződését" látja az óorosz évkönyvekben az 1116. év alatt szereplő Vlagyimir Monomah veje, Leon cárevics vezette hadjáratban. Egy kissé ellentmondásos ez a megjegyzése, mert a továbbiakban arról ír, hogy milyen közös vonások vannak az 1094. és az 1116. évi hadjáratokban (Diaconu 1978, 59–60).

504 Anna Komnéné művében szinonimaként használja a Duna és az Isztrosz neveket anélkül, hogy különbséget tenne a folyó alsó és felső folyása között (Reinsch 1996, 510, 170. jegyzet).

1982, 462; Reinsch 1996, 504).[505] Figyelemre méltó, hogy Anna szerint a császár a katonáit a lovaik táplálására és megfelelő gondozására szólította fel.

Maga a császár – mivel a kunok még nem jelentek meg – Philippopoliszban maradt, ahol a paulikánus problémával foglalkozott. Az „eretnekekkel" folytatott viták közben futár értesítette, hogy a kunok átkeltek a Dunán. A császár azonnal a folyóhoz indult katonáival, azonban mikor Bidünéhez, azaz Bidünhöz (ma Видин, Bulgária) érkezett, a kunok – tudomást szerezve a császár közeledtéről – visszavonultak a Duna északi partjára. A bizánci sereg egy része szintén átkelt a folyón, majd három nap és három éjjel üldözte a menekülő kunokat, mikor megtudták, hogy azok a Duna mögötti folyón[506] tutajokkal átkeltek, visszafordultak a császárhoz. Alexiosz kissé csalódott volt, de végül győzelemként könyvelte el, hogy nevének hallatán a barbárok elmenekültek (*Al.*, XIV. ix. 1; Sewter 1982, 467; Reinsch 1996, 510).

A forrásból kiderül, hogy a kunok a korábban a Bizánci Birodalom ellen használt dobrudzsai átkelők helyett egy jóval nyugatabbra levőt használhattak ekkor,[507] mivel Vidin környékén jelentek meg a Dunától délre. Ahhoz, hogy Vidinig eljussanak, át kellett haladniuk a Román-alföldön, Munténián. Maga a császár is nem a parisztrioni, azaz a dobrudzsai részeket, majd a kelet-bulgáriai városokat, a Balkán-hegység hágóit erősítette meg, mint az 1094-es kun hadjárat alkalmával, hanem a szerbiai branicsevói (ma Браничево), nisi és a Nyugat-Bulgáriában levő szófiai és petricsi garnizonjait. A branicsevói egység megerősítése arra utal, hogy még Vidintől nyugatabbra levő területeken is portyáztak a kunok, vagy legalábbis számított jelenlétükre a császár.

A kunok serege nem lehetett nagyszámú, mivel gyakorlatilag komolyabb összecsapás nélkül visszavonultak, mikor arról értesültek, hogy a császár megjelent a Dunánál. A katonai események alapján a Duna mentén ekkor már erős bizánci ellenőrzés volt, így a császár időben meg tudta erősíteni Philippopoliszt, és tudott erősítést küldeni a Balkán-félsziget különböző pontjaira.

I. Alexiosz Komnénosz uralkodásának második szakaszában a birodalom visszanyerte korábbi tekintélyét, és újra a térség legfontosabb politikai hatalma lett annak ellenére, hogy területét továbbra is fenyegették a különböző népek támadásai. A császár a gondokat felismerve igyekezett ellenfeleivel szemben szövetségeseket szerezni. Ennek érdekében 1104-ben a peremisli fejedelem, Volodar Rosztyiszlavics (1092–1124) leányát I. Alexiosz Komnénosz fia, Iszaakiosz vette feleségül (Pasuto

505 Philippopolisz (ma Пловдив, Bulgária) a Marica folyó két partján levő város fontos csomópont (*TIB*, 6, 399–400). Petritzosz (ma Петрич, Bulgária) mintegy 52 km-re délkeletre fekszik Szófiától (*TIB*, 6, 397–398). Továbbá seregeket küldött Triaditzába (Szófia), a niszoszi themába (ma Ниш, Szerbia) és Buranitzovába (ma Браничево, Szerbia).

506 Ez vagy a Duna bal oldali mellékfolyójával, a Vidintől mintegy 80 km-re a Dunába torkolló romániai Zsillel (Jiu) (Diaconu 1978, 59; Reinsch 1996, 510, 172. jegyzet), vagy pedig az Olttal azonos (Philippide 1928, 352).

507 A román kutatók szerint ez a Dolj megyei Vadul Cumanilor nevű falunál történhetett (Madgearu 2007, 119).

1968, 85).[508] Ez a Volodar pedig annak a tyerebovli Vaszilkónak volt a testvére, akiről néhány kutató feltételezi, hogy ő küldte a kunokat 1091-ben a Magyar Királyság ellen, noha a *PVL* szerint 1092-ben a lengyelek ellen vonult kunokkal (*PVL*, 91, 229; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 174). A Rosztyiszlavicsok ebben az időben a kunokkal jó kapcsolatban álltak, de a Magyar Királysággal és Kijevvel ellenséges volt a viszonyuk. 1104-ben, tehát ugyanabban az évben, mikor létrejött a bizánci–peremisli házasság, a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk leányát a magyar király testvére, Álmos herceg vette feleségül.[509] A két dinasztikus házasság közötti kapcsolat egyértelmű, még akkor is, ha az utóbbinak Könyves Kálmán diplomáciája állt a hátterében (Makk 1998, 181). A kijevi nagyfejedelem a bizánci–peremisli házasságra válaszul feltehetően örömmel lépett azzal a magyar királyi udvarral dinasztikus kapcsolatra, amelyik már 1099-ben is támogatta a Rosztyiszlavicsok elleni harcban, hiszen ez a házasság megszilárdította a kijevi nagyfejedelem politikai és katonai helyzetét velük szemben. A bizánci diplomáciai erőfeszítések arra utalnak, hogy a birodalom igyekezett jóban lenni a kunokkal, de Kijevvel ennek következtében ellenséges maradt a viszonya.

A trónkövetelőt támogató kunok sikertelen 1094-es hadjárata után Anna Komnéné szerint apja lépéseket tett arra, hogy a nem nyíltan ellenséges barbárokat ajándékokkal és címekkel megvásárolja (*Al.*, XIV. iv. 4; Sewter 1982, 449; Reinsch 1996, 491). 1114-ig nincs is tudomásunk a Bizánci Birodalom elleni kun támadásról.

Hasonló hiátus tapasztalható majd a 12. század második és harmadik évtizedében. Ugyanis 1114 után legközelebb 1148-ban, öt évvel I. Alexiosz Komnénosz unokájának, Manuél Komnénosznak (1143–1180) a trónra jutása után szólnak bizánci források a kunok betöréséről. A támadások elmaradásának oka feltehetően továbbra is részben a délorosz steppei eseményekkel magyarázható, vagyis a kunok a Vlagyimir Monomah vezette rusz fejedelmektől elszenvedett sorozatos vereségek következtében nem tudtak nagy erőkkel a Bizánci Birodalom ellen hadjáratot vezetni. Részben pedig az, hogy II. Jóannész Komnénosz (1118–1143)[510] apja politikáját követve a diplomácia eszközeivel igyekezhetett távol tartani a kunokat birodalmától.

[508] Pasuto szerint a császár Iszaakiosz fiáról és a rusz fejedelem Irina lányáról van szó (Pasuto 1968, 85), noha a forrásban pusztán annyi szerepel: „A 6612. (1104) évben július 20. napján vitték Volodar leányát Cárgrádba (Konstantinápolyba), hogy Alexiosz császár fia felesége legyen" (*PVL*, 119, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 202).

[509] „Ugyanabban az évben, augusztus 21-én adták férjhez Predszlavát, Szvjatopolk leányát Magyarországra a királyfihoz" (*PVL*, 119, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 202).

[510] Nikétasz Khoniatész szerint Jóannész volt a Komnénosz-dinasztia legnagyobb uralkodója (Nik.Chon. 46–47; Magoulias 1984, 27).

1122-ben[511] azonban nagy nomád támadás érte a Bizánci Birodalmat. Nikétasz Khoniatész[512] szerint (Nik.Chon. 13–16; Magoulias 1984, 10–11), akárcsak Jóannész Kinnamosz[513] alapján a támadók szkíták voltak (Kinnamos 7–8; Rosenblum 1972, 19–20; Brand 1976, 16).[514] Ugyanakkor Nikétasz Khoniatész szerint a győzelemről még az ő korában is megemlékeznek a „Besenyő ünnepen" (Nik.Chon. 16; Magoulias 1984, 11),[515] ami nyilvánvalóvá teszi, hogy kik is voltak a birodalom el-

511 A támadás időpontját 1122-re és 1123-ra is szokták datálni, mert Nikétasz Khoniatész szerint II. Jóannész Komnénosz császár uralkodásának ötödik évében érte a támadás a birodalmat, ő pedig 1118. augusztus 15-én vette át a hatalmat. Így ha Khoniatész a császár trónraléptétől számolt, akkor uralkodásának ötödik éve 1122. augusztus 15. és 1123. augusztus 14. közé tehető. Ha azonban az év elejétől, azaz szeptember 1-től számolta, akkor pedig az ötödik év 1121. szeptember 1. és 1122. augusztus 31. közé tehető (Nik.Chon. 13; Magoulias 1984, 10, 373; Ivanov–Lubotsky 2011, 597). Mindkét év mellett szólnak érvek és ellenérvek (Ivanov–Lubotsky 2011, 598). Az 1122-re datálásának érveit l. Kurtz 1907, 86. A magyar szakirodalomban meglepően kései, 1124-es évszám is megjelenik (Györffy 1990a, 213).

512 A korszak egyik legnagyobb történetírója, Nikétasz Khoniatész (1155 k.–1213 k.) a phrügiai Khonai (ma Honaz, Törökország) városában született. A gyermekkorában Konstantinápolyba került Nikétasz fényes karriert futott be a bizánci udvarban, előbb császári titkár, majd 1189-ben Philippopolisz kormányzója lett, végül a nagylogothetészi címet viselte. Történeti munkája az 1118 és 1206/1207 közötti időszakot tárgyalja. A II. Jóannész Komnénosz (1118–1143) korára vonatkozó rész megírásakor szóbeli információkra támaszkodott, I. Manuél Komnénosz uralkodásának (1143–1180) idejére írásos tudósításokat is felhasznált. *Historia (Χρονικη διηγησις)* című történeti munkája mellett fennmaradtak teológiai, retorikai írásai, beszédei és költeményei (Moravcsik 1988, 257; *ByzTurc.*, I, 444–450). Históriája nem egyszerű „császári biográfia", hanem annak tükre, hogy a történetíró Nikétasz Khoniatész hogyan látta saját korát. A kiváló irodalmi képességekkel rendelkező szerző lelkiismeretes és kritikus megfigyelője volt korának, arra törekedett, hogy megmagyarázza a Bizánci Birodalom hanyatlását és bukását. Művének kiemelendő vonása a világos célkitűzés és a vizsgált témakör széleskörűsége (Simpson 2009, 13–34).

513 Az 1143-ban született Jóannész Kinnamosz (megh. 1203 k.) Manuél Komnénosz titkára volt, ifjúkorában többször elkísérte a császárt hadjárataira. Khoniatész művéhez hasonlóan Kinnamosz *Epitoméja* (*'Επιτονή*) is 1118-cal kezdődik, de csak az 1176. évig terjed. Mindkét mű szerzőik objektivitásának és műveltségének köszönhetően a korszak legfontosabb történeti forrása (Moravcsik 1988, 194; *ByzTurc.*, I, 324–328).

514 Míg ebben az esetben Khoniatész a besenyőkre használja a szkíta elnevezést, később a kunokat nevezi szkítáknak. Öt alkalommal pedig a kunok expressis verbis *Κομάνοι*-ként szerepelnek a szövegben.

515 Egy 13. századi görög nyelvű prophetologion, zsoltároskönyv (ószövetségi válogatott könyvek gyűjteménye) 14. vagy 15. századi alán tulajdonosa a görög szöveghez görög betűs oszét nyelvű megjegyzéseket fűzött, így a húsvéti szent ötvened közepénél olvasható a πητζινάκ χουτζάου πάν, azaz 'besenyő vasárnap' megjegyzés. Ez a két adat segít a csata pontosabb datálásában. Mivel a húsvéti szent ötvened közepe mindig szerdára esik, így 1122-ben április 19. volt. A csata annak a hétnek valamelyik munkanapján lehetett, azaz április 20–22. vagy 24–26. közötti időszak valamelyik napján. 1123-ban május 9-én volt a húsvéti szent ötvened közepe, a csata pedig 10–12. vagy 14–16. valamelyik napján lehetett (Ivanov–Lubotsky 2011, 596).

len vonuló szkíták. Ugyanakkor Khoniatész szír kortársa, Szíriai Mihály[516] szerint 1433-ban (azaz 1121-ben) a császár a kunokkal *(Qumanāyē)* harcolt, akik a vereség után a „görögök birodalmának" uralma alá kerültek (Chabot 1905, 206–207). Lehetséges azonban, hogy a jakobiták pátriárkája vagy forrása,[517] akitől merítette az információit, összekeverte a besenyőket és a kunokat. Ennek ellenére van, aki szerint II. Jóannész Komnénosz a Dunán átkelő kunokat győzte le Beroénál, mert a dukljai pap krónikájában[518] a Cumanus melléknévvel illeti Jóannészt (Stephenson 2004, 106).[519] Van egy másik forrás is, amely arra utal, hogy a támadók között kunok is voltak. Az 1142 előtt írt *Ecloga basilicorum* említést tesz a kunok és besenyők megsemmisítésének (κατάλυσιν Κομάνων ἢ Πατζινάκων) tiszteletére elrendelt ünnepről. Kevéssé valószínű, hogy két külön ünnepnap – azaz egyik a kunok, míg a másik a besenyők feletti győzelem tiszteletére – létezett. Inkább arról lehet szó, hogy az 1122-ben legyőzött nomádok között mindkét népcsoportból harcoltak (Ivanov–Lubotsky 2011, 600).

Ha az 1122-ben támadók között voltak is kunok – amit nem lehet kizárni, különösen mert ekkoriban feltehetően már ténylegesen is elkezdték benépesíteni a Dnyeper és Duna közötti területeket is – a meghatározó etnikai elem a besenyőké lehetett. Ezt egyrészt alátámasztja Nikétasz Khoniatész leírása a „szkíták" taktikájáról. Eszerint összegyűjtötték az összes szekerüket, és azokat egy körbe állították, tekintélyes számú csapatokat helyeztek el bennük, és egy paliszádot hoztak létre. Szekereik védelmében pedig úgy tudtak harcolni, mintha azok várfalak lennének (Nik.Chon. 15; Magoulias 1984, 10).[520] Hasonló leírás olvasható Anna Komnéné *Alexiaszá*ban

516 A mai törökországi Malatyában (Meliténé) született Szíriai Mihály (megh. 1199) „a jakobiták Nagynak nevezett pátriárkája" a 12. században írt 21 könyvből álló krónikája a szír történeti irodalom értékes alkotása. Műve a világ teremtésével kezdődik, és saját koráig rögzíti az eseményeket. A mű szerkezetileg három oszlopra tagolódik. A középső oszlop a világtörténeti eseményekkel, a külső oszlop egyháztörténettel, a belső pedig különböző rendkívüli természeti eseményekkel (földrengések, vulkánkitörések, csillagászati jelenségek) foglalkozik. Az egyháztörténeti rész megbízható, azonban a világtörténeti fejezetek, az utolsó három kivételével, gyakran kritikátlan kivonatokat tartalmaznak (Kmoskó 2004, 60–66).

517 Szíriai Mihály megnevezi forrását, a jakobita püspököt, Edesszai Baszileioszt (meghalt 1172), kinek *Krónikáj*a elveszett (Chabot 1905, 207; vö. Dickens 2008, 222).

518 A déli szlávok történetének fontos forrása – ami *Libellus Gothorum* vagy *Regnum Sclavorum* címen is ismert – szóbeli információkat és írott forrásokat egyaránt felhasználó 12. századi, eredetileg szláv nyelvű kompiláció. Még ugyanannak a századnak az utolsó éveiben újabb fejezetekkel egészítette ki és fordította le latinra egy ismeretlen bari (Bar, Montenegró) szerzetes, emiatt *Bári nemzedékrend* címen is emlegetik. Ez a kiegészített latin változat két 17. századi munkából ismeretes, amelyek közül az egyik egy olasz nyelvű fordítása a latin nyelvű 47 fejezetnek. Létezik egy rövidebb, mindössze 28 fejezetből álló 1546-os szláv nyelvű szöveg is, a *Hrvatska Kronika,* amely a latin és korábbi szláv változatokra vezethető vissza. Mind a latin, mind a szláv nyelvű szövegváltozat számos vita tárgyát képezte (Stephenson 2010).

519 A krónika latin nyelvű változatának a horvát fordításában Kalojovant Kuman *(Calo Joannes Cumano)* néven említik (URL7).

520 Szíriai Mihály is leírja, hogy a nomádok szokásuk szerint szekerekkel vették körül táborukat, és azok fedezékéből védekeztek több napon keresztül, a bizánci sereg csak azután győzte le őket, hogy leszálltak lovaikról és gyalogosan vették fel a harcot (Chabot 1905, 207).

is a besenyők szekértáboráról (*Al.*, VII. iii. 7; VII. vii. 6). Ugyanakkor van egy adat az óorosz évkönyvekben is, amely szerint Vlagyimir Monomah 1121-ben elűzte a berendiket a Ruszból, a torkok és besenyők pedig maguktól mentek el (*PSZRL*, II, 286). A Ruszból elűzött nomádok tehát a Bizánci Birodalom területére vonultak. A legnyomósabb érv, hogy a győzelem tiszteletére tartott megemlékezést Besenyő ünnepnek nevezték Nikétasz Khoniatész korában (Nik.Chon. 16; Magoulias 1984, 11).

A kunok és a Bizánci Birodalom I. Manuél Komnénosz uralkodása idején

I. Manuél Komnénosz hosszú és forrásokkal jól adatolt uralkodása (1143–1180) alatt akkor támadtak a kunok először a Bizánci Birodalom ellen, mikor azt számos egyéb veszély is fenyegette. Manuél alig négy évvel a bizánci trónra kerülése után már a II. keresztes hadjárat (1147–1149) birodalmán átvonuló seregeinek problémájával találta szembe magát. Ezt kihasználva II. Roger (1130–1154) szicíliai uralkodó 1147-ben elfoglalta Korfut, Korinthoszt és Thébait. Kinnamosz szerint 1148 tavaszán a császár épp II. Roger ellen készült és már Philippopoliszba érkezett, mikor arról értesítették, hogy szkíták *(Σκύθαι)* keltek át az Isztroszon (Duna).

Mielőtt az események ismertetését folytatnánk, meg kell jegyezni, hogy a forrásban mindvégig a szkíta népnév szerepel, ez azonban ekkor már nagy valószínűséggel a kunokra vonatkozik, hiszen a steppén maradt besenyők ebben az időben már nem okozhattak komoly gondot a bizánciaknak részben létszámuk miatt, részben pedig mert a kunok uralma alatt éltek. Ugyanakkor nagyjából erre az időszakra tehető a kunok Vlagyimir Monomahtól és fiától elszenvedett vereségek utáni újbóli megerősödése is, tehát ismét elkezdődtek a Bizánci Birodalom elleni portyák, hadjáratok.

A Dunán átkelő kunok a folyó partján elfoglaltak egy fontos várost *(πόλιν λόγου ἀξίαν)*, ami egyes vélemények szerint a szövegben néhány sorral később említett Demnitzikosszal *(Δεμνίτζικος)* lehet azonos.[521] A császár a hírek hallatán megszakította a II. Roger elleni hadjáratot, a Dunához indult, és elrendelte, hogy hajóhada is Ankhialoszon keresztül a folyóhoz vonuljon. Időközben arról értesült, hogy a szkíták (azaz a kunok) a zsákmánnyal visszavonultak a folyótól északra, de még mindig annak közelében tartózkodnak. I. Manuél ugyan megérkezett a Dunához, de a három evezősoros görög gályákból álló hajóhada még nem. Ezért a helyben található halászcsónakokból hajóhidat készíttetett, és ötszáz emberével maga is átkelt a kunok után.

[521] A Kinnamosz által leírt történetben egy révész panaszolja el, hogy ha a császár törődött volna a gondjaikkal, Demnitzikoszt nem foglalták volna el a kunok (Kinnamos 93; Rosenblum 1972, 71; Brand 1976, 76–77). A település lokalizálása vitatott. Chalandon elfogadja Vasziljevszkij véleményét, miszerint a mai romániai Zimniceával azonos (Vasziljevszkij 1877, 221; Chalandon 1912, 324). De azonosították a Dunától délre levő, Zimniceával szemben fekvő Szvistovval (Свищов) is (Diaconu 1978, 86–88). Míg mások szerint Demnitzikosz a Galați várostól mintegy 12 km-re keletre levő Dinogeția lehet (Stephenson 2004, 107).

Előnyomulása során még két hajózható folyón[522] kellett átkelnie, ezért visszaküldte katonáit a Dunához, és elrendelte, hogy lovaikkal szállítsanak csónakokat a folyókhoz. Miután sikerült átkelniük, egy hosszú területen haladtak tovább, míg egy Tenu ormon *(τένου ὅρμον)*[523] nevű hegyhez értek, amely Tauroszküthia[524] határán áll. Itt azonban csak a kunok elhagyott táborhelyét találták meg, ezért a császár a bizánciakkal harcoló „szkítákat"[525] Giphardosz nevű megbízható emberével elküldte, hogy kövessék a kunok nyomait. Nemsokára utol is érték a vonuló kunokat, de nem bocsátkoztak velük harcba, mivel ez utóbbiak számbeli fölényben voltak, hanem üzentek a császárnak, aki egész seregével indult a harcba. Ezt követően Kinnamosz csataleírása számos epikus elemet tartalmaz, különösen Manuéllal kapcsolatban. A bizánciak győztek, és a csata során fogságba ejtettek mintegy száz foglyot, köztük egy Lazarosz *(Λάζαρος)*[526] nevű, bátorságáról híres kun vezért. A kunok egy része kitűnő lovaiknak és a környező hegyek bokrainak köszönhetően megmenekült. A győztes csatában a „rómaiak" visszaszerezték a kunoktól a zsákmányt, és egy Szotasz[527] nevű előkelő is megmenekült a kunok fogságából. I. Manuél Komnénosz a csata után visszatért a Dunától délre levő területekre, és folytatta II. Roger elleni hadjáratát (Kinnamos 93–95; *FHDR*, III, 233; Rosenblum 1972, 71–72; Brand 1976, 76–78).

Nikétasz Khoniatész is beszámol a kunok támadásáról, de sokkal rövidebben, tulajdonképpen épp csak megemlíti a Korfu felszabadítására indított manuéli hadjárat

[522] A két folyó közül az egyik az Argeş, ami a mai Olteniţánál ömlik a Dunába, a másik pedig a Dâmboviţa, ami az Argeş mellékfolyója (Vasziljevszkij 1877, 222). A két hajózható folyó más vélemény szerint a Vedea és mellékfolyója, a Teleorman (Bănescu 1946, 104). További hipotéziseket l. Diaconu 1978, 82–84.

[523] A szövegnek van olyan olvasata is, amely szerint a sereg Orosztenoszhoz (ὅρος τένου) érkezett, ezt pedig a Bukaresttől mintegy 60 km-re délkeletre levő Urzicenivel azonosítják (Vasziljevszkij 1877, 222). A lokalizálással kapcsolatos vélemények ütköztetését l. Diaconu 1978, 82–86. A román Teleorman név és a Tenu ormon hasonlósága szembetűnő. A kutatók úgy vélik, hogy ezt a földrajzi név török etimológiája, az 'őrült, bolond erdő' *(deli orman)*, azaz 'vad, sűrű erdő' is alátámasztja (Spinei 1999, 294; 2003, 263; 2008, 128). Năsturel szerint a kun eredetű Tenu ormon az egész havasalföldi és dél-moldvai erdős részt jelölte. Ezt a részt a középkorban 'nagy erdő'-nek nevezték (Năsturel 1981, 81–91).

[524] Korábbi forrásokban a Ruszt jelöli, de itt akár utalhatna a kunok területére, azaz Cumaniára is (*ByzTurc.*, II, 303), azonban Kinnamosz is a Ruszra használja később, mikor arról ír, hogy Tauroszküthiában van egy Kiama (Kijev) nevű város (Kinnamos 236; Rosenblum 1972, 153; Brand 1976, 178). A román fordító a Halicsi Fejedelemséggel azonosítja (*FHDR*, III, 235). Valószínűleg ez volt a délorosz területek elnevezése.

[525] Kinnamosz angol fordítója szerint ezek a szkíták is kunok (Brand 1976, 77), míg bolgár fordítók szerint ezek a császári seregben harcoló besenyők voltak (*GIBI*, VII, 227).

[526] A román szakirodalom jelentős része ebben a személyben egy kunokkal szövetséges vlach uralkodót lát, mivel úgy vélik, hogy a kunok között ebben az időben még nem lehetnek keresztények (Spinei 2008, 128–129). A közel száz éve keresztény hatalmak szomszédságában élő kunok között azonban feltehetően már voltak keresztények, a 11. században a *PVL* már említ keresztény nevű kunokat (vö. Kovács 2009, 233–245).

[527] Erről a Szotaszról némelyek úgy vélik, hogy azonos Lazarosszal, illetve Lazarosz kun neve Szotasz (*GIBI*, VII, 228), mások szerint román volt, akárcsak Lazarosz, és van, aki szerint grúz (Diaconu 1978, 81).

kapcsán, hogy a kunok átkeltek a Dunán, és egészen a Balkán-hegységig portyáztak, de az első ellentámadás után elmenekültek (Nik.Chon. 78; Magoulias 1984, 46).

Érdekes kérdés, hogy hova lokalizálható a csata helyszíne. Kinnamosz alapján a Rusz, pontosabban valahová egy, a Halicsi Fejedelemség határánál levő hegy közelébe. Kérdéses azonban, vajon a császár mindössze ötszáz főnyi sereggel ilyen mélyen behatolna-e egy ismeretlen és ellenséges területre. Elgondolkodtató, hogy Nikétasz Khoniatész ugyan említi a kunok hadjáratát, de azt nem, hogy a császár a kunokat üldözendő átkelt a Dunán (Ferenț 1981, 53). Ma már ugyan nem kérdőjelezik meg a hadjárat megtörténtét, mint Ferenț, de számos vitatott kérdés maradt. Ilyen a Kinnamosznál olvasható helynevek lokalizálásának kérdése. Ezek közül is az egyik legfontosabb Τένου ὄρμον meghatározása, mivel ennek a helynek a közelében történt az összecsapás. A forrás alapján a Tenu ormon „hegy" a Dunától északra, a rusz területekhez közel lehet (*ByzTurc.*, II, 305–306). Van, aki szerint ez a mai Bodzavásár (ma Buzău, az azonos nevű megyében, Románia), Rîmnicu Sărat (Buzău megye) vagy Urziceni (Ialomița megye) lehet, de lokalizálták a romániai Moldvától északra; a Szeret és a Prut összefolyásához; valahova Havasalföld keleti és Moldva déli határára; Halics déli határára és Havasalföld dombvidékére is (Diaconu 1978, 82–84). Kinnamosz vonatkozó részei alapján azonban úgy tűnik, hogy a román régésznek, Diaconunak van igaza, aki szerint az összecsapásra a Duna északi partjától nem messze kerülhetett sor. A szövegben említett két hajózható folyó pedig nem lehet sem a Vedea, sem a Teleorman, sem az Argeş, sem a Dâmbovița, sem a Prut, sem a Bârlad, sem pedig a Szeret (Siret), hanem a Duna alsó szakaszán a folyó két ága vagy csatornája (Diaconu 1978, 85–86).

Mi bizonyítja, hogy a Duna közelében lehetett az összecsapás? Kinnamosz szerint miután a kunok átkeltek a zsákmánnyal a Duna északi partjára, a közelben táboroztak. Az utánuk átkelő császár, mikor a két folyón nem tudott átjutni, elrendelte, hogy katonái a lovaikon szállítsák azokhoz a Dunán való átkeléshez használt csónakokat. Ez is arra utal, hogy nem lehetett messze „a két folyó" a Duna partjától. Mikor megtalálták a kunok által elhagyott táborhelyet, a császár Giphardoszt küldte nyomukba, aki hamarosan utol is érte őket. A császár ugyan valóban csak ötszáz emberrel kelt át a Dunán, de a forrás egyértelműen utal arra, hogy serege többi része a folyó déli partján állomásozott, és mikor Giphardosz a császár után üzent, az az egész seregével indult harcba.

A Kinnamosz által említett két helynév, a Demnitzikosz és a Tenu ormon is arra utal, hogy Teleorman környékén, esetleg Zimnicea közelében csapott össze a bizánci császár a kunokkal. Demnitzikosz azonosítását a mai romániai Zimniceával[528] elvethetjük, mert Kinnamosz alapján a Dunától délre van. Nem lehet a Dobrudzsa északkeleti részén levő Dinogeția sem, mivel azt az 1122-ben történt nomád támadás során elpusztították, és a régészeti kutatások alapján I. Manuél Komnénosz hadjáratának idején is lakatlan volt (Diaconu 1978, 62–71).

528 Zimnicea környékén mindeddig nem sikerült 12. századi város maradványait feltárni, ráadásul a Duna bal partján fekszik.

Újabban jóval keletebbre lokalizálják a Kinnamosznál leírt eseményeket. A *πόλιν λόγου ἀξίαν* 'nevéhez méltó város' valójában Axiopoliszra (ma Cernavodă, Constanța megye, Románia) utal, azaz a város neve helyett annak egy jelzője (antonomázia) olvasható a forrásban.[529] Ennek következtében I. Manuél Komnénosz a mai Cernavodă környékén kelhetett át a Dunán. Demnitzikosz pedig egy kisebb erődítmény lehetett Axiopolisz szomszédságában, azaz a mai Cetatea Pătululuijal lenne azonos. A forrásban említett két folyó pedig a Duna és a Duna Borcea nevű ága (NĂSTUREL 2004, 521–529). Axiopolisz területén azonban nem folytak szisztematikus feltárások, így a település kronológiáját és pusztulásának idejét sem lehet megállapítani.

A támadás körülményei arra utalnak, hogy a bizánciak ebben az időben a birodalomnak ezen a határán nem számítottak támadásra. A Duna alsó szakasza gyakorlatilag védtelen volt, I. Manuél is viszonylag későn értesült a kun támadásról, és csak a hírek hallatán rendelte el, hogy a flotta vonuljon a Dunához. Mindebből arra lehet következtetni, hogy ekkoriban nem számoltak a kunokkal mint lehetséges ellenféllel.[530] Madgearu szerint az Al-Duna vidéke védelmének elhanyagolása, pontosabban a kunoknak a térségben növekvő erejének fel nem ismerése vezetett a folyótól északra a kunok megerősödéséhez, különösen 1159 után. A román kutató szerint a kunok dunai hatalma azután alakult ki, illetve növekedett meg jelentősen, miután 1159-ben szövetségre léptek Ivan Rosztyiszlaviccsal, és beavatkoztak a halicsi hatalmi harcokba (MADGEARU 2007, 126; 2013, 153).[531] Ezzel szemben a Bizánci Birodalom elleni egymást követő támadások 1148-ban és az 1150-es években arra utalnak, hogy nem a halicsi eseményekhez köthető a kunok hatalmának növekedése a Dunától északra.

A császár a nomádok Dunától északra való visszaszorítása után továbbra sem tett komoly lépéseket a parisztrioni részek megerősítésére. Az I. Manuél uralkodásának kezdetén kibocsátott érmék az utolsó bizánci pénzek az Al-Dunánál, ezek azonban inkább kereskedelemre utalnak. Ezzel szemben a Balkán-félsziget északnyugati részén a pecsétek és érmék száma ebből a korból megnövekedett (STEPHENSON 2004, 107).

Annak ellenére, hogy egyes kutatók szerint az 1148-as volt I. Manuél Komnénosz uralkodása alatt az egyetlen kun támadás (STEPHENSON 2004, 106–107), a következő években is háborgatták a kunok a Bizánci Birodalmat, így a magyarokkal való konfliktusok közepette kénytelen volt a császár ezzel a problémával is foglalkozni.[532] Nikétasz Khoniatész alapján valamikor 1150 és 1155 között a kunok átkeltek a Dunán, és a fo-

[529] Eszerint a város nevének etimológiája: *ἄξιος* 'méltó valamire, értékes' és *πόλις* 'város'.

[530] A kincsleletek arra utalnak, hogy ez az 1148-as kun támadás a Dobrudzsa északi részeit és attól északabbra levő területeket érintette leginkább. A 12. századból eddig két arany pénzlelet ismert a Dunától északra, az egyik a Besszarábia déli részén levő Reniben (РЕНІ, Odesszai terület, Ukrajna), a másik pedig Szuvorovéban (СУВОРОВЕ, Odesszai terület, Ukrajna) (OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992, 41–60).

[531] Ivan Rosztyiszlavics és a kunok kapcsolatára l. még a 94. oldalt.

[532] A bizánci–magyar háborúk 1149 őszétől 1155 nyaráig tartottak. A harcok első szakasza 1149 és 1151 között zajlott, a második periódus pedig 1153 és 1155 közé datálható (MAKK 1989, 49; 1996², 188).

lyó melletti erődöket pusztították,[533] ezért egy bizonyos Kalamanoszt *(Καλαμάνος)*[534] küldték ellenük, aki azonban vereséget szenvedett a kunoktól, és maga is belehalt a harcok során szerzett sebeibe.[535] A kunok pedig a szerzett zsákmánnyal ismét átkeltek a Dunán és hazaindultak (Nik.Chon. 93–94; MAGOULIAS 1984, 54).

A bizánci szerző a kun támadás említésekor leírja a nomádok fegyverzetét, amely tegezből *(γωρυτός)*, ívelt íjakból *(καμπύλα τόξα)*, nyilakból *(ἄτρακτος)* áll, a csaták során pedig lándzsát *(δόρυ)* is használnak. Ugyanakkor az Ammianus Marcellinusnál szereplő toposzokhoz (Amm.Marc. XXXI, 2, 3; 6–7) hasonlókat is olvashatunk, mikor Nikétasz arról ír, hogy a kunok lovaik vérével táplálkoznak, és a kancáikat lovasaik állatias kívánságainak kielégítésére is használják.[536] Ugyancsak a kun portya leírásakor olvasható egy részlet a kunok Dunán való átkeléséről. A bizánci szerző szerint bőröket töltöttek meg szénával *(κάρφη)*, majd összevarrták azokat úgy, hogy víz ne juthasson beléjük. Ezeket a lovaik farkához kötötték, majd maguk is ráültek nyergükkel és harci eszközeikkel együtt, és úgy navigálták a bőrtömlőket, mintha csónakok lettek volna, a lovaik pedig a vitorlák.[537] Így könnyedén átúsztattak az „Isztrosz tengerén", azaz a Dunán (Nik.Chon. 94; MAGOULIAS 1984, 54–55).[538]

A kunok támadására adott – sikertelennek bizonyuló – válaszcsapásként úgy tűnik, hogy a császár nem elégedett meg a Kalamanosz vezette sereg Al-Dunához való küldésével. Egyetlen forrás, ami arra utal, hogy nemcsak az Al-Duna vidékén élő kunokat kívánta megbüntetni a császár, egy a tiszteletére írott 12. századi panegürikosz. A forrás szerzője, Mikhaél rhétor alapján a bizánci sereg egészen az Azovi-tenger partjáig nyomult, feltehetően a kunok után valamikor 1152–1153 körül (BIBIKOV

533 Egyes elképzelések szerint valójában 1154–1155 körülre datálható a kunok támadása (MAGOULIAS 1984, 378). Raszovszkij és Zlatarszki szerint összeköthető a bizánci–magyar ellenségeskedésekkel, azaz vagy II. Géza (1141–1162) megbízásából támadtak, vagy pedig a két hatalom közötti harcot használták ki (RASZOVSZKIJ 1940, 120; ZLATARSZKI 1972², 395). Spinei feltehetően azért datálja 1150-re, hogy ezt a kun támadást összekapcsolhassa a Mikhaél rhétornál olvasható hadjárattal (SPINEI 2008, 129).

534 Ez a Kalamanosz azonos lehet Borisszal (megh. 1154), Könyves Kálmán magyar király (1095–1116) fiával (MAKK 1994, 120–121).

535 Hasonló információt adtak át a bizánci követek I. Frigyes császárnak is, amint Freisingi Ottónál olvasható: „Nem sokkal ezelőtt a görögök fejedelme, Boricscsal *a magyarok ellen hadakat küldvén, seregében nagy kárt szenvedett*, annyira, hogy Borics is egy vele jött kunnak vagy scythának nyilától találva megöletett" (GOMBOS 1913, 206; MGH SS XX, 414).

536 Ez a sötét előítélet a lovas és lova között megfigyelt szoros kapcsolat félreértéséből származik, melyet gyakran idéznek a különböző szerzők másodkézből, l. GIEẞAUF 2004.

537 Míg Akropolitész is a bőrtömlőn való átkelést említi (Akropolités 1061–1064; MACRIDES 2007, 199), más jellegű szállítóeszköz, egyfajta „csónak" rajzolódik ki a 12. században a délorosz steppén (Kedarföldön) utazó regensburgi Pétakhia rabbinál: „Nincsenek hajóik, de tíz kifeszített lóbőrt varrnak össze, és körben a szélén egy szíjat varrnak rá, majd maguk is a bőrökre ülnek, majd ráhelyezik szekereiket és minden csomagjukat. Majd a bőrök szélén levő szíjakat a lovak farkaihoz kötik, amelyek úsznak, és így kelnek át a vizeken" (BENISCH 1856, 3).

538 A folyón történő átkeléskor a nomád népek által használt különböző eszközökről l. SINOR 1961. A fenti bőrtömlő használatával kapcsolatos széles körben elterjedt toposz árnyalására l. FELFÖLDI 2004.

2004, 594–595). Az lehetett a feladatuk, hogy meglepetésszerűen üssenek rajta a térségben levő kun szállásterületeken. A forrásrészlet számos problémát vet fel. Többek között nem ismerjük a hadjárat végeredményét, annak ellenére, hogy a bizánciak sikerét sugallja. Ez azonban magyarázható magával a műfajjal. A hadjárat céljáról is eltérő feltételezések vannak. Van, aki szerint egyértelműen a kunok megbüntetése volt a cél (Spinei 2008, 129), mások szerint vagy a kunok, vagy pedig Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelem (1146–1149 és 1151–1154) ellen irányult a hadjárat (Bibikov 2004, 103, 347). A szövegből azt sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ez egy már megtörtént, azaz befejezett vagy pedig csak egy eltervezett katonai akció (Bibikov 2004, 103, 347). Van olyan vélemény, amely szerint ez pusztán egy „Konstantinápolyban dédelgetett terv volt" (Kazhdan 1983, 346–347), az orosz származású amerikai bizantinológus azonban fel sem veti, hogy a kunok lettek volna a „célpontjai" a hadjáratnak (Kazhdan 1983, 347).

A kunok újabb támadása a birodalom ellen nem váratott sokáig magára. A hadjárat ideje vitatott. Kinnamosz román fordítói és magyarázói szerint 1156/1157-ben kerülhetett sor rá (*FHDR*, III, 237), mások szerint 1157-ben vagy 1158-ban lehetett (Ferenţ 1981, 54), megint mások szerint 1159-ben (Diaconu 1978, 90), 1160-ban (Zlatarszki 1972[2], 395–396) vagy 1161-ben (Chalandon 1912, 474; Rosenblum 1972, 134). A támadás okáról, céljáról semmit nem tudni, mivel Kinnamosz éppen csak megemlíti, hogy a császár már hazatérőben volt 1161 végén a szeldzsukokkal folytatott harcokból, mikor arról értesült, hogy a szkíták (kunok) átkeltek a Dunán. I. Manuél Komnénosz megszakította Bizánc felé vezető útját, és Kalliaszba (ma Gelibolu, Gallipoli, Törökország) indult, azonban még el sem érte a Dunát, mikor a kunok, értesülve a bizánciak közeledtéről, visszavonultak (Kinnamos 201–202; Rosenblum 1972, 134; Brand 1976, 153). A magyarok nem állhattak a támadás hátterében, mivel ekkoriban béke volt a két hatalom között, ezért a támadók feltehetően valahol az Al-Duna vidékén kelhettek át a folyón, és a Duna, valamint a Balkán-hegység közötti területen portyázhattak, céljuk pedig a gazdag Thrákia elérése volt (Zlatarszki 1972[2], 396). A forrásból nem derül ki a kunok okozta pusztítás mértéke, és nem tudni semmit a portyázó sereg méretéről sem. Feltételezések szerint nem lehetett szó nagy létszámú seregről, mivel elmenekültek, mikor a bizánci sereg érkeztéről értesültek (Diaconu 1978, 90).

A fentiek alapján a Bizánci Birodalmat a források alapján egy évtized alatt három kun támadás is érte. Ezekből az időben egymáshoz közel álló támadásokból arra következtethetünk, hogy a kunok hatalma a Dunától északra levő területeken megerősödött, azonban Madgearu feltételezésével szemben már 1159 előtt komoly hatalmi tényezőnek tekinthetők a térségben. Freisingi Ottó a *Gesta Friderici imperatoris* c. művében Pannonia szomszédainak felsorolásakor írja „Észak és kelet között pedig a bessenyők és a kunok földje, a mely vadakban fölötte bővelkedő, de ekevasat és kapát jórészt nem ismer a síkság" (Gombos 1913, 107).[539] A harmadik támadás után a ku-

[539] „I. 31 [...] inter aquilonem et item orientem Pecenatorum et **Falonum** maximam venationum copiam habente sed vomers ac rastro pene experte campania" (MGH SS XX, 368).

nok az 1180-as évek második feléig nem lépték át a Dunát támadó szándékkal a források tanúsága szerint, ami részben talán I. Manuél Komnénosz diplomáciája sikerének tudható be,[540] részben pedig annak, hogy a kunok a Ruszban zajló eseményekre figyeltek. Az Al-Duna vidékére köszöntő nyugalmat Thesszaloniki Eusztathiosz úgy jellemezte, hogy ott a szkíta íj nem működik, húrjait nem használják, csak kézben lengetik azokat (Stephenson 2004, 107)

A birodalom és a kunok közötti békés kapcsolatra több közvetett bizonyíték is olvasható a forrásokban. Az egyik ilyen az az ismeretlen szerzőjű krónika, amely egy kölni kolostorban íródott. E kölni királykrónika szerint I. Manuél Komnénosz levélben figyelmeztette Kelet néhány királyát, így Kumániáét is, hogy I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár (1155–1190) az ő területeiket is el akarja foglalni.[541] Ez a diplomáciai kapcsolat – amit a krónika sugall – arra utal, hogy a bizánci császár a kunokkal való szövetség lehetőségét is mérlegelte egy Frigyes elleni koalícióban.

I. Manuél Komnénosz 1166-ban három sereget küldött a Magyar Királyság ellen,[542] amelyből kettő, éspedig a León Vatatzész, valamint a Jóannész Dukasz vezette Erdély területén pusztított (Makk 1989, 99; vö. Kinnamos 260; Rosenblum 1972, 167–168; Brand 1976, 195–196). A Magyar Királyság erdélyi részeire vezető pontos útvonalat nem lehet rekonstruálni a forrásból, de a Fekete-tengertől[543] csak a kunok területén keresztül érhették el Erdélyt. Egyes feltételezések szerint a Keleti-Kárpátokban levő Ojtozi-szoroson (Pasul Oituz, Románia) kelhetett át Vatatzész serege Erdély felé (Madgearu 2007, 130–131; 2013, 157).[544] A Jóannész Dukasz vezette had pedig szintén a kunok területén kellett áthaladjon, hogy „valahonnan északról csapjanak rá

[540] A kunokkal való diplomáciai kapcsolatok mellett a térség védelmét biztosítandó I. Manuél Komnénosz négy parisztrioni várost engedett át a birodalmába menekülő rusz fejedelmeknek 1162-ben (*PSZRL*, II, 521; vö. Kazhdan–Epstein 1985, 258).

[541] „Scripsit etiam idem rex Greciae regibus Turchiae, Babiloniae, Persidis et **Comaniae**, nuncians illis, quod Romanus imperator terram suam et illorum occupare intendat, si de Mediolano finem faciat" (MGH SS rer. Germ. XVIII, 108; vö. *Annales Colonienses Maximi* in MGH SS XVII, 774). „A görögök ugyanazon királya levelet írt Turkia, Babilon, Perzsia és Kumania királyainak, hírül adván nekik, hogy a római császár [ti. I. Frigyes] az ő és amazok földjét szándékozik elfoglalni, ha Milánóval végez" (Makk 2000, 122).

[542] A bizánci hadjárat oka az volt, hogy a magyarok Dénes ispán vezetésével visszaszerezték 1166 tavaszán Szirmiumot (Makk 1989, 99).

[543] „...Másfelől azonban azt a bizonyos parancsot adta, hogy egy bizonyos Leon, mellékneve Batatzes, nagy sereg élén, mely sok egyéb mellett a vlachok nagy tömegéből állt (ezek úgy mondják, Itáliából való hajdani telepesek leszármazottai) az Euxeinosnak nevezett tenger felőli vidékekről törjön be a hunok [magyarok] földjére, ahonnan mióta a világ világ, még soha senki támadást nem intézett ellenük" (Moravcsik 1988, 238–239).

[544] Madgearu összemos két magyarok ellen vezetett bizánci hadjáratot, az 1166. és az 1167. évit. Az 1166-os hadjárat során vonulhatott át seregeivel a kunok területén a két bizánci hadvezér (León Vatatzész és Jóannész Dukasz), akiket ő az 1167-es Andronikosz Kontosztephanosz vezette hadjárattal köt össze (Madgearu 2007, 130–131; 2013, 157). A hadjáratok helyes kronológiájához l. Makk 1989, 99–100; Moravcsik 2003², 82–84.

a tauroskythákkal szomszédos hunokra"[545] (Kinnamos 260–261; ROSENBLUM 1972, 168; BRAND 1976, 196; MORAVCSIK 1988, 239). Ez a hadjárat is közvetve arra utal, hogy a Bizánci Birodalom és a kunok közötti viszony ez idő tájt békés volt.

Kinnamosznál olvasható egy III. István elleni szövetség története. Eszerint Jaroszlav halicsi fejedelem, a kijevi fejedelem, I. Barbarossa Frigyes, II. Jasomirgott Henrik, a szkíták (kunok), szerbek és valószínűleg a konyai szultán egyaránt I. Manuél Komnénosz mellé állt a magyar királlyal folytatott harcban (Kinnamos 236–237; ROSENBLUM 1972, 153–154; BRAND 1976, 177–178; MORAVCSIK 1988, 227). A történet hitelessége számos szempontból megkérdőjelezhető.[546] Az előbbiek tükrében azonban úgy vélem, hogy a szkítákkal (azaz a kunokkal) való szövetség feltételezése a korabeli jó kapcsolatokra utalhat.

Nemcsak ellene, hanem I. Manuél Komnénosz seregében is harcoltak kunok, akárcsak a nagyapjáéban. A II. keresztes hadjárat hasonló gondokat okozott I. Manuélnak, mint az első a nagyapjának, I. Alexiosz Komnénosznak. Míg korábban a bizánci császár kapcsolata III. Konrád német királlyal (1138–1152) jó volt, „a keresztesek átvonulása a birodalmon megzavarta a németek és a bizánciak közötti viszonyt" (OSTROGORSKY 2001, 332), olyannyira, hogy Konstantinápoly falainál háborús összeütközésre került sor a bizánciak és a németek között. Az összecsapás leírásakor – amelyben a szkíták is részt vettek – egy sajátos taktika rajzolódik ki. A szkíták (besenyők vagy kunok), a perzsák (szeldzsuk törökök) és a római (bizánci) íjászok szokatlan módon a hadrendben leghátul álltak, a könnyűgyalogság, nehézlovasság és könnyűlovasság mögött[547] (Kinnamos 77; ROSENBLUM 1972, 61; BRAND 1976, 65).

545 Egy 12. századi névtelen költő is említi Jóannész Dukasz Erdélyt pusztító hadjáratát, illetve a diadal emlékére „paionok földjének közepén" állított feliratát (MORAVCSIK 1988, 193). A vers alapján Vidinnél kelt át a Dukasz vezette had: „fővezérül téged, a Dukast szemelvén ki / elrendeli, hogy a Dunán átkelvén Vidinnél, / onnan a paionok földjére becsapván" (MORAVCSIK 1988, 193). Ez ellentmondásban van Kinnamosz fentebb idézett állításával. Ez azonban feloldható, ha másolói hibát feltételezünk a versben, és Vidin helyett Vicint (Vicina, Păcuiul lui Soare, Románia) olvasunk (DIACONU 1978, 103). Az Osztrov (Ostrov) közeli Păcuiul lui Soare mellett felmerült, hogy Vicina a Duna torkolatvidékénél lehetett (Nufăru vagy Isaccea) (ATANASOV 2009, 22), mivel a genovaiak, akiknek Vicinában volt a bázisuk, csak Dobrudzsa északi részére kaptak kolonizáláshoz engedélyt Bizánctól.

546 I. Frigyes szándéka I. Manuélhoz hasonlóan a renovatio Imperii volt, Itália – és I. Manuél magyarországi törekvései – miatt pedig kifejezetten ellenséges volt a két birodalom közötti viszony. Ezért a bizánci császár támogatta ellenkirály, IV. István ellen maga I. Frigyes akart hadjáratot vezetni 1163 tavaszán. 1164-ben cseh katonai segítsége volt III. Istvánnak a bizánciakkal szemben, a harcok bizonyos szakaszában pedig halicsiak is támogatták (MAKK 1996², 200–201). III. Istvánnak nem volt felesége a halicsi Jaroszlav Oszmomiszl (1153–1187) lánya. Ez egy kudarcba fulladt házassági terv volt csupán, amelynek nincs nyoma sem a magyar, sem az óorosz forrásokban (FONT 2005, 179), viszont 1166-ban III. István a forrásban említett II. Jasomirgott Henrik osztrák herceg lányát vette el feleségül (KRISTÓ–MAKK 1988, 204; vö. Kinnamos 262; ROSENBLUM 1972, 169; BRAND 1976, 197; MORAVCSIK 1988, 240). Apósa pedig 1167-ben haddal támogatta a bizánciakkal szembeni harcok során (MGH SS IX, 538).

547 A taktika magyarázatát l. BIRKENMEIER 2002, 110–111.

Egy nyugati krónikás konkrétan megnevezi a bizánci seregben harcoló kunokat. Deuil-i Odo – aki elkísérte a francia uralkodót Attaleiáig – a *De Ludovici VII profectione in Orientem* c. beszámolója szerint a II. keresztes hadjárat során 1147 nyarán és őszén besenyők és kunok megszámlálhatatlan sokasága („immensam multitudinem Pincenatorum et Cumanorum") igyekezett megakadályozni a Bizánci Birodalom területén áthaladó VII. Lajos francia király (1137–1180) kereszteseinek portyázását (MGH SS XXVI, 65; Berry 1948, 52–53).

I. Manuél Komnénosz törekvései a Római Birodalom helyreállítására jól ismertek. Ennek egyik állomása volt a sikertelen 1155–1156-os itáliai hadjárat, melynek során Brindisit is megostromolták (1156). A város ellen vonuló sereg normann szövetségesekből, itáliai zsoldosokból és „bizánci" – főként kun, alán (masszagéta) és grúz – egységekből állt, akik szerződéses megállapodások vagy zsold fejében harcoltak (Haldon 1999, 125). A hadjárat során Kinnamosz leír egy csatát, amelyben az andriai (apuliai város) gróf vereséget szenvedett a bizánciaktól. A forrás szerint a bizánciak csatarendjében a szkíták (kunok) egy része az első sorban harcolt a gyalogos íjászokkal, míg egy másik szkíta csapat és a lovasság egy része Dukasz vezetésével a hátvédet alkotta (Kinnamos 143; Rosenblum 1972, 101; Brand 1976, 112).

A magyarokkal folytatott harcok leírása közepette Kinnamosznál egy történet olvasható egy szkíta (kun, esetleg besenyő) zsoldos egységről, amely a rómaiak (bizánciak) szolgálatába állva kezdetben elégedetlen volt a fizetségével, de végül sikerült megegyezni velük. A bizánci sereg egyik vezére, Alexiosz Axukhosz[548] protosztrator azonban megkereste a szkítákat, és pénzzel rávette őket, hogy színleljenek elvonulást, és éjszaka támadjanak a császár sátrára. Egy gyerek, kihallgatva a beszélgetést, értesítette a császár egyik eunuchját, aki figyelmeztette I. Manuélt. A császár nem hitte el az összeesküvést, csak akkor, mikor egy hajnalban a szkíták minden ok nélkül elvonuláshoz készülődtek. A császár hízelgéssel maradásra bírta őket, a felbujtót pedig egy kolostorba száműzte (Kinnamos 268–269; Rosenblum 1972, 201–202; Brand 1976, 201–202).

Kinnamosz a továbbiakban részletesen leírja azt az 1167 nyarán Zimonynál lezajlott csatát, amelyben III. István magyar király serege vereséget szenvedett a bizánci hadaktól. A sereg vezetője, Andronikosz Kontosztephanosz[549] a bizánciak között har-

[548] Ő volt az 1166-os bizánci hadjárat harmadik hadvezére, az ő seregében vonult Alexiosz (a későbbi III. Béla) a magyarok ellen (Kinnamos 260; Rosenblum 1972, 167–168; Brand 1976, 195; Moravcsik 1988, 238).

[549] A 12. század második felének jelentős hadvezére, politikusa és vezető arisztokratája Sztephanosz Kontosztephanosz és Anna Komnéné bíborbanszületett hercegnő fia volt. Azaz II. Jóannész Komnénosz és Eirené (Piroska) unokájaként I. Manuél Komnénosz császár unokaöccse volt (vö. Kinnamos 207; Rosenblum 1972, 173; Brand 1976, 202). I. Manuél alatt a megasz dux cím viselője, azonban I. Andronikosz Komnénosz (1183–1185) elleni összeesküvés miatt négy fiával és másokkal együtt megvakíttatták (Nik.Chon. 266–267; Magoulias 1984, 148).

coló törökök mellett a kunoknak előhadszerepet szánt,[550] akik a csata kezdetén nyílzáport zúdítottak a Dénes bácsi ispán vezette magyar hadra (Kinnamos 271–272; ROSENBLUM 1972, 173–174; BRAND 1976, 203–204; MORAVCSIK 1988, 242–243).[551]

A Bizánci Birodalom történetének egyik legnagyobb vesztes csatájában, a müriokephalóniban (1176 szeptembere) is harcolhattak kunok. Khoniatész szerint a császár nem kevés zsoldost sorozott be a latinok és a Duna menti szkíták (kunok és besenyők?) közül (Nik.Chon. 178; MAGOULIAS 1984, 100). Ezek pedig – ha elfogadjuk a korábban említett zónaraszi helyet – nem lehetnek besenyők, hiszen azok, akik túlélték az 1091-es lebunioni mészárlást, Moglénában lettek letelepítve.

Nemcsak a bizánciak oldalán harcoltak kunok az 1162 és 1167 közötti bizánci–magyar háborúk időszakában. Kinnamosznál olvasható, hogy 1165-ben, miután a magyarok visszahódították Zimonyt a bizánciaktól, I. Manuél a város megszerzésére indult. A város ostroma közepette elterjedt a hír, hogy felmentő sereg érkezik: „egy Basases nevű hun [magyar – *K. Sz.*] előkelő is, aki a rómaiakhoz csatlakozott, megerősítette, hogy nem messze van a paionok [magyarok – *K. Sz.*] királya, egyebek mellett skythákból és tauroskythákból álló megszámlálhatatlan hadsereg élén, s azt is mondta, hogy a csehek uralkodója, teljes seregével egyetemben szintén eljött vele"[552] (Kinnamos 242; ROSENBLUM 1972, 157; BRAND 1976, 182; MORAVCSIK 1988, 230–231).

Nikétasz Khoniatész feljegyezte I. Manuél császárról, hogy legközelebbi bizalmasai az eunuchjai és kamarásai voltak, de külföldi udvaroncaiban is megbízott, akiket gyakran magas címekkel tüntetett ki (Nik.Chon. 204–205; MAGOULIAS 1984, 116). Közülük is kiemelkedett egy Mikhaél Iszakh nevű (Kinnamos 129–130, 297–298; ROSENBLUM 1972, 92–93, 191–192; BRAND 1976, 102, 222), akiről egyesek úgy vélik, hogy szeldzsuk török vagy kun volt (MAGDALINO 2002², 221; vö. *ByzTurc.*, II, 140). Neve alapján Iszakh (Ishák?) inkább török lehetett, mint kun, de elképzelhető, hogy a császár bizalmasai között kunok is voltak.

I. Manuél Komnénosz uralkodása alatt még egy esetben meg kell említeni a kunokat. A bizánci császárnak egyik unokaöccse – aki később I. Andronikosz Komnénosz (1183–1185) néven uralkodott – komoly politikai riválisa volt. Andronikoszt, miután részt vett a császár ellen egy összeesküvésben, bezárták. 1165-ben sikerült meg-

550 Az 1167. július 8-i – Nikétasz Khoniatész szerint a csata Prokopiosz vértanú napjára esett (Nik.Chon. 153; MAGOULIAS 1984, 87) – csatával záruló bizánci hadjárat tulajdonképpen azokra az 1166-os sikeres magyar katonai akciókra volt válasz, amelyek során visszaszerezték a Szerémséget, majd a horvát-dalmát területek jelentős részét. A hadjárat célja a bizánci hatalom helyreállítása ezeken a részeken (MAKK 1989, 100; 1996, 203). A Freisingi Ottó testvére, II. Jasomirgott Henrik osztrák herceg (1156–1177) által támogatott tizenötezer fős magyar sereg nemcsak kunokkal *(szküthasz),* hanem konyai szeldzsukokkal *(perszai),* német *(alamanoisz)* és itáliai *(italoisz)* zsoldosokkal, valamint raszciai szerbekkel *(szerbioisz)* megerősített bizánci hadtól szenvedett vereséget (MAKK 1989, 100; vö. Kinnamos 271; ROSENBLUM 1972, 173; BRAND 1976, 203).

551 A csata leírása a kunok vagy szkíták említése nélkül olvasható Nikétasz Khoniatésznál is (Nik. Chon. 151–157; MAGOULIAS 1984, 86–89; MORAVCSIK 1988, 283–291).

552 Moravcsik szerint nem bizonyult hitelesnek a hír, a forrásban később nincs szó arról, hogy felmentették volna az ostromlott várost (MORAVCSIK 1988, 231).

szöknie és Halicsba menekülnie, ahol a fejedelem szívesen fogadta. A császár abban az időben értesült arról, hogy unokaöccse tízezer szkíta (kun) lovast gyűjtött össze, hogy a birodalom ellen vonuljon, mikor a magyarok is megszegték a korábbi békét (Nik.Chon. 132; MAGOULIAS 1984, 75). Végül a kunok által támogatott Andronikosz nem támadott, mert az unokatestvérek kibékültek (MAKK 1989, 97). A bizánci trónkövetelő ekkor több mint bizonyos, hogy a kunok közül toborzott hadat a Bizánci Birodalom elleni támadáshoz.

Kinnamos francia fordítója, akárcsak némely esetben Moravcsik, besenyőként magyarázza több alkalommal is a szkíta elnevezés mögötti népet, de nem indokolják, hogy miért (ROSENBLUM 1972, 235; MORAVCSIK 1988, 231, 242). Feltehetően úgy vélték, hogy ebben az időben még nem harcolhattak kunok a bizánci seregben, ezért olyankor, mikor a bizánciakkal együtt harcoló szkítákról van szó, azt mindig a birodalom területére telepített és pacifikált besenyőként értelmezik, viszont amikor a birodalom ellen támadó szkítákat említenek a források, akkor azokat többnyire a kunokkal azonosítják. A nyugati források azonban már I. Alexiosz Komnénosz, majd unokája I. Manuél Komnénosz seregében a besenyők mellett kunokat *(Comani, Cumani)* is említenek. Ennek következtében úgy vélem, hogy az archaizáló szkíta népnév mögött kun vagy bizánci uralom alatt élő besenyő és kun harcosok egyaránt lehettek. Némely esetben talán mégis inkább kunok voltak. Mivel erre az időszakra megszűnt a birodalom besenyőproblémája, ha szkíta támadás éri a birodalmat, olyankor kunok lehettek a támadók. Úgy gondolom, hogy mikor a források a bizánci sereget támogató szkítákat említenek, akkor is nemcsak a birodalomban élő besenyőkre, hanem az ideiglenesen csatlakozó kun zsoldosokra is utalhatnak. Ezt támaszthatja alá, hogy ebben a korszakban, azaz a 12. században a birodalomban élő népek közül toborzott katonai egységek ritkán szerepelnek saját etnikai nevükön.[553] Tehát akik a birodalom területén élnek, azokra „bizánciakként" tekintenek a görög szerzők, és harcosaik nem zsoldosok. Néha azonban előfordul, hogy megjelennek a különböző népnevek (ibérek, masszagéták, bolgárok, vlachok, szerbek stb.), ilyenkor azonban vazallus vagy szövetséges hatalmak kontingenseiként veszi őket igénybe I. Manuél Komnénosz.[554]

Ennek ellentmondani látszik az a vélemény, amely szerint I. Manuél seregének egyik legfőbb jellemzője a pronoia rendszer mellett a nagyszámú idegen katona, akiknek lehetőségük volt megőrizni különálló identitásukat a bizánci társadalomban,[555] és I. Alexiosz Komnénosz uralkodása után az egyetlen nem-etnikai egység az

553 Így például a bolgárok, alánok (masszagéták), örmények, grúzok (ibérek), akik a birodalom alattvalói közé tartoztak, szinte soha nem jelennek meg a bizánci elbeszélő forrásokban – noha nyilvánvaló, hogy harcoltak a bizánci seregben – annak ellenére, hogy 1118 és 1180 között a bizánci sereg tagjait nagyrészt Paphlagoniában, a Nagy-Meander folyó mentén, Makedóniában, Thrákiában és Hellaszban toborozták (BIRKENMEIER 2002, 126).

554 I. Manuél Komnénosz hadseregreformjára l. BRÉHIER 2003, 395–396. Ennek ellenére serege hasonló felépítésű maradt apjáéhoz (BIRKENMEIER 2002, 161–162).

555 Bár fontos kiemelni, hogy az idegen népek között – amelyek ideiglenesen, akár vazallusként, akár szerződés következtében segédcsapatként vagy egyetlen hadjáratra elszegődött zsoldos egységéként harcoltak a bizánciakkal – jelentős számban voltak olyanok, akik a birodalom területén éltek, és a bizánci hadsereg állandó tagjai voltak (MAGDALINO 2002^{2}, 231).

ún. makedóniai tagma volt (Magdalino 2002², 231). Azonban ha ilyen szempontból vizsgáljuk meg a korszakra vonatkozó két legfontosabb bizánci forrást, vagyis Kinnamosz és Nikétasz Khoniatész művét, azt látjuk, hogy alig szerepelnek a fent említett népek tagjai a birodalom hadseregében harcoló állandó egységekként. A bizánci szerzőkkel ellentétben a nyugatiak viszont különbséget tesznek a „bizánci" és az idegen, így a besenyő és kun harcosok között. Igaz, legtöbbször csak az utóbbiakat említik vagy emelik ki.

Kunok a Balkán-félszigeten a 12. század végétől 1241-ig

A kunok és a bolgár–vlach felkelés Bizánc ellen

A kunok szerepe a II. Bolgár Cárság létrehozásában, majd hatalmának megszilárdításban a 12. század végén és 13. század elején alapvető fontosságú, olyannyira, hogy míg – ironikus módon – a birodalmat létrehozó két másik nép, a vlach és bolgár szerepe vitatott, addig a kunok jelentőségét senki nem vonta kétségbe. Nemcsak a kezdeti Bizánci Birodalom-ellenes megmozdulásban nyújtott segítségük bizonyult meghatározónak, hanem az azt követő bizánci helyreállítási törekvésekkel szembeni is, majd pedig a már jelentős hatalommal rendelkező Kaloján (1197–1207) és II. Aszen Iván (1218–1241) uralkodása idején adott kun támogatás is.

Ebben a részben előbb a kunok jelentőségéről lesz szó a Bizánci Birodalom elleni 12. század végi bolgár–vlach lázadásban, majd a II. Bolgár Cárság megszilárdulásában, kitekintve a görögökkel (a Bizánci Birodalom és utódállamai), valamint a Latin Császársággal való kapcsolatukra az 1240-es évekig, végül a kunok hadászati eredményességének magyarázatára is kitérek.[556] A II. Bolgár Cárság kialakulásában a bolgárok, vlachok és kunok szerepét tekintve elfogadom Vásáry István álláspontját, azaz hogy az 1185-ben vagy 1186-ban elkezdődött megmozdulásban mindhárom népcsoportnak megvolt a maga jelentősége. A források alapján a bolgárok szállították az ideológiát: az ő céljuk az 1018-ban megszűnt I. Bolgár Cárság helyreállítása volt. Fontos azonban megjegyezni, hogy a megmozdulásnak nem volt etnikai, még kevésbé nemzeti jellege (Stephenson 2004, 293; Vásáry 2005, 18). A balkáni vlachok adták a kezdeti hajtóerőt, és a továbbiakban is részt vettek – akárcsak a bolgárok – a harcokban. Végül pedig a kunok katonai támogatása nélkül nem lehetett volna sikeres a megmozdulás (Vásáry 2005, 20–21).

I. Andronikosz Komnénosz (1183–1185) és II. Iszaakiosz Angelosz (1185–1195) bizánci császároknak uralkodásuk idején komoly problémákkal kellett szembenézniük (Angold 1992, 263–272). II. Iszaakiosz Angelosznak azonban dinasztikus kapcsolatok kiépítésével a külső veszélyek egy részét sikerült elhárítania. Ugyanakkor részben épp III. Béla (1172–1196) magyar király Margit (bizánci neve Mária) nevű

[556] A témában Vásáry István kitűnő monográfiája (2005) a kunok és mongolok jelentőségét vizsgálja a Balkán-félsziget török hódítás előtti történetében. E fejezet megírásakor e munka vonatkozó részei jelentettek kiindulási pontot.

lányával való házassága vezetett az 1185 végén–1186 elején elkezdődött bolgár–vlach megmozduláshoz. A felkelésről elsőként tudósító Nikétasz Khoniatész szerint két fő oka volt a testvérpár, Péter és Aszen vezette megmozdulásának. Az első II. Iszaakiosz Angelosz különadói, amelyeket a magyar király lányával való házassága miatt vetett ki. Ezek az adók Khoniatész szerint Ankhialosz és a Balkán-hegység lakóit különösen érzékenyen érintették (Nik.Chon. 368; MAGOULIAS 1984, 203–204).[557] Annak ellenére, hogy a Khoniatész által ismertetett első ok egyoldalú és kissé naiv, tagadhatatlan, hogy hozzájárult az elégedetlenség kirobbanásához (VÁSÁRY 2005, 15). A másik ok pedig az lehetett, hogy a két testvér pronoiára vonatkozó kérését a császár elutasította (Nik.Chon. 369; MAGOULIAS 1984, 204). II. Iszaakiosz Angelosz 1186 tavaszán vonult először a lázadók ellen, akik ekkor még vereséget szenvedtek,[558] vezetőik a hegyeken keresztül a Dunához (Isztrosz) menekültek, majd átkeltek a szomszédos kunokhoz (szkíták) (Nik.Chon. 371, 372–373; MAGOULIAS 1984, 205–206).

A kunok megjelenése új szakaszt jelentett a felkelésben. A források egyöntetű állításai alapján támogatásuk nélkül hamar véget ért volna a Bizánci Birodalommal szembeni megmozdulás. Péter[559] és Aszen hívására a kunok átkeltek a Dunán, és elözönlötték a balkáni részeket. A kunok és a bolgárok, vlachok közötti jó kapcsolat korábbi időszakokból is adatolható. Elég, ha csak a kunok 1094-es Bizánci Birodalom elleni támadása során történtekre utalunk. Feltehető azonban, hogy a lázadást vezető Aszenida testvérek jóval szorosabb kapcsolatban álltak a kunokkal. A dinasztiának nevet adó egyik testvér neve Aszen. Ez a név több alkalommal is előfordul az óorosz forrásokban a délorosz steppén élő kun vezérek neveként. Az Aszen *eszen*-ként olvasandó, és a török nyelvekben elterjedt 'egészséges' jelentésű török közszóból származik (RÁSONYI 1981, 135; RÁSONYI–BASKI 2007, 264–265). Korábban már Zlatarszki is felvetette, hogy a két testvért épp a származásuk miatt választották a megmozdulás vezetőinek, számítva a kunok támogatására (ZLATARSZKI 1972², 427). Majd Pritsak ennél is tovább lépve úgy vélte, nemcsak az Aszenidák (1185–1280), hanem az őket követő Terteridák (1280–1323) és Sismanidák (1323–1396) is mind kun származásúak voltak (PRITSAK 1982, 373). Egy árnyaltabb, de a Pritsakéhoz hasonló hipotézis szerint az Aszenidák kun eredetűek voltak, családjuk a Balkánon elvlachosodott a 12. század folyamán, majd a 13. században elbolgárosodott (VÁSÁRY 2005, 41). Mások szerint óvatosan kezelendő az Aszenidák „tiszta" kun eredete. Bár az a tény

557 A házasság miatti súlyos adók kivetését, és az azt követő Aszenidák vezette lázadást megerősíti Geórgiosz Akropolitész is (Akropolités 1005–1008; MACRIDES 2007, 133). Akropolitész (1217–1282) több uralkodó mellett töltött be jelentős pozíciót, tanított és követként diplomáciai szolgálatot teljesített. Munkája – a *Χρονικὴ συγγραφή*, mely az 1203 és 1261 közötti időszakot tárgyalja – pontos és megbízható leírása a kor eseményeinek (MACRIDES 2007, 39–40). Történeti munkája mellett költeményeket, retorikai és teológiai műveket is írt (*ByzTurc.*, I, 266–268).

558 A csata 1186. április 21-én zajlott, mikor a bizánciak előnyösen ki tudtak használni egy részleges napfogyatkozást is (Nik.Chon. 372–373; MAGOULIAS 1984, 206).

559 Eredetileg Teodor volt a neve, hatalmának legitimálása érdekében vette fel az I. Bolgár Cárság uralkodójának, I. Péternek (927–969) a nevét. A nyugati forrásokban Kalopetrusként is szerepel.

szintén a kunokkal való kapcsolatot erősíti, hogy Robert de Clari szerint Péter és Aszen harmadik testvére Johannész (Kaloján)[560] [akit Péterrel vagy Aszennel azonosít Dall'Aglio] „a császár egyik szolgája volt, aki a császár egyik méntelepére felügyelt úgy, hogy ha a császár kért hatvan lovat vagy százat, ez a Johannész küldte el őket neki" (Csernus–Cs. Tóth 2013, 88; de Clari 51), lovakkal foglalkozott és Észak-Bulgáriában élt (Dall'Aglio 2008/2009, 32–33).[561]

Nikétasz Khoniatész szerint Péter egy olyan buzdító beszéddel nyerte meg a kunok (szkíták) támogatását, amelyben könnyű hadjáratot, gazdag zsákmányt ígért, azzal érvelt, hogy a császár vissza fog térni Konstantinápolyba, és csak egy kis létszámú garnizont hagy hátra, amely nem tud majd ellenállni a támadásoknak (Grabler 1966, 26–27). A kunok pedig örömmel fogadták az ajánlatot. Khoniatészon kívül nincs más forrásunk arra, hogyan jött létre a lázadók és a kunok közötti szövetség, valamint milyen is lehetett annak jellege. A későbbi események alapján úgy tűnik, a hagyományos szövetség és a zsoldos sereg felbérelése között álló, „laza szerződést" kötöttek. A kunok ugyanis bármikor abbahagyhatták a hadjáratot, még akkor is, ha távozásuk kockáztatta annak sikerességét. A bolgárok és vlachok részéről a kunok viszont nem számíthattak támogatásra, ha saját, a Dunától északra levő területükön érték őket támadások (Dall'Aglio 2008/2009, 34).

A Bizánci Birodalom-ellenes vlach–bolgár–kun szövetség első fázisában tehát Péter és Aszen a kunok támogatásával tért vissza valamikor még 1186 folyamán. Ennek pontos ideje nem határozható meg. Zlatarszki úgy véli – Theodórosz Szkutariotész (*FHDR*, III, 416–417) alapján –, hogy 1186 júniusára vagy júliusára tehető a kunokkal való tárgyalás, vagyis az augusztusi aratás előtti időszakra (Zlatarszki 1972², 448–455). Raszovszkij azonban egy kitűnő tanulmányában rámutatott arra, hogy a kunok nem szívesen portyáztak nyáron a Dunától délre levő területeken, mivel ilyenkor a Kárpátok legeltetésre kitűnően alkalmas déli lankáin tartózkodtak (Raszovszkij 1939, 203–211). Ezért csak őszre, októberre tehető a kunok Dunán való átkelése (Vásáry 2005, 42).

Khoniatész alapján a császár nem használta ki a nyugalom adta lehetőséget, míg a testvérek a kunoknál voltak, nem erősítette meg a Balkán fontosabb erődjeit, hanem megelégedett a gabonakazlak felégetésével (Nik.Chon. 373; Magoulias 1984, 206), így büntetve a környék lakóit, akik amúgy is az elviselhetetlen terhek miatt lázadtak fel. A következő évben,[562] azaz 1186 őszén sem tulajdonított nagyobb fontosságot a császár a lázadóknak, ezért előbb apai nagybátyjára, Jóannész szebasztokratórra, majd sógorára, Jóannész Kantakuzénoszra, utána pedig Alexiosz Branaszra bízta a

560 Az ófrancia nyelvű változatban de Clarinál *Jehane Li Blakis*, *Li Blaks* néven, Villehardouin krónikájában *Joinisse (Johans)*, „li roi de Blaquie et de Bougrie" néven és címmel szerepel. Ez utóbbi krónika magyar fordítója, Szabics Imre a „Johannész Aszen" név deformálásából származó Johannitza mellett döntött. A de Clari által használt Blak Johannész *(Jehane Li Blakis)* alak a bizánci elnevezés átvétele. Blak Johannész vagy Johannitza nem más, mint Aszen és Péter öccse, aki Kalojánként (1197–1207) az Aszen-dinasztia harmadik uralkodója volt.

561 A II. Bolgár Cárság etnikai jellegéről és az Aszen-dinasztia eredetéről szóló feltevések részletesebb összefoglalását l. Wolff 1949, 180–182; Vásáry 2005, 33–41.

562 A bizánci időszámítás szerint 1186. szeptember 1. és 1187. augusztus 31. közötti időszak.

dolgot (Nik.Chon. 374–376; Magoulias 1984, 206–207), aki tapasztalt volt a balkáni hadszíntéren. Ez utóbbi azonban a császári trónt szerette volna megszerezni, ezért hamarosan II. Iszaakiosznak vele is harcolnia kellett. Branasz seregének egyik szárnyát a szkíta Elpumész (Ἐλπούμης) vezette[563] (Nik.Chon. 386; Magoulias 1984, 212).

II. Iszaakiosz Angelosz 1187 szeptemberében maga vonul ismét a bolgár–vlach–kun erők ellen. Arról értesítették, hogy az ellenség elhagyta a hegyeket és Agathopolisz[564] környékén pusztít (Nik.Chon. 394; Magoulias 1984, 216). A hadjárat leírásának két érdekessége van, egyrészt Khoniatész nyilvánvalóvá teszi, hogy személyesen részt vett a katonai expedícióban. A másik a bolgár–vlach–kun sereg taktikája, amelyet szemtanúként ír le. Elbeszélése szerint az ellenfél a zsákmányt a sereg egy részével egy rövidebb úton a hegyek felé küldte, míg a többiek a rómaiakkal (bizánciakkal) való összecsapásra vártak. Az őseiktől tanult, hagyományos módon harcolnak: előbb nyílzáporral borítják el az ellenséget, majd lándzsáikkal küzdenek. Egy idő után hátat fordítva az ellenségnek menekülni kezdenek, arra bírva ellenfeleiket, hogy üldözzék őket. Majd megfordulnak, mint a madarak az égen, és ellenfeleikkel szembefordulva még nagyobb bátorsággal harcolnak. Időről időre megismétlik ezt, és mikor felülkerekednek a bizánciakon, akik már elfáradtak, kardjaikkal és ijesztő kiáltásokkal esnek nekik, legyőzve és legyilkolva a bátran harcolókat és a gyávákat egyaránt (Nik. Chon. 397; Magoulias 1984, 218). Ebből a Lardea[565] közeli csatából a bizánciaknak alig sikerült megmenekülniük egy csúfos vereségtől (Nik.Chon. 397; Magoulias 1984, 218), bár Khoniatész egy a Szent Szinódusnak és a pátriárkának írt közleményében győzelemként említi (Grabler 1966, 29–30). A csata után a császár visszatért Adrianopoliszba, de az ellenség tovább zaklatta a vidéket, így a császár kénytelen volt újból Beroéhoz vonulni. Khoniatész szerint rendkívül nehéz volt bármilyen sikert is elérni a barbárokkal szemben, mert azok kicsúsztak a császár kezei közül, nem vállalták a szemtől szembeni harcot. Ez a könnyűlovas harcmodor jellemző hadi taktikája, és legfőbb erőssége volt a lovas nomádoknak.[566] A császár végül úgy döntött, hogy Zagorába megy, elhagyta Philippopoliszt és elérte Triaditzát (Szófia), de a tél közeledte miatt kisebb kísérettel visszatért fővárosába, a seregét ott hagyva telelni (Nik.Chon. 396–398; Magoulias 1984, 218–219). A Dunától délre tartózkodó ku-

[563] A görög alak a jellegzetes kipcsak Alpamïš névnek első előfordulása (Vásáry 2005, 43).

[564] Kisváros a Fekete-tenger partján, ma Ahtopol (Ахтопол, Bulgária), Burgasztól 56 km-re délkeletre (*TIB*, 6, 168–167).

[565] Thrákiai település, Diampolisztól északkeletre, pontos helye nem ismert (*TIB*, 6, 333). Mások szerint a kelet-balkáni Terzijszki bair közelében levő mai Lozenec falu (Лозенец, Bulgária) (Aleksandrov–Čolpanov 2007, 126).

[566] A könnyűlovas harcmodor leírását – a ruházatuk és felszerelésük mellett – olvashatjuk a már említett Szent Szinódus és a pátriárka számára írt közleményében is. Eszerint „a szkíták öltözete szegényes, prémekből készült; nagyon harciasak, zsákmányoló életmódot folytatnak, és semmibe veszik a halált. Harci felszerelésük tegez, amit oldalt ferdén tűznek fel, és hajlított íj. Mikor harcra van lehetőségük, egyszerre lovagolnak, ordítanak és lőnek íjaikkal. Támadóik elől visszavonulva először elfutnak, a menekülés közben is visszafordulnak és lőnek íjaikkal. Ugyanaz a ló táplálja és hordozza őket" (Grabler 1966, 27).

noknak a Dnyeper torkolatánál levő téli szállását ez idő alatt támadta meg a Roman Nyezgyilovics vezette rusz sereg (*PSZRL*, II, 659).[567]

1188 tavaszán a császár visszatért seregéhez, és három hónapot töltött a harcokkal, Lobitzost (ma Ловец, Bulgária) szerette volna visszafoglalni; de mivel nem járt eredménnyel, visszatért a fővárosba. A hadjáratnak voltak sikeres részei is, a császárnak sikerült ugyanis elfognia Aszen feleségét és fiatalabb testvérét, Jóannészt, akiket túszként vitt magával Konstantinápolyba (Nik.Chon. 399; Magoulias 1984, 219).

A III. keresztes hadjárat idején (1189–1192), mikor I. Barbarossa Frigyes (1155–1190) bulgáriai és bizánci területeken vonult át, mind a bolgár–vlach lázadók, mind pedig a Bizánci Birodalom szerette volna a német-római császárt támogatóként megnyerni (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 69).[568] 1189 decemberében Péter (Kalopetrusz) követeket küldött Adrianopoliszba a német császárhoz, és felajánlott neki 40 ezer kun harcost segítségképpen a bizánci császár ellen, ha a város elfoglalása után a görög birodalom koronáját *(coronam imperialem regni Grecie)* megkapja (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 58). Frigyes azonban udvariasan visszautasította azzal, hogy az ő célja Jeruzsálem megszerzése (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 149; vö. Ansbert in MGH SS rer. Germ. N.S. V, 58).

A kunok azonban nemcsak a lázadók oldalán, de a bizánciakén is harcoltak. A hadjáratban részt vevő Ansbert *Historia de expeditione Friderici imperatoris* c. műve szerint 1189 őszén a Didümoteikhón[569] nevű erődített várost a görögök és kunok birtokolták (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 53).[570] Ugyancsak kunok és vlachok támadták meg az I. Frigyes idősebb fia vezette sereget 1190 februárjában. Ezek a támadók a forrás szerint a konstantinápolyi császár szolgálatában álltak (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 63). Némelyek szerint furcsa, sőt szinte kizárt, hogy a bizánci császár seregében kunok harcoltak volna (Spinei 2003, 277). A magam részéről ezt azonban nem tartom szokatlannak több szempontból sem. Egyrészt egyáltalán nem biztos, hogy minden kun és vlach az Aszen és Péter vezette megmozdulást támogatta. Másrészt az, hogy 1189 decemberében a testvérek szövetséget ajánlottak I. Frigyesnek, amit az visszautasított, miért jelentett volna akadályt egy kun és vlach kontingensnek, amely ráadásul a forrás szerint bizánci szolgálatban állt, hogy a keresztesek ellen harcoljon 1190 februárjában?

Khoniatész szerint mivel a vlachok a kunokkal *(μετὰ Κομάνων)* továbbra is portyáztak, II. Iszaakiosz császár ismét ellenük indult valamikor 1190-ben vagy 1191-ben, azonban két hónap után befejezettnek tekintette a hadjáratot, mert az erődöket elég erősnek találta, és emellett tartott attól, hogy a kunok is megjelennek, mivel ez volt a számukra kedvező időszak a Dunán való átkeléshez. A császár Beroéba

567 Erre l. még a könyv 133. oldalát.

568 I. Frigyes és a balkáni népek kapcsolatát a III. keresztes hadjárat során részletesen elemzi Stephenson 2004, 294–300.

569 Ma Didimótiho (Didümóteikho, Görögország) thrákiai város a török határ közelében, az ókori Plotinopolisz (*TIB*, 6, 240–244).

570 „Timoticon urbem munitissimam a fortioribus et animosioribus **Cumanis** et Grecis possessam..."

vezető útján vereséget szenvedett az ellenségtől (Nik.Chon. 428–430; Magoulias 1984, 236–237). A bolgárok és vlachok elfoglalták Ankhialoszt és Várnát, alávetették Triaditzát, kifosztották Sztumpiont[571] és Niszoszt (Niš), de később a császárnak sikerült Várnát és Ankhialoszt visszaszereznie (Nik.Chon. 434; Magoulias 1984, 238).

II. Iszaakiosz az őszi napéjegyenlőség idején ismét hadba indulva Philippopolisz felé vonult, hogy megakadályozza a vlach–kun támadásokat (Nik.Chon. 434; Magoulias 1984, 239). A hadjárat datálása vitatott, egyesek szerint 1190-ben, mások szerint 1191-ben vagy 1192-ben történhetett (Vásáry 2005, 46).

Az 1190 és 1195 közötti időszakra nincsenek részletes adatok a lázadókról a forrásokban. Az azonban nyilvánvaló, hogy a megmozdulásukat nem tudták leverni, a lázadók a kunok támogatásával folyamatosan zaklatták a bizánci városokat. Így kihasználva, hogy a császár el van foglalva unokaöccsének, Kónsztantinosz Angelosznak trónkövetelésével, 1193-ban Philippopolisz, Szardiké és Adrianopolisz ellen vonultak (Nik.Chon. 437; Magoulias 1984, 240). 1194-ben a császár két másik hadvezére, Alexiosz Gidosz és Baszileiosz Vatatzész csapott össze a kunok támogatta bolgár–vlach sereggel, de Arkadiopolisznál (ma Lüleburgaz, Törökország) vereséget szenvedtek (Nik.Chon. 446; Magoulias 1984, 245). Végül II. Iszaakiosz apósához, III. Béla magyar királyhoz fordult támogatásért, aki megígérte, hogy sereget küld Vidinhez (Nik.Chon. 446; Magoulias 1984, 245). 1195 márciusában II. Iszaakiosz ismét hadba vonult, de a hadjárat során testvére, Alexiosz megvakíttatta és megfosztotta trónjától (Nik.Chon. 447–452; Magoulias 1984, 245–248).

II. Iszaakiosz trónfosztásával egy időben megváltozott a bolgár–vlach–kun támadások jellege. Míg 1195 előtt céljuk a Balkán-hegységtől délre fekvő és a Fekete-tenger környéki bizánci kézen levő városok fosztogatása volt, 1196 után a bolgár–vlach lázadók már a városok és erődök tartós birtoklására törekedtek (Stephenson 2004, 305), és noha a kunoknak továbbra sem volt területszerzési szándékuk, támogatták őket ezen törekvéseikben.

III. Alexiosz (1195–1203) követséget küldött Péterhez és Aszenhez 1195. április 8. után, a tárgyalás azonban sikertelen volt. Így a lázadók a Sztrümón folyó menti erődöket támadták Szerrai[572] környékén, és elfogták a terület parancsnokát, Alexiosz Aszpietészt is. A császár a vejét, Iszaakiosz szebasztokratórt küldte ellenük egy jelentősebb sereggel, de Iszaakiosz taktikája rossznak bizonyult,[573] seregét körülvették, sőt a kunok őt magát is elfogták. A kunok Aszen előtt el akarták titkolni foglyukat nagy váltságdíj reményében, de a dolog kitudódott, és kénytelenek voltak a foglyot kiadni Aszennek (Nik.Chon. 465–468; Magoulias 1984, 255–257).

[571] Sztumpion, a Sztruma felső folyásánál, Szófiától délnyugatra fekszik (Brand 1968, 93).

[572] Szerrai (ma Széresz) Thesszalonikétől mintegy 80 km-re északkeletre levő város.

[573] A fiatal Iszaakiosz úgy támadta meg az ellenséget, hogy nem mérte fel annak erőit. Ráadásul a lázadók seregének üldözésében kimerült, szétszórt és fáradt bizánci lovasság alkalmatlannak bizonyult a szembeszállásra. Mindeközben Aszen seregének legjobb egységei lesben állva várakoztak, Iszaakiosz pedig elfeledve ezt a hadicselt, „bakkhusi őrülettel" rontott az ellenfélnek, abban a hitben, hogy győzni fog. Majd mikor a lesben állók megtámadták, csapdába esett (Nik. Chon. 467–468; Magoulias 1984, 256–257).

A kunok feltehetően mindvégig jelen voltak a vlach–bolgár sereg támogatóiként a Bizánci Birodalom elleni harcok során, olyankor is, mikor a forrásokban nincsenek egyértelműen megnevezve. Erre utal az előbbi történet is, amelyben ha Khoniatész nem írja le, hogy a hadvezért a kunok fogták el, nem derül ki részvételük a csatában (Vásáry 2005, 45).

1196-ban Aszent megölte egy „a rokonai" közül (Nik.Chon. 469; Magoulias 1984, 257),[574] testvére, Péter pedig 1197-ben vált egy felkelés áldozatává.[575] Khoniatész szerint testvéréhez hasonlóan őt is egy földije ölte meg (Nik.Chon. 472; Magoulias 1984, 259). A két testvér halálával véget ért a bolgár–vlach megmozdulás első fázisa, de Zlatarszki (1972[2], 97–100) állításával szemben nem igazolható az ún. „kun párt" térvesztése.

A bizánciak hiába reménykedtek a lázadás vezetőinek halálát követő zűrzavarban. A hatalmat ugyanis a legfiatalabb, harmadik, Kaloján[576] (1197–1207) nevű testvér vette át. Uralkodása a kunok támogatta bolgár–vlach seregek Bizánc-ellenes harcainak új szakaszát jelenti. Uralmától kezdve a Bizánci Birodalom már nem tett komoly erőfeszítéseket a Balkán-hegységtől északra levő területek visszaszerzésére, és leginkább a Thrákiát érő bolgár–vlach–kun csapásokat igyekezett visszaszorítani. A bolgárok–vlachok és a kunok közötti kapcsolatokat megújították és megerősítették, sőt Akropolitész egy bizonytalan értelmű passzusa alapján úgy tűnik, hogy a szövetséget dinasztikus házassággal is megerősítették, azaz Kaloján feleségül vett egy kun nőt (Akropolitész 1017–1020; Macrides 2007, 140).[577] Ugyanezt a történetet ismétli meg egy 14. századi szerző, Ephraim a verses krónikájában (Ephraim

574 Van, aki szerint a merénylő, Ivanko is kun lehetett (Vásáry 2005, 47; Zlatarszki 1972[2], 101), és bizánci megbízásból gyilkolta meg Aszent (Stephenson 2004, 305; Vásáry 2005, 47; Dall-'Aglio 2008/2009, 43).

575 Aszen meggyilkolásakor ő lett a Bolgár Cárság uralkodója. Khoniatész itt ellentmondásba keveredik, hiszen korábban arról írt, hogy Péter öltötte magára az uralkodói jelképeket (aranykoszorút és bíborsarut) (Nik.Chon. 372; Magoulias 1984, 205), most pedig arról, hogy Aszen halála után sikerül megszereznie a hatalmat (Nik.Chon. 472; Magoulias 1984, 258–259). Erre két magyarázat lehet. Az egyik szerint Péter korábban vagy lemondott, vagy kényszerítették a lemondásra. Azaz 1193 körül a két testvér között megromlott a viszony, és Aszen vette át a hatalmat (Každan 1965; Stephenson 2004, 302). Fine (1994, 26–27) azonban hozzáteszi, hogy Khoniatész alapján hamarosan kibékült a két testvér. A másik magyarázat arra támaszkodik, hogy mivel Péter a források alapján a keleti részeken élt (Preszlav központtal), míg Aszen nyugatabbra (a mai Veliko Tirnovó-i központtal), így a nomádoknál jól ismert szárnyrendszer létezhetett a bolgároknál is ebben az időben. Péter pedig a balszárny uraként a tényleges uralkodó volt (Sztojanov 2005, 16–17). Ha ilyen nomád kétszárnyú rendszer létét ki is zárhatjuk, valamilyen hatalommegosztás biztos, hogy volt, amelyben egy ideig Péteré lehetett az elsőbbség, legalábbis erre utalhat Khoniatész előbb idézett helye.

576 Akropolitész szerint Kaloján felvette a „Rómaiölő" (Rómaioktonosz) nevet, II. Baszileiosz „Bolgárölő" melléknevének mintájára, de mivel soha senki nem okozott annyi gondot a birodalomnak, Szkülojóannésznak ('kutya Jóannész') nevezték (Akropolités 1017–1018; Macrides 2007, 140).

577 A forrás szerint Kaloján a kunokkal rokoni kapcsolatban állt, mikor pedig meghalt, nővérének fia, Boril feleségül vette „szkíta nagynénjét", azaz Kaloján özvegyét (Akropolités 1017–1020; Macrides 2007, 140).

316), de információit Akropolitésztól vette (*ByzTurc.*, I, 256–257). Kaloján feleségéről Akropolitész és Ephraim művein kívül még egy forrásban, Albericusnál olvasható egy meseszerű történet, amelyet Albericus egy flamand presbitertől hallott, aki Ternoában (ma Велико Търново, Bulgária) járt.[578] A történet szerint Kaloján felesége szerelmes lett a fogoly I. Balduin császárba, és levelet küldött neki, hogy segít kiszabadulni, amennyiben őt is magával viszi Konstantinápolyba, és császárnévá teszi. Mikor Balduin visszautasította az ajánlatát, az asszony bepanaszolta Kalojánnál, hogy rá akarta őt venni a vele való menekülésre, valamint házasságot és koronát ígért neki. Kaloján hitt neki, és egy éjszaka, mikor ittas volt, megölte Balduint (MGH SS XXIII, 885).

Rövid konszolidációs időszak után Kaloján már hadat is vezetett a kunok támogatásával a Bizánci Birodalom ellen. A kunok és vlachok átkeltek a Dunán, és szokás szerint a gazdag thrákiai városok ellen vonultak. Egyik célpontjuk a Tzurulon (ma Çorlu, Törökország) melletti Kuperion volt, ahova nagy tömegek érkeztek Szent György-napra (ápr. 23).[579] A hajnali köd felszállása után a „barbárok" többsége a tengerparti Rhaidesztosz (Rodostó, Tekirdağ, Törökország) irányába vonult. Egy másik egységük Kuperionhoz ért, de nem boldogultak azzal a szekerekből épült fallal, amelylyel a templomot védték a helyiek és az ünnepségre érkező hívek.[580] A Kuperionból Tzurulon felé menekülők azonban a kunok fogságába kerültek (Nik.Chon. 499–500; Magoulias 1984, 275). A gazdag zsákmánnyal vonuló kunokat Bizüénél egy bizánci sereg megverte, így a kunok a csata helyszínén hagyták zsákmányukat, foglyaikat, és elmenekültek. A csak a kunoktól szerzett javakkal foglalkozó bizánciak nem vették észre, hogy az ellenség visszatért, és ez alkalommal a kunok győzelmet arattak (Nik. Chon. 501; Magoulias 1984, 275–276).

Ugyanennek az 1199. évnek[581] az őszén Khoniatész szerint a kunok egy minden addiginál erősebb támadást intéztek Makedónia ellen, haderejüket négy részre osztva jól erődített városokat támadtak meg, kolostorokat fosztottak ki és szerzeteseket gyilkoltak meg (Nik.Chon. 508; Magoulias 1984, 280).

578 A franciaországi Trois-Fontaines cisztercita szerzetese 1241-ig terjedő világkrónikája megírásához az 1230-as évek előtti időszak leírásakor különböző korábbi forrásokra támaszkodott, ritkán bizonyulva kritikus kompilátornak. Albericus maga is sokat utazott, az utazásai során gyűjtött adatokat, a megismert auktorok munkáit is feldolgozta, akiknek vonatkozó helyeit hűen másolta be munkájába. Gyakran szóbeli információkra is utal, például mikor „mondják" vagy „hallottam" kifejezéseket használ.

579 Annak ellenére gyűltek össze az ünneplők, hogy a kormányzó – éppen támadástól tartva – megtiltotta a nagy tömegek összegyűlését, mivel feltételezte, hogy a vlach vezetők ismerik az ünnep jelentőségét (Brand 1968, 127).

580 Khoniatész megjegyzi, hogy a kunoknak nem szokásuk erődített falvakat és megerősített városokat ostromolni (Nik.Chon. 500; Magoulias 1984, 275). Természetesen az nem igaz, hogy a kunok nem tudtak sikeresen városokat ostromolni, de azért szívesebben fordultak más eszközökhöz, például cselhez. Ez azonban egy zsákmányszerző portya volt, nem voltak felkészülve arra, hogy megostromolják a települést, ahová csak egy kisebb egységük ért el.

581 A hadjárat időpontja vitatott. Brand (1968, 129–130) 1197-re, Van Dieten és Vásáry 1199-re (Nik.Chon. 508; Vásáry 2005, 48), Magoulias (1984, 280) 1197 és 1199 közé, Dall'Aglio (2008/2009, 44) pedig 1198-ra datálja.

A kunok legközelebb 1200 őszére vagy 1201 tavaszára datálható támadások során jelennek meg Khoniatésznál. Ekkor csaknem Konstantinápolyig jutottak, azonban Roman Msztyiszlavics, Halics fejedelme (1199–1205)[582] megtámadta a kun szállásterületeket, és ennek következtében egy időre megszűntek a kun portyázások (Nik. Chon. 522–523; Magoulias 1984, 287; vö. Vásáry 2005, 48–49; Alekszandrov–Csolpanov 2007, 144–145). Raszovszkij (1939, 211) és Vásáry (2005, 49) szerint a halicsi fejedelem azért arathatott könnyen győzelmet a kun szállásterületeken, mert azok épp a Dunától délre portyáztak.[583] A halicsi támadás mögött két ok állhat, egyrészt lehet a sikeres bizánci diplomácia eredménye. Ebben az időben ugyanis a halicsi fejedelem szerette volna helyreállítani a Bizánci Birodalommal való jó kapcsolatokat, és ennek érdekében követeket küldött III. Alexiosz Angelosz császárhoz. A kapcsolatok helyreállításának ára pedig a kunok területei elleni támadások lehettek, annak érdekében, hogy a Dunától délre levő területekről visszavonuljanak. Másrészt a halicsi követséggel egy időben épp a bizánci fővárosban tartózkodott a novgorodi metropolita is, aki szintén támogathatta, sőt kérhette a kunok elleni támadást (Brand 1968, 132; Dall'Aglio 2008/2009, 45).

A következő évben, 1201-ben Kaloján megszerezte a Balkán-hegységtől északra levő utolsó bizánci erődöket, a két fontos várost, Konsztantiát és Várnát (Nik.Chon. 532–533; Magoulias 1984, 292). Ezután a források alapján a II. Bolgár Cárság és a Bizánci Birodalom közötti harcok szüneteltek. Ez részben azzal magyarázható, hogy a kunok nem tudták Kalojánt támogatni az őket ért halicsi támadások miatt, így nem vezethetett a bolgár uralkodó komolyabb hadjáratot bizánci területek ellen, másfelől Kalojánnak a magyarok támadásával is szembe kellett néznie.[584]

Végül 1204-ben a IV. keresztes hadjárat következtében megszűnt a Bizánci Birodalom, területén a Latin Császárság, a Thesszalonikéi Királyság, a Nikaiai Császárság és más kisebb fejedelemségek osztozkodtak.

A kunok, a II. Bolgár Cárság és a Latin Császárság

Az új ellenség, a Latin Császárság megjelenése véget vetett egy időre a görögök és a bolgár–vlach tábor közötti ellenségeskedésnek. Kezdetben Thrákia lakossága fellázadt az I. Balduin (1204–1205) irányította Latin Császárság ellen, és Kalojánhoz fordult, aki sietett támogatni őket (Nik.Chon. 613; Magoulias 1984, 336). Villehardouin szerint – aki maga is részt vett a IV. keresztes hadjáratban, és Konstantinápoly elfog-

[582] Az óorosz forrásokból ismert, hogy Roman Msztyiszlavics halicsi fejedelem két alkalommal is a kunok ellen vonult. Mindkét hadjárat télen volt (1201/2-ben és 1203/4-ben), és komoly veszteségeket okozott a kunoknak (*PSZRL*, I, 418, 420; vö. Hrusevszkij 1905, III, 9–10). L. még a 137–138. oldalt.

[583] Khoniatész ugyanakkor beszámol egy rusz belharcról – a kunok támogatta kijevi és Roman halicsi fejedelem között – is, melyet szintén alátámasztanak az óorosz források (Nik.Chon. 523; Magoulias 1984, 287).

[584] Egy 1231-es oklevél alapján Kaloján kunjainak magyar területeket érintő támadása miatt Imre király (1196–1204) hadjáratot vezetett a Morava mellett (Kristó 1987², 1265).

lalásakor is jelen volt – Johannis (Kaloján) Adrianopolisznál megjelenő seregében 14 ezer pogány kun *(Comains, qui n'étaient pas baptisés)* harcolt a vlachok *(Blaques)* és a bolgárok *(Bogres)* mellett (Villehardouin IX, 352; WAILLY 1870, 132).

A thrákiai eseményekről értesülő Balduin sereget küldött a fellázadt városok visszaszerzésére, így Bizüé és Tzurulon újból elfogadta a latinok fennhatóságát. Arkadiopoliszt kifosztva találták, és onnan a görög lakosság egy része elmenekült. A végső összecsapásra Adrianopolisznál került sor. A csata előtt egy nappal, 1204. április 13-án Kaloján a kunokat küldte a város körül legelő nyájak és ménesek fosztogatására, hogy eközben figyeljék meg az ellenség terveit és helyzetét. A latinok rögtön fegyvert fogtak, a kunok azonban visszavonulásuk közben nyílzáporral borították el a latin lovagokat, akik „semmit nem tudtak elérni" a gyors és könnyűfegyverzetű kunokkal szemben. 1205. április 14-én Kaloján saját embereivel elrejtőzött, és Kotzasz (Qoǰa) vezetésével egy nagyobb kun egységet küldött a latinok ellen, amely az őket üldöző lovagokat az elrejtőzött csapatok felé vezette. Az üldözésben kimerült latin lovagokat tehát a színlelt menekülés taktikájával a kunok kelepcébe csalták, bekerítették, és a kézitusában sokakat megöltek közülük. A kunok úgy estek nekik, mint „soha véget nem érő fekete felhő", így sokan elmenekülni sem tudtak. A csata során maga a császár, I. Balduin is a kunok fogságába került, és Tirnovóba hurcolták (Nik. Chon. 614–617; MAGOULIAS 1984, 337; vö. VÁSÁRY 2005, 50–51; ALEKSZANDROV–CSOLPANOV 2007, 147–150; ALEKSZANDROV 2007, 706).[585] Kaloján úgy „jutalmazta" meg a kunokat, hogy engedélyezte számukra azoknak a városoknak a kifosztását, amelyek a latinoknak adóztak. A kunok mindent kiraboltak, ami útjukba került, a kivételesen szép foglyaikat megkorbácsolták, majd démonaiknak bemutatott áldozatként felakasztották őket (Nik.Chon. 618; MAGOULIAS 1984, 338).

A Bizánci Birodalom bukása után egy évvel tehát a latinok hatalmas vereséget szenvedtek Kalojántól és kunjaitól. Khoniatész talán némi elégtétellel jegyzi meg, hogy egy évvel Konstantinápoly eleste után – amit ő a 6712. év 7. indictio április hónapjának 12. napjára tesz (valójában 1204. április 13-án történt) – a 8. indictio ugyanazon hónapjának a 15. napján (valójában 1205. április 14-én)[586] a Latin Császárság serege a kunoktól vereséget szenvedett (Nik.Chon. 618; MAGOULIAS 1984, 338). Ez a győzelem tette lehetővé a Nikaiai Császárság létrehozását, amely a bizánci örökséget őrizte 1261-ig, Konstantinápoly visszafoglalásáig.[587]

Az adrianopoliszi győzelem után következő hónapokban Kaloján és kunjai végigportyázták Thrákiát, azonban pünkösd után a bolgár uralkodó már nem tudta visz-

[585] A csata három nyugati hadvezére közül csak a velencei dózse tudott elmenekülni, a császár fogságba esett, Louis, Blois grófja elesett. A további veszteségeket l. Villehardouin LXXXI, 361; WAILLY 1870, 135.

[586] Abban az évben húsvét április 10-re esett, a csata pedig az azt követő csütörtökön volt, azaz 1205. április 14-én (Villehardouin LXXX, 357; WAILLY 1870, 134).

[587] A vereség következtében a latinok hatalma alapjaiban rázkódott meg, és kénytelenek voltak visszavonulni Kis-Ázsiából, amelynek nyugati részein Theodórosz Laszkarisz elkezdte egy új bizánci birodalom megszervezését Nikaia központtal (OSTROGORSKY 2003, 372).

szatartani a kunokat, mert nyár volt, és vissza akartak menni saját területeikre legeltetni (Vásáry 2005, 51; Villehardouin LXXXVIII, 389; Wailly 1870, 146).[588]

I. Balduin fogságba kerülése után testvére, Henrik vette át a hatalmat, azonban mindaddig régensként uralkodott, míg be nem igazolódott testvére halála, vagyis 1206. augusztus 20-ig, mikor császárrá kenték fel (Nik.Chon. 642; Magoulias 1984, 352–353).[589] Henrik, miután értesült a thrákiai városok elvesztéséről, úgy döntött, hogy maga is hadba vonul. 1205 júniusában érkezett Oresztiaszhoz (Adrianopolisz), ahol a bolgár–vlach–kun sereggel többször is összecsapott. Az ott szerzett keserű tapasztalatok után a latin had Didümoteikhón ellen fordult, itt azonban egy hatalmas felhőszakadás következtében a medréből kilépő Hebrosz (Marica) elmosta a latin sereg táborát. Ezt isteni jelként értelmezték, ezért abbahagyták a hadjáratot (Nik. Chon. 622–624; Magoulias 1984, 340–342). Kaloján döntését talán az is elősegítette, hogy Villehardouin alapján ekkor már nem voltak a seregében a kunok tömegei (Villehardouin LXXXVIII, 389; Wailly 1870, 146).

Kaloján seregében harcoló kunokat legközelebb 1206 januárjában említ Khoniatész, nagy létszámuk miatt ekkor méhekhez és hangyákhoz hasonlította őket. A kunok egy része Adrianopolisz ostromába kezdett, más részük pedig Rusziónhoz (ma Keşan, Törökország) vonult, ahol a latin lovagok már vártak rájuk. A csatában a lovagok csaknem mind elestek.[590] Ezután a kunok Aproszhoz vonultak, amit egyetlen csapás nélkül elfoglaltak, leromboltak, a lakosság egy részét lemészárolták, a többieket fogolyként elhurcolták (Nik.Chon. 628–629; Magoulias 1984, 344). A továbbiakban Kaloján serege és a kunok szisztematikusan pusztították Thrákia keleti részeit (Vásáry 2005, 52). Egy thrákiai kisváros, Athürasz (Büyükçekmece, a mai Isztambul egyik kerülete) lakói megegyeztek a kunokkal, hogy azok arany fejében megkímélik a városukat, majd megjelentek a latinok is, akiket örömmel engedtek be, mert abban reménykedtek, hogy megvédik őket a kunoktól. A lovagok azonban alighogy besötétedett, elmenekültek a városból, így azok a kunok, akik a városban tartózkodtak, hogy összegyűjtsék a nekik ígért aranyat, beengedték a társaikat a városba (Nik.Chon. 629–630; Magoulias 1984, 345–346). Ezt követően Khoniatész

588 „S amikor elérkezett a pünkösd, az ország már teljesen Johannitzának, Valachia és Bolgária királyának kényére-kedvére volt kiszolgáltatva. Csak a kunokat nem tudta az országában tartani, minthogy azok a meleg miatt nem voltak hajlandók tovább harcolni, és visszatértek hazájukba" (Villehardouin LXXXVIII, 389; Wailly 1870, 146).

589 Több forrás is megemlíti Balduin halálát, l. a korábban említett Albericusnál olvasható nem túl hiteles történetet. Khoniatész azonban részletesen írja le a latin császár halálát (Nik.Chon. 642; Magoulias 1984, 353), de csak Akropolitésznál olvasható, hogy a latin császár koponyájából díszes ivókupa (*κύπελλο*) lett (Akropolités 1014–1016; Macrides 2007, 139–140).

590 Az 1206. február 1-re datálható csata Villehardouinnál jóval részletesebben olvasható, mint Khoniatésznál. Tendremonde-i Thierry négy nappal Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe előtt (január 30-án) egy kisebb helyőrséget hagyva Rusziónban (Rousse) százhúsz lovagjával hajnalban váratlanul ütött rajta egy faluban tartózkodó kun csapaton, akik közül sokakat megöltek, majd a 120 lovag negyven lóval vonult vissza Ruszión felé. Azon az éjszakán azonban mintegy hétezer kun és vlach indult támadásra, akik a visszavonuló lovagokkal összecsaptak, így a százhúsz lovagból alig tíz tudott elmenekülni (Villehardouin XCIV, 405–410; Wailly 1870, 153–156).

és Villehardouin egybehangzó állításai szerint a kunok óriási öldöklést végeztek (Nik.Chon. 629; MAGOULIAS 1984, 345; Villehardouin XCVII, 420; WAILLY 1870, 159). A hadjárat során mindössze két francia helyőrség által védett város, az erős falakkal rendelkező és külön megerősített Bizüé és Szelümbria kerülte el dúlásukat (Villehardouin XCVII, 421; WAILLY 1870, 159–160).

Kaloján és kunjai tovább folytatták a pusztítást, minden megszerzett várost lerombolták, így a görögök felismerték, hogy a bolgár cár és serege félelmetesebb ellenségek, mint a latinok. Végül a thrákiai lakosság a latinokhoz fordult támogatásért (Villehardouin XCVIII, 421–422; WAILLY 1870, 160–161). Kaloján 1206 februárjában elhatározta, hogy Adrianopoliszt és Didümoteikhónt szerzi meg, ezért ismét hadba indult (ALEKSZANDROV-CSOLPANOV 2007, 152), júniusban táborozott le az utóbbi város mellett, de a latin sereg megjelenése miatt felhagyott az ostrommal (Nik.Chon. 631–633; MAGOULIAS 1984, 346–347; Villehardouin C, 432; WAILLY 1870, 164; vö. VÁSÁRY 2005, 52). Ekkor a latin lovagok Konstantinápolyba vonultak, hogy Henriket megkoronázzák. Kaloján, értesülve arról, hogy Adrianopolisz és Didümoteikhón környékét a latinok szolgálatában álló Theodórosz Branasz védi, megostromolta az utóbbi várost, elfoglalta és lerombolta. Henrik azonnal Adrianopolisz támogatására indult, a hadjárat során visszaszerzett néhány várost (Nik.Chon. 645–646; MAGOULIAS 1984, 346–347; Villehardouin CII, 441–445; WAILLY 1870, 167–169), és a Kaloján által elhurcolt foglyokat is sikerült kiszabadítania (Villehardouin XIII, 446–449; WAILLY 1870, 169–171).

1207 elején újból hadba indult Kaloján „a hozzá csatlakozó kunok roppant nagy seregével". Még mindig Adrianopoliszt, Thrákia központját szerette volna megszerezni. A seregében harcoló kunok egészen Konstantinápoly falai alá merészkedtek (Villehardouin CVIII, 461; WAILLY 1870, 176). Kaloján a nagyböjtben elkezdett ostromot tovább folytatta, és az egész áprilist Adrianopolisznál töltötte. Közel járt a vár bevételéhez, mikor „a kunok, akik Johannitza [Kaloján – *K. Sz.*] parancsára bejárták a környéket és fosztogattak, minden zsákmányukkal visszatértek a Drinápoly alatti táborba. Majd azt mondták Johannitzának, hogy nem maradnak vele, mert vissza akarnak menni országukba. S el is hagyták Johannitzát" (Villehardouin CXIII, 473–474; WAILLY 1870, 181). Kaloján a kunok támogatása nélkül kénytelen volt felhagyni az ostrommal.

Még ugyannak az 1207. évnek az őszén Kaloján Thesszaloniké ellen vonult, azonban az ostrom során meghalt. Halálát a források különbözőképpen magyarázzák. Legmegbízhatóbb forrásunk, Akropolitész szerint mellhártyagyulladásban halt meg (Akropolités 1017–1018; MACRIDES 2007, 140),[591] de utal egy de Clarinál is olvasható

[591] Szinte szó szerint hasonló történet olvasható Kaloján haláláról az Akropolitész munkáját kivonatoló Theodórosz Szkutariótésznál (*FHDR*, III, 436–437), de Ephraimnál is (*FHDR*, II, 478–479).

történetre,[592] tudniillik Kaloján isteni büntetés következtében halt meg, álmában ugyanis azt látta, hogy oldalát egy férfi átdöfte (Akropolités 1017–1020; Macrides 2007, 140). A mellhártyagyulladás és a szent közreműködése mellett a szakirodalomban olvasható egy másik történet is, amely szerint egy Manasztrasz nevű kun ölte meg, és az összeesküvésben a kun felesége is érintett volt (vö. Vásáry 2005, 53; Zlatarszki 1972^2, 260–261). Ennek alapja Jóannész Sztaurakiosz leírása.[593] E szerint éjszaka közepén a fehér lovas szent sebesítette meg a sátrában alvó uralkodót, de ő Manasztraszt *(Μαναστρας)*, serege vezérét vélte a sátrában látni, és őt vádolta a merénylettel. Fontos megjegyezni, hogy a forrásban nem tesz említést Kaloján feleségének érintettségéről, de arról sem, hogy Manasztrasz kun lett volna (*GIBI*, X, 131–132).[594] Akropolitész egyértelműen a mellhártyagyulladást nevezi meg a halál okának, és idézi ugyan a feltehetően a város megmenekülése kapcsán elterjedt legendát, amit ő is és de Clari is hallhatott. A források alapján azonban nem lehet kizárni, hogy valóban gyilkosság áldozata lett Kaloján, de egyes feltételezésekkel szemben semmi nem utal kun gyilkosra. Kaloján halála miatt a kunok által támogatott bolgár–vlach sereg abbahagyta az ostromot.

Kaloján utóda, kiskorú fia helyett – aki Akropolitész és Ephraim szerint a szkítákhoz, azaz a kunokhoz menekült (Ephraim 316; *FHDR*, III, 480–481; vö. Alekszandrov–Csolpanov 2007, 154) – a három fivér egy lánytestvérének a fia, Boril (1207–1218) lett, aki hatalmának legitimálása érdekében nagynénjét, Kaloján kun özvegyét vette feleségül (Akropolités 1017–1020; Macrides 2007, 140).[595] Boril seregében is harcoltak kunok, a források említik őket, mikor Henrik Adrianopoliszból Beroéba vonult, és sikerült váratlanul a latin seregen rajtaütnie (Valenciennes 505–507; Wailly 1870, 197–198), vagy mikor 1208 nyarán a bolgár–vlach seregek a kunok támogatásával csaptak össze a Bolgár Cárság területére vonuló Henrik csapataival. A latin lovagok kénytelenek voltak először visszavonulni Philippopolisz irányába, ott ismét csatára került sor, de ekkor Boril serege veszített (Valenciennes 514–521; Wailly 1870, 200–203).[596]

592 „A városban volt eltemetve Szent Demeter úr teste, aki nem tűrte el, hogy a várost erővel elfoglalják, és ebből a szent testből oly nagy mennyiségű olaj csordult ki, hogy az igazán csoda volt. Az történt tehát, hogy amikor egyik reggel Blak Johannész a sátrában feküdt, Szent Demeter úr odament, és egy lándzsát döfött a testébe, s így megölte" (Csernus–Cs. Tóth 2013, 131; de Clari 85). A latin források közül még Albericusnál (tévesen 1206-ra datálva) olvasható, hogy Szent Demeter ölte meg a bolgár uralkodót (MGH SS XXIII, 886).

593 A szerző életéről nem sokat tudni, így sem a születése, sem a halála időpontját, mindössze annyi biztos, hogy 1284-ben Thesszalonikében tevékenykedett. Ez alapján szinte bizonyos, hogy Kaloján halálakor még nem élhetett (Dall'Aglio 2002, 266–267).

594 Hasonló történet olvasható Geórgiosz Akropolitész elsőszülött fiának, Kónsztantinosznak (1250/55 k.–1320 k.) munkájában is (Dall'Aglio 2002, 273–275).

595 Kevésbé valószínű, hogy a nomádok között élő levirátus megnyilvánulása lenne ez a házasság, ahogy Spinei (2003, 279) véli. Inkább a hatalom, illetve a kunok támogatásának biztosítása lehetett a célja Borilnak ezzel a házassággal.

596 Erre a hadjáratra a legjobb forrás Villehardouin folytatója, Henri de Valenciennes műve. Eszerint Boril kezdetben ugyanazt a taktikát alkalmazta, mint Kaloján 1205-ben Adrianopolisznál, vagyis a színlelt megfutamodással akarta csapdába csalni az ellenséget, a lovagok azonban

Alig néhány évvel a philippopoliszi vereség után Boril ellen lázadás tört ki Vidinben. A lázadás kitörésének pontos időpontja és oka nem ismert. Az időpontot 1207 és 1213 közé szokták datálni.[597] A bolgár uralkodó a vidini lázadókkal szemben II. András magyar királytól (1205–1235)[598] kért segítséget. Minderről IV. Béla egy 1250. június 23-án kiadott oklevele tanúskodik: eszerint a Türje nembeli Joachim *(Iwachin)* ispán a szászokkal, vlachokkal, székelyekkel és besenyőkkel indult a bolgár uralkodó segítségére, de seregét az Oboz folyónál (Ogoszta, a Duna jobb oldali mellékfolyója Bulgáriában) három kun vezér vezette csapat támadta meg. A csata során két kun vezért megöltek, a harmadikat, egy Karaz[599] nevűt a királyhoz küldte az ispán, majd tovább folytatva a sereg az útját, harcok után visszaadták Borilnak Vidin várát (Szentpétery I, 277–281; Jakó 1997, 194). Mint már említettem, a lázadás datálása vitatott. Így nem tudni pontosan, hogy mikor is történt a magyar sereg elleni kun támadás és Vidin visszavétele. A következő kérdés, hogy kik lehettek az oklevélben említett kun vezérek. Az oklevél szerint a három vezér *(tres duces de Cumania)* kumániai volt, tehát nem tartozhattak a Bolgár Cárság területén letelepedett kunok közé. Feltehetően olyan kun zsoldosok voltak, akik a Dunától északra éltek, és a vidini lázadók kérésére támadták Joachim seregét; de az is elképzelhető, hogy csak egy portyázó kun egységről volt szó, amely a zsákmány kedvéért jelent meg a Bolgár Cárságban. Kevéssé valószínű, hogy a későbbi II. Aszen Iván (1218–1241) küldte őket Boril ellen (Vásáry 2005, 60).

Boril hatalmát a belső problémák mellett Aszen Iván és a Nikaiai Császárság erősödése is fenyegette. Mivel ez utóbbi Henriket is aggasztotta, ezért a bolgár és a latin fél egyezségre lépett. Henrik felesége meghalt, így valamikor 1213-ban feleségül vette Boril Mária (Marija) nevű nevelt lányát (aki tulajdonképpen Kaloján lánya volt) (Csernus–Cs. Tóth 2013, 131–133; de Clari 86), valamivel később pedig Boril

---

most megtartották pozíciójukat (Valenciennes 506–508; Wailly 1870, 197–198). Miután Philippopoliszhoz vonultak, továbbra is zaklatták őket a vlachok és kunok *(Blaques et Comains)*, akik „üvöltöztek és olyan nagy zajt csaptak, hogy úgy tűnt, az egész síkság megremegett" (Valenciennes 518; Wailly 1870, 202). Végül augusztus 1-jén a két sereg összecsapott egy sima, lovassági ütközethez tökéletes terepen, ahol Boril 33 ezer fős bolgár–vlach–kun serege a létszámfölénye ellenére vereséget szenvedett Henriktől (Valenciennes 518, Wailly 1870, 207). Természetesen Valenciennes számai is óvatosan kezelendők, különösen annak tükrében, hogy szerinte a latinok mindössze kétezren voltak. Ezek feltehetően csak a lovagok lehettek, a konstantinápolyi császár seregében harcoló más egységeket nem számítva (Dall'Aglio 2008/2009, 52).

597 A különböző datálások ismertetését l. Fine 1994, 101; Vásáry 2005, 60. Vásáry maga a 1210 vagy 1211-es időpont felé hajlik.

598 Akivel egyébként Boril később rokoni kapcsolatba került, hiszen II. András első felesége, Merániai Gertrúd meggyilkolása (1213) után Henriknek egy másik unokahúgát, Courtenay-i Jolánt, azaz Boril második feleségének testvérét vette feleségül. A házasságokra l. Baudoin d'Avesnes-t (Buchon 1845, 505) és Mouskés rímes krónikáját (Reiffenberg 1838, 402–403).

599 A forrásban szereplő *Karaz* csak Karaz vagy Karasz olvasatot tesz lehetővé, ennek ellenére a bolgár kutatók a *Karač* alakot használják. A *Karasz* alakot támogatja, hogy a magyarországi Nagykunságban még ma is elterjedt családi név a *Karász(i)* (Vásáry 2005, 59; Baski 2007, 114).

házasodott össze Henrik unokahúgával.[600] A bolgár–latin egyezség tehát kettős házassággal pecsételődött meg. Boril előző, kun felesége valószínűleg a kor szokásainak megfelelően kolostorba vonult (Fine 1994, 101; Vásáry 2005, 62). Bolgár történészek szerint Boril új házassága, de még inkább az, hogy félreállította kun feleségét, nagy elégedetlenséget keltett a kunok között, és ez vezetett a vidini eseményekhez. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy ha a megmozdulás 1213 előtt volt, akkor Boril új házassága és a vidini események nem köthetők össze. A kun feleség eltávolítása miatt megsértődött kunok mellett a magyarázatok között még szerepel, hogy Boril katonai kudarcai vezettek a megmozduláshoz, vagy esetleg a II. Aszen Ivánként a trónt 1218-ban megszerző Aszen fia érdekében léptek fel a kunok, mint ahogy később 1218-ban is támogatták (Pavlov 1990, 20; Fine 1994, 101–102; Sztojanov 2005, 19).

Boril halála után II. Aszen Iván (1218–1237) vette át a hatalmat, Akropolitész szerint rusz támogatással (Akropolités 1033–1034; Macrides 2007, 161), egy másik forrás, Ephraim hozzáteszi, hogy a kunok is segítették (Ephraim 324; *FHDR*, III, 480–481). Elődeihez hasonlóan II. Aszen Iván is támaszkodhatott a kunokra nemcsak a trón megszerzésében, de a továbbiakban is. Így mikor Theodórosz Komnénosz Dukasz thesszalonikéi császár (1224–1230) megszegett egy korábbi szerződést, a bolgár uralkodó haddal vonult ellene. II. Aszen Iván seregében egy kis kun (szkíta) segédcsapat, kevesebb mint ezer fő is részt vett. A Marica partján Klokotnicánál[601] a bolgár és kun sereg 1230. március 9-én legyőzte a görögöket (Akropolités 1046–1048; Macrides 2007, 178–179; vö. Alekszandrov–Csolpanov 2007, 156–159). A hadjárat során a bolgárok megszerezték Adrianopoliszt, Didümoteikhónt, Pelagoniát, Prilepet és Thesszáliát.[602]

Ebben az időben még mindig nem élhettek olyan nagy tömegben kunok a Balkán-félszigeten, hogy a bolgár uralkodónak ne a Dunától északra élő kunokhoz kelljen segítségért fordulnia. Így feltehetően a kunok ekkor is a Dunától északról jöhettek, amint Niképhorosz Grégorasz[603] is utal erre, mikor arról ír, hogy Vatatzész azért nem

[600] Ez utóbbi házasságra l. Buchon 1845, 505. A forrásban ugyan „Johennis le roi de Blaquie" áll, de a kontextus alapján nyilvánvaló, hogy Borilra utal, akinek házassága mellett Valenciennes folytatója, Baudoin d'Avesnes megemlíti András magyar király és I. Theodórosz Laszkarisz (1205–1222), a Nikaiai Császárság alapítójának házasságát Henrik nővérének három lányával.

[601] Falu Bulgária déli részén, Haszkovótól (Хасково) északnyugatra.

[602] Vö. Theodórosz Szkutariótésszal, aki szerint a bolgár uralkodó uralva Adrianopoliszt és Didümoteikhónt, megszerezte Boleront, Szerrait, Pelagoniát és Prilaposzt, eljutott Nagy Valachiáig (Thesszália) és meghódította Albanont is (*FHDR*, III, 438–439).

[603] A körülbelül 1295 és 1360 között élt görög csillagász, történész a khartophülax (pátriárkai levéltáros és könyvtáros) címet viselte II. Andronikosz Palaiologosz (1282–1328) idejében, de 1328-ban kegyvesztett lett, később az egyházi unióval kapcsolatos vitákban ismét nagy szerepet játszott. Történeti műve, a *Ρωμαϊκή Ἱστορία* mellett számos retorikai, filozófiai irata, beszéde, költeménye és levele maradt fent. A történeti munkája az 1204 és 1359 közötti időszakot öleli fel, amelynek első részében egyéb, ismeretlen források mellett Akropolitész és Geórgiosz Pakhümerész munkáira támaszkodik, a második részben saját tapasztalatait írja meg, de levéltári forrásokat is felhasznált, mivel azokhoz khartophülaxként hozzájuthatott (*ByzTurc.*, I, 450–453).

szeretne II. Aszen Ivánnal ellenségeskedni, mert az a Dunán túli szkíták szomszédságában él, és bármikor, ha szeretné, azok hadba indulnak vele (Nik.Greg. 29; VÁSÁRY 2005, 62).

Bár a kunok gyakran részt vettek a Balkán-félszigeti eseményekben, 1237 előtt nincs adat arra, hogy nagy tömegben telepedtek volna meg a Dunától délre levő területeken. Fontos szerepet vállaltak a térség politikai és katonai történetében, de hatalmi központjuk továbbra is a Dunától északra volt. Ez a helyzet az 1236-os év után változott meg, amikor megkezdődött a mongolok nagy nyugati hadjárata. A volgai bolgár területek elfoglalása, a rusz fejedelemségek elleni mongol hadjáratok és a kunokat magukat ért csapások következtében nagy tömegben hagyták el délorosz steppei szállásterületüket, és keltek át a Dunán II. Aszen Iván birodalmába,[604] aki átengedte őket országán déli irányba, így kunok portyáztak Thrákiában egészen Adrianopoliszig és Didümoteikhónig, városokat és azok vidékét fosztogatva (Akropolités 1061–1064; MACRIDES 2007, 199; VÁSÁRY 2005, 64).

A kunoknak a II. Bolgár Cárság területére való menekülésére utal egy 15. századi mameluk történetírónak, Ibn Tagríbirdínek az Egyiptom történetéről szóló munkájában *(Al-nuğūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wa al-Qāhira – 'Egyiptom és Kairó királyainak fényes csillaga')* olvasható passzus is. Eszerint mikor a tatárok A.H. 639-ben (1241. július 12–1242. június 30.) úgy döntöttek, hogy a kipcsakok földjére mennek, a kipcsakok levelet írtak Ansz kánnak (ᶜĀns ẖān, انس خان), Valachia királyának (ملك اولاق), hogy átkelnek a Szudak tengerén (Fekete-tengeren),[605] és adjon nekik menedéket a tatárok elől. Az uralkodó elfogadta kérésüket, és engedélyezte letelepedésüket egy völgybe. A.H. 640-ben (1242. július 1–1243. június 20.) el is utaztak hozzá a kipcsakok, azonban az uralkodó megszegve korábbi ígéretét, megtámadta őket, néhányukat megölte, másokat pedig fogságba ejtett (TIZENGAUZEN 1884, 542; vö. KOROBEINIKOV 2008, 387).[606] A szövegben szereplő Valachia *(awalāq)* – PLETNYOVA (1990, 182) állításával szemben (валашский государь 'vlach uralkodó', 'Valachia uralkodója') – az arab szerzők műveiben általában Bulgáriára vonatkozik (KOROBEINIKOV 2008, 392–397). Ansz kán nevének két lehetséges magyarázata is van. Az egyik szerint valamelyik Aszenida uralkodót, talán II. Aszen Ivánt jelölte (KOROBEINIKOV 2008, 398; SPINEI 2009, 167). A másik, egy kissé erőltetett magyarázat szerint pedig a kipcsak török *änish* 'leszármazott' szónak arab írásos alakja (KOROBEINIKOV 2008, 400–401).

604 Akropolitész szerint a tatárok *(Tartaros)* kardjaitól megmenekült szkíták (kunok) a gyermekeikkel és asszonyaikkal bőrtömlőkön keltek át az Isztroszon, majd a Haimoszon (Balkán-hegység), és – mivel a bolgárok vonakodtak befogadásuktól a többezres létszámuk miatt – Makedónia területét foglalták el. Rövid idő alatt olyan pusztítást végeztek, hogy a terület olyan lett, mint egy „szkíta sivatag" *(Σκυθική ἐρημο)* (Akropolités 1061–1064; MACRIDES 2007, 199). Szinte szó szerint ismétli meg Akropolitészt Theodórosz Szkutariótész (*FHDR*, III, 410–411). Később Rogerius is leírja, hogy Kötöny meggyilkolása után a Magyar Királyságot elhagyó kunok szintén Bulgáriába mentek (*SRH*, II, 568; *A tatárjárás...*, 127–128).

605 A *Surdāq* tengerre a 14. századi ad-Dimaskí is utal, amint azt is leírja, hogy „Allah e törzsből [a kipcsakból] egyeseket Egyiptomba és Szíriába is eljuttatott" (KMOSKÓ 2007, 119).

606 A forrás szerint ekkor került fogságba, és adták el katonarabszolgának a 24 éves Bajbarszt, a későbbi mameluk szultánt, aki így került Kairóba (l. KOROBEINIKOV 2008, 387).

Visszatérve a kunok Balkán-félszigeti szerepére, 1237-ben II. Aszen Iván szövetségre lépett a Latin Császársággal, és hadba indult a Nikaiai Császárság thrákiai központja, Tzurulon ellen. Seregében a latinok mellett kunok is voltak. Iván cár azonban Tzurulon ostromakor értesült felesége, kisebbik fia és a tirnovói pátriárka haláláról,[607] azokat isteni jelnek tekintve abbahagyta a város ostromát (Akropolités 1064–1066; MACRIDES 2007, 200–201; VÁSÁRY 2005, 64).

A 13. század ezen időszakára mind a Nikaiai, mind a Latin Császárság felismerte a kunok katonai jelentőségét. A nyugatiak korábbi „távolságtartása" is eltűnt.[608] Ennek következtében 1240 májusában a Latin Császárság a kunok támogatásával ostromolta és vette be Tzurulont (Akropolités 1064–1066; MACRIDES 2007, 203). Ezek a kunok feltehetően a mongolok elől a Balkán-félszigeten megtelepülők közül kerültek ki. A Latin Császárság és a kunok közötti szövetséget házassággal pecsételték meg. 1241 nyarán három, Konstantinápolyban jelentős tisztséget betöltő francia lovag kötött házasságot három kun hercegnővel. Albericus szerint Narillaut de Toucy, Konstantinápoly helytartója Ionas rex lányát vette feleségül, míg Guillaume, Geoffroi de Meri fia és Balduin d'Hainaut,[609] II. Balduin császár egy másik előkelő lovagja pedig egy Saronius nevű kun fejedelem két lányát vették feleségül (MGH SS XXIII, 950).

A nyugatiak és a Bolgár Cárság mellett természetesen a Nikaiai Császárság is igénybe vette a Balkán-félszigetre menekülők katonai szolgálatait. III. Jóannész Dukasz Vatatzész (1222–1254) egy nagyobb csoport kunt telepített a birodalma különböző határaira, Thrákiában, Makedóniában és Anatóliában is (Nik.Greg. 36–37).[610] Ez a döntés szerencsésnek bizonyult a határok védelmének szempontjából, és több más forrás is kiemelte és dicsérte a császár ezen tettét (VÁSÁRY 2005, 67).

A 14. századi bizánci Jóannész Kantakuzénosz – aki 1347 és 1354 között bizánci császár is volt, több más jellegű munka mellett egy történeti művet is írt – az 1320 és 1356 közötti eseményeket tárgyaló *Ἱστορία* c. megbízhatónak tekinthető művében

[607] Felesége Mária, aki IV. Béla testvére volt, fia és a pátriárka pestisben haltak meg.

[608] A 12. század végén–13. század elején a bolgár uralkodók több alkalommal is felajánlottak a nyugatiaknak kun segédcsapatokat. 1189-ben Péter volt az, aki 40 ezer kun harcos segítségét ígérte I. Barbarossa Frigyesnek (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 149). Majd Kaloján a IV. keresztes hadjárat résztvevőinek: „Blak Johannész azt az üzenetet küldte a sereg előkelő urainak, hogy ha őt királlyá koronázzák, és Valachia uralkodójává teszik, s így birtokait és királyságát tőlük kapja, cserébe segítséget nyújt nekik százezer fegyveres vitézzel ahhoz, hogy elfoglalják Konstantinápolyt. [...] Ezek a kunok voltak Johannitza segítői, s velük minden évben felprédálta a császár földjét egészen Konstantinápolyig, a császárnak pedig nem volt elegendő hatalma, hogy megvédje magát tőlük. Amikor a keresztes had bárói meghallották Blak Johannész üzenetét, azt mondták, hogy tanácsot tartanak róla. De rosszul határoztak, és azt válaszolták, hogy nem törődnek sem vele, sem az általa felajánlott segítséggel, hanem tudja meg, hogy zaklatni fogják őt, és ártanak neki, ahol csak tudnak. Később ezért drágán megfizettek, mert nagy gyászban és nagy pusztulásban lett részük" (CSERNUS–CS. TÓTH 2013, 87–89; de Clari 51–52).

[609] A 13. századi ferences szerzetes Rubruknál olvasható, hogy Balduin d'Hainaut járt a mongoloknál Toucy-i Fülöp követségével (WYNGAERT 1929, 201; GYÖRFFY 1986, 238, 445).

[610] Van, aki szerint ezek a Kötöny meggyilkolás után a Magyar Királyságot elhagyó kunok közül kerülhettek ki (DALL'AGLIO 2008/2009, 53).

említ egy Szützigan *(Συτζιγάν)* nevű kun vezért, aki a bizánci kereszténységet felvéve, a Szürgiannész nevet kapta (Fatouros–Krischer 1982, 22). A Szützigan név talán egy *sïčğan* 'egér' jelentésű török alakból magyarázható, viselőjéről pedig Vásáry úgy véli, hogy azonos az Albericusnál szereplő Saroniusszal, akiről a krónikás megjegyzi, hogy áruló volt *(Saronius insuper traditor)* (MGH SS XXIII, 950). Vagyis annak ellenére, hogy korábban két lánya francia előkelők felesége lett egy egyezség megpecsételésekor, és a nyugati kereszténység hívei voltak, apjuk később a nikaiai császár szolgálatába állt, és a bizánci kereszténységet vette fel (Vásáry 2005, 68).

A kunok katonai jelentősége a Balkán-félszigeten

A kunok szerepe és jelentősége tehát kétségtelen a 12–13. századi Balkán történetében. Még a korabeli szerzők is tudatában voltak annak, hogy a kunok nélkül másképp alakulhatott volna a térség története (Vásáry 2005, 54). Így például de Clari szerint is rossz döntés volt visszautasítani Kaloján katonai segítségét (Csernus–Cs. Tóth 2013, 89; de Clari 51–52). Ennél sokkal nyilvánvalóbb a másik közel kortárs, Giovanni Villani (1276 k.–1348) *Firenze története* c. művében olvasható egy megjegyzése, amely szerint a Latin Császárságot a kunok győzték le, és ők okozták pusztulását (Villani XXVIII).[611]

A kunok 12. század végi és 13. századi balkáni szerepével kapcsolatosan két kérdést vet fel Vásáry. 1) Miért a bolgár–vlach szövetség bérelte fel őket a legtöbbször? 2) Mi volt a sikereik titka? Az Aszenidák származása és kapcsolatai magyarázat az elsőre (Vásáry 2005, 55). Ez a bolgárok és kunok közti szoros kapcsolat egy bolgár apokrif krónika írójának is feltűnt.[612] Emellett azonban fontos, hogy a nyugati lovagok viszonylag hosszú ideig nem tudtak sem taktikájukon, sem kulturális látásmódjukon úgy módosítani,[613] hogy felismerjék a kunok hadászati jelentőségét, és alkalmazkodni tudjanak az ellenük való harchoz, vagy alkalmazni tudják azok harci képességeit. Ezt bizonyítja, hogy 1205 áprilisában Adrianopolisznál előbb lekicsinyelték a megjelenő kunokat, csak később derült ki kitartásuk: „A hadsereg tagjai a subákba öltözött kunok láttán nem ijedtek meg jobban tőlük, mint egy csapat gyerektől. De ezek a kunok, s ezek a harcosok óriási iramban közeledtek, majd megrohamozták a franciákat, akik közül sokat megöltek, és teljesen tönkreverték őket ebben az ütközetben" (Csernus–Cs. Tóth 2013, 129; de Clari 83–84).

611 „Ma poco durò nel detto imperio, chef u scofintto e morto da' Cumani" (Villani XXVIII).

612 A 15. századi kéziratban fennmaradt, 11–12. századra datált krónika szerint: „третата част от куманите, наречени българи" (*SZBL*, 294–299).

613 Természetesen bizánci szerzőktől is olvashatunk toposzokkal tele leírásokat, így Thesszaloniki Eusztathiosz egyik II. Iszaakioszhoz írt beszédében: „Ezek repülőemberek, ezért nem lehet elfogni őket. Nincsenek se városaik, se falvaik, ezért követnek el annyi gaztettet. Még a húsevő és a mindenki számára gyűlöletes kányák sem ilyenek; talán csak a keselyűk hasonlíthatók a skytákhoz, melyeket a jótékony természet lakatlan helyekre száműzött. Az ilyen emberek farkastörvények szerint nevelkedtek: a vakmerő és falánk farkas hamar futásnak ered, ha valaki még félelmetesebbnek tűnik. Éppen ilyen ez a nép is." (Fjodorov-Davidov 1983, 41; vö. Vasziljevszkij 1908, 120; Wolf 1949, 167).

Azt, hogy miként látták a nyugati lovagok a kunokat, jól tükrözik a IV. keresztes hadjáraton személyesen részt vevő két történetíró, de Clari és Villehardouin kunokra vonatkozó információi. Leginkább de Clarinál érzékelhető az a félreértésekkel tele rácsodálkozás, amit a keresztesek érezhettek a számukra felfoghatatlannak tűnő nomád életmód és hadászat láttán: „A kunok országa Valachiával szomszédos terület. Elmondom nektek, hogy milyenek is ezek a kunok.

Vad nép ez, mely se nem szánt, se nem vet, nincs nekik sem kunyhójuk, sem házuk, hanem nemezből készült sátrakban húzzák meg magukat, s tejjel, sajttal és hússal táplálkoznak. Nyáron annyi ott a légy és a szúnyog, hogy nem mernek sátraikból előbújni a tél beállta előtt. Télen azután kijönnek a sátraikból és az országból is, ha éppen portyázni akarnak. Elmondjuk rögtön, hogy ezt hogyan teszik. Mindegyiküknek van tíz vagy tizenkét lova, melyek oly jól vannak idomítva, hogy mindenhová követik gazdáikat, ahová csak vezetni akarják őket, azok pedig fölváltva lovagolnak hol egyiken, hol másikon. Amikor úton vannak, mindegyik ló egy abrakkal teli tarisznyát hord a nyakában, és abból eszik, miközben a gazdáját követi. Sem éjjel, sem nappal nem hagyják abba a lovaglást, ezért aztán olyan gyorsan haladnak, hogy egy éjjel és egy nap megtesznek hat- vagy hét-, sőt nyolcnapi utat is. Mialatt így lovagolnak, soha semmivel nem terhelik meg a lovakat, és semmit nem zsákmányolnak addig, amíg vissza nem fordulnak, hogy hazatérjenek. Akkor azonban rengeteg zsákmányt szereznek, és elvesznek mindent, amihez csak hozzáférnek. Ruházatuk birkabőrből készül, s íj és nyíl a fegyverük. Nem hisznek másban, csak abban az állatban, amellyel reggel először találkoznak, s egész nap abban hisznek, bármilyen állat legyen is az" (Csernus–Cs. Tóth 2013, 88–89; de Clari 51–52).

Villehardouin, mikor a Latin Császárság ellenségeit említi, gyakran a vlachok és görögök előtt nevezi meg a kunokat *(Cumains, Comains, Commains),* annak ellenére, hogy ez utóbbiak nem vezettek önálló hadjáratot ellenük, azonban feltehetően ők okoztak a legtöbb gondot szokatlan harcmodorukkal a nyugati lovagok soraiban. Ugyancsak ő tesz említést az 1205-ben az adrianopolisziak segítségére siető Kaloján seregében harcoló 14 ezer „pogány kunról" *(quatorze mille Comains qui n'étaient pas baptisés)* (Villehardouin LXXIX, 352). Villehardouin ugyan, mint később látni fogjuk, felismerte a kunok könnyűlovas hadi taktikájának jelentőségét, de a nyugati lovagok többsége számára a színlelt megfutamodás, ami e taktika alapvető jellegzetessége volt, szégyenletes trükknek és gyávaságnak számított. Az is nyugtalanította őket, hogy a kunok nem zárt egységben harcoltak, és nem voltak hajlandók tiszteletben tartani a lovagi etikett előírásait. Nem értették, hogy miért nincsenek olyan egységeik, amelyekkel a nyugaton megszokott módon lehet harcolni, csak csel, les és gyorsan elillanó csapatok vannak, amelyek elmenekülnek, majd visszatérnek. Az, hogy a latin lovagok nem tudtak alkalmazkodni a kunok taktikájához, drámai következményekkel járt. Az első komolyabb összecsapás 1205-ben Adrianopolisznál katasztrófába torkollott.

Végül Henrik jobb hadvezérnek bizonyult testvérénél, Balduinnál. Felismerte, hogy a korábbi stratégia egy gyorsan mozgó ellenféllel szemben hatástalan, ezért egyre jobban a könnyűlovasságra és lovas számszeríjászokra támaszkodott, és nagyszámú felderítőt küldött ki az ellenség megfigyelésére (Dall'Aglio 2008/2009, 50–51).

A keresztesekkel szemben a bolgár–vlach sereg vezetői sikeresen ötvözték a kun könnyűlovasságot a saját hatékony gyalogságukkal, és ennek köszönhetően a kor legmodernebb, olykor megállíthatatlannak tűnő seregét hozták létre. Ez a szövetség nemcsak a bolgár–vlach lázadók, majd a II. Bolgár Cárság számára volt előnyös, de a kunoknak is, egyrészt a sikeres hadjáratok alatt szerzett zsákmány miatt, másrészt bizonyos mértékű befolyást gyakorolhattak a II. Bolgár Cárság politikájára. Figyelemre méltó azonban, hogy a forrásokból kirajzolódó szövetség gyakorlatilag csak katonai jellegű, alig van tudomásunk a kunok és a bolgárok–vlachok között bármilyen más kapcsolatra (Dall'Aglio 2008/2009, 29).

A második, a kunok katonai sikerére vonatkozó kérdésre Raszovszkij (1939, 205) szerint a válasz számukban és taktikájukban rejlik. Vásáry (2004, 268; 2005, 55) úgy véli, hogy a második tényező a fontosabb, azaz a kunok hadi taktikája. Ezt alátámasztja, hogy abban a korban gyakorlatilag legyőzhetetlennek bizonyult a nomád könnyűlovasság. A kortársaknak is feltűnt a nyugati lovagság és a kunok taktikája közötti különbség, elsősorban az utóbbiak gyorsasága és a könnyűfegyverzete. Geórgiosz Akropolitész – mikor a Kaloján és Balduin közötti adrianopoliszi csatát írja le – megjegyzi, hogy az itáliaiak (latinok) szokása hatalmas lovakon, talpig páncélban harcba indulni, ezért nehezen tudnak az ellenség ellen rohamot vezetni, ezzel szemben a szkíták (kunok) sokkal könnyebb fegyverzetűek, és könnyebben tudnak az ellenség ellen támadni (Akropolités 1013–1014; Macrides 2007, 139). Akropolitészhoz hasonlóan Villehardouin,[614] de Clari[615] és Khoniatész[616] is kiemeli, hogy Adrianopolisznál Kaloján könnyűlovas, bőrvértezetű kunokat küldött a Latin Császárság serege ellen. Khoniatész mind a beroéi (1187), mind pedig az adrianopoliszi (1205) csata kapcsán a nomád hadi taktika kitűnő leírását adja (Nik.Chon. 397, 615–616; Magoulias 1984, 218, 337). Emellett azonban fontos – a fentebb már említett szempont –, hogy a bolgár–vlach vezetők céljaiknak megfelelően és hatásosan tudták integrálni mind taktikailag, mind stratégiailag a kunokat. A források alapján a bolgár–vlach–kun egységek szerepe jól meghatározott volt a seregen belül. Ennek és a bolgár uralkodók irányításának köszönhetően a katonai szövetség tökéletes hadi gépezetként működött. A kun csapatok ebben a seregben bolgár felügyelet alatt szabadon mozogtak az ellenséges vonalak mögött, kihasználva minden lehetőséget annak érdekében, hogy áthatolhassanak a bizánciak, később pedig a Latin Császárság gyenge pontjain. Az ellenséges csapatokat folyamatosan zaklatva támadták, majd

614 „A kunokat küldte ellenük, akik elvágtattak a keresztesek tábora előtt; a táborban azonnal riadót fújtak, de a mieink teljes összevisszaságban eredtek az ellenség nyomába. Egy jó mérföldön át esztelenül üldözték a kunokat. S amikor vissza akartak térni, azok heves nyílzáporral árasztották el őket, és sok lovukat megsebesítették. [...] Tanácsot tartottak, és megállapították, hogy nagy esztelenséget követtek el, amikor üldözni kezdték ezeket a könnyűfegyverzetű lovasokat" (Villehardouin LXXX, 355–356; Wailly 1870, 133–134). Ennek ellenére újra és újra beleestek ebbe a hibába (Villehardouin LXXXI, 358; Wailly 1870, 134).

615 „Ruházatuk birkabőrből készül, s íj és nyíl a fegyverük" (Csernus–Cs. Tóth 2013, 89; de Clari 51).

616 „[...] a latinok semmit nem tudtak elérni velük szemben, mert [...] könnyűfegyverzetű férfiak szorongatták őket" (Nik.Chon. 615; Magoulias 1984, 337).

gyorsan visszavonultak, és a színlelt megfutamodás taktikájával csapdába csalták azokat. Ugyanakkor folyamatosan zsákmányoltak, mindeközben arra gondosan figyelve, hogy a visszavonulási lehetőségük mindig meglegyen.

A kunok fegyverzetéről a leírások többsége a bizánci szerzőktől származik. Ezek többnyire helyesek, de nem teljesek. Néha az ő leírásaikból is kiderül – amit a régészet és a képi ábrázolások is alátámasztanak –, hogy nemcsak íjat és nyilat használtak, hanem szablyát, buzogányt és dárdát is.[617] Védőfegyverzetük jellemző alkotórésze, a bőrpáncél mellett megtalálhatók a kitűnő gyűrűspáncélingek (Horváth 2001, 160–164). Ezekhez hozzájuthattak akár zsákmányként is,[618] de az uralmuk alatt álló Krím félszigeti városokban vagy a vezéri központokban is élhettek fegyverkovácsok és páncélkészítők (Pálóczi Horváth 1982, 92–93; 1994, 144–145). Kitűnő sisakokkal rendelkeztek, némelyek láncszövetből készült arc- és tarkóvédővel voltak ellátva (Horváth 2001, 153–160; Pálóczi-Horváth 1969a, 108; 1994, 107). A sisak, a sodronypáncéling ebben az időben nehézfegyverzetet jelentett, de természetesen nem minden kun harcosnak volt ilyen védőfegyverzete (Pálóczi-Horváth 1969, 115–121).

A bolgár–vlach hadjáratokban részt vevő kun seregek létszáma nem ismeretes. Mind a bizánci, mind a nyugati forrásokban ugyan szerepelnek ilyen jellegű adatok, de ezek óvatosan kezelendők. A középkori szerzők hajlamosak voltak e téren a túlzásokra, különösen, ha az ellenség létszámát becsülték meg. Ansbert és a *Historia Peregrinorum* szerint Péter I. Barbarossa Frigyesnek 40 ezer főnyi íjjal és nyilakkal felszerelt kun segítségét ajánlotta fel (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 58, 149).[619] De Clari szerint Kaloján 100 ezres fegyveres támogatást ígért Konstantinápoly elfoglalásához.[620] Némileg közelebb állhat a valósághoz Villehardouin, mikor arról számol be, hogy Kaloján az adrianopolisziak megsegítésére 1205-ben „mintegy 14 ezer pogány kunt vitt magával" (Villehardouin IX, 352; Wailly 1870, 132). Ezek – Khoniatész szerint – számban közel annyian voltak, mint a bolgárok és vlachok (Nik.Chon. 613; Magoulias 1984, 336), de még kevesebb kunról tesz említést Villehardouin a ruszióni csata (1206. január) leírásakor, ekkor mintegy hétezer kun és vlach a környékbeli görögökkel győzi le a százhúsz nyugati lovagot (Villehardouin XCIV. 406–407; Wailly 1870, 153–154; vö. Vásáry 2005, 51–52; Alekszandrov–Csolpanov 2007, 151). 1206 júniusában pedig ugyancsak Villehardouin alapján Henriket, a későbbi császárt, mikor Didümoteikhón segítségére akart indulni, követei arról értesítették,

[617] A Bécsi Képes Krónika címoldalának legelső képén az I. (Nagy) Lajos király bal oldalán álló három, vélhetően kun előkelő kezében reflexíjat, nyilat (vagy tollas buzogányt) és szablyát tart.

[618] „A kunok [...] sok jó lovat meg páncélinget zsákmányoltak" (Villehardouin XCIV, 410; Wailly 1870, 155).

[619] Ansbertnél a vlachok is szerepelnek a kunok mellett: „quadraginta milia Blacorum et Cumanorum tenetium arcus et sagittas" (MGH SS rer. Germ., N.S. V, 58), a *Historia Peregrinorum*-ban csak a kunok (MGH SS rer. Germ., N.S. V, 149).

[620] „Blak Johannész azt az üzenetet küldte a sereg előkelő urainak, hogy ha őt királlyá koronázzák, és Valachia uralkodójává teszik, s így birtokait és királyságát tőlük kapja, cserébe segítséget nyújt nekik százezer fegyveres vitézzel ahhoz, hogy elfoglalják Konstantinápolyt" (Csernus–Cs. Tóth 2013, 87–88; de Clari 51).

hogy Kalojánnak „körülbelül negyvenezer harcosa lehet, a gyalogosokat nem számítva, kiknek számát nem ismerik" (Villehardouin XCIX, 429; Wailly 1870, 163). Némely esetben nem is beszélnek forrásaink a kunok létszámáról, azonban a fenti források alapján biztonsággal állítható, hogy számuk jelentős volt a bolgár–vlach seregekben, és az esetek többségében akkor is jelen lehettek, ha forrásaink nem emelik ki külön őket.

Összegzés

A források alapján a kunok először 1078-ban jelentek meg a Dunától délre. A Bizánci Birodalom területén az 1078 és 1091 közötti időszakban mindegyik megjelenésük valamilyen módon a besenyőkhöz köthető. A kunok tehát kezdetben a besenyők hívására és támogatására érkeznek a Dunától délre, majd 1087 után már a besenyők ellen hadakoztak, míg 1094-ben egy bizánci trónkövetelőt támogattak. A Bizánci Birodalom hatalmát helyreállító I. Alexiosz Komnénosz kezdetben nem akart együttműködni a kunokkal, de a későbbiekben, így 1091-ben, majd az I. keresztes hadjárat során már igénybe veszi a kunok katonai erejét. Talán részben a Komnénosz-dinasztia alapítójának diplomáciájával magyarázható, hogy 1114 után hosszú ideig nem beszélnek a források a kunok Bizánci Birodalom elleni támadásáról. I. Alexiosz Komnénosz unokája, I. Manuél (1143–1180) uralkodása idején azonban ezek a támadások a korábbinál intenzívebbé váltak. Ennek magyarázata részben az, hogy véget ért az az időszak, amikor a rusz fejedelmektől elszenvedett vereségek és veszteségek miatt a kunok nem tudtak a Dunától délre hadjáratokat szervezni. Részben pedig az, hogy ekkor már a későbbi Moldva és Havasalföld térségére is nemcsak fennhatóságuk terjedt ki, de be is lakták a területet. Ezt bizonyítja, hogy a 12. század végétől állandó szereplői a Balkán-félszigeti eseményeknek. Ez alatt a több mint száz év (1078–1183) alatt több alkalommal támadtak a Bizánci Birodalomra, de gyakran a birodalom seregének katonái között is harcoltak kunok.

A 12. század végén a bolgár–vlach önállósodási törekvés során, majd az Aszenida-dinasztia uralma alatt (1187–1280) létfontosságúnak bizonyult a kunok támogatása. A kunok részvétele hozzájárult ahhoz, hogy a bolgár–vlach lakosság elégedetlenségéből komoly katonai kihívás lett a Bizánci Birodalom számára. Taktikájuk felismerésével és hatékony alkalmazásával a bolgár–vlach lázadók, majd a II. Bolgár Cárság uralkodói komoly veszteségeket tudtak okozni előbb a Bizánci Birodalom, majd a Latin Császárság seregeinek. A kunok jelentőségét mutatja, hogy nyaranként, mikor megtagadták a hadakozást, a bolgár uralkodók inkább lemondtak a hadjáratok vezetéséről. Miután 1205-ben a Latin Császárság seregét legyőzték, és a császárt magát is elfogták, tulajdonképpen véget ért a latinok terjeszkedési lehetősége a Balkán-félszigeten.

A Latin Császárság csak lassan ismerte fel a kunok jelentőségét, és hosszabb időbe telt a kulturális ellenérzéseik legyőzése annak érdekében, hogy a kunokkal szövetségre léphessenek. Az 1240-es évek után a jó kapcsolatok megmaradtak, de hamarosan véget ért a Latin Császárság balkáni uralma (Dall'Aglio 2008/2009, 53).

Az 1230-as évek második felében a délorosz steppén bekövetkező változások, a mongolok nyugati hadjáratának (1236–1242) következtében menekülő kunok nagy tömegei telepedtek meg a Balkán-félszigeten, akiket mind a bolgár hatalom, mind pedig a Bizánci Birodalom utódai igyekeztek szolgálatukba állítani. Később, Kötöny meggyilkolás után a Magyar Királyság területéről is érkeztek kunok. Ezek jelentős része megtelepedett a Bolgár Cárság területén, és vezető rétegük az Aszenidákat követő Terterida- és Sismanida-dinasztiák korában is jelentős szerepet töltött be, majd – a Magyar Királyság területén megtelepedő rokonaikhoz hasonlóan – fokozatosan beolvadtak a szláv nyelvű bolgárokba.

IV. A kunok és a Magyar Királyság

A középkori magyar krónikák gyakran adnak hírt keletről érkező nomád népek, köztük a kunok támadásairól. A kunokkal a magyarság már a 11. század végén kapcsolatba került, később egy részük a kelet-európai mongol hadjárat kezdete után betelepült a Magyar Királyság területére, majd az évszázadok folyamán beolvadt a magyarságba. Ebben a fejezetben a kunok és a Magyar Királyság kapcsolatát tekintem át a 11. századtól 1239-ig, mikor is a magyar történetírásban Kötönyként ismert kun vezér népével együtt betelepült IV. Béla magyar király (1235–1270) országába. A három elválasztható kronológiai rétegnek megfelelően három alfejezetben tekintem át a két hatalom közötti kapcsolatokat. Az elsőben a Magyar Királyság elleni 1091-es kun támadásokról, majd a Könyves Kálmán vezette magyar sereg kunoktól elszenvedett vereségéről (1099) lesz szó. A 12. században a Rusz fejedelmei az egymással folytatott hadakozásaikban egyaránt fordultak a magyar királyokhoz és a kunokhoz segítségért, így ezen harcok során is kapcsolatba került a két vizsgált hatalom. Ennek nyomait veszem számba a második részben. A 13. században már nemcsak közvetett a kapcsolat a kunok és a Magyar Királyság között, azaz nemcsak a rusz belharcokkor találkoztak, hanem a magyar királyok terjeszkedő politikájának következtében elkezdődött a dinasztia által támogatott keresztény térítés a szomszédos pogány kunok között.

A kunok és a Magyar Királyság a 11. században

A magyarországi latin nyelvű forrásokban két olyan népnév (a Cunus, Cuni és a Cumanus, Cumani) szerepel, amelyet a kunokkal kapcsolnak össze. A vizsgált időszakban szempontunkból a legtöbb adat elsősorban az elbeszélő kútfőkből származik, ezért azokra támaszkodom. A 14. századi krónikakompozíció szövegét őrző *Képes Krónikában* az 1330-ig tartó események leírása során *Cunus, Cuni,* illetve *Kunus, Kuni* alak és ezeknek ragozott formái 34 alkalommal olvashatók, míg a kunok önelnevezésének tekinthető *Cumanus, Cumani* és ennek különböző alakjai mindössze 18 esetben jelennek meg a krónikában. Györffy György már egy 1948-ban megjelent tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy a *kun* népnév latin *Cunus* alakja általában keleti nomádokat jelöl, tehát nem feltétlen vonatkozik minden esetben a ku-

nokra (Györffy 1990a, 210–219). A *Cumanus, Cumani* etnonim használata, ami az óorosz, bizánci és nyugati források alapján a kunok önelnevezésének tekinthető, csak a 13. században jelenik meg a magyarországi írásgyakorlatban, tehát az elbeszélő források mellett az oklevelekben[621] is, amikor viszont a *Cunus, Cuni* alak eltűnik. Így a krónikákban a 13. századtól már nem szerepel a *Cunus, Cuni* alak, helyét a *Cumanus, Cumani* veszi át.[622] Tehát a krónikáinkban szereplő első *Cuni* adatok leggyakrabban nem a kunokra vonatkoznak.

Az alábbiakban a *Képes Krónika* azon helyeit tekintem át röviden, ahol Cunus, Cuni alak olvasható. Csak abban az esetben részletezem az eseményeket, ha más forrás(okk)al is alátámaszthatóan kunokról van szó.

Az első támadás a „pogány kunok" *(pagani Cuni)* részéről 1068-ban érte Salamon magyar király (1063–1074) országát (*SRH*, I, 366–369; *KK*, 102–104. c.). A *Cuni* néven szereplő támadók ekkor azonban besenyők és úzok lehettek (Györffy 1990a, 211–212),[623] mivel a kunok ekkor még a Dnyepertől keletre is mindössze két alkalommal (1061 és 1068) támadtak az óorosz források szerint. Az esemény leírásának érdekessége, hogy míg 11 alkalommal a *Cuni*, illetve ragozott változatai szerepelnek a csata kapcsán, egyetlen alkalommal a *Cumani* alak is megjelenik egy olyan mondatban,[624] amely csaknem szó szerint megegyezik egy anonymusi szöveghellyel.[625] Ez a mondat a *Cumani* használata alapján feltehetően későbbi betoldás, bár az nem tisztázott, hogy a krónika egyik szerkesztője vette át Anonymustól, vagy pedig fordítva, Anonymus kölcsönözte a krónikából.

621 A 13. század második felétől az oklevelekben csak a *Cumanus, Cumani* forma olvasható, akárcsak Anonymus és Kézai Simon gestáiban.

622 A *Cumanus, Cumani* alak a krónika elején, a magyarok Kárpát-medencei beköltözésének, majd pedig a tatárjárás utáni eseményeknek a leírásakor szerepel. Mindkét rész a 13–14. század során íródott, amikor már a Magyar Királyság területén éltek a kunok, tehát a korabeli krónikások ismerhették a kunok önelnevezését. A 11–12. századi események leírása során a *Cunus, Cuni*-t használják a szerkesztők, és ez alól mindössze két kivétel van. Az egyik ilyen, mikor a megvakított Vazul fiai, András és Levente a „kumánokhoz mentek" (*SRH*, I, 336; *KK*, 80. c.). Mivel az 1030-as években még besenyők éltek a lengyelek és a Rusz szomszédságában, nagy valószínűséggel rájuk vonatkozik a *Cumani*. A másik *Cumani* alak pedig egy alább ismertetendő részben fordul elő.

623 Arra, hogy az 1068-as támadók úzok lehettek l. Kossányi 1924; Kiss 2007.

624 „Quos Hungari celerius persequentes acutissimos gladios suos et sitibundo in sanguinibus **Cunorum** inebriaverunt. Capita quippe **Cumanorum** [kiemelések tőlem - *K. Sz.*] noviter rasa, tamquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas, gladiorum ictibus disciderunt" (*SRH*, I, 368). „A magyarok azonban még gyorsabban üldözték őket, s éles, szomjazó kardjaikat a kunok vérével részegítették. A frissen borotvált kumán fejeket úgy hasogatták le kardcsapásaikkal, akár az éretlen tököt" (*KK*, 102. c.).

625 „Almus dux et sui milites persequentes Ruthenos et Cumanos usque ad civitatem Kyeu et tonsa capita Cumanorum Almi ducis milites mactabant tanquam crudas cucurbitas" (*SRH*, I, 44). „Álmos vezér meg a katonái az oroszokat és kunokat egészen Kiev városáig üldözték, és úgy aprították a kunok tar fejét, mint a nyers tököt" (*Gest.Hung.* 86). Anonymus következetesen *Cumanus, Cumani* alakot használ.

A következő alkalommal akkor olvashatunk a *Cunus* népről, amikor a krónika beszámol Salamon, immár exkirály szövetségéről Kutesk vezérrel *(ducem Cunorum)*, akinek besenyőivel akarta visszaszerezni trónját 1085-ben. A *Cuni* néven szereplő besenyőknek cserébe felajánlotta Erdélyt (*SRH*, I, 408–404; *KK*, 134–135. c.). Miután azonban vereséget szenvedtek I. (Szent) László (1077–1095) seregétől, Salamon 1087-ben a besenyőkkel (szkítákkal) és szauromatákkal (úzokkal) együtt a Bizánci Birodalom területére tört Anna Komnéné *Alexiasz* c. műve szerint (*Al.*, VII. i. 1; SEWTER 1982, 217; REINSCH 1996, 234). Ha nem is lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a Salamonnal együtt a Bizánci Birodalom ellen támadók között voltak kunok is, annak azonban csekély a valószínűsége, hogy Kutesk, illetve népe kun lett volna. Mint a rusz és bizánci fejezetben is már volt szó róla, a kunok ebben az időszakban töltik be azt a hatalmi űrt, ami a besenyők és úzok egy részének a Balkánra való költözése után keletkezett a délorosz steppén, azaz a 11. század utolsó évtizedeiben terjesztik ki hatalmukat a Dnyepertől nyugatra, így az Al-Duna vidékére is. Így nem világos, hogy ha kun lett volna Kutesk, miért akart volna egy viszonylag erős hatalomnak egy olyan területére költözni, amely a nomád életforma szempontjából kedvezőtlen. Sokkal érthetőbb a helyzet, amennyiben Kutesk besenyő vagy úz vezér volt, hiszen mindkét nép éppen a kunok terjeszkedése következtében szorult ki végképp a steppéről. Az óorosz és bizánci források alapján tehát a Magyar Királyság *Cuni* támadói 1085-ben sem lehettek kunok.

Az 1091-es kun támadások a Magyar Királyság területére

1091-ben a Magyar Királyság területe ellen ismét *Cunus* nevű nép támadt (*SRH*, I, 412–414; *KK*, 137–138. c.). Noha GYÖRFFY (1990a, 212–213) 1948-ban még úgy vélte, hogy ezek is besenyők voltak, összevetve Anna Komnéné előbb említett művével, azt mondhatjuk, hogy nagy valószínűséggel a Bizánci Birodalomból[626] visszatérő kunok portyáztak magyar területeken, majd szenvedtek vereséget két alkalommal is I. (Szent) László seregétől a krónika szerint.[627]

Miért csak ekkor számolhatunk ténylegesen a kunokkal? A korábbi fejezetekben már sokszor idézett *Poveszty vremennih let* c. óorosz évkönyvből kiderül, hogy az ott következetesen polovec néven szereplő kunok népe először 1054/55-ben jelenik meg a Rusz déli szomszédságában. A további térhódításuk is szépen nyomon követhető az előbb említett forrásban. Így 1071-ben már biztosan átlépték a Dnyepert, és egy bizánci kútfőnek köszönhetően tudunk arról, hogy 1078-ban a Balkán-félszigeten portyáznak a besenyőkkel közösen. 1085-ben vagy 1087-ben tehát már lehettek volna kunok Salamon szövetségesei, de nagyobb a valószínűsége, hogy a mai Moldva vagy

[626] A kunok 1091-es Bizánci Birodalom elleni támadására l. A kunok és az 1091-es lebunioni csata c. részt.

[627] Györffy későbbi munkáiban már maga is a kunokhoz köti az I. (Szent) László korabeli támadásokat (GYÖRFFY 1977, 560; 1987^2, 935).

Havasalföld területén élő besenyők vagy úzok[628] lehetettek Kutesk és emberei. Ebben az időben ugyanis a kunok ténylegesen belakott szállásterületének nyugati határa a régészet tanúsága szerint a Dnyesztertől keletre volt (Pálóczi Horváth 1994, 34).

Az 1091. év nyarán a Magyar Királyságot két nomád támadás is érte (*SRH*, I, 412–414; *KK*, 137–138. c.).[629] Ezen támadások közül az elsőt, amely az ország keleti részét, azaz Erdélyt és a Duna–Tisza közét érintette, egy Kopulcs nevű kun *(Cunis nomine Copulch)* vezette. Ennek a támadásnak az okairól négy magyarázat ismeretes: az első szerint a bizánci császár értesülve I. (Szent) László 1091 tavaszán a horvát részeken elért sikereiről, úgy kívánta megakadályozni azt, hogy a magyarok továbbvonuljanak a bizánci érdekeltségbe tartozó dalmáciai részek ellen, hogy a kunokat a magyarok ellen küldte (Doberdói Breit 1929, 12–17; Györffy 1977, 559; 1987², 935).[630] A második szerint a magyar területek ellen vonuló kunok a tyerebovli (ma Теребовля, Ternopili terület, Ukrajna) rusz fejedelem, Vaszilko biztatására jelentek meg (Font 2005, 136; Kristó 1986, 68–69; Makk 1993, 115–116; Kapitánffy 1983, 22; 2003, 67; Spinei 1999, 235; 2003, 250).[631] A harmadik elképzelés, hogy a bizánci területen harcoló Togortak és Maniak kunjaitól független, azaz egy másik kun csoport önálló hadjáratáról van szó (Knyazkij 2003, 101–102; Makk 1980, 22; 1989, 10). A negyedik szerint a lebunioni csatából hazafelé tartó kunok önálló portyája volt ez a vállalkozás (Pálóczi Horváth 1994, 31; Vasziljevszkij 1908, 106).

Az első feltételezés, noha nem zárható ki teljes mértékben, nem valószínű. A történtekről beszámoló legfontosabb forrásunk, Anna Komnéné nem tesz arról említést, hogy I. Alexiosz és a kunok között ilyen egyezségre sor került volna. Egyébként Anna Komnéné nem hallgatja el a hasonló jellegű adatokat az apjáról, azaz annak intrikáit is leírja. Például elmeséli, hogy az 1091-ben a besenyőkkel összefogni kívánó szmirnai emírrel, Tzakhasszal 1092-ben veje, Kilidzs Arszlán végzett Alexiosz mes-

[628] Az úzok előbb a kunok megjelenésének évében (1054/55) szenvedtek vereséget Vszevolod rusz fejedelemtől, majd 1060-ban egy újabb hadjárat előtt „megijedtek és megfutamodtak, és mind a mai napig nem mertek visszajönni, így is haltak meg menekülés közben, az Isten haragjától üldözve, ki a fagytól, ki az éhínségtől, ki járványoktól az Isten ítélete által" (*PVL*, 71, 208; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 143). 1064-ben pedig a bizánci források alapján úzok népe *(Οὔζων ἔθνος)* jelent meg a Dunánál és kelt át a folyón (Attaleiatész 83–86; *FHDR*, III, 60–61; 70–71; Kaldellis–Krallis 2012, 150–157). Egy részük tehát a kunok nyomása elől igyekezett a Bizánci Birodalom területére menekülni, azonban a vereségek, az éhség és a járványok elől sokan visszafutottak a Dunától északra levő vidékre. Így annak lehetőségét sem lehet kizárni, hogy mind 1068-ban, mind pedig 1085-ben úzok is voltak a Magyar Királyságot támadó *Cuni*-nak nevezett nép soraiban (Kossányi 1924, 519–537).

[629] A magyar szakirodalom két jelentős kutatója szerint a második támadás 1092-re datálható (Györffy 1977, 560; 1987², 938; Makk 1980, 22; 1992, 23; 1993, 112–113). A kunok második támadására, illetve annak datálására az alábbiakban fogok kitérni.

[630] E nézet további képviselőinek felsorolását l. Makk 1980, 22; 1989, 10.

[631] A második, több kutató által 1092-re datált kun betörést is tulajdonítják a tyerebovli fejedelem mesterkedésének (Györffy 1987², 938–939). Makk Ferenc pedig a bizánci uralom Észak-Balkánon való helyreállításához köti a kunok második, 1092-re datált támadását (Makk 1992, 23; 1993, 112–113).

terkedésének köszönhetően (*Al.*, IX. iii. 4; Sewter 1982, 274–275; Reinsch 1996, 299–300).[632]

A második magyarázat a 14. századi krónikakompozícióra támaszkodik, a kútfő szerint ugyanis a kunok feletti győzelem után I. (Szent) László, „a dicső király megtámadta Rusciát, mert a kunok az ő tanácsukra törtek be Hungariába" (*SRH*, I, 414; *KK*, 138. c.). Ehhez szokták kapcsolni a *PVL* egy adatát, amely szerint a Dnyeszter mellékfolyóinál fekvő Tyerebovl fejedelme, Vaszilko 1092-ben a kunokkal szövetségben a lengyelek ellen vonult (*PVL*, 91, 229; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 174).[633] Sőt, némiképp túllépve a források szűkszavú közlésein van olyan elképzelés, hogy László király és az ekkor még turovi fejedelem (1088–1093) és csak később kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk (1093–1113) szövetségre léphettek a kunok ellen (Pasuto 1963, 52; Font 2005, 136). Erre azonban nincs adat. A támadásra visszatérve, a *PVL*-ben nem arról van szó, hogy Vaszilko Rosztyiszlavics a magyarok ellen vezette a kunokat. Az óorosz források tehát nem támasztják alá azt, hogy Vaszilko a magyarokkal akart harcolni.[634] Azt azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy a fejedelem szövetségben állt a nomádokkal. Noha a 14. századi krónikakompozíció az egyetlen forrás, amely megnevezi a kun támadás okát, több kérdés is felmerül ezzel kapcsolatban: 1) A krónikában csak Ruscia áll, biztos, hogy ez Vaszilko Rosztyiszlavics területére vonatkozik? 2) Ha valóban Vaszilko áll a kun támadás mögött, mi lehetett a célja azzal, hogy a nomádokat a Magyar Királyság ellen küldte? Ugyanis egyrészt – I. (Szent) Lászlónak ettől a hadjáratától eltekintve – a Magyar Királyság ebben az időben kifejezetten jó viszonyt ápolt a rusz fejedelmekkel (Font 2005, 133–136; Makk 1993, 116; Pasuto 1968, 52–53). Így I. (Szent) László egyik leányát egyes feltételezések szerint Szvjatoszlav kijevi nagyfejedelem (1073–1076) fiához, Jaroszlavhoz (Györffy 1987², 938), míg mások szerint a később kijevi nagyfejedelemmé lett Szvjatopolk (1093–1113) Jaroszlav nevű fiához adta nőül (Font 2005, 135). Másrészt ebben az időszakban a rusz–lengyel peremvidékeken voltak komoly konfliktusok – a *PVL* és Matthias Miechovus (*CFH*, II, 1596) szerint is a tyerebovli fejedelem, Vaszilko 1092-ben a lengyelek ellen vonult –, mivel a két terület közti határok körülbelül ebben az időben, azaz a 11–12. század fordulóján rögzülnek (Font 2005, 136). Az előbbiek alapján nagyobb a valószínűsége, hogy I. (Szent) László a rusz fejedelmek egymás közti harcába avatkozott be. Azaz a kijevi–tyerebovli ellentét állhat a háttérben, amelyben I. (Szent) László is, akárcsak később I. (Könyves) Kálmán (1095–1116),

[632] I. Alexiosz elhitette a nikaiai uralkodóval, hogy Tzakhasz a szultanátust kívánja elfoglalni, a Bizánci Birodalom ellen vezetett hadjárat csak álca, így a szultán egy lakoma során megölte apósát (*Al.*, IX, iii. IV; Sewter 1982, 274–275; Reinsch 1996, 299–300).

[633] „В се же лѣто воеваша половци ляхы с Василькомь Ростиславичемь" (*PVL*, 91, 229). Azaz „Ugyanabban az évben haddal vonultak a polovecek a lengyelek ellen Vaszilko Rosztyiszlaviccsal."

[634] Sőt, a *PVL* szerint Vaszilko céljai között inkább a lengyel területek elleni harc és a dunai bolgárok meghódítása szerepelt (*PVL*, 113, 251; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 193).

a kijevi nagyfejedelem oldalán avatkozott be a harcba. A ruszok hibáztatása a kun betörés miatt kiváló ürügy lehetett a támadáshoz.[635]

A harmadik csoportba tartozó kutatók véleménye szerint egy külön, független hadjáratról van szó, melynek célja vagy Erdély birtokba vétele, vagy egész egyszerűen portyázás volt (Knyazkij 2003, 101–102; Makk 1980, 22; 1989, 10). Kutesk besenyőivel vagy úzaival ellentétben azonban a kunoknak nem állhatott érdekükben Erdély megszerzése,[636] ugyanis a 11. század utolsó évtizedében, ha az Erdéllyel szomszédos területekre ki is terjesztették hatalmi szférájukat, még semmiképpen nem élhettek a térségben, vagyis uralmi területük nem esett egybe szállásterületükkel.[637] Ekkoriban még a transznisztriai vidéken, azaz a mai Moldávia keleti határvidékén lehetett az általuk lakott terület legnyugatibb határa.[638] Természetesen portyákat vezettek nyugatabbra is. Így ha nem is zárható ki teljesen, hogy önálló katonai akció volt, vagyis független a bizánci hadjárattól, hangsúlyozni kell a portya jellegét. Ehhez még hozzátehető, hogy a Rusz önállóságát, amely a legtöbbet szenvedett a kunok támadásaitól, sem fenyegették komolyan a nomádok (Golden 1991, 147; 1991a, 58–101).

A negyedik szerint a lebunioni csatából hazatérő kunok hadjárata volt. Emellett szól a legtöbb érv. Egyrészt a 14. századi krónikakompozíció leírása szerint „Erdély földjét végigpusztítva átkelt, és Byhorba ment" a kunok serege (*SRH*, I, 412; *KK*, 137. c.). Itt, mint Pauler utal rá, a támadás délről,[639] esetleg délkeletről érhette Erdélyt, mert ha északról vonulnak a terület ellen, akkor „mintegy átsurrantak volna" Bihar felé (Pauler 1899², 448). A krónika szerint Bihar után Tokajnál átkeltek a Tiszán, azután három részre oszolva portyáztak a Duna–Tisza közén, majd Becsénél úgy

[635] Arra, hogy a krónikás némely esetben mennyire nincs tisztában az okokkal, l. alább az 1099-es Könyves Kálmán vezette hadjáratot.

[636] A besenyők és Salamon közötti, I. (Szent) László elleni szövetség értelmében Kutesk besenyő vezér az erdélyi részeket kapta volna meg (*SRH*, I, 408; *KK*, 134. c.). A kunokkal ellentétben ekkor a besenyők már nem tekinthetők a térség meghatározó hatalmának, jó részük már korábban bemenekült a Bizánci Birodalomba az úzok elől. Annak ellenére, hogy a Kárpátokon kívüli részeken ebben az időben még nagy tömegben élhettek besenyők, már érezték az új, egyre jelentősebb hatalomra szert tevő kunok nyomását. Kutesk tehát valóban szerette volna megszerezni népe számára Erdélyt, akárcsak a 6. században a türkök térhódítása elől menekülő avarok a Kárpát-medencét. Helyzetük azonban nem hasonlítható a kunokéhoz.

[637] Az uralmi és szállásterület elválasztására a Kárpát-medencei magyarság esetében hasonló eredményre jutott Makk 2003, 3–15.

[638] Erre utalnak a régészeti leletek (Pálóczi Horváth 1994, 34), és az írott források is ezt támasztják alá. Elég, ha csak arra emlékeztetek, hogy az 1091-es és az 1094-es támadásban is részt vevő Togortak szállásterülete valahol a Kijevi Rusz szomszédságában lehetett a délorosz steppén (l. a 85. oldalt).

[639] Ez az első támadás egyes kutatók szerint az Ojtozi-szoroson át érte a Magyar Királyság területét (Bóna 1988³, 232; Györffy 1987², 936). Az I. (Szent) László és I. Alexiosz pénzeit tartalmazó tordai, magyarfrátai és biharszentandrási éremleletek jelzik a Kopulcs vezette sereg támadásának irányát (Bóna 1988³, 232). A pénzleletek azonban azt nem igazolják, hogy az Ojtozi-szoroson keltek át. Ugyanis ha a Vöröstoronyi-szoroson, az Olt mentén – vagy ahogy Doberdói Breit (1929, 13) véli, a Törcsvári-hágón – keltek át a Déli-Kárpátokon, ugyanúgy útba ejthették az előbb említett településeket.

döntöttek, hogy hazatérnek. Innen nem messze, a Temesbe folyó Poganis-patak melletti csatában győzte le I. László király a Kopulcs vezette kunokat.[640] A forrás alapján a vereség hallatán a kunok bosszút akartak állni, és újabb haddal vonultak a magyar király ellen. Ennek a Dunánál lezajlott csatának is a kunok veresége lett a vége, melynek során vezetőjüket, Ákost *(ducem Kunorum nomine Akus)* maga a király döfte le (*SRH*, I, 412–414; *KK*, 137–138. c.).

A második, Ákos vezette támadás okairól és időpontjáról is eltérő vélemények olvashatók a szakirodalomban. Elterjedt vélemény, hogy a második, vagyis az elsőt megbosszulni kívánó kun hadjárat 1092-ben volt (Györffy 1977, 560; 1987², 938; Makk 1992, 23; 1993, 112–113; Pasuto 1968, 53). Ennek alapja részben a 14. századi krónikakompozíció kun támadások utáni bejegyzése: „Ezután a dicső király megtámadta Rusciát, mert a kunok az ő tanácsukra törtek be Hungariába" (*SRH*, I, 414; *KK*, 138. c.). Ezt összekapcsolják a *PVL* következő mondatával: „Ugyanabban az évben [1092 – *K. Sz.*] haddal vonultak a polovecek Vaszilko Rosztyiszlaviccsal a lengyelek ellen" (*PVL* 91, 229; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 174). A magyarországi forrás alapján azonban nem lehet pontosan datálni a második támadást.[641]

Egyes mérvadó kutatók úgy gondolják, hogy ez a második támadás az I. Alexiosz Komnénosszal szövetségre lépő kunokhoz köthető (Makk 1993, 112–113). Míg mások ezt az Ákos vezette kun támadást kötik Vaszilko tyerebovli fejedelemhez (Györffy 1987², 938–939). Itt azonban egyet kell értenünk Kapitánffy Istvánnal, aki szerint a *Képes Krónika* 137. caputja nyilvánvalóan megmagyarázza a támadás okát (Kapitánffy 2003, 67). Vagyis a kunok „esküvel fogadták, hogy a Kopulchon esett sérelmet megbosszulják. Követeket küldtek a királyhoz, és dölyfös, gyalázkodó szavakkal felszólították, hogy bocsássa szabadon a foglyokat; gúnyolták a királyt és kitűzték a napot is, amikor betörnek Hungariába" (*SRH*, I, 414, *KK*, 137. c.). A második támadásnak tehát az oka a Kopulcs vezette sereg veresége, és célja a bosszúállás volt.

Van olyan vélemény, amely szerint a Kopulcs vezette nomádok azzal a kun sereggel azonosíthatók, amely április 29-én éjszaka vagy 30-án hajnalban otthagyta a lebunioni csata színhelyét; a bosszúhadjáratot vezető Ákos kunjai pedig a birodalmat később elhagyó nomádok, illetve azok egy része lehettek (Vasziljevszkij 1908, 106). Ezt erősítheti, hogy ez a második összecsapás egyes feltételezések szerint 1091 augusztusában Orsova környékén történhetett (Pauler 1899², 160). Úgy vélem azonban, hogy az a néhány nap különbség, ami a Bizánci Birodalmat elhagyó két csapat között lehetett, nem elegendő ennek a hipotézisnek az alátámasztására. Sokkal valószínűbb, hogy a két seregrész egymást beérve a Dunától északra, a mai Románia havasalföldi területén maradt a nyár folyamán, és innen indulhatott egy részük a Magyar Királyság területére portyázni, míg más részük az Al-Duna vidékén

[640] I. (Szent) László seregével egyes számítások szerint mintegy 735-750 kilométert megtéve tért vissza a horvát részekről az országba (Doberdói Breit 1929, 15–16).

[641] Makk Ferenc azért datálja 1092-re a kunok támadását, mert úgy véli, hogy a kun támadás hátterében álló I. Alexiosz 1091-ben a parisztrioni és a dalmáciai harcok után nem akart harmadik irányba is háborút indítani, így inkább a következő évben „nyitott frontot" a Magyar Királyság ellen (Makk 1992, 23).

maradt.[642] Majd ide, valahova az Al-Duna vidékére érkezett meg Kopulcs vereségének és halálának híre, és innen indulhatott 1091 nyarán Ákos serege megbosszulni Kopulcsot és kunjait. Ezt a negyedik hipotézist támogatja az a tény, hogy a 14. századi krónikakompozíció alapján nem sokkal az első után a Dunánál került sor erre a másik csatára. Ilyen rövid idő alatt a délorosz steppéről nem érhetett oda a bosszút állni kívánó második kun sereg. A forrásunk szerint ugyanis a kunok, értesülve a Kopulcs seregével történtekről, előbb követeket küldtek a második támadás előtt, és kitűzték a napot, amikor meg fogják támadni az országot. A király eléjük ment, hogy megakadályozza a pusztításukat (*SRH*, I, 414; *KK*, 137. c.). Ez a krónikában levő részlet véleményem szerint szintén azt támasztja alá, hogy a közelben lehettek a kun seregek, és nem a délorosz steppéről üzenték meg érkezésüket. Továbbá a forrás alapján az is valószínűsíthető, hogy maga I. László sem távolodhatott el messze az első összecsapás helyszínétől: „Amikor ezt meghallotta a király, elmosolyodott, és azon a napon, amikor a kunok Hungariára akartak jönni, eléjük vágtatott, mert féltette Hungariát a pusztítástól. És egy szombaton kora reggel a Duna mellett megtámadta a kunokat" (*SRH*, I, 414; *KK*, 137. c.). Ha mégsem az Al-Duna vidékéről jöttek a támadók, akkor miért a Duna mellett volt ez a másik csata? Ugyanis ha keletről, azaz szállásterületükről érkezett volna a kun sereg, földrajzi szempontból egyszerűbb lett volna, ha a Kárpátoknak valamelyik keleti, esetleg délkeleti átjáróján kelnek át, és valahol Erdély területén, illetve annak keleti szomszédságában a mai Moldva területén kerül sor a csatára. Valójában, mint már volt szó róla, a Duna mellett zajlott le a csata. Pauler véleménye szerint valahol Orsova környékén lehetett ez a második összecsapás (Pauler 1899², 160). Ezt a negyedik elképzelést erősíti véleményem szerint, hogy a kunok a források alapján a délorosz steppén történő berendezkedésük során egyazon évben nem vezettek nagyobb hadjáratot két irányba.[643] Vagyis sem az 1091-es, sem az 1094-es, sem az 1114-es vagy az 1148-as, a Bizánci Birodalom elleni támadások éveiben az óorosz források nem említenek a Rusz területek ellen önálló kun támadást. Talán újabb bizonyíték arra, hogy ezek a kunok a Bizánci Birodalmat nemrégiben elhagyó nomádok lehettek, illetve hogy még az Al-Duna környékén tartózkodó kunokkal csapott össze I. (Szent) László, Anna Komnéné munkájának azon helye, ahol azt írja, hogy a császár 1091 nyarán arról értesült, hogy a kunok ismét átkeltek a Dunán (*Al.*, VIII. vii. 2; Sewter 1982, 262; Reinsch 1996, 283). Sajnos Anna nem részletezi a kunok újabb invázióját, leírása alapján annyi ismert, hogy a császár egy időben kap hírt a kunok támadásáról és arról, hogy a dalmáciai Zéta ura,

642 Knyazkij egyik érve amellett, hogy a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság elleni támadó kunok nem lehetnek azonosak, hogy a Dunától a szerzett bizánci javakkal megrakott kunok nem tehettek meg viszonylag rövid idő alatt akkora távolságot, és nem portyázhatták végig a forrásban említett területet (Knyazkij 2003, 101–102). Nem kellett azonban a Bizáncból szerzett zsákmánnyal együtt vonulnia az egész seregnek. Mint fentebb már említettem, csak a sereg egy része vonulhatott portyázni a Magyar Királyság területére.

643 Ez a Magyar Királyság elleni támadás nem lehetett kis méretű, ha a kunok három részre oszolva portyáztak az ország területén, és a forrásban említett pusztításuk alapján is a vállalkozás nagyarányúságára lehet következtetni.

Konsztantin Bodin[644] bizánci területek ellen készül. Így I. Alexiosz a két veszély közül a második elhárításáról döntött. Azt azonban megtudjuk ebből a részletből, hogy még az Al-Duna vidékén tartózkodhattak a birodalmat elhagyó nomádok, tehát a második, a bosszút állni kívánó kun sereg is 1091 nyarán csapott össze I. (Szent) László seregével.

Az előbbiek alapján úgy vélem, hogy mindkét kun támadás 1091 nyarán érte a Magyar Királyságot. Az első katonai akció nagy valószínűséggel a lebunioni csatából haza tartó kunok önálló portyájának tekinthető, míg a második támadás oka a kunok bosszúja volt. Nem látom bizonyítottnak sem a bizánci, sem a rusz „felbujtást" mint a kunok támadásának magyarázatát, hiszen sem I. Alexiosznak, sem a tyerebovli fejedelemnek nem volt oka a nomádokat a Magyar Királyság ellen küldeni. Mindezek szerint a Magyar Királyság elleni két támadás a kunok portyázó hadjáratának tekinthető.

A Bizánci Birodalom területén harcoló kunok vezetői Maniak és Togortak voltak, a magyarországi forrásokban viszont két másik vezér, Kopulcs és Ákos neve szerepel. Ennek oka lehet, hogy sem Anna Komnéné, sem a magyarországi források szerkesztői nem ismerhették a harcokban részt vevő összes kun vezér nevét. Míg Anna Komnéné csak két kunt nevez meg, akik talán a meghatározó személyek lehettek az apjával, a császárral folytatott tárgyalások során – nyilván informátora is csak Maniak és Togortak nevét ismerhette[645] –, a magyarországi forrás szerzője azt a két kun vezért emeli ki, akik a magyarokkal harcolva estek el. Nem lehet tehát kizárni azt sem, hogy Kopulcs és Ákos is részt vett a bizánci hadjáratban, mint ahogy azt sem, hogy Maniak (Bonyak) és Togortak (Tugorkan) is a magyarországiban.

A peremisli csata

Míg 1091-ben a magyarok úgy kerültek kapcsolatba a kunokkal, hogy az utóbbiak két alkalommal is megtámadták a Magyar Királyságot, következő alkalommal, 1099-ben a Rusz területén kerül sor magyar és kun összecsapásra. Mind a magyarok, mind pedig a kunok a rusz fejedelmek kérésére vettek részt az eseményekben. A magyar királyi had ekkor elszenvedett vereségét a krónikakompozíció és a *PVL* egyaránt megörökítette. 1097-ben a rusz fejedelmek a ljubecsi gyűlésen ugyan szabályozták, hogy Bölcs Jaroszlav utódai milyen területeket birtokolhatnak, de a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk saját családjának befolyását akarta növelni, ezért elüldözte a volhíniai Vlagyimir fejedelmét, Davidot, és helyére egyik fiát ültette. Ezek az események vezettek az 1097. év alatt részletesen leírt testvérharchoz, amelyben a magyar király a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk oldalán vett részt, míg a kunok Davidot támogatták (*PVL*, 109–116, 248–254; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953,

644 Konsztantin Bodinra l. Ćirković, S., Konstantin Bodin, in *LexMa.*, V, 1380–1381.

645 A lebunioni csatát megelőző bizánci–kun tárgyaláson sem csak ketten, azaz Maniak és Togortak jelentek meg, hanem több vezérről tesz említést a forrás. Anna Komnéné Maniakot például csak azért emeli ki külön a többi vezér közül, mert kezdetben nem akart részt venni a tárgyaláson (*Al.*, VIII. iv. 3; Sewter 1982, 254; Reinsch 1996, 274–275).

187–198). Az összecsapás tényét az óorosz krónika röviden abban az 1099-es évben is megemlíti, amikor valójában megtörtént, ekkor azonban csak annyit közöl a forrás, hogy az „ugorokat megverték" (*PVL,* 116, 254; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 198). A *PVL*-ben tapasztalható kettősség a forrás szerkesztéséből fakad (Font 2005, 143–144).

A magyar királyi sereg részvételét a harcokban a 14. századi krónikakompozíció is megerősíti (*SRH,* 423–426; *KK,* 145. c.). A Kálmán királlyal ellenséges krónikás nem írja le, hogy a magyar uralkodó miért „támadta meg Rusciát", nem tesz említést a csata helyszínéről sem. Az kiderül, hogy rusz kérésre érkeztek a kunok. Magát a csatát ugyan részletesen írja le, ennek ellenére nem kapunk túl sok információt a kunokról:

„[...] nagyon sok kun jött Mircoddal a rutének segítségére. Még éjszaka felkerekedtek, kora reggel rajtaütöttek a király táborán, tönkreverték és kegyetlenül megsemmisítették. Hungaria nemesei pedig közrefogták a királyt, és mindenfelől megvívhatatlan falként álltak a király oldalán. A kunok pedig üldözőbe vették Euzem ispánt az Almási nemzetségből, ezt a vitéz és serény férfit, és megölték őt is, meg mindazokat, akik vele voltak. Ugyanígy Cuppan meg Lőrinc püspököket, és sok más vitéz harcost is megöltek nyilaikkal átdöfve. Egy Monoch nevű kun hevesen üldözőbe vette a magyarokat. Máté, a király derék vitéze el akarta őt fogni, és rárohant, de amaz menekülés közben hátrafelé nyilazott, és átlőtte Máté lábát; ha sok bajtársa nem fedezte volna egymáshoz illesztett pajzzsal, nem kerülte volna el a halált.

Ekkor Péter fordult Monoch ellen; s bár ő Péterre is rányilazott, nem találta el nyilával, és amíg egy másik nyilat vett elő, Péter átdöfte Monoch oldalát, és fogolyként élve hurcolta a király elé. Iula ispán a lábán sebesült meg, de akkor még megmenekült; Hungariában azonban belehalt ebbe a sebesülésébe.

A király minden embere gyorsan futva érkezett meg Hungariába. A király kincseit pedig, és mindazokat, akik nem tudtak gyorsan elmenekülni, elragadták a kunok. Olyan nagy vereség volt ez, hogy ritkán szenvedtek ekkora vereséget a magyarok. Akik pedig a magyarok közül az erdőkben találtak menedéket, éhségükben a csizmájuk talpát is megsütötték és megették. Mit mondjak még? Akkora volt ott a veszedelem, hogy el sem mondható" (*SRH,* I. 424–426; *KK,* 145. c.).

A magyarországi krónika nem is említi a csata során a ruszokat, csak a kunokat, akiknek vezérei közül Mircod nem azonosítható,[646] Monoch talán a bizánci források Maniakjával és a *PVL* Bonyakjával azonos.[647] A magyarországi forrás szerint Monochot, aki „hevesen üldözőbe vette a magyarokat" *(Monoch acriter persequebatur Hungaros),* miután egy magyar átdöfte oldalát, fogolyként élve hurcolták a király elé. További sorsát sajnos nem részletezi a forrás (*SRH,* I, 425; *KK,* 145. c.). Mint alább

646 Pauler szerint talán egy kun név latinizált változata (*SRH,* I, 424). Font (2005, 145) szerint „vonatkozhatna" akár a kunok segítségét kérő Davidra is. Ez azonban kevéssé valószínű, a Dávid jól ismert bibliai név a korban, így nehezen értelmezhette, majd írhatta volna rosszul egy középkori krónikás a rusz fejedelem nevét.

647 Az óorosz forrás szerint a magyarokat megverő kunok két vezére Altunopa *(Алтунопа)* és Bonyak *(Боняк)* volt.

látni fogjuk – ha egyáltalán azonos Monoch és Bonyak –, az óorosz forrás nem erősíti meg, hogy a kun vezér magyar fogságba esett. Nincsenek a leírásban hadászati szempontból elemezhető és értékelhető elemek, néhány egyéni harci tett leírásától eltekintve. A forrásrészlet szerkesztőjének nyilvánvalóan pusztán az lehetett a célja, hogy a magyar király vereséget hangsúlyozza: „Olyan nagy vereség volt ez, hogy ritkán szenvedtek ekkora vereséget a magyarok. [...] Akkora volt ott a veszedelem, hogy el sem mondható" (*SRH,* I, 425–426; *KK,* 145. c.).

Ezzel szemben a *PVL* az előbbi forrásból hiányzó, az események megismeréséhez, valamint rekonstruálásához szükséges adatok jelentős részét tartalmazza, így tudni, hogy a magyar had a kijevi nagyfejedelem hívására érkezett: „Jaroszlav, Szvjatopolk fia meg is érkezett a magyarokkal, és Koloman király és 2 püspök a Vagr mentén Peremisl környékén táborozott le. Volodar azonban bezárkózott a városba.

Mivel David abban az időben tért vissza Ljachföldről, hitvesét Volodarnál hagyta, maga pedig elment a polovecek földjére. És Bonyak fogadta őt, és innen David viszszajött, majd mindketten a magyarok ellen vonultak. Útközben éjszakára letáboroztak. Éjfélkor Bonyak felkelt, eltávolodott a tábortól, farkas módon üvölteni kezdett. Előbb egy, azután sok farkas üvöltéssel válaszolt vissza. Mikor Bonyak visszatért, azt mondta Davidnak, hogy »holnap legyőzzük a magyarokat«.[648] Reggel Bonyak harci rendbe állította seregét. Davidnak 100 harcosa volt, neki meg 300. Ezeket 3 egységre osztotta, és megtámadta a magyarokat. Altunopát előreküldte 50 emberrel, Davidot pedig a harci zászló alá állította, maga pedig harcosait 2 felé osztotta: 50-50 embert állított mindkét oldalra. A magyarok több sorba rendeződve álltak fel, mivel szám szerint 100 ezren voltak. Altunopa az első sorhoz vágtatott, nyílzáporral árasztotta el a magyarokat, majd elszáguldott előlük. Azok meg üldözőbe vették, és vágtatás közben Bonyak mellett száguldottak el, aki utánuk vetette magát, hátulról kaszabolva őket. Altunopa ekkor visszafordult, és nem engedte visszafelé a magyarokat, és így tömegével gyilkolva őket, egy csomóba szorították őket össze. Bonyak ekkor háromfelé osztotta seregét, és a csomóba terelt magyarokat úgy verte, mint sólyom a csókákat. És a magyarok megfutamodtak, sokan a Vagrba, mások meg a Szanba fulladtak. A többiek a Szan mentén egymást taposva felmenekültek a hegybe, és 2 napig üldözték és kaszabolták őket. Itt ölték meg a magyarok püspökét, Kupánt, és sok-sok főurukat, hiszen azt beszélték, hogy 40 ezren estek el közülük" (*PVL,* 115, 253–254; CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 196).[649]

Összehasonlítva a magyar krónikát és a *PVL*-t az 1099-es peremisli csata kapcsán, van néhány olyan pontja a leírásoknak, amelyek alátámasztják egymást. Egyértelműen kiderül, hogy mind a két forrás szerint Könyves Kálmán seregét valójában a kunok győzték le és futamították meg, a rusz harcosokat, akik pedig nyilván ott küzdöttek a kunok mellett, alig említik. (Ennek magyarázatára kissé később kitérek.) További összecsengő adat, hogy mindkét forrás a király személyes jelenléte mellett két magyar püspök részvételéről tud, és mindkettő név szerint megnevezi

[648] A kunok között élő kutya- és farkaskultuszra l. GOLDEN 1991b, 45–55; 1997, 87–97.

[649] A fent leírt harcmodorhoz hasonló olvasható al-Maszúdínál a 934-es közös magyar–besenyő hadjárat egyik csataleírásánál (KMOSKÓ 2000, 184).

ezek egyikét, Koppányt (*Cuppan* - *SRH*, I, 425, *KK*, 145. c.; *Кунан* - *PVL*, 115, 254; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 196). Ami tehát azonos a forrásokban: 1) a kunok jelentősége; 2) jelen volt a magyar király és két püspök; 3) ez utóbbiak egyike, Koppány a csatában elesett; 4) a magyar had csúfos veresége és menekülése.

A továbbiakban azonban már csak a *PVL* szolgáltat információkat. Így az óorosz forrásból tudni, hogy a rusz fejedelmek hatalmi harcában vett részt mind a magyar, mind pedig a kun sereg, valamint a csata helyszíne, Peremisl is ebből ismert. A *PVL* alapján a kun–rusz had fővezére egyértelműen Bonyak volt. A magyar forrás szerint Mircod volt a Kálmán ellen támadó kun sereg vezetője. Monochról ugyan közvetlenül nem állítja a krónikás, hogy vezér, de talán erre utal, hogy Kálmán elé vezették, miután elfogták. A *PVL* szerint Bonyak nemcsak a kunokat, de David seregét is irányította a csata során, így ez lehet részben az oka, hogy a kunok szerepe került előtérbe, és a ruszok harci tetteinek említése elsikkadt. Részben pedig a forrásrészlet későbbi átszerkesztésével magyarázható, hogy a ruszok részvételéről nem sokat tudni. Kevéssé valószínű Hodinka (1913, 339) azon feltevése, hogy azért nem vettek részt a ruszok a harcokban, mert nem ismerték a kunok hadi taktikáját. Hiszen az 1070-es évektől kezdve a kunok rendszeresen részt vettek a rusz fejedelmek egymás ellen vezetett hadjárataiban.

A csataleírás kettősségére Hodinka is utal, ugyanis míg a harc során történtek leírása a magyarok bekerítéséig katonára utaló szabatosságú, onnantól kezdve azonban, ahogy a forrásban ismét olvasható: „Bonyak ekkor háromfelé osztotta seregét…", már „ismétlés, zavaros tudósítás". Hiszen megint bekerítik a magyarokat, akiknek mészárlását korábban röviden és lényegre törőn már leírta a forrás („tömegével gyilkolva őket, egy csomóba szorították őket össze"), ekkor mégis újból olvasható, hogy „a csomóba terelt magyarokat úgy verte, mint sólyom a csókákat" (Hodinka 1913, 339).

Az óorosz forrás a hadakozó erők létszámát is feljegyezte, eszerint Davidnak 100, Bonyaknak 300 harcosa volt. A velük szemben álló magyaroknak pedig 100 ezres serege volt, és ebből 40 ezren estek el. Mivel a magyar krónika nem említ számadatokat, így a *PVL* adatai ellenőrizhetetlenek, azonban így is bizton állítható, hogy túlzó a magyarok 100 ezres létszáma, és a 400 főnyi szembenálló erőre vonatkozó adat is kevésnek tűnik. Az azonban nyilvánvaló a forrásokból, hogy a király vezette had jelentős számú lehetett. Bonyak 300 kun harcosa viszont sokkal reálisabb számadat, ha feltételezzük, hogy talán saját nemzetsége harcosaival vonult David támogatására. Különösen, hogy az óorosz forrásokban még van egy 300 főnyi kun segítségre adat. Ekkor Szvjatoszlav Olgovics támogatására küld kun rokona (apósa) 300 fős támogatást (*PSZRL*, II, 329).[650] Ezek az adatok támogatják Allanijazovot abban, hogy a 6–15. századi nomádok taktikai alapegysége a kurdusz vagy kosun (az orosz forrásokban szereplő *кош*[651]), azaz egy nemzetség katonai ereje volt. Egy ilyen sereg pedig 300-400 főből állt (Allanijazov 1998², 66). A vlagyimiri fejede-

[650] Párhuzamként a 11. század végén a Magyar Királyság egyes vármegyéi is 300-400 fős kontingenst tudtak kiállítani (Borosy 1992, 29).

[651] A török eredetű *кош* szónak számos jelentése van az oroszban 'kozák tábor, nomád szállás, kalyiba, pásztorszállás stb.' A kirgiz *koš* 'nemezsátor, jurta', baskír *koš* 'sátor' (Vasmer II, 359).

lem, David 100 embere megint kérdéseket vett fel, lehetséges, hogy csak a katonai kíséretére (druzsinájára) utal, és valójában többen támogatták a környék lakói közül. Ezt azonban lehetetlen eldönteni. A magyar regimentre vonatkozó számadatot is annak tükrében érdemes mérlegelni, hogy a 11. század végén a Magyar Királyság hadseregének létszáma 16 ezer és 22 ezer között lehetett, de közelebb állhatott a 16 ezerhez (Borosy 1992, 29).[652]

A *PVL*-ben olvasható csataleírás alapján a kunok a klasszikus cselvetés, azaz a színlelt megfutamodás–bekerítés taktikáját alkalmazták, vagyis az Altunopa vezette elővédet üldöző magyarok besétáltak a kelepcébe. A menekülést színlelő Altunopa ugyanis megfordult, de ekkor már Bonyak kunjai hátulról és két oldalról közrefogták a magyarokat. A magyar szakirodalomban elterjedt az a feltevés, amely szerint a magyarok azért szenvedték el ezt a csúfos vereséget, mert a 11. század végére elfelejtették azt a nomád taktikát, amellyel 150-200 évvel korábban maguk is sorra aratták katonai sikereiket Európában (Hodinka 1913, 325–346, 524–544; Kristó 1986, 72; Font 2005, 146). Font (2005, 228) a későbbi, 13. század folyamán kunok által támogatott rusz seregektől elszenvedett magyar vereségek kapcsán is megismétli ezt a magyarázatot. Véleményem szerint ennek azonban kevés a valószínűsége, részben mert a magyar hadsereg állandó részei a források tanúsága szerint a hasonló harcmodort folytató székelyek és a Magyar Királyság területére betelepülő besenyők.[653] Másrészt a 13. század első évtizedeiben olyan gyakoriak a rusz belharcokban részt vevő magyarok és kunok összecsapásai, hogy nehezen hihető, továbbra sem emlékeznek a magyarok a nomád harcmodorra, és emiatt maradnak évről évre alul a kunok támogatását élvező rusz hadakkal szemben. Sokkal inkább magyarázható azzal a kudarcuk, hogy a magyar seregek, illetve vezetőik figyelmen kívül hagyták a kunok hadi taktikáját a harcokban részt vevő előkelők egyéni dicsőségkeresése miatt, és részben az ebből fakadó engedetlenség lehet a magyarázata a kudarcoknak, részben pedig valóban nehéz felismerni a színlelt megfutamodást, majd felkészülni ennek a jellegzetes nomád taktikának a kivédésére,[654] különösen, ha a terep a magyar had számára kevéssé ismert.

A *PVL* további érdekességekkel szolgál a kunokra vonatkozóan. A forrás orosz kutatói és értelmezői szerint egyértelműen érezni a csata leírásán a szájhagyományt, sőt azt sem tartják kizártnak, hogy a történet forrása egy Altunopát dicsőítő hősi ének

652 Borosy egy másik munkájában úgy véli, hogy az úri magánhadseregekkel sem lehetett több mint 30 ezer fős a korabeli magyar had, és azt is hozzáteszi, ez nem jelenti, hogy ekkora sereget ki is lehetett állítani a korban, l. Borosy 1992, 24.

653 Ugyancsak a 12. századi események leírásakor jelennek meg a forrásban a „hitvány bissenusok és székelyek", „gaz bissenusok és a hitvány székelyek" mint a magyar hadban harcoló elővédek (*SRH,* I, 436, 456; *KK,* 153. és 165. c.), de ezekből a forrásrészletekből is nyilvánvaló, hogy egy jellegzetes nomád hadi taktika leírását olvashatjuk, amely a magyar seregben harcoló besenyőkhöz és székelyekhez köthető. Megjegyzendő, hogy a forrásban említett mindkét, az 1116-os Olsava melletti és az 1146-os Lajta menti csatából a magyar had került ki győztesen.

654 A valódi és a megtévesztő futás megkülönböztetésének nehézségére, valamint annak cáfolatára, hogy csak a nomádok alkalmazták a színlelt megfutamodás taktikáját l. B. Szabó 2001, 92–93.

lehetett. Tehát ez is ugyanolyan népköltészeti elem a forrásban, akárcsak már két korábban említett történet: 1) Szevencs Bonyakovics be akarta törni a kijevi Arany kaput; 2) Otrok délorosz steppei visszatérését elmesélő történet az énekmondó bárddal és az ürömfűvel. Az Altunopával kapcsolatos feltevést az az 1103. év alatt olvasható bejegyzés is megerősíti, amely szerint: „megérkeztek a polovecek, maguk előtt küldték felderítőül Altunopát, aki náluk vitéz hírében állott" (*PVL,* 118, 256; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 201). A forrásban olvasható „словяше" a korabeli nyelvben olyan vitézt jelölt, akinek tiszteletére hősi ének született.[655] Ugyancsak szájhagyományra utal, hogy Bonyak „a csomóba terelt magyarokat úgy verte, mint sólyom a csókákat" (*PVL,* 536). A farkasokkal beszélő Bonyak története pedig akár a kun folklór eleme is lehet, ismerve, hogy más források szerint is élt a kunok között a farkas tisztelete. Azt is meg kell említeni, hogy Bonyak nem feltétlen azért hagyta el táborát, hogy a farkasoktól a másnapi csatával kapcsolatosan biztató előjeleket kapjon, hanem talán a magyar sereg kémlelésére utalhat a forrás (Hodinka 1913, 340). Az is lehet, hogy az elvonulás a karizma erősítését szolgálta. Bonyakhoz hasonlóan a muhi csata előtt Batu is elvonult, és „egy éjjel és egy nap senkihez sem szólt, csak könyörgött és esedezett" (Boyle 1958, 270; *A tatárjárás...,* 63).

A kunok és a magyarok a 12. században

Az óorosz és a magyar források viszonylag hosszú ideig nem tudósítanak arról, hogy kapcsolat lett volna a kunok és a magyarok között. Legközelebb 1138-ban II. (Vak) Béla magyar király (1131–1141) Jaropolk Vlagyimirovics kijevi nagyfejedelem (1132–1139) kérésére küld sereget a Ruszba, mert „Vszevolod Olgovics a poloveceket Prilukhoz[656] vezette és bevett más városokat, elfoglalta a Szula folyó vidékét. Jaropolk pedig összefogott testvéreivel, unokaöccseivel, [...] Magyarország királya pedig segítséget küldött. (Jaropolk) sok harcost gyűjtött egybe [...] és Csernyigov alá vonult" (*PSZRL,* II, 301; Font 1996, 56–59; Hodinka 1916, 99; Berezskov 1963, 138). Miután az ekkor még csernyigovi fejedelem Vszevolod Olgovics (1127–1139) a Dnyepertől keletre levő területeken portyázott kun támogatóival, a kijevi nagyfejedelem, Jaropolk II. Bélától, Magyarország királyától kért és kapott segítséget (*и королъ Оугрьι посла помощь*) (*PSZRL,* II, 301). Harcra ugyan nem került sor, mert a csernyigoviak békekötésre kényszerítették fejedelmüket, Vszevolodot, azonban a segítségkérő követség feltehetően ismertette a nagyfejedelem helyzetét, így a kun portyákról is tudhattak a magyar udvarban, de ennek ellenére nem jelennek meg a magyarországi latin forrásokban.

[655] Az angol fordítás is erre utal „since he was celebrated among them for his courage" (Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 201).

[656] Priluk (ma Прилуки, Csernyigovi terület, Ukrajna) a Szula folyó (a Dnyeper bal parti mellékfolyója) menti település, a Perejaszlavli Fejedelemséghez tartozott.

II. Géza uralkodása (1141–1162) idején a magyar–rusz érintkezés intenzívebbé vált. A kijevi nagyfejedelem, Izjaszlav Msztyiszlavics (1146–1154) sógorától,[657] a magyar királytól hat alkalommal kapott segítséget a gyakran kunok által is támogatott rusz fejedelmekkel folytatott harcai során 1148 és 1152 között (Kristó–Makk 1988, 191). Ezekről a ruszbeli hadjáratokról mindössze egyetlen rövid utalás olvasható a magyar krónikakompozícióban: „Ezután Geysa király... hadat vezetett Rusciába, Lodomerius fejedelem ellen, hogy megbosszulja sógorán, Minosloyon esett sérelmet, aki miatt már korábban is küldött hadsereget, amelyet a ruténok és a kunok megvertek" (*SRH,* I, 460; *KK,* 167. c.). A forrásban két, a Rusz területére vezetett hadjáratról van szó: az egyiket személyesen II. Géza vezette, a másik, a korábbi kapcsán a krónikában szereplő *Cunis* ekkor egyértelműen a kunokra vonatkozik az óorosz források alapján. A krónikában Lodomerius a halicsi fejedelem, Vlagyimirko Volodarevics (1141–1153), Minosloy pedig a már említett Izjaszlav, II. Géza sógora. Ha a hat magyar hadjárat során nem is került sor a források által egyértelműen leírva összecsapásra a kunok és a magyarok között, ez utóbbiak rusz szövetségeseik beszámolói alapján bizonyára számos információval rendelkeztek a kunokról.

A hadjáratok közül rögtön az első alkalommal a magyar hadat a kijevi fejedelem Csernyigov alá vezette, amelynek fejedelmei, az Olgovicsok köztudomásúan jó kapcsolatban álltak a kunokkal. Épp ezért az 1148 kora tavaszára tehető hadjárat során hiába vonultak a magyarok és a ruszok Csernyigov alá, bevenni nem tudták, az ellenséges fejedelmek, Szvjatoszlav Olgovics, Vlagyimir és Izjaszlav Davidovics pedig bezárkóztak a városba és nem mozdultak, mert kunokra és a rjazanyi fejedelmek segítségére vártak. Később ugyan: „Megjöttek a rjazanyi fejedelmek is és velük a polovecek. És Ljubecsnél[658] van egy folyó; megérkezvén úgy vertek tábort, hogy az védte őket. Vasárnap Izjaszlav felsorakoztatta hadait, ellenük ment, és a folyó miatt nem tudott csapatával odamenni, de a lövészek onnét mindkét részről nyilaztak. Azon az éjszakán igen nagy eső esett. Másnap Izjaszlav, látván, hogy a Dnyeperen megmozdult a jég, azt mondta embereinek és a magyaroknak: »Íme, nem tudunk velük sereggel harcolni emiatt a folyó miatt, itt mögöttünk pedig a Dnyeper kezd zajlani. Menjünk a Dnyeperen túlra!«" (*PSZRL,* II, 360–363; Font 1995, 88–91; Hodinka 1916, 102–104). E hadjárat során tehát nem volt közvetlen összecsapás a Dnyeper zajlása miatt. A következő, 1149-es évben a rusz fejedelmek közötti ellenségeskedés tovább folytatódott. Izjaszlav ekkor Jurij Dolgorukijjal került szembe, aki a nyár folyamán a kunok támogatásával megszerezte Kijevet. Izjaszlav ekkor ismét sógorához fordult (*PSZRL,* II, 374–384; Font 1995, 114–115; Hodinka 1916, 106–107). II. Géza előbb azt üzente, hogy mivel maga a bizánci császárral harcol, nem ér rá, de sereget küld. Majd a második segítségkérés után „karácsony múltával... 10 ezer magyart" küldött Izjaszlavhoz Vlagyimirba, maga pedig Halics ellen vonult. Jurij Dolgorukij a lengyelek és magyarok támogatta Izjaszlavval szemben

[657] II. Géza Izjaszlav Msztyiszlavics lánytestvérét, Eufroszinát 1146-ban vette feleségül (Kristó–Makk 1988, 191).

[658] A mai kisváros Ljubecs (Любеч, Csernyigovi terület, Ukrajna) a valamikori Csernyigovi Fejedelemség területéhez tartozott, a Dnyeper bal partján Csernyigov városától kissé északra.

„összeszedte erejét és elment Kijevből és a vad poloveceket magához hívta segítségül, és elment velük" (*PSZRL*, II, 384–386; Font 1995, 116–121; Hodinka 1916, 107–111). Magyar-lengyel közvetítésre Jurij látszólag kibékült Izjaszlavval, így ismét nem került sor harcra a kunok és a magyarok között. Miután azonban a magyarok és a lengyelek elhagyták a Ruszföldet (1150. február 8. előtt), Jurij rokonaival és a kunokkal mégis Izjaszlav ellen vonult (*PSZRL*, II, 388–389; Font 1995, 122–127; Hodinka 1916, 112–117).

Annak ellenére, hogy Izjaszlav seregének – amelyben magyarok is jelen voltak – 1151 elején sikerült visszaszerezni Kijevet (*PSZRL*, 416–417; Font 1995, 174–177; Hodinka 1916, 146–149), a kijevi nagyfejedelem ismét fiát, Msztyiszlavot küldte a királyhoz Magyarországra: „Téged személyesen nem hívunk, mivel háborúd van a császárral, de küldj segítséget [...] fiammal, Msztyiszlavval. Gjurgyi [Jurij Dolgorukij] erős, a Davidovicsok és az Olgovicsok is vele vannak, és még a vad polovecek is, akiket arannyal csábít ide" (*PSZRL*, II, 421; Font 1995, 184–185; Hodinka 1916, 152–153). A Msztyiszlavval küldött magyar had azonban nem érkezett meg Izjaszlavhoz, mert 1151 kora nyarán útközben egy éjszakai pihenő alkalmával a lerészegedett magyarok vereséget szenvedtek a halicsi Vlagyimirkótól (*PSZRL*, II, 442; Font 1995, 210–213; Hodinka 1916, 164–165; Berezskov 1963, 154–155). Ez lehet az a hadjárat, amelyre a 14. századi krónikakompozíció utal: „aki miatt már korábban is küldött hadsereget, amelyet a ruténok és a kunok megvertek", annak ellenére, hogy az óorosz forrásban a magyarok vereségekor nem szerepelnek kunok. Két tényező erősítheti mégis az előbbi felvetést: egyrészt a halicsi fejedelem annak a Jurij Dolgorukijnak volt a szövetségese a csetepaték során, akit az óorosz források szerint mindvégig kunok támogattak, így lehet, hogy Vlagyimirko seregében is harcoltak kunok, mikor éjszaka az „ittasan heverő" magyarokon rajtaütött. A másik pedig, hogy a hat hadjáratból ez az egy olyan, ahol a magyarok vereséget szenvedtek. 1152-ben II. Géza utoljára vonul Ruszföldre, ez pedig a magyar krónikából idézett részlet első hadjáratával kapcsolható össze: „Ezután Geysa király... hadat vezetett Rusciába, Lodomerius fejedelem ellen, hogy megbosszulja sógorán, Minosloyon esett sérelmet" (*SRH*, I, 460; *KK*, 167. c.), amit az óorosz évkönyv 1152. év alatti bejegyzése is alátámaszt: „...a király Izjaszlavhoz küldött, mondván: Tiszteltetlek, apám! Küldtél hozzám a halicsi fejedelemtől való sérelmed miatt. Én itt készülődöm..." (*PSZRL*, II, 446; Font 1995, 220–221).

A 12. században tehát a kunok és a Magyar Királyság között csak közvetett kapcsolat van, azaz mindkét hatalom a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban vett részt. A kunokról bizton állíthatjuk, hogy a vizsgált időszakban nem önállóan hadakoztak, hanem mindig ruszbeli csapatok kontingenseiként vettek részt ezekben a harcokban. Ha forrásokkal biztosan adatolható katonai akció során nem is harcoltak egymással, a Magyar Királyság nyilván ismerte jelentőségüket.

A kunok és a magyarok a 13. században

A kunok és a magyarok részvétele a 13. századi Rusz belharcokban tovább folytatódott. A magyarok már nemcsak valamely fejedelem támogatójaként voltak állandó szereplői a ruszbeli harcoknak, de hatalmuk kiterjesztése is a céljuk között szerepelt, azaz Halicsot akarták birtokolni. Emellett a 13. században II. András (1205–1235) expanziós törekvéseinek hatására magyar kezdeményezésre elkezdődött a nyugati kereszténység terjesztése a kunok között. Ennek következtében a 12. századi közvetett és hadi kapcsolatok mellett más jellegűek is megjelentek, Domonkos-rendi szerzetesek a magyar uralkodók támogatásával térítettek a délorosz steppén élő kunok között. Végül ebben a században telepedett be két alkalommal is egy-egy nagyobb csoport kun a Magyar Királyság területére.

Mielőtt rátérnék a kunok és a magyarok Rusz területén zajló összecsapásaira, egy rövid kitérőt kell tenni. A 13. század első három évtizedéből négy oklevél maradt fent, amelyben megjelenik előbb egy Gubanus nevű személy (1202) (URL8), következő alkalommal Gubasel csata szerepel (1208),[659] végül két alkalommal egy gubatus nevű népről olvashatunk (1214, 1224).[660] Mindhárom, a személy-, hely- és népnévi alak is nagy valószínűséggel a kunokhoz köthető, balkáni vonatkozása pedig kétségtelen. Három, az 1202. november 9-i pápai, az 1208-as és az 1225-ös magyar királyi oklevél ugyanarra az eseményre utalhat, az pedig 1202-re tehető.[661] Ez utóbbi évben Imre magyar király (1196–1204) azért halasztotta el a keresztes hadjáratra való készülődést, mert Gubanos, akinek seregében pogányok harcoltak, magyar területek ellen támadt. Az 1225-ös oklevélben olvasható „G[re]cia Gubatos expugnasset" arra utal, hogy a Gubanus, illetve a Gubatus magyarázata valóban a Balkán-félszigethez kötődik. Font szerint az oklevelekben megjelenő gubatusok részben Kaloján bolgár cár szolgálatában álló kunok lehettek, Gubanus pedig a csapatuk vezetője volt, míg az 1214-es oklevélben szereplő gubatusok esetében Boril cár ellenzékét támogató kunokról lehet szó (Font 1985, 11–14). Ha a gubátusok valóban a bolgár uralkodók szolgálatában álló kunok voltak, akik 1202-ben Kaloján utasítására támadtak szerb területek ellen, akkor a korábban említett, Vidin visszavételére küldött Joachim vezette magyar sereg kunokkal való összecsapása mellett további adatunk van arra, hogy a magyarok a 13. század elején harcoltak kunokkal. Még érdekesebb, hogy az 1214-es oklevél szerint maga II. András is harcolt a gubatusokkal. Mikorra tehető ez a hadjárat? Mivel Gertrúd királyné – aki 1213 szeptemberében lett merénylet áldozata – életében íródott, mindenképp 1214 előtti eseményre utal. Lehet, hogy ez is a kunok támogatta vidini lázadásához köthető, és Boril cár kun ellenzékével harcolt

[659] Ez egy birtokmegerősítő oklevél, amelyből kiderül, hogy korábban Imre király két falut adományozott egy csatában (in prelio Gubasel) való részvételért (*Urk.*, 53).

[660] Az 1214-re keltezett oklevélből – valójában ennél korábbi – kiderül, hogy egy a pannonhalmi apátságot érintő ügyben nem tud személyesen II. András eljárni, mert gubatusok ellen *(contra Gubatos)* harcolt (URL9). Az 1224-es pedig egy birtokadományra utal, amelyet azért kapott a birtokosa, mert harcolt a gubatusok ellen Görögföldön *(in G[re]cia Gubatos)* (*Urk.* 98–99).

[661] Talán ehhez köthető Imre egy 1231-es oklevélben említett hadjárata is, amelyet Bulgáriába vezetett a Morava folyó mellett (Kristó 1987^2, 1265).

II. András? Az bizonyosnak tűnik, hogy nem azonos a Joachim vezette hadjárattal, inkább annak folytatása lehetett. Olyan komoly gondot jelenthettek a gubatusok, hogy a király személyesen vonult ellenük hadba.

A 13. században II. András aktív külpolitikájának egyik színtere a Ruszban volt, ahova a magyarok Halics birtoklásáért számos hadjáratot vezettek. A magyarok vezette első halicsi hadjáratról szóló leírásban jelenik meg az óorosz évkönyvekben a magyar történelemből jól ismert Kötöny (az óorosz forrásokban Kotyan). 1205 őszén[662] a Halicsért folytatott hadakozásokkor Kötöny és testvére, Szomogur a kijevi Rurik Rosztyiszlavicsot és a csernyigovi Olgovicsokat támogatták, míg a magyarok a halics-volhíniai fejedelem, Roman Msztyiszlavics (1199–1205) özvegyét és kiskorú gyerekeit, Danyiilt és Vaszilkót. Az özvegy kérésére a Halicsban tartózkodó fegyveresek a félszemű Mog nádor *(Мокъ)* vezetésével visszaverték a kunok támogatta rusz fejedelmek támadását: „Akkor két polověc fejedelem Sutoevič Kotjan és Somogur nekiment a gyalogosoknak, de lovaikat kilőtték alóluk s majd hogy őket is elfogták" (*PSZRL*, II, 717–718; Hodinka 1916, 307). Ez lehetett a később a Magyar Királyságba népével együtt beköltöző Kötöny első találkozása a magyarokkal.

A magyarok ugyan 1205-ben még visszaszorították a Roman Msztyiszlavics özvegyének kérésére a Halicsot megszerezni akaró Rurik Rosztyiszlavicsot és az Olgovicsokat, azonban később, talán 1206 elején cserbenhagyva a kiskorú Romanovicsokat, mégis megegyeztek azzal a Vlagyimir Igoreviccsel, akinek felesége Koncsak lánya volt. Így Koncsak veje lett a halicsi fejedelem (1206–1208, 1210–1211). Az Igorevicsek a fejedelemség megszerzése után előbb a magyarok, majd egymás ellen fordultak, és e harcok során is egyaránt kértek a kunoktól és a magyaroktól támogatást.

Legközelebb 1211-ben találkoztak a kunok magyarokkal, ekkor is ellentétes oldalon álltak. Ekkor Zvenyigorod[663] urát, Roman Igorevicset támogatták az Izjaszlav Vlagyimirovics vezette kunok. Nem meglepő, hogy ő vezette a kunokat apja testvérének segítségére, hiszen édesanyja Koncsak lánya volt. Míg Peremislt és Halicsot könnyűszerrel elfoglalták a magyarok, Zvenyigorodot csak komoly harcok után tudták megszerezni. A forrás szerint a Zvenyigorodot ostromló magyarok a kunok támadásának nem tudtak ellenállni, sőt a táborukból is menekülőre fogták (*PSZRL*, II, 726; Hodinka 1916, 318–319), a város azután adta meg magát, miután Romant elfogták. Az ekkor hatalomba segített gyermek Danyiil és anyja azonban csak rövid ideig uralkodott Halicsban, többszöri elkergetése után végül II. András fia, az ötéves Kálmán (1214–1219; 1219–1221) és hároméves lengyel felesége, Salomé kerültek Halics élére.

Időközben Danyiil Romanovics – akit a magyarok előbb segítettek, majd cserbenhagytak – nemcsak nagykorúvá vált, de új támogatót is talált az ekkor novgorodi fejedelem, Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj személyében, kinek lányát feleségül vette,

[662] A forrás 6710., azaz 1202. év alatt írja le a történteket, de valójában 1205-re tehető (Font 2005, 189–195).

[663] A Dnyepertől nyugatra levő település egy voloszty központja volt, ma Звенигород (Ternopoli terület, Ukrajna).

így 1219 nyarán közösen megszerezték Halicsot. Ennek következtében az év őszén II. András és a lengyelek ismét hadba indultak Ruszföldre, hogy Kálmán és Salomé trónját visszaszerezzék. Msztyiszlav a lengyel–magyar sereg győzelmei miatt (1219 októberében ismét megszerezték Halicsot) a kunokhoz ment segítségért: „én majd a polovcokhoz térek, hogy megbosszuljuk a szégyenünket" (*PSZRL*, II, 735; Hodinka 1916, 340–341). 1221-ben Msztyiszlav és kunjai előbb („Nagyboldogasszony ünnepének előestéjének korahajnalán" – augusztus 14-én vagy szeptember 7-én) legyőzték a magyar sereget egy nyílt mezei csatában, majd Halics várát is megszerezték, ahol Msztyiszlav a gyermek királyi párt fogságba vetette (*PSZRL*, II, 737–738; Hodinka 1916, 342–347; *NPL*, 59, 260–261).[664] Végül Msztyiszlav Msztyiszlavics és II. András békét kötöttek, az egyezmény részeként a magyar király legkisebbik fia, András herceg megkapta Peremislt, és eljegyezték Msztyiszlav Msztyiszlavics egyik lányával (*PSZRL*, II, 748; Hodinka 1916, 350–351; Font 2005, 213–214), aki anyai ágon Kötöny unokája volt.

Az 1223-as Kalka mezei vereség nemcsak a kunok délorosz steppei hatalmát gyengítette, de a velük szövetséges és az ő kérésükre a vesztes csatában résztvevő Msztyiszlav Msztyiszlavics tekintélyét, illetve halicsi helyzetét is, hiszen halicsi győzelmeit a kunok támogatásának köszönhette (Font 2005, 215). Az *Ipatyij-évkönyv* 1226. év alatt írja le, hogy az egyik halicsi előkelő azt híresztelte: „jön Mstislav a mezőn s át akar adni benneteket apósának, Kotjannak, hogy ez kiirtson titeket. [...] Mstislav a kétszínű halicsi bojárok tanácsára kisebbik leányát nőül adta András királyfihoz, és odaadta neki Peremyšlt" (*PSZRL*, II, 747–748; Hodinka 1916, 348–351).[665] András herceg azonban a halicsi magyar párti bojárok biztatására már Halicsot is meg akarta szerezni, ezért apjától, II. Andrástól kért segítséget. A magyarok fölötti katonai sikerek ellenére Msztyiszlav végül lemondott Halicsról, átengedte András hercegnek, és Torcseszkbe vonult vissza (*PSZRL*, II, 750; Hodinka 1916, 352–357). 1228 elején Msztyiszlav Msztyiszlavics a forrás szerint megbánta, hogy „idegeneknek" adta Halicsot, ezért Danyiillal együtt annak visszaszerzésére készült, miután a kunokért küldött. A hadjárat ugyan elkezdődött, de Msztyiszlav Msztyiszlavics meghalt (*PSZRL*, II, 752; Hodinka 1916, 358–361).

1228-ban ugyan meghalt Kötöny veje, Msztyiszlav Msztyiszlavics, de a harcok tovább folytatódtak Halicsért András herceg és Danyiil Romanovics között. A harcok során András herceg mellé állt a csernyigovi fejedelem, Mihail Vszevolodovics (1223–1246), ő pedig „nyeregbe szállította Kotjant és a polovcikat". Danyiil is szerette volna azonban maga mellett tudni Msztyiszlav Msztyiszlavics hűséges kun támogatóját, Kötönyt, aki nem mellesleg első feleségének anyai nagyapja volt. Ezért „Pál nevű emberét Kotjanhoz küldötte, mondván: atyám, nyomd el azt a háborút, végy szeretetedbe" (*PSZRL*, II, 753; Hodinka 1916, 360–361). Font (2005, 219) szerint nem kizárt, hogy András herceg udvarának is volt valamiféle kapcsolata Kötönnyel. Talán az András herceget támogató bojárok is szerették volna megnyerni

[664] A harcokban részt vevő kunokról csak az *Ipatyij-évkönyv* számol be (*PSZRL*, II, 737–738).

[665] Az *Ipatyij-évkönyv* szerint egy évvel korábban Msztyiszlav Msztyiszlavics számíthatott apósa és kunjai támogatására a lengyelekkel szemben (*PSZRL*, II, 746).

a korszak és a térség legjelentősebb kun vezérét, azonban törekvéseik sikertelennek bizonyultak, mert Kötöny a továbbiakban 1234-ig, András herceg haláláig a harcokban Danyiilt támogatta.

Danyiil 1230 márciusában[666] nemcsak Halicsot szerezte meg, de András herceget is fogságba ejtette. Miután kiszabadult a fogságból, András hazatért, és birtokának visszaszerzésére testvére, Béla herceg ugyanazon év nyarán[667] sereggel indult a Ruszba. Harcosai között jelen voltak „Begovarsz polovecei", feltehetően azok a kunok, akik 1227-ben vették fel a kereszténységet Róbert esztergomi érsek kezéből.[668] Danyiil lengyeleket és Kötöny kunjait vitte harcba. Béla herceg serege már az úton veszteségeket szenvedett a kedvezőtlen időjárás miatt, majd Halics alatt a Kötöny támogatta Danyiil legyőzte őket. Sajnos a forrásból nem tudjuk, hogy a szembenálló feleket támogató kunok harcoltak-e egymással (*PSZRL*, II, 758–761; Hodinka 1916, 366–371).

A hatalmi harc tovább folytatódott. Így 1233-ban Danyiilt ismét Kötöny kunjai támogatták a magyarokkal szemben, az ő segítségükkel a volhíniai Peremil (ma Перемиль, Volinyi terület, Ukrajna) alatt legyőzte a Türje nembeli Dénes (*Даниш*) vezette hadat (*PSZRL*, II, 770; Hodinka 1916, 388–391). Danyiilé lett egész Halics-Volhínia, Halics városát kivéve, melyet András herceg kilenc hétig tartott. András herceg 1234-es halála egy időre véget vetett a magyar hatalmi törekvéseknek. Danyiil pedig Halics birtokában már Kijevet szerette volna megszerezni, 1235-ben került szembe a csernyigovi fejedelemmel, Mihaillal, akit Csernyigovban megostromolt (*PSZRL*, II, 772). Mihail és rokonai előbb a kunok támogatásával súlyos vereséget mértek Danyiilra Torcseszknél, majd Kijev városát is megszerezték a kunok segítségével (*PSZRL*, II, 773–774; Hodinka 1916, 392–393).[669] Danyiil végül korábbi ellenfeléhez, a magyar királyhoz ment segítségért.

II. András külpolitikáját meghatározta a Halics megszerzésére irányuló törekvése. Ennek érdekében indított hadjáratainak száma[670] ezt tökéletesen bizonyítja. Úgy vélem, a fentiekből nyilvánvaló, hogy gyakran épp a kunok miatt fulladtak kudarcba ezek hadjáratok. Később ezt – mármint hogy a kunok támogatta ellenfeleivel nem tudja sikeresen felvenni a harcot – ismerte fel IV. Béla 1245-ben, mikor a magyarok támogatta veje, Rosztyiszlav Mihajlovics vereséget szenvedett Danyiil seregétől, amelyben a kunok is harcoltak (*PSZRL*, II, 800–805; Hodinka 1916, 418–429). A magyar uralkodó tehát részben talán az 1245-ös vereség után gondolta át politiká-

666 A forrásban 1229. év alatt olvashatók az események, valójában 1230-ra datálhatók (Font 2005, 219–220). Márciusra pedig az utal, hogy a harcok egy része a Dnyeszter jegén zajlott, amíg a jég „megindult s a víz megáradt" (*PSZRL*, II, 795; Hodinka 1916, 365).

667 Az évkönyvben az 1229. év alatt szereplő hadjárat (*PSZRL*, II, 754–762) 1230-ra datálásának érveit l. Font 1991, 131; Senga 1988, 38.

668 A kunok közötti magyar uralkodói támogatással történő térítésre a későbbiekben részletesen kitérek.

669 L. még a 139. oldalt.

670 Ezeknek a hadjáratoknak a számát tizenkettő és tizenhét közé teszik, l. Font 1991, 118, 120.

ját, és nem lehet kizárni, hogy ez után döntött a kunok egy csoportjának újbóli behívása mellett (Font 2005, 249). Természetesen mindehhez hozzájárult a mongolok visszatérésének híre is.[671]

A kunok és a keresztény térítés

A hatalmas területen élő kunok történetük folyamán számos alkalommal kapcsolatba kerültek a letelepült szomszédaik vallásával is. Így bizonyára volt mind az iszlámnak,[672] mind pedig a kereszténységnek híve közöttük. Ez utóbbit az óorosz évkönyvekben szereplő keresztény nevű kunok is tanúsítják. A kunok azonban a mongol hódításig nem lettek nagy tömegben egyetlen világvallás követői sem. Ennek részben az a magyarázata, hogy a 13. századig a délorosz steppei területen élő nomádok között nem térítettek a nagy világvallások képviselői. Ha egy keresztény ország területére telepedtek be a kunok nagyobb tömegben, természetesen az asszimilálódási folyamattal együtt a kereszténység is terjedt közöttük, mint a Grúz Királyságban vagy a Bizánci Birodalomban élő kunok között.[673] Ehhez képest jelentős változás, hogy a 13. században a Magyar Királyság támogatásával a Domonkos-rend tagjai a kunok délorosz steppei területén végeztek missziós tevékenységet.

A 13. század eleje a nyugati kereszténység középkori történetének egyik legintenzívebb terjeszkedési időszaka. A Magyar Királyság is ezekben az évtizedekben kapcsolódott be – egyrészt politikai érdekei, másrészt pedig a korabeli keresztény térítői eszmék miatt – a pogányság és eretnekség elleni harcba. A kunok támogatására eb-

[671] 1245 tavaszán Péter kijevi metropolita, majd a Batu udvarából visszatérő Danyiil vitt IV. Bélának a mongolok újabb hadjáratának tervéről híreket. A magyar uralkodó hadszervezeti reformja egyik része volt a kunok egy csoportjának újbóli behívása 1246 előtt. Erre l. Szűcs 2002, 30–34.

[672] A kunok lakta terület mongol hódítás utáni iszlamizációjával DeWeese 1994-ben megjelent kitűnő munkája részletesen foglalkozik. A kunok iszlámra való áttérésére a mongol kor előtt kevés adatunk van, tömeges felvételéről pedig nincsenek információink. Ennek ellenére kétségtelen, hogy nemcsak ismerték Mohamed tanításait, hanem követői is lehettek közöttük szép számmal a Közép-Ázsiában elterjedt iszlám változatának (Pritsak 1982, 370; Györffy 1990b, 269; Golden 1998, 223–226). Az iszlám világgal való kapcsolataikra utal, hogy az óorosz krónikák szerint Koncsaknak az 1185-ös Kijev elleni hadjárata idején volt egy böszörmény embere, aki a tűzhajításban volt járatos. Rasíd ad-Dín szerint a kipcsakok egy Koncsak nevű vezére fiát követségbe küldte a padisahhoz (Thackston 1998, 78). Ezt Györffy (1990, 264, 269) úgy értelmezi, hogy a mongol veszély közeledtével még 1223 előtt utazott a követség Bagdadba, ahol a mongolok elleni szövetségért feltehetően felajánlották, hogy áttérnek az iszlámra. Az iszlám természetesen elsősorban a Közép-Ázsia nyugati részén lakók között terjedt, leginkább a 13. század végéig. A törzsszövetség Al-Dunához közeli területen nomadizáló kunjai között ennek a vallásnak nem volt jelentősége, amint erre a 13. századi torinói kódex is utal: „In septentrionali regione in partibus Bulgarie et Cumanie usque ad fines Hungarie et confinis Dacie habitant gentes, qui legem Machometti non susceperunt", azaz „Bulgária és Kumánia északi részein a magyarországi határokig és a szomszédos Daciáig olyan népek laknak, akik Mohamed törvényeit nem tartják" (*LIBI*, IV, 154).

[673] Erre l. Golden 1984. A Krím félszigeti kunok közötti kereszténységre l. Vásáry 1988. Általában a keleti kereszténység kunok közötti terjedésére pedig l. Kovács 2009.

ben az időszakban nemcsak a magyarokat a Halics megszerzésében akadályozó rusz fejedelmek számítottak, de a 12. század végén létrejött II. Bolgár Cárság is hatáskörébe akarta vonni a szomszédos nomádokat, hiszen lényegében az ő támogatásuknak köszönhette létrejöttét. A magyar terület elleni kun támadások mögött nem lehetetlen, hogy néha a bolgár érdekek álltak. Ugyanakkor a kereszténység terjesztése is célja volt a magyar uralkodóknak. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy ebben az időszakban a magyar uralkodók négy új püspökséget alapítottak, köztük az ún. kunt is.[674] Szintén ekkor, a 13. század elején került sor, pápai sürgetésre, az első és egyetlen magyar király vezette keresztes hadjáratra. Mind az egyházi, mind a királyi hatalom uralmának és fennhatóságának kiterjesztését remélte az új intézményektől és hadjárataitól.[675]

Részben tehát a fentiek hatására a nyugati keresztény hatalmak közül a kunokkal közvetlen kapcsolatban levő Magyar Királyság uralkodói a 13. századtól élénk érdeklődést tanúsítottak az ország keleti-délkeleti határaival szomszédos nomádok iránt, akiknek portyái a több mint egy századnyi szünet után újból elkezdődtek. Támadásaik miatt a magyar királyok előbb egy új rendszert vezettek be a határaik védelmére, amely az Ibériai-félszigeten már a 12. században ismert volt, és amely a katonai-határvédelmi és a telepítő feladatokat szerzetes lovagrendekre bízta (Pósán 1996, 23). Magyarországon először a Német Lovagrendet bízták meg a délkeleti határok védelmével, ezért 1211-ben az Erdély délkeleti részén levő Barcaságba telepítették a rend tagjait. A magyar történeti irodalomban elterjedt nézet, hogy a lovagoknak két fő feladata volt a Magyar Királyságban: egyrészt az ország délkeleti határának védelme, másrészt pedig a kunok között a kereszténység terjesztése. Megvizsgálva a rend rövid barcasági tartózkodására vonatkozó okleveleket, azokat két jól elhatárolható csoportba lehet sorolni. Egyikbe tartoznak az adományozó oklevelek és azok pápai megerősítései, a másikba pedig a III. Honorius (1216–1227) és IX. Gergely (1227–1241) pápák II. Endréhez, feleségéhez, Jolánta királynéhoz, a trónörököshöz, a jövendőbeli IV. Bélához, valamint különböző egyházi emberekhez írott levelei, amelyekben az egyházfők az elűzött lovagok visszahívását és kárpótlását kérik, vagy annak érdekében való közbenjárásukat. Az első csoportba tartozó oklevelekben egyetlen alkalommal sem esik arról szó, hogy a lovagok a kunok között térítettek. Vagyis az oklevelekben egészen a Német Lovagrend kiűzése utáni időkig nem szerepel, hogy a lovagok a pogány kunok között térítettek volna. A legelső adományozó oklevél (1211) az ország gyarapítását határozza meg mint a behívás okát, a későbbiek pedig a kunokkal való harcait emelik ki a rendnek. A második csoportba, azaz a lovagrend visszafogadását sürgető oklevelek közé tartozókban is csak az 1231-ben, illetve az ez után írottakban jelenik meg, hogy a lovagok kunokat térítettek. Ekkor va-

[674] A fent említett kun mellett a szerémi, a boszniai és a nándorfehérvári egyházmegyéket is létrehozták. L. Érszegi 1994.

[675] Nemcsak a fent említett keresztes hadjáratot vezette II. András a nyugati kereszténység terjesztése érdekében, de balkáni és halicsi külpolitikájának is van ilyen jellege. A Balkán-félszigeten egyrészt ott voltak a bogumilok, másrészt a bolgár uralkodók sem bizonyultak állhatatos nyugati kereszténynek, tehát a Balkánon, akárcsak Halicsban az ortodoxiával való unió lehetőségét is látták a pápák II. András terjeszkedő politikájában. Ebbe a folyamatba illeszthető be a kunok közötti térítés is.

lószínűleg a poroszokkal szembeni győzelmeik hatására érveltek a lovagok a pápánál a fegyveres térítés eredményeivel (PÓSÁN 1996, 134). A több oklevélben is hasonlóan leírt esemény azonban úgy tűnik, hogy csak egy kisebb portyázó csoport feletti győzelmet örökített meg. A történet a következőképpen rekonstruálható: a lovagrend a Kárpátokon túl, a kunok területén, feltehetően egy átjáró közelében, várat építtetett, amely mellett a kunok kénytelenek voltak elhaladni, ha az átjáróhoz akartak jutni. Ez a vár tehát a kunok Erdély ellen irányuló portyázásait nehezítette meg. Valószínűleg az Erdélybe igyekvő kunok megtámadták a várat, de mivel vereséget szenvedtek, *egy részük megadta magát a lovagoknak, és családjával együtt megkeresztelkedett.* A pápa által leírt történet azt sugallja, hogy a kunok maguk kezdeményezték a kereszténység felvételét.[676] Az oklevelekből sajnos nem derül ki, hogy pontosan mikor, hol és hányan vették fel a kereszténységet a kunok közül. Egyébként az ilyen összecsapások gyakoriak lehettek a lovagok és a kunok között.

Nem elképzelhetetlen azonban, hogy a rend lovag tagjai részt vettek a Kárpát-medencében a kereszténység terjesztésében katonai kíséret formájában. A lovagrend területén élő papság folytathatott missziós tevékenységet a Kárpátokon túl élő kunok között, a lovagok védelme alatt. Azt sem lehet kizárni, hogy az 1221-ben Paulus Hungarus vezetésével a Magyar Királyság területén megjelent Domonkos-rendi szerzetesek első kunok közötti térítő útja a lovagok fegyveres védelme alatt zajlott.

Később, miután 1225-ben II. András a Német Lovagrend tagjait fegyverrel kiűzte országából, a szomszédos pogányok támadásait békés úton igyekezett megfékezni. Az 1226-ban Erdély élére kerülő Béla herceg a keresztény hit terjesztésében látta azt az erőt, amellyel a nomád kunokat addigi életmódjuk elhagyására és az új hit elengedhetetlen feltételének számító letelepedésre tudja kényszeríteni. Ennek a feladatnak pedig a pogányság és az eretnekség ellen létrehozott koldulórendek (ferencesek, domonkosok) tökéletesen megfeleltek.

Az 1215-ben alapított Domonkos-rend célja az eretnekség legyőzése és a kereszténység terjesztése volt prédikáció útján. Már alapítója, Domonkos is szeretett volna a kunok között téríteni.[677] Az 1221-ben létrehozott magyarországi provincia élére a bolognai egyetemen ekkoriban jogot tanító Paulus Hungarust nevezték ki. A királyi család támogatásával a Magyarországon megtelepedett Domonkos-rend nemcsak a kunok, de a Balkán-félszigeten élő bogumilok közé is indított missziókat.[678] A kunok

676 Lehetséges, hogy az 1223-as Kalka mezei vereség is hatással lehetett a történtekre (SPINEI 2008, 418).

677 A Domonkos-rend térítéséről, illetve a milkói kun püspökség történetéről szóló legújabb összefoglalást l. SPINEI 2008, 413–456.

678 A rend a királyi támogatás következtében gyorsan fejlődött. Magyarországi történetének 1241–1242-ig tartó szakaszában nemcsak a kunok és a boszniai bogumilok közötti térítői tevékenységük számottevő, de történelmi jelentőségűek a magyar őshaza felkutatását célzó akcióik is. A 13. század harmincas éveiben missziós útjaik során a domonkosok eljutottak a Kaukázus és a Volga felső folyásának vidékére. Az útjaikról készült beszámolóik alapján képet alkothatunk a korabeli kelet-európai térségben élő népekről. L. GÖCKENJAN 1997. A Magna Hungariában élő magyarokat megtaláló Julianus barátnak köszönhető a mongolokról szóló első beszámoló nyugaton. L. GUZMAN 1996. Julianus második útjáról készült jelentésében

közötti első térítő útjuk, amelyre 1223 vagy 1224 után kerülhetett sor, feltehetően a Német Lovagrend fegyveres védelme alatt történt. Erről a misszióról nem sokat tudunk, csupán annyi feltételezhető, hogy olyan Kárpátokon kívüli, de nagy valószínűséggel Erdélytől nem messze levő területre mehettek, amelyre a Német Lovagrend már kiterjesztette ellenőrzését. A forrásokból mindössze annyi tudható, hogy a szerzetesek eredmény nélkül tértek haza (REICHERT 1896, 306). FERENȚ (1981, 123) a térítés sikertelenségét azzal magyarázza, hogy a domonkosok a kunok által gyűlölt Német Lovagrend kíséretében jelentek meg. Erre azonban nincs konkrét forrásos adatunk (MAKKAI 1936, 14). A térítők mind túlélték az első, sikertelen próbálkozást – legalábbis a domonkos források ennél az útnál nem tesznek említést mártírokról –, ami fegyveres kíséretre utal. Ugyanakkor a második missziónak vannak áldozatai, akiket név szerint is említenek a források (*Annales*, 647).

A domonkosok azonban másodszor is visszatértek. Ez alkalommal a Dnyeperhez mentek,[679] ugyanis a Domonkos-rendi hagyomány szerint a kunok egyik központja valahol a Dnyeper környékén lehetett.[680] A szerzeteseknek érdeke, a térítésnek pedig bevett módszere volt, hogy előbb az uralkodó réteg megtérését vagy legalább a térítéshez szükséges jóváhagyást megszerezzék.[681]

Munkájuk évekig tartott, míg eredményt értek el. A sikerről több forrás is hírt ad. Ezek egyike az 1227. július 31-én kelt pápai oklevél, amelyben IX. Gergely (1227–1241) elismételi a Róbert esztergomi érsektől kapott információkat (HURMUZAKI 1887, I/1, 102, 77. sz.). Az érsek levele nem maradt fenn, de a benne közölteket a pápa leveléből rekonstruálni lehet. Róbert fogadalmához híven éppen a Szentföldre készült, amikor

(1237–1238) fennmaradt egy mongol kánnak IV. Bélához írott levele, amelyben felszólítja az uralkodót, hogy a hozzá menekülő kunokat ne tartsa magánál (GYÖRFFY 1986, 80). A mongol támadás után a Magyar Királyság területére telepedett kunok között is folytatták missziós tevékenységüket. A királyi család kellőképpen értékelte a rend tetteit, 1254-ben a budai rendházban tartották a Domonkos-rend nagy káptalanját, templomukban pedig ekkor kötött házasságot a trónörökös, a jövendőbeli V. István egy kun hercegnővel. A rend azonban kegyvesztett lett, mivel IV. Béla zárdájukban nevelkedett lányának, Margitnak házassága II. Ottokár cseh királlyal (1253–1278) feltehetően miattuk nem jött létre. Helyükre az országban 1229-ben megjelent Ferenc-rendi szerzetesek léptek. L. FÜGEDI 1981, 66–69.

679 A barátok számos nehézség után eljutottak a kunokhoz, „ahhoz a folyóhoz, amelyet Dnyepernek mondanak", írja az egyik rendi forrás, a 13. századi *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus* (REICHERT 1896, 306), ezzel összhangban az *Annales*ban az áll, hogy hosszú veszedelmekkel tele út után megérkeztek „Kumániának abba a részébe, amely a Borüszthenész folyónál van" (*Annales*, 647). Ez utóbbi forrás írja le, hogy a szerzetesek sokat szenvedtek éhség, szomjúság és ruhátlanság miatt, kettő közülük, Albert és Domonkos pedig mártírként meghalt.

680 A Donyec mentén, az Azovi-tenger északi partvidékén és a Dnyeper középső folyásánál fordulnak elő legnagyobb mennyiségben kun szobrok (PLETNYOVA 1974, 9–11).

681 A korábban a fekete magyarok között térítő Querfurti Brúnó is a politikai vezetés hozzájárulása miatt ment kerülő úton 1008-ban a Javdi-Erdim törzs területére, mert valószínűleg ennek vezetője viselte a besenyők között a fő méltóságot. L. GALAMB 2001.

egy *Bortz*[682] nevű fejedelem *(princeps)* fia kunokból és domonkosokból álló csoport élén azzal a kéréssel fordult az érsekhez, hogy keresztelje meg őt és kíséretének tizenkét pogány tagját, és majd atyja is átkel kétezer férfival a hegyeken, hogy Róbert kezéből felvegye az új hitet.[683] Az érsek a levélben nemcsak a történtekről számolt be, hanem a szükséges meghatalmazásokért is folyamodott, hogy teljesíthesse Bortz kívánságát,[684] valamint azt kérte a pápától, hogy oldja fel a szentföldi útra tett fogadalma alól, és engedje őt a kunok és a velük szomszédos brodnyikok földjére. Az érsek a pápától megkapott szükséges felhatalmazások birtokában elindult a kunokhoz. Róbert mellett jelen volt három püspök, Béla herceg, valamint feltehetően számos pap is elkísérte őket.[685] A király fiának jelenlétéről egy 1228. március 21-én kelt pápai levélből értesülünk, amelyben IX. Gergely üdvözli Béla herceget abból az alkalomból, hogy belépett az esztergomi érsekkel együtt a kunok földjére (Hurmuzaki 1887, I/1, 108, 83. sz.; Jakó 1997, 168, 149. sz.).[686] Béla jelenléte a kun vezér áttérésénél arra utal, hogy Bortz nemcsak megtérését, hanem hódolatát is felajánlotta. Nem kizárt, hogy a trónörökös pedig a világi hatalom megszervezése érdekében utazott el a püspökökkel a kunok földjére (Makkai 1988[3], 306).

A források szerint számos kun keresztelkedett meg ekkor a kun fejedelem családjával, akik egyúttal hűbéri fogadalmat is tettek a magyar királynak. Ezt bizonyítja IX. Gergely 1229-ben kelt levele a kunokhoz, amelyben a pápa arról is tud, hogy II. Andrásnak a kunok szabadságát és védelmét biztosító levelén aranybulla

682 Talán azonosítható azzal a kun vezérrel, Begovarsszal *(Бѣговаръс)*, aki a *Halics-volhíniai évkönyv* szerint 1229-ben Béla herceget elkíséri a csúfos kudarccal záródó halicsi hadjáratára, ahol a magyarokkal szembenálló Danyiilt Kötöny kunjai támogatták (*PSZRL*, II, 761). A kun vezérre l. még Kovács 2005a.

683 A pápa levelében levő adatokat megerősíti a 15. századi *Magnum Chronicon Belgicum*: „Midőn Róbert érsek feltűzve a keresztet már útra készen állott, hozzájött a kun fejedelem fia és azt mondta: Uram, keresztelj meg engem e tizenkét társammal, az én atyám pedig eléd jön majd az erdőkön túlra, erre meg erre a helyre, kétezer férfival, akik mind a te kezedből óhajtják felvenni a keresztséget. Ezután elment az érsek az erdőkön túlra ennek atyja elé s itt Isten segítségével tizenötezren keresztelkedtek meg" (magyar fordítása Makkai 1936, 15; vö. még *CFH*, 1937, I, 525). Albericus krónikájában is majdnem szó szerint ugyanez áll az 1227-es év alatt: „Ez [Róbert érsek] midőn kereszttel megjelölve felkészült az útra, hozzájött a kúnok fejedelmének fia és így szólt: Atyám keresztelj meg engem ezen tizenkettővel s atyám hozzád jön Erdélybe ezen helyre 2000 férfival, akik valamennyien a te kezed által óhajtanak megkeresztelkedni. Ami megtörténvén elment Erdélybe amaz atya elé Bertalan pécsi püspökkel, Vilmos veszprémi és Vilmos erdélyi püspökkel és itt az Úr kegyelméből 15 000-n felül megkeresztelkedtek" (magyar fordítása Latzkovits 1934, 76; MGH SS, XXIII, 920).

684 Bortz ragaszkodása az érsek személyes jelenlétéhez arra utal, hogy a kereszténység felvétele a kun vezér számára nemcsak hitbeli kérdés volt, hanem az érsek által biztosított politikai előnyöket is élvezni kívánta (Makkai 1936, 15).

685 Az érsekkel tartó püspökökről l. Koszta 1994.

686 Vitatott, hogy átléptek-e a hegyeken a későbbi Moldvai Fejedelemség területére. Egyesek szerint a *Magnum Chronicon Belgicum* világosan leírja, hogy Erdélyben találkoztak (Makkai 1936, 16; Kristó 1987[2], 1343). A Béla hercegnek írt 1228. március 21-i pápai levél alapján (Hurmuzaki 1887, I/1, 108) egyes kutatók szerint az érsek és kísérete átkelt Moldvába (Gyárfás II, 220; Ferenţ 1981, 134). L. még Petrovics 1988, 3–7.

volt (Hurmuzaki 1887, I/1, 112–113, 88. sz.). Az esemény időpontjára a legbiztosabb forrásunk a pápa idézett levele az érsekhez, amely 1227 nyarán azt állítja, hogy nemrég *(nuper)* kapta meg Róbert levelét, és ugyancsak ekkor adja meg a szükséges engedélyeket (Hurmuzaki 1887, I/1, 102, 77. sz.). A 13. század elején írt *Emonis Chronicon* is 1227-re teszi az eseményt, a pápai oklevélben szereplő *Bortz* nevét *Boricius* alakban hozza, és megemlíti, hogy a negyedik a kun fejedelmek között, akit sok emberével együtt a domonkosok térítettek meg, és Róbert érsek maga keresztelt meg Béla herceg jelenlétében (MGH SS, XXIII, 511).[687] Az egyik Domonkos-rendi forrás *Burch* vezér és néhány családtagjának megkeresztelését a barátoknak tulajdonítja, és nem tesz említést az érsek szerepéről (Reichert 1896, 306), ami érthető e forrás esetében, amely elsősorban a rend tagjainak készült, és a domonkosok tetteiről kíván beszámolni (Makkai 1936, 17). Ugyanakkor ez az egyik olyan forrás, amely megemlékezik egy *Membrok* nevű fejedelem és ezer emberének megtéréséről. Membrokot a forrás szerint maga II. András keresztelte meg (Reichert 1896, 306). Egy másik rendi forrás, az *Annales Bortz* és *Membrok* keresztelését úgy foglalja össze: a kunok két fejedelme keresztény hitre tért (*Annales,* 647). Ez azonban valószínűleg a *Commentariolum*ból készült (Makkai 1936, 17). Györffy szerint a túlzott térítési eredmények felmutatása miatt a domonkos rendi források két vezért csináltak az apából és fiából. A *Bemborch, Bernborch, Bibrech, Brebroth, Bribrech, Membrok*[688] alakok mögött a *Borch* variáns áll, tehát nem két külön személyt jelölnek a nevek (Györffy 1990b, 269). A források számadatokat is említenek a keresztény hitet felvevő kunokkal kapcsolatban.[689] Ezek azonban olyan ellentmondásosak, hogy nem lehet belőlük konkrét következtetést levonni, de feltehetően egy kun vezér és nemzetsége vagy törzse térhetett át a kereszténységre. Az viszont tény, hogy ezeknek az

687 „Eodem anno [1227] Boricius quartus de maioribus principibus Chunorum, quos Theotonici Walewin vocant, per fratres de ordine Predicatorum ad fidem Christi conversus est, et baptizatus est cum multis sue gentis hominibus a domno Roberto Strigonense archiepiscopo, presente Bela iuniori rege Ungarie, filio regis Andree" (MGH SS XXIII, 511).

688 A Domonkos-rendi forrásokban szereplő névalakokra l. Spinei 2008, 425. A Membrok nevének előtagja a lehetséges török *man* a 13. század elején előfordul a kipcsakban 'nagy' jelentéssel. A csuvasban a *măn* 'nagy, széles, kövér, fő, öreg'. Ha a szó török eredetű vagy korai átvétel egy nem török nyelvből, akkor egy eredeti szókezdő *b*-vel kell számolni. A *b*- nazalizációja az utána következő nazális mássalhangzó hatására ismert jelenség a török nyelvtörténetben. L. Róna-Tas 1992. A régi törökben volt egy *ban* 'tízezer' jelentésű, kínai eredetű szó (Clauson 1972, 342).

689 A pápa 1228. március 21-én kelt levelében „a kunok nem kevés sokaságá"-ról írt (Hurmuzaki 1887, I/1, 107), ugyancsak a megtért kunok sokaságáról tesz említést az *Emonis Chronicon* (MGH SS, XXIII, 511). A *Chronicon Austriacum*ban (*CFH,* 1937, I, 505) az Anonymus Leobiensis *Chronicon*jával (*CFH,* 1937, I, 269) és a *Continuatio Chronicon Claustroneoburgensis tertiá*val (MGH SS, IX, 636) összhangban tízezer konvertitáról van szó. Mindhárom a *Continuatio Sancrucensis primát* másolta át szó szerint (MGH SS, IX, 627). A *Magnum Chronicon Belgicum* szerint tizenötezren (*CFH,* 1937, I, 525), az egyik Domonkos-rendi forrás szerint Burch és családjának néhány tagja, Membrok háznépéből pedig ezren vették fel a kereszténységet (Reichert 1896, 306). Spinei szerint ez utóbbi állhat legközelebb a valósághoz (Spinei 1994, 87). A másik rendi forrás nem említ számot, csak férfiak és nők sokaságáról beszél (*Annales,* 647).

áttéréseknek következményeképpen hozták létre a kun püspökséget, amelynek első püspöke egy Domonkos-rendi szerzetes, *Theodoric* volt,[690] aki egy pápai levél szerint öt évig a domonkosok magyarországi provinciálisa volt (Hurmuzaki 1887, I/1. 107, 82. sz.; Jakó 1997, 169, 151. sz.).

Az újonnan létrehozott püspökség feladata kettős volt, egyházi szempontból a térítést kellett tovább folytatnia, a már keresztény kunokat az új hit szerint szerveznie, politikailag pedig a határokat kellett biztosítania. Mindkét cél rugalmasságot és mobilitást követelt az intézménytől. A püspökség hatáskörét az esztergomi érsek állapította meg második legátusi kinevezésekor az 1231. február 27-i pápai oklevél alapján, amely tudomásul veszi a határokat, de nem nevezi meg azokat (Hurmuzaki 1887, I/1. 113–114; Jakó 1997, 172). Ha létezett is oklevél, mellyel Róbert érsek a kun egyházmegye határait megállapította, nem maradt fent, ennek ellenére kikövetkeztethető a püspökség hatáskörzete: a nyugati határa a Keleti-Kárpátok vonulata lehetett, de nem terjedt ki az Olttól nyugatra, a Szörényi bánság területére.[691] Kelet felé pedig a kortárs Rogerius a Szeret folyót említi mint a püspökség határát (*SRH*, II, 564).[692] Délen a II. Bolgár Cárság, északon pedig az 1233-ban létrehozott orosz püspökség területéig érhetett a kunok püspökének hatásköre (Richard 1977, 25).[693]

A püspökség székhelyének nevére három, a mongol pusztítás utáni oklevélben (1279-es, 1332-es és 1347-es) van adat, majd ezután egyre többször: *civitas de multo* (azaz *Mylco*), *Episcopatus Mylkouiensis*, illetve *Episcopatus Milchovensis*. Ekkor azonban az egyházmegye kun elnevezése tűnt el, és csak az oklevelekben előforduló helymeghatározásból következtethetünk arra, hogy a kettő ugyanaz. A 13. század első felében keletkezett források alapján az új egyházmegye a többi missziós püspökséghez hasonlóan nem a székhelyének, hanem a térítendő népnek a nevét viselte. A püspöki székhely, Milkó lokalizálását nehezíti, hogy a tatárjárás előtti források nem említik sem Milkó városát, sem más székhely nevét.[694] Elfogadható magyarázatok és a későbbi utalások szerint a székhely nem lehetett messze az erdélyi határtól, így a Magyar Királysággal és a magyar egyházzal az összeköttetést fenn lehetett tartani (Makkai 1936, 26).

690 Az 1228. évhez: „Magyarországi Róbert esztergomi érsek új püspököt nevezett ki Kunországban névszerint Theodorikot" (magyar fordítása Latzkovits 1934, 76; vö. még MGH SS, XXIII, 921). Theodorik egyes vélemények szerint magyar származású volt (Richard 1977, 24).

691 Ezt alátámasztja IX. Gergely 1237. május 16-i oklevele, amelyet a szörényi domonkosoknak adott, és amelyben engedélyezi nekik, hogy megáldják az oltárokat, a papi helyeket és temetőket, mivel nekik nincs püspökük, aki a feladatot elvégezné (Hurmuzaki 1887, I/1, 153–154).

692 Van, aki szerint keleten a püspökség határai egybeestek azzal a területtel, ameddig a kunok nomadizáltak (Richard 1977, 25).

693 A Rusz területén is tevékenykedtek Domonkos-rendi szerzetesek, erre utal a lengyel történetíró, Długosz egy megjegyzése, amely szerint 1233-ban a kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Rurikovics kiüldözte Kijevből a Domonkos-rendi szerzeteseket. A pápa támogatta a szerzeteseket, és 1232 vagy 1233-ban egyes feltételezések szerint püspököt nevezett ki. L. Fonnesberg-Schmidt 2007, 223; Stolarski 2010, 79.

694 A püspökség központjának meghatározásáról a különböző feltételezések összefoglalását l. Kovács 2005b. Újabban pedig Spinei 2008, 413–456.

A kun püspökség elsődleges célja a térítés további folytatása volt. A Domonkos-rendi források szerint, bár a megtért kun „fejedelmek" támogatták a szerzeteseket, nem volt könnyű dolguk sem a még pogányokkal, sem az alig megkeresztelkedettekkel.[695] Ennek ellenére a térítés sikeresen haladt előre, megalakultak a gyülekezetek, és a barátok bátran mehettek a kunok közé prédikálni, anélkül hogy az életüket veszély fenyegette volna (REICHERT 1896, 306–307). A domonkos feljegyzések mindkét fejedelmi hívüket példás kereszténynek mutatják be (MAKKAI 1936, 38–39).

A források alapján a megtértek vezetőinek ordujai lehettek a hitterjesztés központjai. Szükségük is volt a domonkosoknak a támogatásra, mert a kunok esetében nem egyszerűen térítésről volt szó, hanem életformaváltásról. Vagyis az egyház nemcsak térítő tevékenységet folytatott, hanem jelentős szerepet vállalt a kunok letelepítésében is. Mivel úgy vélték, hogy a kereszténység gyakorlását nem lehet a nomád életmóddal összeegyeztetni, a megtérő kunok életformáját is meg akarták változtatni (MAKKAI 1936, 39).[696] A térítők tevékenysége egy pápai oklevél szerint nem volt hiábavaló, ugyanis már városokat és templomokat akartak építeni, bár addig még szilárd házaik sem voltak (HURMUZAKI 1887, I/1, 111; JAKÓ 1997, 168–169).

Az egyház ugyanakkor védelmezni is próbálta a keresztény kunokat az ellenségeiktől. Az 1228-as pápai oklevél tanúsága szerint az első évben három oldalról fenyegette veszély a keresztény Kumániát: 1) az ikoniumi szultán;[697] 2) más pogányok, akik a kunok földjével szomszédos keresztény területeket tartják leigázva;[698] 3) mások, akiket nem nevez pogányoknak (HURMUZAKI 1887, I/1, 111; JAKÓ 1997, 168–169).[699]

A pápa később is megvédte új híveinek függetlenségét és jogait.[700] 1229. október 1-jén a kunoknak írt levelében IX. Gergely személyes védelmébe veszi a kunok or-

[695] Kezdetben az is megtörténhetett, hogy a nemrégiben áttért kunok közül némelyik bántalmazta a térítőket, vagy más szentségtörést követett el. Az ilyen esetekkel kapcsolatban írhatta a pápa a püspöknek, hogy a nemrég megtért kunok közül azokat, akik nem követnek el olyan súlyos vétket, hogy azt a Szentszék elé kellene vinni, ő is feloldozhatja (HURMUZAKI 1887, I/1, 112; JAKÓ 1997, I, 170).

[696] Hogy milyen nagy fontosságot tulajdonítottak az életmódnak, jellemző az a huzavona, amely később IV. (Kun) László és a pápa között folyt a magyarországi kunok letelepítésének tárgyában. L. *Kun László...*, 128–139.

[697] Az ikoniumi (Konya, Törökország) szultán ekkor a rúm szeldzsuk I. Alá ad-Dín Kajkubád (1220–1237) volt, aki uralmát rövid ideig kiterjesztette a Krím félsziget egy részére is. Míg egyesek elfogadták, hogy a keresztény kunokat az ikoniumi uralkodó zaklatta (FERENȚ 1981, 139), mások szerint a bolgár cár, II. Aszen Iván (1218–1241) volt a támadó (MAKKAI 1936, 41).

[698] Ezek a még pogány kunok és brodnyikok lehettek (FERENȚ 1981, 139).

[699] Egyes kutatók szerint ezek a kun püspökség területén élő románok és székelyek voltak (GYÁRFÁS III, 222). Valószínűbb azonban, hogy azoknak van igaza, akik ezekben a nem pogány ellenfelekben látják a bolgárokat, akik egyrészt a Magyar Királyság terjeszkedését nem nézték jó szemmel, másrészt ekkor a bolgár uralkodó ugyan még nem mondta fel a Szentszékkel kötött egyezséget, de a Rómával való kapcsolatok elhidegülése már a szakítási szándékot jelezte (FERENȚ 1981, 140). Talán ez lehet az oka Béla herceg 1228-ra datált bulgáriai hadjáratának (SENGA 1988, 44).

[700] A megtért kunok szabadságát, vagyonát és személyi mentességét korábban II. András is biztosította aranybullával megerősített oklevélben, amely azonban nem maradt fent, csak a pápa 1229. október 1-jei okleveléből tudunk róla. A királyi oklevelet erősítette meg IX. Gergely apostoli tekintélyével (JAKÓ 1997, I. 171, 155. sz).

ságát, és szigorúan megtiltja, hogy bárki fennhatósága alá vonja területüket, és rabságba döntse őket azon ok miatt, hogy Krisztushoz tértek (HURMUZAKI 1887, I/1, 112–113; JAKÓ 1997, I, 171).[701]

A fiatal egyházmegye azonban nem volt hosszú életű. Az 1236-ban kezdődő mongol hadjárat elől a kunok egy része 1239-ben Kötöny vezetésével a Magyar Királyság területére költözött, azzal a feltétellel, hogy elfogadja a magyar uralkodó fennhatóságát, és megkeresztelkedik (*SRH,* II, 553–554; *A tatárjárás...,* 112–113). Meg kell jegyezni, nem lehetetlen, hogy Kötöny IV. Bélához történő közeledésében a domonkosok is szerepet játszottak. Erre utal, hogy a magyar király Kötönyhöz küldött követségének tagjai között – akik azt a hírt vitték a kun vezérnek, hogy befogadják őt és népét – domonkosok is voltak (*SRH,* II, 554; *A tatárjárás...,* 113).[702]

A mongol támadás következtében a kunok püspöksége is elveszítette területét. A mongol uralom alatt egy időre megszűnt a kunok közötti térítés lehetősége. IV. Béla 1247-ben sikertelen kísérletet tett arra, hogy a johannitákat Kumániába telepítse, majd 1254-ben arra panaszkodik IV. Incének (1243–1254), hogy a határaitól keletre levő rutén, kun, brodnyik és bulgár föld, amelynek nagy része valaha az ő uralma alá tartozott, most a tatárok adófizetője, és országának állandó veszélyt jelent (HURMUZAKI 1887, I/1, 249–253; JAKÓ 1997, 191–192; HURMUZAKI 1887, I/1, 259–262).

Nem kizárt, hogy a kun püspökség fennállásának utolsó éveiben már a ferences rendi szerzetesek is elkezdtek téríteni a kunok között. A IX. (Szent) Lajos megbízásából Möngke nagykánhoz (1251–1259) utazó ferences fráter, Rubruk útja során (1253–1255) találkozott egy kunnal, aki azt állította, hogy Magyarországon Assisi Szent Ferenc alapította rend tagjai keresztelték meg.[703] Természetesen lehetséges, hogy a keresztény kun nem tudott különbséget tenni a két koldulórend között, és összetévesztette a domonkosokat és a ferenceseket. Az viszont tény, hogy a ferencesek a Domonkos-rendi szerzetesek után nem sokkal jelentek meg a Magyar Királyságban, és a mongol hódítás után mind a Magyar Királyság területére telepedett, mind pedig a délorosz steppén maradt kunok között jelentős térítő munkát végeztek.

A kunok püspöksége – bár még a 16. században is említik oklevelek – mindösszesze tizenhárom-tizennégy évig állt fenn, a megtért kunok közül azok, akik túlélték a mongol hódítást, talán beolvadtak az ortodox többségbe, így a püspökség elveszítette eredeti rendeltetésének értelmét.

701 Ebben az esetben a veszély valószínűleg a magyar király részéről fenyegette a kunokat (FERENŢ 1981, 141). Az oklevél szerint az ellenség örvend a megtérőknek, mert uralkodni tud rajtuk, míg az előzőben az állt, hogy az ellenség meg akarja akadályozni a többi kun megtérését. Ekkor a pápa csak szigorú parancsot ad, de nem hirdet keresztes hadjáratot (HURMUZAKI 1887, I/1, 112–113; JAKÓ 1997, I, 171).

702 „...a mondott Kuthen királyhoz elküldte saját követeit és domonkos fráter eket, megüzenve általuk, hogy kész őt magát és övéit befogadni..." (*A tatárjárás...,* 113).

703 „Egy napon egy kun ember csatlakozott hozzánk, latin szavakkal köszöntve, mondván: »*Salvete domini!*« Elcsodálkozva viszonoztam köszönését, és megkérdeztem, ki tanította erre az üdvözletre. Azt mondotta, hogy Magyarországon a mi frátereink keresztelték meg, ők tanították meg rá" (WYNGAERT 1929, I, 217; GYÖRFFY 1986, 258).

Meg kell még említeni a Magyar Királyság utolsó nagy térítési sikerét a kunok között a mongol támadás előtti időszakból. Az 1239-ben a Kötöny vezetésével beköltöző kunokról ismert,[704] hogy IV. Béla magyar királynak felajánlották a katolikus hit *(fide katholica)* felvételét, amennyiben befogadja őket országába. Rogerius *Siralmas éneké*ből tudjuk, hogy a király nemcsak annak örvendett, hogy a „vele mintegy egyenlő" uralkodó fogadta el népével a fennhatóságát, de az is lelkesítette, hogy sok hívet nyer meg ezáltal a kereszténységnek. Magának Kötönynek IV. Béla volt a keresztapja,[705] míg másokat, feltehetően elsősorban kun előkelőket, magyar főemberek kereszteltek meg (*SRH,* II, 553, 559, 567; *A tatárjárás...*, 112–113, 119, 126).[706]

A domonkosok sikereitől eltekintve a kunok a mongol hódítás előtt nem tértek át nagy számban a kereszténységre. Ennek több oka is volt. Egyrészt a törzsi, törzsszövetségi rendszer a magyarázat, amelyben éltek. Az egy fő vezetése alatt álló hatalmi rendszerekben ugyanis a vezető réteg a birodalom központosítása, majd a centralizált birodalom kiépítése után hatalma megtartása érdekében inkább elfogadta valamely monoteisztikus világvallás tanítását, ahogy a 7–10. századi kelet-európai steppe és erdős steppe urai, a kazárok, vagy később a 10–13. században nagyhatalmi státusra szert tevő volgai bolgárok is tették. Feltételezhető, hogy a kunok a mongol hódításig éppen a törzsszövetségi rendszerüknek köszönhetően nem lettek nagy tömegben egyetlen nagy világvallás követői sem. Ezek a folyamatok ugyanis általában úgy zajlottak le, hogy előbb az uralkodó és az előkelő réteg vett fel valamely világvallást, és csak azután kezdődött el a köznép közti térítés.[707] A kunok így csak később, a mongol hódítás után, az Arany Horda idejében az iszlám intenzív kelet-európai terjeszkedésével lettek nagy számban a Mohamed alapította vallás követői, azaz muszlimok. Vagyis abban az időben, amikor a mongol uraik is áttértek az iszlám hitre. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy a korabeli áttérések motívumai, illetve azok jellege egészen mások voltak, mint napjainkban. Noha nem zárható ki teljességgel az egyéni meggyőződésből fakadó áttérés, sokkal jelentősebbek voltak a politikai, diplomáciai, gazdasági szempontok a vallás területén is, mint az egyéni meggyőződés. Másrészt, mint az ujgurok és kazárok esetében kimutatható, mindkét nép vezetői olyan vallást választottak, amely szembenállást, azaz kulturális elkülönülést jelentett valamely szomszédos hatalomtól. Ez ugyanis lehetőséget adott a birodalom identitásának stabilizálására. Az ujgurok választása azért eshetett a manicheizmusra, mert azt a Tang-dinasztia Kínájának területén idegennek, sőt bizonyos időszakokban üldözendőnek tekintették (Vásáry 2003², 87). A kazárok pedig mindkét szomszédos hatalomnál, azaz mind az Abbaszida Kalifátusban, mind a Bizánci Birodalomban gyakorolt vallással, vagyis az iszlámmal és a kereszténységgel szemben vették fel a judaizmust.

[704] Kötöny beköltözésének időpontjára l. Balogh 2001a, illetve ennek cáfolatát l. Horváth 2001, 49.

[705] Kötöny, mint már említettük, Tatyiscsev (2005, II, 524) szerint már a Ruszban felvette a kereszténységet a Kalka mezei csata előtt. Ettől függetlenül természetesen újból megkeresztelhette IV. Béla, mikor a kun vezér a katolikus hitre tért.

[706] A kunok 1239 és 1241 közötti magyar királyságbeli tartózkodására l. Kristó 1987², 1386–1387; Vásáry 1986, 59, 63–69; Pálóczi Horváth 1996, 22–23; Berend 2001, 70–71; 2012, 71.

[707] Erre l. Khazanov 1994.

Mint ahogy a későbbiekben a kazár uralkodótól függő volgai bolgár uralkodó is a Kazár Kaganátusban az uralkodó elit vallásának oppozíciójaként tért át az iszlámra. Meg kell jegyezni, hogy mindhárom esetben (a kazároknál, az ujguroknál és a volgai bolgároknál is) meghatározó volt a kereskedelem, illetve a kereskedők szerepe is a vallás megválasztásában. Visszatérve a kunokra, e népcsoportnak csaknem minden szomszédja keresztény volt, ennek következtében a fenti szempontból érthető, hogy miért nem választották nagy számban a kereszténységet. Ugyanakkor az is magyarázat lehet arra, hogy a kereszténység nem terjedt túl nagy intenzitással, hogy a kunok legközelebbi szomszédja, amellyel legélénkebb volt a kapcsolata, a nem régóta keresztény Kijevi Rusz ebben az időben nem indított missziókat a szomszédos kunok közé. Még maga is a mentalitásváltásnak nevezett korszakban volt, amikor a már saját szentekkel rendelkező (Borisz és Gleb, Szent Vlagyimir) egyház a mindennapi élet területén uralkodó szokásrendszereket a keresztény szempontoknak megfelelően igyekezett megszervezni (Font 2005a, 87–97). Így külső térítésre nem volt módja, és még a 12. században is éltek a saját területén is pogányok. A Bizánci Birodalom, amely évszázadokkal korábban birodalmi pénzekkel támogatta a keresztény missziókat, ebben az időben a megváltozott körülmények miatt már nem tud olyan térítő tevékenységet folytatni.

A Magyar Királyság is csak a 13. században ismerte fel a korra jellemzően, hogy a kereszténység terjesztésével együtt expanzióra is mód nyílik. A későbbi IV. Béla még herceg korában meglátta a domonkos szerzetesek térítő munkájában a lehetőséget. A Német Lovagrend kiűzésének fő szorgalmazója is ő volt, felismerte ugyanis, hogy a lovagok bizonytalan alattvalók, katonai terjeszkedésük elsősorban a saját hatalmukat, s nem a királyét növeli. Tudatára ébredt annak is, hogy a lovagok, akik ellenségként kezelték a kunokat, nem segítik azok beillesztését a Magyar Királyság érdekszférájába (Pósán 1996, 42). A trónörökös egyik döntő feladatának a kunok elszakítását tekintette az Aszenidáktól (Makkai 1988[3], 306). Ennek fontosságát az bizonyítja leginkább, hogy 1226 és 1235 között egyetlen tisztán erdélyi vonatkozású oklevelet adott ki, az összes többi erdélyi hercegségére utaló írott adat a kunok térítésével van kapcsolatban.[708]

A koldulórendek és a magyar uralkodók, II. András és IV. Béla hamar megértették, hogy a misszió csak ott lehet sikeres, ahol a világi hatalom segíti a térítést, és e támogatás következtében egyházi intézmények hálózata létesül, amelyek segítségével mind a pápa, mind a magyar király új területekre, valamint tized- és adófizetésre kötelezhető alattvalókra tesz szert. Ezért jött létre a kunok püspöksége, amelynek célja egyrészt a térítés folytatása és a megtért kunok letelepítése az új hit követésének megfelelően, másrészt pedig az ország határainak nemcsak a biztosítása, hanem a térítés eredményeképpen azoknak tágítása is. A kunok közötti térítés sikerei hatására a magyar király 1233-ban felvette a *rex Cumaniae* címet (Hurmuzaki 1887

[708] Erre l. Kristó 2003a, 209–211.

I/1, 127).[709] A Magyar Királyság a Dnyepertől nyugatra élő kunok megkeresztelése után a Dnyeperen túl élő kunok és azok szomszédai közötti missziót is tervbe vette. Így a magyarországi domonkosok 1232 és 1237 közötti négy útja – amelyek célja az őshazában maradt magyarok megkeresése és a római egyház számára való megnyerése volt – tulajdonképpen a kunok közötti térítés folytatását jelentik. Ezeknek a terveknek azonban a mongolok támadása véget vetett. Pontosabban a mongol támadás után a magyar uralkodók által támogatott térítést a két koldulórend a királyság területére költözött kunok között folytatta.

Összegzés

A kunok alig negyven évvel később, hogy elkezdtek berendezkedni a délorosz steppén, nyugatra-délnyugatra vezetett portyázásaik során elérték a Magyar Királyságot is. Ekkor az ereje teljében levő I. (Szent) László vezette hatalom két alkalommal is visszaverte támadásaikat, amelyek hosszú időre megszűntek. A magyar történeti irodalomban elterjedt, hogy az I. (Szent) Lászlótól elszenvedett vereségek következtében nem volt több támadás a Magyar Királyság ellen. Ez azonban csak részben igaz. Emellett több más szempontot is figyelembe kell venni: 1) ebben az időben fejeződött be a kunok hatalmi berendezkedése a délorosz steppén; 2) nem kényszerítette őket senki területeik elhagyására; 3) a Magyar Királyság nem ideális a steppei harcmodorhoz szokott kunoknak; 4) tájékozottak voltak a kunok, és tudatában voltak annak, hogy a Magyar Királyságot ebben az időben nem dúlták belharcok, és a királyi hatalom erős volt; végül 5) a 11–12. század fordulóján Vlagyimir Monomah támadásaival szemben a délorosz steppei szállásaikat kellett védelmezniük.

A 12. században a Magyar Királyság kevés kivételtől eltekintve – ilyenek II. Géza sógora, Izjaszlav támogatására vezetett hadjáratai – a magyarok nem érdeklődtek a keleti területek iránt, mivel sokkal komolyabb feladatok elé állították déli szomszédjával, a Bizánci Birodalommal való problémái. Ennek ellenére van kapcsolat a délorosz steppén élő kunok és a magyarok között olyankor, mikor mindkét hatalom a Rusz fejedelmeinek belharcaiba avatkozott be.

A 13. században, mikor II. András Halicsot igyekezett megszerezni, és a balkáni külpolitikája is mozgalmas, sokkal intenzívebbé válik a magyarok és a kunok közötti kapcsolat. A magyarok számos alkalommal szenvedtek vereséget a kunok támogatta ellenfeleiktől, így maguk is igyekeztek vagy a nomádok, vagy olyan fejedelmek támogatását megnyerni, akiket a kunok segítettek. Egy összecsapást záró béke és egyezség során vette el feleségül András herceg Msztyiszlav Msztyiszlavics halicsi fejedelem lányát, azaz Kötöny unokáját. Végül, 1245-ben IV. Béla lemond apja halicsi terveiről talán részben éppen a kunok miatt.

[709] Az oklevél szerint: „Bela dei gratie primogenitus Regis Hungarie... Bulgarie Comanieque" (Hurmuzaki 1887, I/1, 127). Az oklevél azonban a kétes hitelű szövegek közé tartozik (Jakó 1997, I, 177).

Ugyanakkor ebben a században történt meg a Magyar Királyság keleti expanzióját jelző újabb lépés, amikor is a magyar uralkodók támogatásával elkezdődött a szomszédos „pogány" kunok között a kereszténység terjesztése. Ennek során a kunok lakta területre vezettek a Domonkos-rendi szerzetesek magyar uralkodói támogatással missziókat, és az 1227–1228-as évben megalapították a (milkói) kun püspökséget, amelynek kettős feladata volt: a kereszténység terjesztése, és ezen keresztül a kunoknak a magyar uralkodók hatalma alá való vonása. Ezt jelzi, hogy 1233-ban a magyar uralkodó címei között megjelenik a *rex Cumaniae* is. Ennek a törekvésnek az 1236-ban kezdődött mongol hadjárat (tatárjárás) vetett véget. Így a magyar király fennhatósága csak az országba betelepült kunokra terjedt ki.

Általános megjegyzések

A könyv a kunok történetét tekinti át Kelet-Európában való megjelenésüktől a mongol hódításig. A 11. század második felétől ez a nomád nép meghatározó szerepet töltött be a délorosz steppén és a szomszédos területek életében. Alábbiakban összegzésképpen néhány fontos szempontra szeretném felhívni az olvasó figyelmét.

Ezeket az általános megjegyzéseket két szempont köré csoportosítottam: egyrészt mi tudható meg a forrásokból magukról a kunokról, másrészt pedig, hogy miben is áll a többször említett meghatározó szerepük a Rusz, a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság történetében. Mivel a vizsgált időszakban a kunoktól nem maradtak fenn belső keletkezésű írott források, ezért külső, azaz a szomszédos népek beszámolóira támaszkodva lehet rekonstruálni történetüket. Ezek pedig leginkább olyankor tettek említést a kunokról, mikor azok megtámadták országaikat, így főként a hadjárataikon keresztül ismerhetjük meg őket, minek következtében első látásra némiképp egyoldalú kép rajzolódik ki róluk.

A Dunától Nyugat-Szibériáig terjedő hatalmas területen három nagy csoport élt, Közép-Ázsia, a Kazak-steppe és az Urál–Volga vidékén a kipcsakok és a kanglik, a Dontól az Al-Dunáig a kunok (polovecek). Egy olyan nomád „konföderációt" feltételezhetünk tehát, amely etnikailag és nyelvileg egyaránt sokszínű volt.

Terjedelmi korlátok miatt nem lehetett kitérni a kun–kangli–kipcsak törzsszövetség kazak-steppei történetére, és kimaradt annak vizsgálata is, hogy milyen szerepet töltöttek be a Grúz Királyság, e kaukázusi hatalom történetében a mongol hódításig. További érdekes kutatási irány a katonarabszolgaként a mameluk Egyiptomba kerülő kipcsakok jelentőségének bemutatása.

Röviden áttekintve, hogy milyen kép rajzolódott ki a kunokról, hangsúlyozni kell, hogy a vizsgált legnyugatibb, kun tömb önmagában sem alkotott etnikailag homogén egységet, erre utalnak a kunokkal kapcsolatos mongol vagy iráni eredetű nevek.

Ha egy nomád társadalom szerkezetét szeretnénk felvázolni, általában a nagycsalád–nemzetség–törzs–törzsszövetség lánccal illusztráljuk azt. Az alapegység a nemzetség, amelynek vezérelve a kunoknál már nemcsak vérségi. Jól ismert, hogy a gazdag és erős nomád nemzetségek addig növekedhettek házasság és hódítás révén, míg a rokoni kapcsolat, ha még létezett is, már aligha köthetett össze annyi embert. Az is közismert, hogy minden törzsnek volt egy fiktív genealógiája, azaz egy közös őstől való származási legendája. Idegen nemzetség úgy kerülhetett be egy törzsbe, ha el-

fogadta a törzs legendáját. A kun társadalmi egységek meghatározásánál abból kell kiindulnunk, hogy a nemzetség, az altörzs, a törzs határvonalai képlékenyek. És hogy mennyire nehéz eldönteni, hogy a forrásokban felbukkanó nevek mire is utalnak, GYÖRFFY (1990b, 258) fogalmazta meg: „A kun nemzetség és törzs mibenlétét illetően forrásaink meglehetősen tájékozatlanul hagynak bennünket. Az önálló néven felmerülő társadalmi egységekről több esetben nem tudjuk eldönteni, hogy nemzetségnek vagy törzsnek fogjuk-e fel." Annak ellenére tehát, hogy különböző forrásaink számos nevet említenek, nem lehet tudni, hogy azok milyen társadalmi egységet (nemzetség, törzs) jelölnek.

Így bizonytalan az is, hogy a kunoknak hány nemzetségük vagy törzsük volt a mongol hódítás előtt. Az óorosz évkönyvek egyrészt nem említenek számokat, csak neveket, amelyekről nem mindig lehet eldönteni, hogy személynevek, vagy az adott társadalmi egység (nemzetség, törzs) vezetőjére utalnak. Másrészt pedig csak azokról a kunokról tudósítanak, akikkel a Rusz fejedelmei hadakoztak. E tekintetben a mongol kori muszlim források több kapaszkodót nyújtanak, mikor listázzák az általuk ismert társadalmi egységeket. Például ad-Dimaskí MARQUART (1970[2], 157) és GOLDEN (1995–1997, 110–121) értelmezése alapján 8 nagyobb, illetve azokon belül 6 kisebb törzset nevez meg, és hozzáteszi, hogy „több más altörzs" is létezik (KMOSKÓ 2007, 119). Ezzel szemben a mameluk kori források (Bajbarsz és an-Nuvajrí) és nyomukban ibn Khaldún 11 törzsről tesznek említést. Noha ezek az adatok látszólag ellentmondásosak, nem zárható ki az a magyarázat, hogy adataik eltérő időszakra vonatkoznak.

Maga a társadalom annak ellenére, hogy kívülről egalitariánusnak tűnhetett a korszak írástudói számára, valójában differenciált volt, azaz léteztek vagyoni és társadalmi különbségek. A kun társadalom pontos szerkezete azonban nem ismert. Ráadásul a társadalmi különbségeket bizonyos mértékben elrejtették a fiktív vagy valós rokonsági rendszerek. A portyák, a hadjáratok az esetleges társadalmi feszültségek levezetését is szolgálták. Nehézségbe ütközünk a társadalom rekonstruálásában annak ellenére is, hogy a forrásokban különböző méltóságnevek (knyáz, rex, dux) olvashatók. Ezek nem segítenek, mert elsősorban szerzőik társadalmának felépítését tükrözik, noha természetesen utalnak némiképp a cím kun viselőjének vezéri szerepére. Talán a személynévként értelmezhető és *-oba/-opa* végződésű nevek (pl. Uruszoba, Altunopa, Kitanopa) utalnak nemzetségfőre, illetve az általuk vezetett nemzetségre, a csak tulajdonnevekben felbukkanó *-kan* pedig esetleg arra, hogy viselőik gazdag, jelentős törzsfők (Sarukan, Tugorkan) voltak, akik időnként törzsszövetségek élén álltak. A 14. századi *Codex Cumanicus* még nyújthat némi támpontot e téren, de nem szabad elfeledni, hogy keletkezésének időszakára sok minden megváltozott a steppén. Annyi azonban feltételezhető, hogy a török eredetű *bej, bij* 'dominus, baronus' (úr, főúr), a *beg* 'princeps' (törzsfő, fejedelem) és a *qan, χan* 'imperator' (uralkodó, kán) szavak a *Codex*ben megadott latin jelentésüktől eltérően, de léteztek a mongol hódítás előtt is. Így egyet kell értetnünk Györffyvel, aki szerint a *bej, bij* valószínűleg nemzetségfőt, a *qan, χan* pedig törzsfőt jelölt (GYÖRFFY 1990b, 259–261), tehát ez utóbbit nem a későbbi, a kunok között is a 14. században már biztosan adatolható egyeduralkodó értelemben használták, hiszen politikai szempontból nem léptek túl a törzsi, törzsszövetségi rendszeren.

Néhányan feltételezik, hogy a kunoknál is létezett a hatalom kettős megosztásának valamilyen formája. GYÖRFFY kiindulási pontja (1990b, 261) azonban tévesnek tűnik, hiszen az, hogy bizonyos években két, a ruszok ellen vagy ruszokkal harcoló kun vezért is említenek együtt az évkönyvek (1095: Itlar és Kitan; 1127: Szeluk és Tas; 1171: Koncsak és Kobjak; 1224: Jurij Koncsakovics és Danyiil Kobjakovics) nem feltétlen arra utal, hogy kettős uralom volt. Az említett vezérek lehettek egy nemzetségnek vagy törzsnek is a rangban egyenlő tagjai, de akár közös érdek miatt ideiglenes szövetség következtében is harcolhattak együtt. Nem igazolható az a feltételezés sem, amely a Fehér- és Fekete-Kumániában a török népeknél jellemző kétszárnyú rendszert véli felfedezni (GOLDEN 1982, 68–69). KONOVALOVA (1999, 183–184) ugyanis meggyőzően érvel amellett, hogy a török népeknél ugyan valóban használatos a népnevek előtt a fehér *(ak)* és a fekete *(kara)* jelző, de a vonatkozó résznél al-Idríszí információi nem keletről, a törökségtől, hanem nyugatról származnak. Hasonlóképpen, a vad kunok (gyikije polovci) és a nem-vad kunok esetében sem tételezhető fel a kétszárnyú rendszer léte. Egyrészt mert csak vad kunok vannak a forrásban, a nem-vad kunok (non-wild Polovcians) fogalom megalkotása Pritsakhoz köthető. Másrészt GOLDEN (1979–80) tanulmányából egyértelmű, hogy a kunoknak az a bizonyos csoportja, amely a vad jelzőt kapta, bár leginkább csak Kijevvel volt ellenséges, de más fejedelemségek ellen is támadt, és mint forrásokból kiderül, a PRITSAK (1967) által nem-vad polovecnek meghatározott csoportok is támadtak Kijev ellen.

Több alkalommal szó volt arról, hogy a kunok nem hoztak létre birodalmat. A hatalmi koncentrációhoz a nomádoknál általában belső és külső katalizátorra egyaránt szükség volt. Belső katalizátor esetén a társadalomban létrejön egy olyan katonai szervezet, amelyre építve egy erős központi mag szervez maga köré birodalmat. Ennek kialakulása elkezdődhetett a kunok között is, legalábbis arra utalhat többek között, hogy a Magyar Királyságban megtelepedő kunokhoz köthetően megjelent a magyarországi forrásokban a nyögér 'katonai segítőtárs, ilyen személyekből álló katonai alakulat' (1285 *neugarios,* 1287 *Neugeri(is);* 1305–1320 *niugære* [nyüger-e]).[710]

Külső katalizátorként a szomszédos letelepült, földműves hatalomtól származó jövedelmek megszerzése és a politikai struktúrák átvétele szolgál. Ebből a szempontból válik érthetővé, hogy miért nem alakult ki a kunoknál központosított hatalmi rendszer. Ha párhuzamként tekintünk a Belső-Ázsiában létrejött nomád birodalmakra, azok mindegyike a szomszédos Kínával szimbiózisban jött létre. A kunoknál azonban hiányzott ez a külső tényező, mivel a szomszédságukban nem volt olyan hatalom, amely abba az irányba kényszerítette volna őket, hogy birodalommá szerveződjenek. A közvetlenül szomszédos Rusz, amellyel a kunok kapcsolata a legintenzívebb volt, politikai tekintetben rendkívül megosztott volt (GOLDEN 1991a, 86–87), a nomádok szemszögéből bizonyos értelemben saját politikai rendszerükhöz hasonlíthatott. A Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság messze voltak, nem szolgálhattak

710 1260-as évekből is van egy adat, ez a feljegyzés IV. Béla hadi népeit sorolja fel. A forrás Ottokar von Steier 1305–1320 körül keletkezett munkájából ismert, de maga a feljegyzés talán az 1260 körüli időszakból származik (MGH Dt. Chron., Bd. V/1, 98). Ez alapján a nyögérek különálló népi vagy hadi alakulata már IV. Béla korában létezett (NÉMETH 1953, 305).

ilyen téren mintával, és nem gyakorolhattak nyomást rájuk. Csak a 12. században a Kaukázus előterében felemelkedő Grúz Királyság maradt lehetséges mintaadó, és talán nem véletlen, hogy éppen a rövid ideig a kaukázusi ország területén élő és azzal szoros kapcsolatokat fenntartó Otroknak az utódai igyekeztek a hatalmukat központosítani. A feltehetően Otrok fiával, Koncsakkal elkezdődött folyamat azonban a mongolok kelet-európai megjelenésével véget ért (GOLDEN 1991a, 100–101). Mivel szomszédaik nem jelentettek fenyegetést a kunokra, sőt gyakran ők maguk hívták segítségül belső harcaikban a nomádokat, és tették lehetővé a zsákmányszerzést, így ez a tényező sem kényszerítette a kunokat a központosított hatalom létrehozására.

A kunok és a szomszédos hatalmak közti kapcsolatok elemzésekor fontos hangsúlyozni, hogy a hol ritkább, hol gyakoribb portyázások, hadjáratok ellenére a kunok nem jelentettek területi fenyegetést a szomszédos országokra, amikor mégis, akkor egy másik nomád nép, a mongolok támadása állt a háttérben. Ha a szomszédaik erősek voltak, vagy vezetőik (mint a rusz fejedelmek Vlagyimir Monomah korában) képesek voltak összefogni, és megszervezni a nomádok elleni hadjáratot, a nomádok általában vereséget szenvedtek (GOLDEN 1991, 149).

A kunok ugyanakkor nagyszerű harcosok és félelmetes ellenfelek voltak. Harci képességeiket nemcsak jól ismerték a szomszédaik, de igénybe is vették vagy szövetségesként, vagy zsoldosként, esetleg ún. gulámként, mamelukként (Grúz Királyság, Egyiptom) töltöttek be fontos szerepet (GOLDEN 1991, 137).

A letelepült és a nomád civilizációk közötti ellenségeskedés hátterében az állt, hogyan tudnak a nomádok hozzájutni a mezőgazdasági és kézműves termékekhez. A nomád gazdaság ugyan alapvetően önellátó volt, de bizonyos termékeket és élelmiszereket (gabona, luxuscikkek) nem tudott előállítani vagy nem elegendő mennyiségben. Ezekhez más úton igyekezett hozzájutni. A nomádok számára a portya, a kereskedelem és a zsoldos katonáskodás három módját jelenti ugyannak: a vágyott és szükséges javak megszerzésének (GOLDEN 1991, 137). Az ehhez vezető stratégia megválasztása nem mindig a nomádokon múlott. Ha biztosítva volt a kereskedelem, akkor nem feltétlen volt szükség a portyákra. Emellett pedig mikor a szomszédaik a kunokhoz fordultak támogatásért ellenfeleikkel szemben, maguk tették lehetővé a portyát vagy fizettek zsoldot, ami nagyrészt a zsákmányból való részesedést jelentette.

Ezt igazolhatja az a megfigyelés, hogy a kunok a délorosz steppei berendezkedésük során, vagyis a 11. század legvégén olyan helyeket támadtak a Rusz területén, amelyek kereskedelmi szempontból voltak fontosak, de miután sikerült elérniük, hogy részesedjenek a haszonból valamilyen formában, alig van adat arra, hogy a területükön áthaladó kereskedelmet akadályozták volna. Sőt, arról olvashatunk az óorosz évkönyvekben, hogy a kunoktól érkező kereskedők az áruk mellett információt is szállítottak, például ők értesítették a kijevi nagyfejedelmet, hogy a nomádok a Rusz ellen készülődnek, vagy velük üzentek a kunok. Tulajdonképpen nincs nyoma annak, hogy a kunok területén áthaladó kereskedelem rendszeres vagy komoly törést szenvedett volna. Ez érthető, hiszen a kunoknak is érdekük volt a biztonságos kereskedelem, amelyben a besenyőkhöz hasonlóan maguk is részt vehettek. A fekete-tengeri kereskedelemben betöltött szerepüket a 13–14. századi források több alkalommal is hangsúlyozzák.

Ugyancsak a széles körű kereskedelmi kapcsolatok meglétét igazolja az 1981-ben a mai Ukrajna területén, a Csinhul (Чингул) patak mellett feltárt kurgán. A temetkezés datálása ugyan vitatott, van, aki a 13. század első évtizedeire (HOLOD–RASAMAKIN 2012, 339–381) teszi, de van olyan kutató is, aki szerint a mongol hódítás utáni időszakra, azaz a 13. század második felére tehető (LANGÓ 2009, 124). Ez azonban nem befolyásolja azt, hogy a változatos mellékletekben (a Rajna–Maas vidéki ötvöstermék, a Ruszból származó miseruha, a muszlim kerámia, nyugat-európai típusú öv) kiemelkedően gazdag sír egyes emlékei kereskedelem útján kerülhettek a lukomori kunok területére.

*

Ha tehát végigtekintjük a kunoknak a szomszédjaikkal, előbb a Russzal, majd a Balkán-félszigeti hatalmakkal és végül a Magyar Királysággal való kapcsolatát, nyilvánvalóvá válik, hogy azokat nem kizárólag a hadakozás jellemezte.

A Russzal kapcsolatosan nem állja meg a helyét az a 19. századi szakirodalomban, de később is olvasható feltételezés, hogy a kunok támadásai miatt a Rusz nemcsak értékes, földművelésre alkalmas területeket veszített el, de a szláv lakosság is kénytelen volt északabbra költözni. Valójában a rusz fejedelmek egymás közti harcai sokkal nagyobb kárt okoztak a lakosságnak, mint a kunok portyázásai. Utóbbiakat pedig sok esetben, így a 12. században rendszeresen maguk a fejedelmek tették lehetővé, mikor rokonaikkal szemben a hatalomért folytatott harcokban a kunokat hívták segítségül. A kunok célja ilyenkor sem a Rusz védelmének aláásása volt egy esetleges későbbi hódítás előzményeként, hanem így lehetőség adódott a portyákra és fosztogatásra. A kunok nem a földművelésre alkalmas területet akarták megszerezni, hanem az ott megtermelt és előállított termékeket. Amikor a Rusz élén olyan fejedelem állt, mint Vlagyimir Monomah, aki korlátozta a belharcokban való beavatkozásukat, valamint hadjáratokat vezetett a steppére, a kunok bizonyultak a gyengébb félnek. Ha más nézőpontból szemléljük a viszonyukat, akár a kunok is lehettek volna az erős, egységes Rusz létrejöttének katalizátorai (akárcsak IV. Dávid Grúziájában), ez a lehetőség azonban 1132 után megszűnt. Msztyiszlav Vlagyimirovics 1132-es halála után a rusz fejedelmek egymás közti harcaik miatt szinte állandó jelleggel a kunokra támaszkodtak. Ritka volt az olyan békés, stabil időszak a Ruszban, amikor volt esély arra, hogy közösen a kunok ellen vonuljanak. Ennek kapcsán kell megjegyezni, hogy ebben az időben még a Rusz seregek sem területszerzési szándékkal jelentek meg a steppén, hanem legtöbbször ugyanaz volt a céljuk, mint a nomádoknak: a zsákmányszerzés. (Erre számos utalás olvasható az óorosz évkönyvekben.)

A kunok elleni rendszeres hadjáratok helyett a Rusz nem feltétlen tudatosan, de egy másik módszert választott szomszédaival szemben, azaz szövetségekkel, házasságokkal megpróbálta beilleszteni őket a saját rendszerébe. Ezeknek köszönhetően a 11. század végétől már rokoni szálak is összekötötték a két hatalmat. A kunoknak a rusz fejedelmek mellett a grúz uralkodóházzal, keleten pedig a horezmi sahokkal is voltak dinasztikus kapcsolataik (vö. GOLDEN 1991, 146–147), így nemcsak külső szemlélői, hanem fontos, megkerülhetetlen szereplői is lehettek a térség történetének.

Visszatérve még a Russzal való kapcsolataikra, meg kell említeni, hogy a kunok hatással voltak az orosz folklórra is. Az évkönyvekben nemcsak kun eredetű epikus elemek maradtak fenn (Altunopa hősiessége, Otrok és az ürömfüves történet, Koncsak és az üst vagy az *Igor-ének*ben olvasható számos nomádokhoz köthető elem), de magukban a bilinákban vagy az ukrán népmesékben is ott vannak a kunok nyomai.

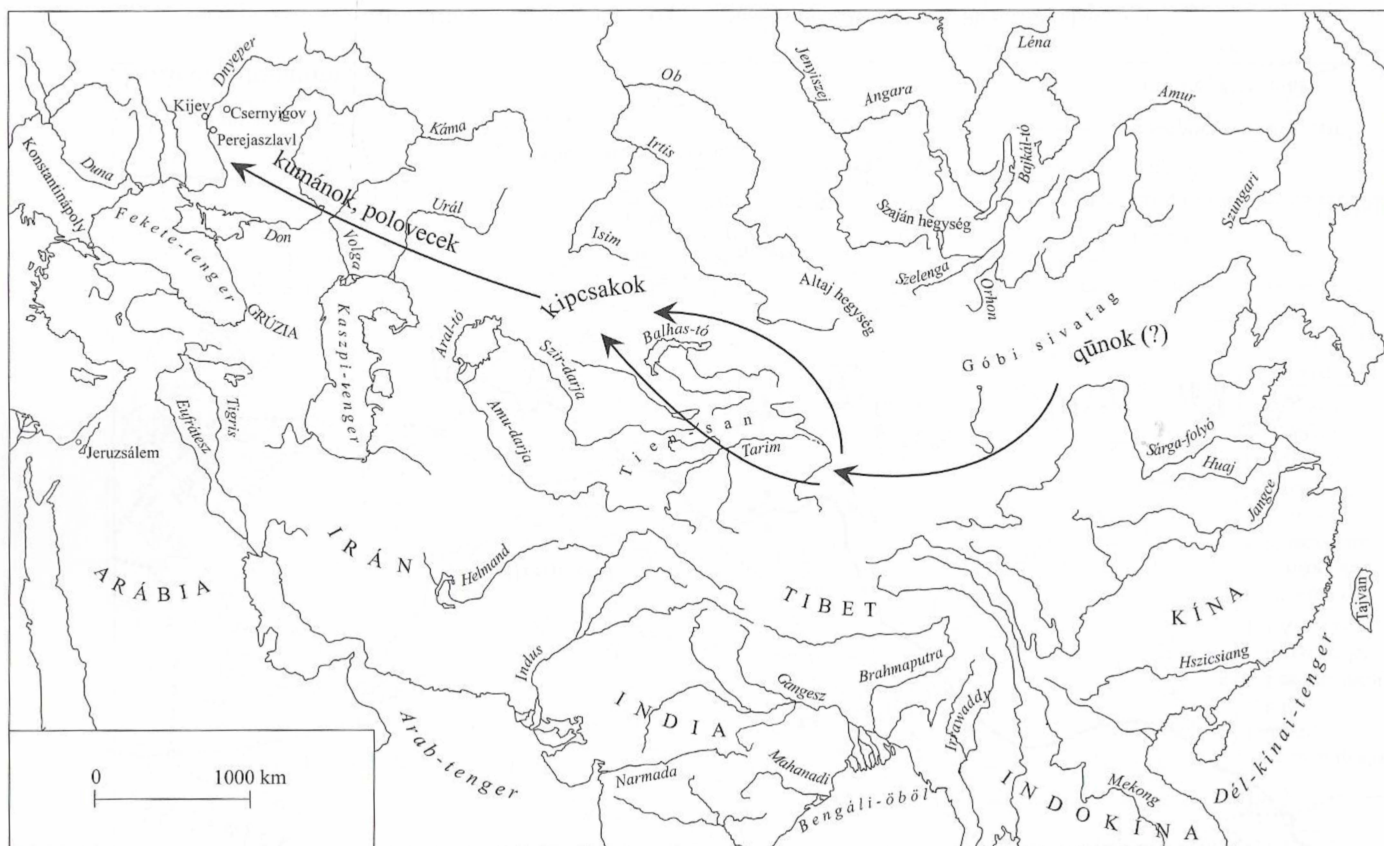
Ezzel szemben a kunok Balkán-félszigeti szerepe nem ilyen sokoldalú, ott elsősorban katonai jelentőségüket kell kiemelni. Előbb mint portyázók jelentek meg a Dunától délre, majd az 1091-es lebunioni csatában játszott szerepük miatt tulajdonképpen a Bizánci Birodalom megmentői lettek. A 11. század legvégén már mint a bizánci seregben harcoló zsoldosok jelennek meg a forrásokban. Az 1140-es évektől kezdve, amikor már nagy valószínűséggel berendezkedtek az Al-Dunától északra levő területeken, több támadást is intéztek a Bizánci Birodalom ellen. Majd a 12. század utolsó évtizedeiben lényegében az ő támogatásukkal éledt újjá a Balkán-félszigeten a Bolgár Cárság, továbbá a félszigeten rövid ideig regnáló Latin Császárság, valamint az 1204-ben felbomló Bizánci Birodalom utódállamai is igénybe vették katonai segítségüket.

A Magyar Királysággal a 13. századig kevés kapcsolatuk volt. Az 1091-ben a lebunioni csatából hazatérő kunok két sikertelen támadása után egészen a 13. század elejéig nincs tudomásunk kun támadásról a Magyar Királyság területe ellen. Kunok és magyarok ugyan többször találkozhattak, mivel mindkettő rendszeres résztvevője volt a Ruszban zajló hatalmi harcoknak, ilyenkor azonban szinte kivétel nélkül az ellentétes oldalon álltak. A két hatalom közötti kapcsolatok egyedülálló eleme, hogy a kunok szomszédai közül csak a Magyar Királyság támogatott olyan térítő missziókat, melyek következtében a kunok területén püspökség jött létre az 1220-as években.

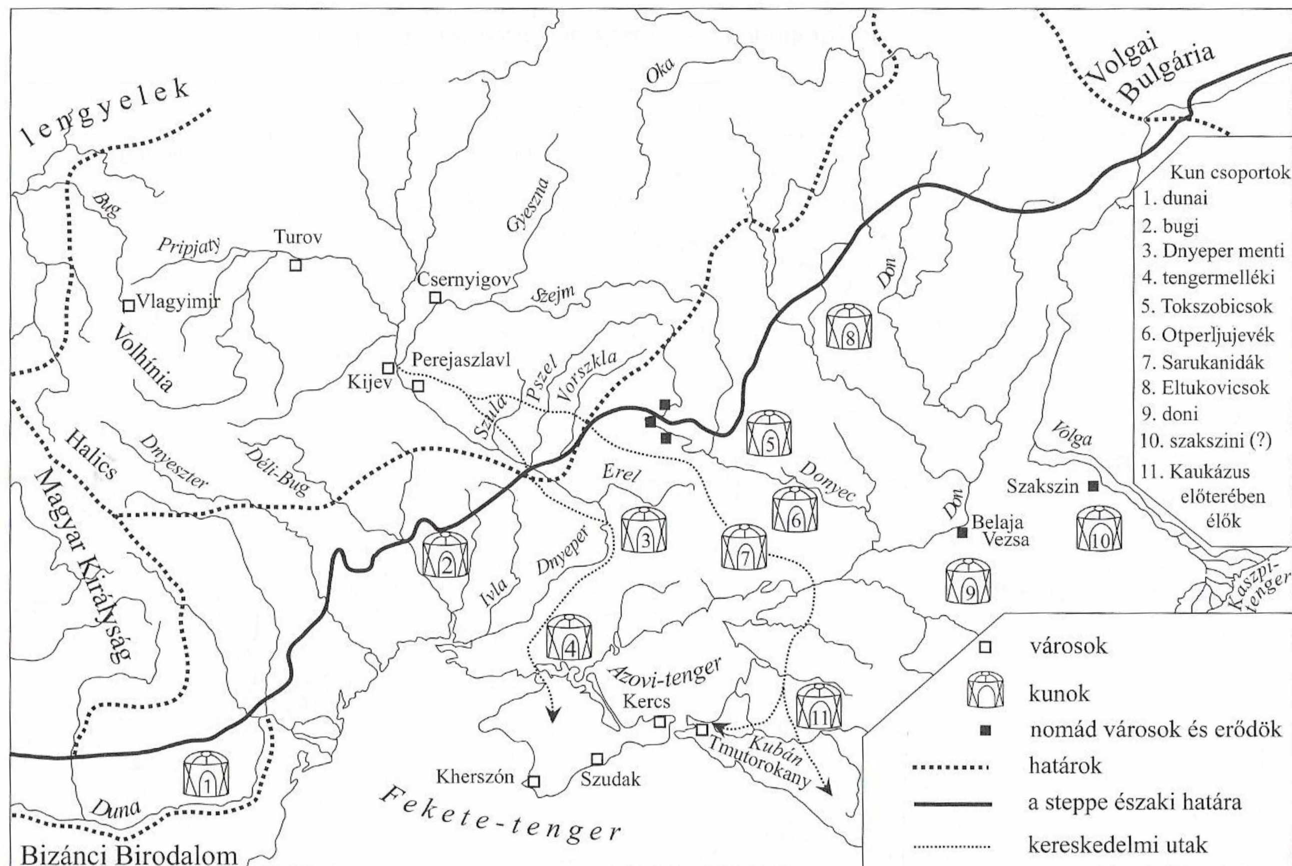
A forrásokból azt is megtudjuk, hogy a kunok nagy hadjáratokat egyszerre csak egy irányba vezettek. Amíg a délorosz steppét uralmuk alá nem hajtották, nem voltak sem portyák, sem hadjáratok nyugati és déli irányba. Miután viszont berendezkedtek, előbb a Bizánci Birodalom, majd a Magyar Királyság területén is megjelentek. Amikor a 12. század elején a Rusz fejedelmei a nagyszerű vezetői képességekkel rendelkező Vlagyimir Monomah irányításával sikeres hadjáratokat indítottak a steppére, a kun hadjáratok minden irányba abbamaradtak. A rusz fenyegetés megszűnésével azonban kiújultak a Bizánci Birodalom elleni portyák és hadjáratok.

A kunok és a szomszéd hatalmak közötti viszony jellege akkor változott meg, amikor a mongolok nyomásának engedve egyes csoportjaik beköltöztek a Rusz és a Magyar Királyság területére, illetve a Balkán-félszigetre. Nagyobb részük azonban helyben maradva az Arany Horda nomád népességének többségét alkotva asszimilálta a nyugatra költöző mongol vezető réteget.

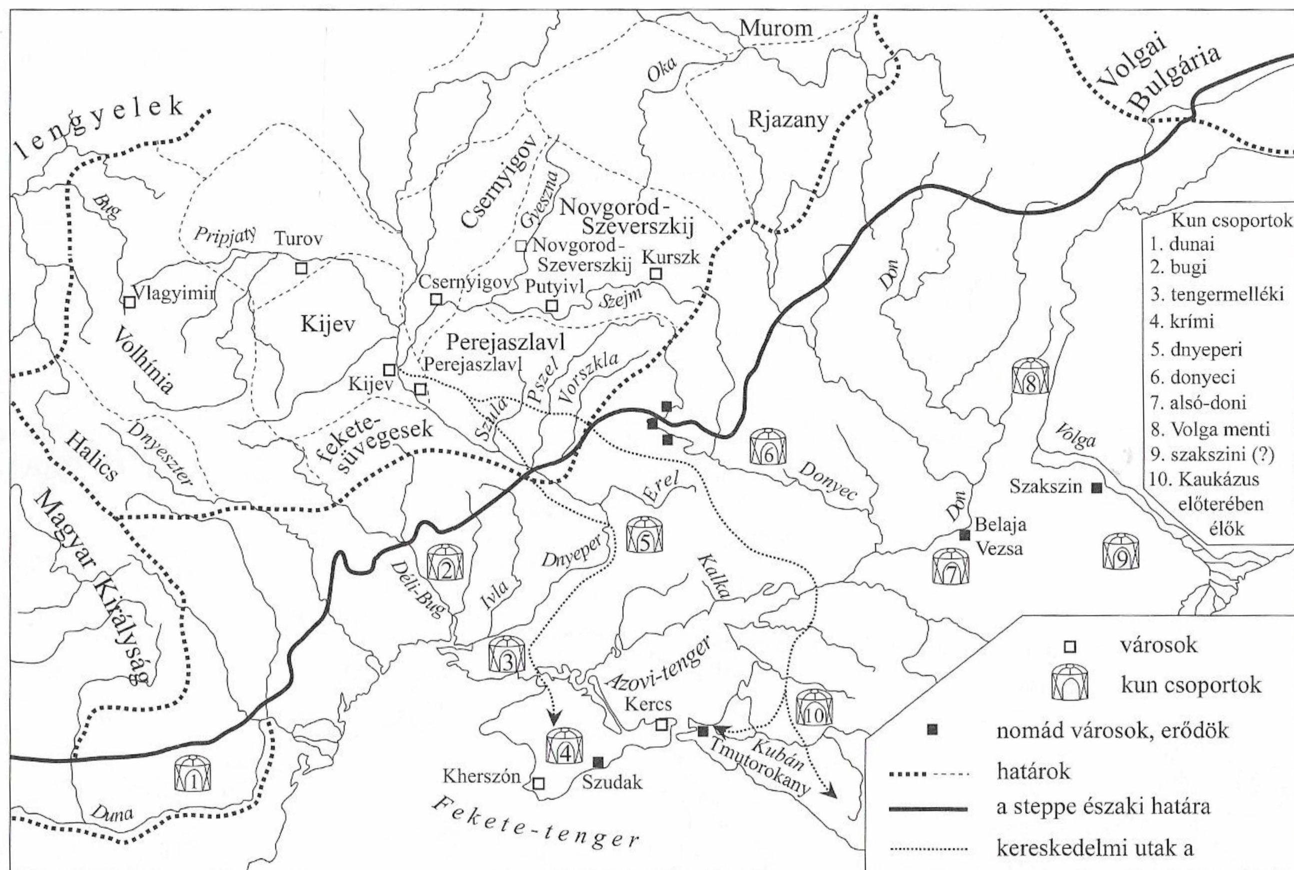
Mellékletek

I. A kunok feltételezett vándorlása, Pálóczi Horváth alapján

II. A délorosz steppe a 11. század végén és a 12. század elején, Pletnyova alapján

III. A délorosz steppe a 12. század második felében, Pletnyova alapján

IV. A Balkán-félsziget a 11. század végén

V. Bizánci Birodalom a 12. században

VI. A Balkán-félsziget a 12. század végén és a 13. század első felében0

Irodalom

AA – Aacheni Albert, *Historia Ierosolimitana,* in EDGINGTON 2007.

ÁGOSTON M. (2004), *Az orosz történelmi források terminológiája,* Szombathely, Savaria University Press.

AHINZSANOV, Sz. M. (1995) – Ахинжанов, С. М., *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана,* издание исправленное, Алма-Ата, Гылим.

Al. – Annae Comnenae *Alexias.* Rec. D. R. REINSCH et A. KAMBYLIS. Prolegomena et textus. Berolinum–Novum Eboracum, Walter de Gruyter et Socios, 2001 (CFHB, 40).

ALEKSZANDROV, E. (2007) – Александров, Е., Пълководци на второто Българско Царство, in *История на Българите: Военна история на Българите от древността до наши дни,* т. 5, ред. Зафиров, Д. – Александров, Е., София, ИК Труд, 703–710.

ALEKSZANDROV–CSOLPANOV (2007) – Александров, Е. – Чолпанов, Б., Войската и войните на второто Българско Царство (1185–1396), in *История на Българите: Военна история на Българите от древността до наши дни,* т. 5, ред. Зафиров, Д. – Александров, Е., София, ИК Труд, 124–186.

ALLANIJAZOV, T. K. (1998^2) – Алланиязов Т. К., *Военное дело кочевников Казахстана,* издание второе, исправленное дополненное, Алматы, 21Век.

ALLSEN T. (1987), *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands 1251–1269,* Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.

ALLSEN T. (1987–1991), Mongols and North Caucasia, in *AEMAe* 7(1987–1991), 7–40.

ANGOLD, M. (1992), *The Byzantine Empire 1025–1204. A Political History,* London–New York, Longman.

ANGOLD, M. (2000), *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261,* Cambridge, Cambridge University Press.

Annales – Annalium ordinis Praedicatorum, Vol. I, V. M. FERRETTI iussu editum auctoribus ff. Th. M. MAMACHIO, F. M. POLLIDORIO, V. M. BADETTO, et H. D. CHRISTIANOPULO, Romae, Ex Typoghraphia Palladis, 1756.

Antapodosis – Cremonai Liutprand, Antapodosis, in P. CLASSEN – Cremonai Liutprand: *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században,* Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2005 (Varia Byzantina – Bizánc Világa, IX).

ARTAMONOV, M. I. (1962) – Артамонов, М. И., *История Хазар,* Ленинград, Изд-во Гос. Эрмитажа.

Arutjunova, V. A. (1972) – Арутюнова, В. А., К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время норманской кампании, in *Византийский временник*, 33(1972), 115–119.

Arutjunova-Fidanjan, V. A. (1978) – Арутюнова-Фиданян, В. А., *Типик Григория Пакуриана*, текст, введ., пер., и коммент., Ереван, Издательство АН Армянской ССР.

Atanasov, G. (2009) – Атанасов, Г., *Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. The Despotic Domain of Dobroudja. About the Political, Clerical, Economical and Cultural History of Dobroudja in the 14th Century*, Велико Търново, Фабер.

A tatárjárás... – *A tatárjárás emlékezete*, szerk. Katona T., a bev. Györffy Gy. írta, Bp., Magyar Helikon, 1981.

Attaleiatész – Michaelis Attaliotae, *Historia*, ed. B.G. Niebuhr, rec. Bekkerus, I., Bonnae, Impensis ed. Weberi, 1853 (CSHB).

Az orosz irodalom kistükre – *Az orosz irodalom kistükre. Ilariontól Ragyiscsevig, XI–XVIII. sz.*, vál., a bev., az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta Iglói E., Bp., Európa Könyvkiadó, 1981.

Babcock–Krey (1943) – *A History of Deeds Done beyond the Sea*, by William Archbishop of Tyre, Vol. I, translated and annotated by Babcock, E.A. – Krey, A.C., New York, Mornindside Heights–Columbia University Press.

Balogh L. (2001), A mongol támadások a Volga-vidéki népek ellen (1222–1236), in *Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai*, szerk. Weisz B. – Balogh L. – Szarka J., Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 7–19.

Balogh L. (2001a), Mikor költözött Kötöny kun fejedelem Magyarországra?, in *AH*, 113(2001), 53–61.

Balogh L. (2009), A besenyők hitvilága és a világvallások, in *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*, szerk. Balogh L.–Kovács Sz., Bp., Balassi Kiadó, 93–108 (MŐK, 25).

Balogh–Keller (2004), *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10.*, szerk. Balogh L.– Keller L., Bp., Balassi Kiadó (MŐK, 21).

Bănescu, N. (1933), La question du Paristrion ou Conclusion d'un long débat, in *Byzantion*, 8(1933), 277–308.

Bănescu, N. (1944), Le thème de Paristrion-Paradounavon (Paradounavis). Les origines. Le nom, in *Bulletin de la Section Historique*, 25/2, Bucureşti, 139–151.

Bănescu, N. (1946), *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucureşti, Cartea Românească.

Barthold, W. (2003), Gardīzī, Abū Saᶜid (11th Century) Persian Historian, in *Encyclopaedic Historiography of the Muslim World*, Vol. I, ed. by Singh, N.K. – Samiuddin, A. Delhi, Global Vision Publishing House, 275.

Bartold, V. (1897) – Бартольд, В., *Отчет о поездке в Среднюю Азию се научною целью. 1893–1894 гг.*, Санкт-Петербург.

Bartold, V. V. (2002²) – Бартольд, В. В., Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии, in Бартольд, В. В., *Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов*, Москва, „Восточная литература" РАН, 1938/2002², 18–192.

Bartold, V. V. (2002a[2]) – Бартольд, В. В., Новый труд о половцах, in Бартольд, В. В., *Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов*, Москва, „Восточная литература" РАН, 1938/2002[2], 392–408.

Baski I. (2007) – Kangur. (Egy nagykunsági családnév eredetéhez a Mándoky Kongur név kapcsán), in Baski I., *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006*, Karcag, Kunszövetség, 105–117.

Baski I. (2008), A *baranta* és ami körülötte van, in *A becsvágy igézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, szerk. Dobrovits M., Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 8–23.

Baszkakov, N. A. (1960) – Баскаков, Н. А., *Тюркские языки*, Москва, Издательство Восточной Литературы.

Baszkakov, N. A. (1969[2]) – Баскаков, Н. А., *Введение в изучение тюркских языков*, Москва, Высшая школа.

Baszkakov, N. A. (1976) – Баскаков, Н. А., Тюркизмы – социальная терминология в «Слове о полку Игореве», in *Turcologica. Сб. к 70-летию акад. А. Н. Кононова*, ред. С. Г. Кляшторный – Ю. А. Петросян – Э. Р. Тенишев, Ленинград, Наука, 225–234.

Baszkakov, N. A. (1984) – Баскаков, Н. А., Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях, in *Тюркская ономастика*, ред. Кайдаров, А. Т. – Баскаков, Н. А. – Джанузаков, Т. Д. – Суперанская, А. Б., Алма-Ата, Наука, 48–76.

Bedrossian, M. (1875–1879) – *New Dictionary Armenian-English*, by rev. Bedrossian, M., Venice, S. Lazarus Armenian Academy.

Belenyickij, A. M. (1963) – Беленицкий, А. М., Краткий очерк жизни и трудов Бируни, in *Абу-р-Райхан Мухаммед ибн Ахмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия)*, перевод А. М. Беленицкого, статьи и примечания А. М. Беленицкого и Г. Г. Леммлейна, Москва, Издательство Академии Наук СССР, 271–291.

Benisch, A. (1856) – *Travels of rabbi Petachia of Ratisbon*, ed. and trans. by Benisch, A., London, Trubner, 1856.

Berend, N. (2001), *At the Gate of Christendom, Jews, Muslims and 'Pagans' in medieval Hungary c. 1000–c. 1300*, Cambridge, Cambridge University Press.

Berend N. (2012), *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok" a középkori Magyar Királyságban*, Máriabesnyő, Attraktor.

Berezskov, N. G. (1963) – Бережков, Н. Г., *Хронология русского летописания*, Москва, Издательство Академии Наук СССР.

Berry, V.G. (1948) – *De profectione Ludovici VII in Orientem*, trans. by Berry, V.G., New York, W.W. Norton and Co., 1948, 52–53

Berta Á. (1996), A kunok eredete. A magyarországi kunok korai történelme, in *Adatok Kiskunhalas történetéhez*, szerk. Szakál A., Kiskunhalas, Kiskunhalas Önkormányzat, 11–19.

Berta Á. (2004), *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged, Jate Press.

Berta-Róna-Tas (2011) – Berta Á. – Róna-Tas A., *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, with the assistance of L. Károly, I–II, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag (Turcologica, 84).

Bibikov, M. V. (2004) – Бибиков, М. В., *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*, Москва, Институт всеобщей истории РАН, «Языки славянской культуры».

Birkenmeier, J. (2002), *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180*, Leiden–Boston–Cologne, Brill.

Bíró, M. (1973), The 'Kipchaks' in the Georgian Martyrdom of David and Constantine, in *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Roland Eötvös nominate, sectio linguistica,* 4(1973), 161–168.

Bóna I. (1988³), Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896), in *Erdély története...,* 107–234.

Bóna I. (2001), Az 'Északi'-Donyechez, in *MNy,* 97(2001), 329–330.

Borosy A. (1992), Hadsereglétszámok a X–XIV. században, in *HK,* 105(1992/4), 3–32.

Boyle, J.A. (1958), *The History of the World-Conqueror by ʿAla-ad-Din ʿAta-Malik Juvaini,* trans. from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle, Vol. I, Cambridge, Harvard University Press.

Boyle, J.A. (1971), *The Successors of Genghis Khan,* trans. by J.A. Boyle, New-York–London, Columbia University Press.

Brand, C.M. (1968), *Byzantium confronts the West, 1180–1204,* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Brand, C.M. (1976), *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos,* transl. by C.M. Brand, New York, Columbia University Press.

Bréhier, L. (1970²), *Le monde byzantin: La civilisation byzantine,* Paris, Éditions Albin Michel.

Bréhier, L. (1997), *Bizánc tündöklése és hanyatlása,* Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (Varia Byzantina–Bizánc Világa I).

Bréhier, L. (2003), *A bizánci birodalom intézményei,* Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (Varia Byzantina–Bizánc Világa VII).

Bréhier, L. (2010), *A bizánci civilizáció,* Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (Varia Byzantina – Bizánc Világa XIV).

Bretschneider, E. (1888), *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century,* Vol. II, London, Trübner & Co., Ludgate Hill.

Bretschneider, E. (1910²), *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century,* Vol. I, London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Lᵗᵈ.

B. Szabó J. (2001), Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről, in *HK,* 114(2001/1), 75–98.

Bubenok, O. B. (1997) – Бубенок, О. Б., *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI–начало XIII вв.),* Киев, Логос.

Buchon, J. A. (1845) – *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies. Le livre de la conqueste de la princée de la Morée.* Publié pour la première fois d'après un manuscrit de la bibliothèque des ducs de Bourgogne à Bruxelles, avec notes et éclaircissements par Buchon, tom. I, Paris, Librairie de Jules Renouard et Cie.

Buckler, G. (1968²), *Anna Comnena. A Study,* Oxford, Oxford University Press.

ByzTurc. – Moravcsik Gy., *Byzantinoturcica* I–II. *Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen,* zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958.

CC – *Codex Cumanicus,* ed. by G. Kuun with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti, Bp., Kőrösi Csoma Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1981.

CFH – *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI,* I–IV, ed. A. F. Gombos, Bp., Szent István Akadémia, 1937–1943.

Chabot, J.-B. (1898), Notice sur une mappemonde syrienne du XIIIe siècle, notes complémentaires publiées d'après les observations de MM. R. Gottheil et C.-A. Nallino, in *Bulletin de géographie historique et descriptive,* 31–43.

Chabot, J.-B. (1905), *Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199),* éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, tome 3, Paris, Ernest Leroux.

Chalandon, F. (1900), *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081–1118),* Paris, A. Picard et fils (Mémoires et documents publiés par la Société de l'École des chartres, 4).

Chalandon, F. (1912), *Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180),* I–II, New York, Burt Franklin.

Cheynet, J.-C. (2006), *Le Monde Byzantin: L'Empire byzantin 641–1204,* t. 2, Paris, Presses Universitaires de France.

Cib, Sz. V. (2011[2]) – Цыб, С. В., *Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет»,* издание второе, исправленное, Санкт-Петербург, ДБ.

Ciocîltan, V.-I. (1992), Componenta românească a țaratului Asăneștilor în oglinda izvoarelor orientale, in *Revista istorică,* 3(1992), 11–12, 1107–1122.

Clauson, G. (1972), *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford, Clarendon Press.

Cross–Sherbowitz-Wetzor (1953), *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text,* trans. and ed. by S.H. Cross – O.P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge.

Czeglédy K. (1949), A kunok eredetéről, in *MNy,* 45(1949), 43–50.

Czeglédy K. (1972), Gardīzī „török" fejezetének magyarázatához (Álmos nevének származtatásaihoz), in *MNy,* 68(1972), 138–145.

Csánki III – *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* A M. T. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából írta Dr. Csánki Dezső, III, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1897.

Csernus–Cs. Tóth (2013) – Robert de Clari, *Konstantinápoly hódoltatása,* ford. Csernus S. – Cs. Tóth A., a tanulmányokat írta Csernus S. – Farkas Cs. – Jacquin, G., Bp., Balassi Kiadó.

DAI – Bíborbanszületett Konstantín, *A birodalom kormányzásáról,* a görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy., Bp., Közoktatásügyi Kiadó, 1950.

Dall'Aglio, F.(2002), The Bulgarian siege of Thessaloniki in 1207: between history and hagiography, in *Eurasian Studies,* 1/2(2002), 263–282.

Dall'Aglio, F. (2008/2009), The Military Alliance between the Cumans and Bulgaria from the establishment of the Second Bulgarian Kingdom to the Mongol Invasion, in *AEMAe,* 16(2008/2009), 29–54.

Dankoff, R. – Kelly, J. (1982–85) *Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk),* Vol. I–III, Duxbury, Harvard University.

Daszkiewicz–Tryjarski (1982) – Daszkiewicz, J. R. – Tryjarski, E., *Kamennye baby Pričernomorskich stepej: kollekcija iz Askanii-Nova = Baby kamienne stepów Nadczarnomorskich: kolekcja z Askanii Nowej,* Wrocław, Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.

De cerimoniis – Constantine Porphyrogenitus: *De cerimoniis aulae byzantinae,* I–II, ed. Reiske, J., Bonn, Impensis Ed. Weberi, 1829–1830 (CSHB, 16–17).

de Clari – Robert de Clari, *Li estoires de chiaus qui conquisent Constantinoble de Robert de Clari en Aminois, chevalier,* Paul-Édouard-Didier Riant, [Paris], k. n. [1868].

De Groot, J. J. M. (2006), *Hunok és kínaiak. A hunok története a Kr. sz. előtti évszázadokban – kínai források alapján,* Respenna, Bp.

DebrK. – Debreceni Kódex (1519). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, a kódexet másolták E. Abaffy E. tanítványai 1993 és 1996 között, az előkészítő munkát végezték Abaffy Cs. és Reményi A., a bevezetési írta Madas E. és Reményi A., Bp., Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997.

DeWeese, D. (1994), *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition,* Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, University Park.

Diaconu, P. (1970), *Les Petchénègues au Bas-Danube,* Bucarest, Académie de la République Socialiste Roumanie.

Diaconu, P. (1978), *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles,* Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Dickens, M. (2008), *Turkāyē: Turkic Peoples in Syriac Literature Prior to the Seljüks,* Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy, Faculty of Asian and Middle Eastern Studies University of Cambridge (MS).

Dimnik, M. (1981), *Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev 1224–1246,* Toronto, Pontifical Institute of Medieval Studies.

Dimnik, M. (1994), *The Dynasty of Chernigov 1054–1146,* Toronto, Pontifical Institute of Medieval Studies.

Dimnik, M. (2003), *The Dynasty of Chernigov 1146–1246,* Cambridge, Cambridge University Press.

Dimnik, M. (2006), The Rus' principalities (1125–1246), in *The Cambridge History of Russia,* Vol. I. *From Early Rus' to 1689,* ed. by M. Perrie, Cambridge, Cambridge University Press, 98–126.

Doberdói Breit J. (1929), A hódító hadjáratok és a keleti háborúk időszaka (1077–1235-ig), in *A magyar nemzet hadtörténelme,* IV. rész, Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

Dobrodomov (1978) – Добродомов, И. Г., О половецких этнонимах в древнерусской литературе, in *Тюркологический сборник,* 1975 (Москва, 1978), 102–129.

Dodd, W.W. – Schaefer, B.E. (2002), An Introduction to astronomical Events Recorded in the Russian Chronicles, in *The Journal of the Royal Astronomical Society of Canada,* 9/6(697) (2002), 236–249.

Doerfer *TMEN* – Doerfer, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit,* I–IV, Wiesbaden, Franz Steiner, 1963–1975.

D'Ohsson C. (1834), *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-khan jusqu'à Timour bey ou Tamerlan,* tom. I, Amsterdam, Frederik Muller.

Dostourian, A. E. (1993), *Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa,* trans. from the original Armenian with a Commentary and Introduction by A. E. Dostourian, foreword by K. H. Maksoudian, Lanham–New York–London, University Press of America.

DRIMBA, V. (2000), *Codex Comanicus*, édition diplomatique avec fac-similés, Bucarest, Editura Enciclopedică.

DTS – Древнетюркский словарь, ред. Наделяев, В. М.–Насилов, Д. М.–Тенишев, Э. Р.–Щербак, А. М., Ленинград, Наука, 1969.

DULAURIER, M. E. (1858) – *Chronique de Matthieu d'Édesse (962–1136) avec la continuation de Grégoire le prêtre jusqu'en 1162*. D'après trois manuscrits de la Bibliothèque impériale de Paris. Trad. en Français et accompagnés de notes historiques et géographiques collection destinée à servir de complément aux Chroniqueurs byzantins at slavons par M. E. DULAURIER. [Paris, E. Thorin, 1858.]

EBERHARD, W. (1947), Sinologische Bemerkungen über den Stamm der Kay, in *Monumenta Serica*, 12(1947), 204–223.

EDBURY, W.P. – ROWE, J.G. (1988), *William of Tyre. Historian of the Latin East*, Cambridge, Cambridge University Press.

EDGINGTON, S.B. (2007) – Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, ed. and trans. by S.B. EDGINGTON, Oxford, Clarendon Press.

EI – Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition v. 1.0., 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden.

ELTER I. (1985), Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154), in *AH*, 82(1985), 53–62.

Enz.d.Isl. – Enzyklopädie des Islam: geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker, II, Hrsg. Von Houtsma, M.Th., Leiden–Leipzig, Brill, 1927.

Ephraim – *Ephraemii Monachi imperatorum et patriarcharum* recensus interprete A. Maio, Bonnae, Impensis ed. WEBERI, 1840 (CSHB, 42).

Erdély története... – Erdély története a kezdetektől 1606-ig, I, szerk. MAKKAI L. – MÓCSY A., Bp., Akadémiai Kiadó, 1988.

ERDŐDI J. (1956) – Ének Igor hadjáratáról. Igorról, Szvjatoszlav fiáról, Oleg unokájáról, ford. ERDŐDI J., in *Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához*, I, szerk. KITUSIN, A. N. irányításával HEGEDÜS V.–HONFI J.–POPOVITS Gy., Bp., Tankönyvkiadó, 33–41.

ÉRSZEGI G. (1994), Magyarországi források két évszázad pápai oklevéladásához, in *Magyar egyháztörténeti évkönyv*, I, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, 47–57.

E-SZPI – Энциклопедия «Слова о полку Игореве», в 5 томах, ред. кол. Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, С. А. Семячко, отв. ред. О. В. Творогов, СПб., Дмитрий Буланин, Рос. Акад. наук, Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом), 1995.

EWUng. – Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, 1–2. Hrsg. BENKŐ L. 1993–1995. + Register. Bp., Akadémiai Kiadó, 1997.

FATOUROS–KRISCHER (1982) – Johannes Kantakuzenos, *Geschichte*, I, übersetzt und erläutert von G. FATOUROS und T. KRISCHER, Stuttgart, Anton Hiersemann (Bibliothek der Griechischen Literatur, 17).

FEHÉRTÓI K. (2004), *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*, Bp., Akadémiai Kiadó.

FELFÖLDI Sz. (2004), A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés, in BALOGH–KELLER 2004, 75–91.

FENNELL, J. (1980), *The Tatar Invasion of 1223: Source Problems*, Berlin, 18–31 (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 27).

FENNELL, J. (1983), *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*, London–New York, Longman.

FERENȚ, I. (1981), *A kunok és püspökségük*, ford. DOMOKOS P. P. (a román eredeti: *Cumanii și episcopia lor*, 1931, Blaj), Bp., Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.

Ferincz I. – *Nesztor-krónika. Poveszty vremennih let. Az elmúlt idők történései (elbeszélése): Honnan ered Ruszföld, ki volt Kijev első fejedelme, és hogyan alakult ki Ruszföld?* (kézirat), Szeged.

FHDR, II – *Fontes Historiae Daco-Romanae. Izvoarele istoriei României*, II. *De la anul 300 pînă la anul 1000*, publicate de H. Mihăescu – Gh. Ştefan – R. Hîncu – Vl. Iliescu – V. C. Popescu, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1970.

FHDR, III – *Fontes Historiae Daco-Romanae. Izvoarele istoriei României*, III. *Scriitori bizantini (sec. XI–XIV)*, publicate de A. Elian – N.-Ş. Tanaşoca, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975.

FHDR, IV – *Fontes Historiae Daco-Romanae. Izvoarele istoriei României*, IV. *Scriitori şi acte bizantine (sec. IV–XV)*, publicate de H. Mihăescu – R. Lăzărescu – N.-Ş. Tanaşoca – T. Teoteoi, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1982.

Fine, J. V. A. (1994), *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, University of Michigan Press.

Fjodorov-Davidov, G. A. (1966) – Федоров-Давыдов, Г. А., *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, Москва, Наука.

Fjodorov-Davidov, G. A. (1983), *Az Aranyhorda földjén*, ford. Ágh A., a ford. az eredetivel egybevetette és az utószót írta Fodor I., Bp., Gondolat.

Fjodorov, Ja. A. – Fjodorov, G. Sz. (1978) – Федоров, Я. А.–Федоров, Г. С.: *Ранние тюрки на Северном Кавказе*. Москва, Издательство Московского Университета.

Fodor I. (2000), Az „Északi"-Donyec, in *MNy*, 96(2000), 467–469.

Fodor I. (2009), A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban, in *„Kun-kép". A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*, szerk. Rosta Sz., Kiskunfélegyháza, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeum, 2009, 49–66.

Fonalka M. (1993), A kunok hőseposzának töredékei a Halicsi évkönyvben, in *Filológiai Közlöny*, 39(1993)/1, 41–47.

Fonnesberg-Schmidt, I. (2007), *The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254*, Leiden, Brill.

Font M. (1985), Kiket neveztek Gubatusnak a XIII. század elején?, in *Studia Paedagogica Auctoritate Universitatis Pécs publicata*, 11–16.

Font M. (1991), II. András orosz politikája és hadjáratai, *Sz*, 125/1–2(1991), 107–144.

Font M. (1995), *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok történetéből*, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem.

Font M. (1995a), Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai, in *A honfoglaláskor írott forrásai*, szerk. Kovács L.–Veszprémy L., Bp., Balassi Kiadó, 119–129.

Font M. (1996), *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*, a szöveget válogatta, fordította, a bevezetőt és a kommentárokat írta Font M., Szeged, Szegedi Középkorász Műhely (SzKK, 11).

Font M. (2000), Déli határvédelem („zmijevy valy") a Kijevi Ruszban, in *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének tanulmánygyűjteménye*, szerk. Bebesi Gy., Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, 136–150.

Font M. (2005), *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely (SzKK, 21).

Font M. (2005a), *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*, Bp., Balassi Kiadó.

FONT M. (2010), A *Povest' vremennych let* szerkezete és hitelessége, in *Aktualitások a magyar középkorkutatásban,* szerk. FONT M.–FEDELES T.–KISS G., Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraújkori Tanszék, 307–325.

FRANKLIN, S. – SHEPARD, J. (1996), *The Emergence of the Rus 750–1200.* London–New York, Longman.

FRANKOPAN, de, P. D. (1996), A Victory of Gregory Pakourianos against the Pechenegs, in *Byzantinoslavica,* 57(1996), 278–281.

FRANKOPAN, de, P. D. (2005), Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources?, in *Byzantine and Modern Greek Studies,* 29/2(2005), 147–166.

FROJANOV, I. Ja. (2012) – Фроянов, И. Я., *Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть,* Москва, Русский издательский центр.

FÜGEDI E. (1981), Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, in *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról,* szerk. FÜGEDI E., Bp., Magvető, 57–88.

GALAMB Gy. (2001), Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez, in *A Kárpát-medence és a steppe,* szerk. MÁRTON A., Bp., Balassi Kiadó, 181–185 (MŐK, 14).

GAUTIER, P. (1984), Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, in *Revue des études byzantines,* 42(1984), 5–145.

Georg.Chron. – *The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha,* text ed. by S. QAUKHCHISHVILI, trans. by K. VIVIAN, pref. by A. BRYER, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1991.

Gest.Hung. – Anonymus, *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének cselekedeteiről,* ford. és jegyzetekkel ellátta PAIS D., a bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte GYÖRFFY Gy. Hasonmás kiadás. Bp., Magyar Helikon Kiadó, 1977.

GIBI – *Гръцки Извори за българската история. Fontes Graeci Historiae Bulgaricae,* София, Издание на Българската Академия на Науките, т. I–, 1954–.

GIESSAUF, J. (1995), *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine,* Einführung, Text, Übersetzung, Kommentar, Graz, Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität.

GIEβAUF, J. (2004), A lovasnomád fegyverzet és harcmodor az ellenfelek beszámolóinak tükrében, in BALOGH–KELLER 2004, 26–37.

Glükasz – Michaelis Glycae *Annales,* recognovit I. BEKKERUS, Bonnae, Impensis Ed. Weberi, 1836 (CSHB).

GOFFART, W. (1980), *Barbarians and Romans, AD 418–584: The Techniques of Accommodation,* Princeton, Princeton University.

GOLDEN, P.B. (1979–80), The *Polovci Dikii,* in *Harvard Ukrainian Studies* 3–4(1979–80), 296–309.

GOLDEN, P.B. (1982), Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Chinggisid Nomads of Western Eurasia, in *AEMAe,* 2(1982), 37–77.

GOLDEN, P.B. (1984), Cumanica I: The Qipčaqs in Georgia, in *AEMAe,* 4(1984), 45–87.

GOLDEN, P.B. (1985), Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian nomadic clan, in *AEMAe,* 6(1985) [1987], 5–29.

GOLDEN, P.B. (1987–1991), Nomads and Their Sedentary Neighbors in Pre-Čingisid Eurasia, in *AEMAe,* 7(1987–1991), 41–81.

GOLDEN, P.B. (1990), The Cumans, in *The Cambridge History of Early Inner Asia,* ed. by D. SINOR, Cambridge, Cambridge University Press, 277–284.

Golden, P.B. (1990a), Cumanica III. Urusoba, in *Aspects of Altaic Civilization III. Proceedings of the 30th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference,* Indiana University, Bloomington, Indiana, June 19–25, 1987, ed. by D. Sinor, Bloomington, Indiana University, 33–46.

Golden, P.B. (1991), The Qıpčaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation on the Steppe, in *Rulers from the steppe: State formation on the Eurasian periphery.* Ed. by S. Gary - M. Daniel. Los Angeles: Ethnographics Press, Center for Visual Anthropology, University of Southern California, 132–157.

Golden, P.B. (1991a), Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus', in *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays,* ed. by I.S. Koropeckyj, Cambridge, Mass., Harvard Ukrainian Research Institute, 58–101.

Golden, P.B. (1991b), The Dogs of the Medieval Qïpčaqs, in *Varia Eurasiatica. Festschrift für professor András Róna-Tas,* Szeged, Department of Altaic Studies, 45–55.

Golden, P.B. (1992), *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East,* Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Golden, P.B. (1995–1997), The Tribes of the Cuman-Qıpčaqs, in *AEMAe,* 9(1995–1997), 99–122.

Golden, P.B. (1996/2003), The Černii Klobouci, in Uő, *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs,* Ashgate, Variorum, 97–107.

Golden, P.B. (1997), Wolves, dogs and Qipčaq religion, in *AOH* 50/1-3(1997), 87–97.

Golden, P.B. (1998), Religion among the Qıpčaqs of Medieval Eurasia, in *CAJ,* 42/2(1998), 180–237.

Golden, P.B. (2005), The shaping of the Cuman-Qïpchaqs and their World, in *Il Codice Cumanico e il suo Mondo. Atti del colloquio internazionale Venezia, 6–7 Dicembre 2002,* a cura di F. Schmieder–P. Schreiner, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 247–277.

Golden, P.B. (2006/7), Cumanica V: The Basmils and Qipčaqs, in *AEMAe,* 15[2006/2007], 13–42.

Golubovszkij, P. V. (1884) – Голубовский П. В., *Печенеги, Торки и Половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв.,* Киев, в Университетской типографіи (I. I. Завадскаго).

Gombos F. A. (1913) – *Freisingi Ottó: Frigyes császár tettei (Ottonis Episcopi Frisingensis: Gesta Friderici Imperatoris),* ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gombos F. A., Bp., Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása.

Göckenjan, H. (1997), Kelet-Európa népei a 13. századi magyar domonkosok útleírásaiban, *Aetas,* 1997/2-3, 93–119.

Göckenjan, H. (2004), Lobogó és dob az altaji népeknél, in Balogh–Keller 2004, 62–74.

Göckenjan, H. – Zimonyi, I. (2001), *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens des Mittelalter. Die Ǧayhānī-Tradition,* Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Grabler, F. (1966) – *Kaisertaten und Menschenschicksale im Spiegel der schönen Rede,* Reden und Briefe des Niketas Choniates, Übersetzt, eingeleitet und erklärt von F. Grabler, Graz–Wien–Köln, Verlag Styria, 1966 (Byzantinische Geschichtsschreiber, 11).

Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus,* Kopenhagen, E. Munksgaard.

Grunyin, T. I. (1967) – Грунин, Т. И., *Документы на половецком языке XVI века,* транскрипция, перевод, предисл., введение, грамм. комментарий и глоссарий Грунина Т. И., под ред. Севортяна Э. В., статья Дашкевича Я. Р., Москва, Наука (Памятники письменности Востока, 3).

GURKIN, Sz. V. (1999) – Гуркин, С. В., К вопросу о русско-половецких матримониальных связях, in *Донская археология*, 1999/2, 40–50.

GUZMAN, G. G. (1996), European clerical envoys to the Mongols: Reports of Western merchants in Eastern Europe and Central Asia, 1231–1255, in *Journal of Medieval History*, 22(1996/1), 53–67.

GYÁRFÁS I. (1870–1885), *A jász-kúnok története*, I. Kecskemét, 1870; II. Kecskemét, 1873; III. Szolnok, 1883; IV. Bp., 1885.

GYÓNI M. (1942), *A paristrioni „államalakulatok" etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnen Alexiasában*, Bp., Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet.

GYÓNI M. (1952), La première mention historique des vlaques des Monts Balkans, in *Acta Antiqua*, 1(1952), 495–515.

GYÖRFFY Gy. (1977), A „lovagszent" uralkodása" 1077–1095, in *Történelmi Szemle*, 20(1977/3–4), 533–564.

GYÖRFFY Gy. (1986) – *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*, vál. és a bevezető tanulmány írta GY. Gy., ford. GY. Gy., Gy. RUITZ I., Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó.

GYÖRFFY Gy. (1987²), A magyar állam megszilárdulása, in *Magyarország története...*, 893–1006.

GYÖRFFY Gy. (1990), *A magyarság keleti elemei*, Bp., Gondolat Kiadó.

GYÖRFFY Gy. (1990a), A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez, in GYÖRFFY 1990, 200–219.

GYÖRFFY Gy. (1990b), A kipcsaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján, in GYÖRFFY 1990, 242–273.

GYÖRFFY Gy. (1990c), A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században (A kunok feudalizálódása), in GYÖRFFY 1990, 274–304.

HALDON, J. (1999), *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*, London, UCL Press.

HAMMER-PURGSTALL, J. (1840), *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: Der Mongolen in Russland*, Pesth, C. A. Hartleben's Verlag.

HATHÁZI G. (2004), *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum (Opuscula Hungarica, V.).

HATHÁZI G. (2005), *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti lelőhelyek Kiskunhalas környékén*, Kiskunhalas, Thorma János Múzeum–Halasi Múzeum Alapítvány (Halasi Albumok, 7).

Hérodotosz, *A görög–perzsa háború*, ford. MURAKÖZY Gy., Bp., Osiris, 1998.

HILL, B. (1996), Alexios I Komnenos and the Imperial Women, in *Alexios I Komnenos*, MULLETT–SMYTHE (1996), 37–54.

HO – Hazai Okmánytár, VI, szerk. VÉGHELY D. – IPOLYI A. – NAGY I., Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2004.

HODINKA A. (1913), Kálmán királyunk 1099-iki peremyśli csatája, in *HK*, (1913), 322–346, 524–544.

HODINKA A. (1916), *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye*, ford. HODINKA A., Bp., Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.

HOLOD, R. – RASSAMAKIN, Y. (2012), Imported and Native remedies for a Wounded „Prince": Grave Goods from Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century, in *Medieval Encounters*, 18(2012), 339–381.

HORVÁTH F. (2001), *A csengelei kunok ura és népe*, Bp., Archaeolingua.

HOWARD-JOHNSTON, J. (1996), Anna Komnene and the Alexiad, in MULLETT–SMYTHE (1996), 260–303.

HRUSEVSZKIJ, M. (1901), – Грушевський, М., Хронольогія подій Галицько-волинської літописи, in *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 12, 1–72.

HRUSEVSZKIJ, M. (1905), – Грушевський, М., *Історія України-Руси*, том. I–X, Львів–Київ, 1904–1936.

HURMUZAKI, E. (1887), *Documente privitóre la istoria Romānilor*, I/1–2, Bucureşti, Academia Română.

Ibn al-Aṯīr, ʿIzz al-dīn, *Al-kāmil fī al-tārīḫ*, Beirut, Dār al-kutub al-ʿilmīya, 1434 A.H/2003[4].

al-Idrīsī, *Opus Geographicum*, Fasciculus octavus, Ediderunt BOMBACI, A. – RIZZITANO, U. – RUBINACCI, R. – VECCIA VAGLIERI, L., Neapoli–Romae, Brill, 1978.

IGLÓI E. (1981), Kijevi Barlangkolostori Paterikon, in *Az orosz irodalom kistükre. Ilariontól Ragyiscsevig, XI–XVIII. sz.*, vál., a bev., az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta IGLÓI E., Bp., Európa Könyvkiadó, 125–131.

Igor-ének... – Ének Igor hadáról, ford. KÉPES G., Bp., Helikon, 1974.

ILOVAJSZKIJ, D. I. (1876) – Иловайскій, Д. И., *Исторія Россіи. Кіевскій періодъ*, Москва, Типография Грачева и К., у Пречистенских в. Д. Шиловой.

Írott forr. – *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*, Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette MAKK F.–THOROCZKAY G., Szeged, Szegedi Középkorász Műhely 2006 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 22).

IVANOV, S.A. – LUBOTSKY, A.M. (2011), An Alanic marginal note and the exact date of John II's battle with the Pechenegs, in *Byzantinische Zeitschrift*, 103/2(2011), 555–603.

JAFFÉ, Ph. (1869), *Bibliotheca rerum Germanicarum*, V, Beriolini, Apud Weidmannos.

JAKÓ Zs. (1997), *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, I. *1023–1300*, Bp., Akadémiai Kiadó.

JAUBERT, P. A. (1840), *Géographie D'Édrisi*, I–II, 1836–1840, Paris, L'imprimerie royale.

JIREČEK, K. J. (1876), *Geschichte der Bulgaren*, Prag, F. Tempsky.

JIRECSEK, K. J. (1978) – Иречек, К. Й., *История на Българитѣ*, София, Наука и изкуство.

JORDAN, R. (2000), Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God *Petritzonitissa* in Bačkovo, in *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Vol. 1–5, ed. by J. THOMAS – A.C. HERO with the assistance of Giles CONSTABLE, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 507–563.

JWAIDEH, W. (1987[2]), *The introductory chapters of Yāqūt's Muʿjam al-buldān*, transl. and annotated by W. JWAIDEH, Leiden, Brill.

KAEGI, W. (1983), *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Brookline, Hellenic College Press.

KALDELLIS–KRALLIS (2012), *The History. Michael Attaleiates*, trans. by A. KALDELLIS – D. KRALLIS, Cambridge, Harvard University Press.

KAPITÁNFFY I. (1983), Magyar–bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodása idején, in *AH*, 75(1983), 19–28.

KAPITÁNFFY I. (2003), *Hungarobyzantina: Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*, szerk. MAYER Gy. – FARKAS Z., Bp., TypoTex.

KAŽDAN, A., (1965), La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193), in *Byzantion* 35(1965), 167–174.

KAZHDAN, A. (1983), Some Little-Known or Misinterpreted Evidence about Kievan Rus' in Twelfth-Century Greek Sources, in *Harvard Ukrainian Studies* 7(1983) (= *Okeanos. Essays Presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students,* ed. by C. MANGO–O. PRITSAK), 344–358.

KAZHDAN, A.P. – EPSTEIN, A.W. (1985), *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries,* Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.

KAZSDAN, A. P.–LITAVRIN, G. G. (1961), *Bizánc rövid története,* Bp., Gondolat Kiadó (Studium Könyvek, 25).

KELLER L. (2001), Qïpčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez, in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás,* szerk. FELFÖLDI Sz. – SINKOVICS B., Bp., Balassi Kiadó, 138–147 (MŐK, 15).

KERN, A. (1938), Der "Libellus de notitia orbis" Johannes' III. (de Galonifontibus?) O. P. Erzbischofs von Sulthanyeh, in *Archivum fratrum praedicatorum,* 8(1938), 82–123.

KHAZANOV, A.M. (1994), The spread of World religions in Medieval nomadic Societies of the Eurasian Steppes, in *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic,* Toronto University of Toronto, 11–33 (Toronto Studies in Central and Inner Asia, 1).

Kinnamos – Ioannis Cinnami: *Epitome. Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis Gestarum,* Rec. A. MEINEKE, Bonnae, Impensis ed. Weberi, 1836.

KISS A. (2007), Úzok a Képes Krónikában: a nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században, in *HK,* 120(2007/2), 549–576.

KK – Képes Krónika, ford. Bellus I., a kísérőtanulmányokat DERCSÉNYI D., KRISTÓ Gy. és CSAPODINÉ GÁRDONYI K., a jegyzeteket KRISTÓ Gy. írta, Bp., Európa Könyvkiadó. 1986.

KLJASTORNIJ Sz. G. (1986), Kipcsak és szir. A kipcsakok őstörténetéhez. *Keletkutatás* 1986/ősz, 22–32.

KLJASTORNIJ, Sz. G. (1986a), – Кляшторный, С. Г., Кипчаки в рунических памятниках, in *Tūrcologica. К восьмидесятилетию акад. А. Н. Кононова,* 1986, 153–164.

KLJASHTORNYJ, S.G. (1997), The Polovcian Problem: the Central Asian Aspect, in *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Szeged, Hungary. June 16–21, 1996,* ed. by BERTA Á., Szeged, 1997, 151–153.

KLYASHTORNYJ, S.G. (2005), The Polovcian Problem (II): Qipčaqs, Comans, and Polovcians, *AOH,* 58/3(2005), 243–248.

KLJASTORNIJ–SZAVINOV (2005) – Кляшторный, С. Г. – Савинов, Д. Г., *Степные империи древней Евразии,* Санктпетербур, Филологический факультет СПбГУ.

KMOSKÓ M. (1929), Muḥammad al-ᶜAufi anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete, in *Történeti Szemle,* 14(1929), 14–54.

KMOSKÓ M. (1997), *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom,* I/1, szerk. ZIMONYI I., Bp., Balassi Kiadó (MŐK, 10).

KMOSKÓ M. (2000), *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom,* I/2, szerk. ZIMONYI I., Bp., Balassi Kiadó (MŐK, 13).

KMOSKÓ M. (2004), *Szír írók a steppe népeiről,* szerk. FELFÖLDI Sz., Bp., Balassi Kiadó (MŐK, 20).

KMOSKÓ M. (2007), *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom,* I/3, szerk. ZIMONYI I., Bp., Balassi Kiadó (MŐK, 23).

KMTL – *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század),* főszerk. KRISTÓ Gy., szerk. ENGEL P. – MAKK F., Bp., Akadémiai Kiadó, 1994.

KNYAZKIJ, I. O. (2003) – Князький, И. О., *Византия и кочевники южнорусских степей,* Санкт-Петербург, Алетейя.

KONONOV, A. N. (1976), – Кононов, А. Н., К этимологии этнонимов кыпчак, куман, кумык, in *Ural-Altaische Jahrbücher,* 48(1976), 159–166.

KONOVALOVA, I. G. (1999) – Коновалова, И. Г., *Восточная Европа в сочинении ал-Идриси,* Москва, „Восточная литература" РАН.

KONOVALOVA–PERHAVKO (2000) – Коновалова, И. Г. – Перхавко, В. Б., *Древняя Русь и Нижнее Подунавье,* Москва.

KOROBEINIKOV, D. (2008), A broken mirror. The Kıpçak world in the thirteenth century, in *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans,* ed. by CURTA, Fl. with the assistance of KOVALEV, R., Leiden–Boston, Brill, 379–412 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 2).

KOSSÁNYI B. (1924), Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században, in *Sz,* 58(1924), 519–537.

KOSZTA L. (1994), Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251), in *Aetas,* 1994/1, 64–87.

KOVÁCS Sz. (2004), A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés, in BALOGH–KELLER 2004, 139–150.

KOVÁCS, Sz. (2005a), Borc, a Cuman chief in the 13th century, in *AOH,* 58/3(2005), 255–266.

KOVÁCS, Sz. (2005b) – Ковач, С., Экспансия западного христианства: миссия доминиканцев среди половцев (куманов), in *Бюллетень (Newsletter). 12 Hungaro – Russica II. История и культура Евразийской степи. 2-й Сборник статей российских и венгерских востоковедов,* Москва, ИВ РАН, 2005, 52–73.

KOVÁCS Sz. (2009), A kunok és a keleti kereszténység, in *RODOSZ Konferenciakötet 2009,* Kolozsvár, Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége–Clear Vision Könyvkiadó, 233–245.

KOVÁCS Sz. (2011), A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal, in *AH,* 128(2011), 84–100.

KOVÁCS Sz. (2011a), „A kelet és észak közötti Etrív pusztából jöttek elő". A kunok megjelenése Európában a Poveszty vremennih let tükrében, in *Keletkutatás,* 2011. tavasz, 85–95.

KRISTÓ Gy. (1986), *Az Árpád-kor háborúi,* Bp., Zrínyi Kiadó.

KRISTÓ Gy. (1987²), A korai feudalizmus (1116–1241), in *Magyarország története...,* 1007–1415.

KRISTÓ Gy. (2003), Kunok, in *Nem magyar népek a középkori Magyarországon,* Bp., Lucius Kiadó, 219–232.

KRISTÓ Gy. (2003a), *A korai Erdély (895–1324),* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely (SzKK, 18).

KRISTÓ Gy. – MAKK F. (1988), *Az Árpád-házi uralkodók,* Bp., Interpress Kiadó.

KUDRJASOV, K. V. (1948) – Кудряшов К. В., *Половецкая степь,* Москва, ОГИЗ Государственное издательство географической литературы.

KUDRJASOV, K. V. (1954) – Кудряшов К. В., О местоположении реки Калки, in *Вопросы истории,* 9(1954), 118–119.

Kumekov, B. E. (1972) – Кумеков, Б. Е., *Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам*, Алматы, Наука.

Kumekov, B. E. (1993) – Кумеков, Б. Е., Об этнонимии кыпчакской конфедерации Западного Дешт-и Кыпчака XII–начала XIII века, *Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных наук*, 1(1993), 58–70.

Kumekov, B. (2002), Kimeks, in *The Turks*, I. *Early Ages*, ed. Hasan Celal Güzel – C. Cem Oğuz – Osman Karatay, Ankara, Yeni Türkiye Yayynlary, 671–679.

Kun László... – Kun László emlékezete, a bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gy., Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1994 (SzKK 5).

Kurkijan, V.M. (1964²), *A History of Armenia*, New York, Armenian General Benevolent Union of America.

Kurtz, E. (1907), Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, in *Byzantinische Zeitschrift*, 16(1907), 69–119.

Langlois, V. (1868) – *Chronique de Michel le Grand, patriarche des syriens jacobites traduite pour la première fois sur la version arménienne du prêtre Ischôk*, par Victor Langlois, Venice, Typographie de l'Académie de Saint-Lazare.

Langó P. (2009), Megjegyzések a Dumbarton Oaks Bizánci Gyűjteményének 40. 10. leltári számú leletegyüttese kapcsán, in *Kun-kép: a magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*, szerk. Rosta Sz., Kiskunfélegyháza, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete Kiskun Múzeuma, 113–145.

Latzkovits, L. (1934), *Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány*, Szeged.

Lech, K. (1968) – *Das Mongolische Weltreich. Al-ʿUmarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, mit Paraphrase und Kommentar hrsg. von K. Lech, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Lemerle, P. (1977), Le Typikon de Grégoire Pakourianos (Décembre 1083), in *Cinq études sur le XIᵉ siècle byzantin*, Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 113–191.

Lemerle–Guillou–Svoronos (1970) – *Actes de Lavra. Première partie: Des origines à 1204*, édition diplomatique par P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos avec la collaboration de D. Papachryssanthou, Paris, Éditions P. Lethielleux.

LexMa. – Lexikon des Mittelalters, Bd. V, München–Zürich, Artemis und Winkler Verlag, 1991.

LIBI – Латински извори за българската история, IV, под ред. на В. Гюзелев – С. Лишев – М. Петрова – Б. Примов, София, Издание на Българската Академия на Науките, 1981.

Ligeti L. (1962), *A mongolok titkos története*, mongolból fordította Ligeti L., Bp., Gondolat.

Ligeti L. (1971), *Monggol-un niguča tobčiyan. Histoire secrète des Mongols*, par Louis Ligeti, Bp., Akadémiai Kiadó (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta, 1).

Ligeti L. (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Bp., Akadémiai.

Lihacsov, D. Sz. (1978) – Лихачёв, Д. С., *«Слово о полку Игореве» и культура его времени*, издание второе, дополненное, Ленинград, «Художественная литература» Ленинградское отделение.

Ljubarszkij, Ja. N. (1965) – Анна Комнина: *Алексиада*, вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского, Москва, Наука.

LMT – Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I–II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1958 (Göttinger Asiatische Forschungen, 10).

MACRIDES, R. (2007) – George Akropolites: *The History*, Introduction, translation and commentary R. MACRIDES, Oxford, Oxford University Press.

MADGEARU, A. (1999), Dunărea în epoca Bizantină (secolele XI–XII): o frontieră permeabilă, in *Revista istorică*, X/1-2, 41–55.

MADGEARU, A. (2007), *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X–XII*, Târgovişte, Editura Cetatea de Scaun.

MADGEARU, A. (2013), *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries*, Leiden–Boston, Brill (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 22).

MAGDALINO, P. (2002²), *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge, Cambridge University Press.

MAGOULIAS, H. J. (transl.) (1984), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit, Wayne State University Press.

Magyarország története... – *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, I/2, főszerk. SZÉKELY Gy., szerk. BARTHA A., Bp., Akadémiai Kiadó, 1987.

MAJESKA, G. P. (1984), *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 178–179 (Dumbarton Oaks Studies, 19).

MAKK F. (1980), Megjegyzések Kálmán külpolitikájához, in *AH*, 67, 21–31.

MAKK F. (1989), *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Bp., Akadémiai Kiadó.

MAKK F. (1992), Megjegyzések a Szent László korabeli magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez, in *AH*, 96(1992), 13–24.

MAKK F. (1993), *Magyar külpolitika: 896–1196*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely (SzKK, 2).

MAKK F. (1994), Borisz, in *KMTL*, 120–121.

MAKK F. (1996²), *Magyar külpolitika (896–1196)*, második, átdolgozott kiadás, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely (SzKK, 2).

MAKK F. (1998), A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése, in *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 177–189.

MAKK F. (2000), *A tizenkettedik század története*, Bp., Pannonica Kiadó.

MAKK F. (2001), Etelköz–Mezopotámia, in *AH*, 113(2001) 31–40.

MAKK F. (2003), Turkia egész szállásterülete, in *AH*, 117(2003), 3–15.

MAKKAI L. (1936), *A milkói (kún) püspökség és népei*, Debrecen, Pannonia Könyvnyomda Vállalat.

MAKKAI L. (1988³), Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526), in *Erdély története...*, 235–408.

MALAMUT, E. (1995), L'image byzantine des Petchénègues, in *Byzantinische Zeitschrift*, 88(1995), 105–147.

MÁNDOKY KONGUR I. (1993), *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag, Karcag Város Önkormányzata.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, Gh. (2001), Din nou despre atacul cumanilor din anul 1095 şi încetarea locuirii de la Păcuiul lui Soare, in *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul. Chişinău, 28–30 mai 2000*, gen. ed. E. NICOLAE, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 109–120.

MĂRCULEȚ, V. (2005), Noi considerații asupra organizării teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X–XI, in *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 2(2005), 113–127.

MARQUART J. (1970[2]), Über das Volkstum der Komanen, in *Osttürkische Dialektstudien,* von W. BANG und J. MARQUART. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht.

MARTIN, J. (2007[2]), *Medieval Russia 980–1584,* Cambridge, Cambridge University Press.

MARTINEZ, P. (1982), Gardizi's two chapters on the Turks, in *AEMAe,* 2(1982), 109–217.

Mathias Miechov, *Chronica ab ortu Polonorum usque ad annum 1504,* Cracos, 1521.

MAVROGYINA, R. M. (1983) – Мавродина Р. М., *Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). Историографический очерк,* Ленинград, Наука.

MELICH J. (1903), Szláv jövevényszavaink, V, in *Nyelvtudományi Közlemények,* 33(1903), 45–91.

MENGESZ, K. G. (1979) – Менгес, К. Г., *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»,* Ленинград, «Наука».

MENGES, K. H. (1998[2]), *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic studies,* 2nd, revised edition, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

MEŠKO, M. (2011), Notes sur la chronologie de la guerre des Byzantins contre les Petchénègues (1083–1091), in *Byznatinoslavica,* 69(2011), 134–148.

MEŠKO, M. (2013), Pecheneg groups in the Balkans (ca. 1053–1091) according to the Byzantine sources, in *The steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday,* ed. CURTA, Fl.–BOGDAN-PETRU, M., Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 179–205.

MÉRI I. (1954), Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről, in *Archaeologiai Értesítő,* 81(1954), 138–154.

MGH Dt. Chron. – *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken,* I–, Hannover, Impensis Bibliopolii Hanniani, 1895–.

MGH SS – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum,* I–, ed. G. H. PERTZ, Hannoverae, Impensis Bibliopolii Avlici Hanniani 1826–.

MGH SS rer. Germ., II. – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi,* II, Hrsg. B. SCHMEIDLER, Hannoverae–Lipsia, Impensis Bibliopolii Hahniani. 1917[3].

MGH SS rer. Germ., XVIII. – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi,* XVIII, Rec. G. WAITZ, Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1880.

MGH SS rer. Germ. N.S. V. – *Scriptores rerum Germanicarum,* Nova series, V, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.,* hrsg. von A. CHROUST, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1928.

MIKLOSICH–MÜLLER (1890), – *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana,* Collecta ediderunt F. MIKLOSICH et I. MÜLLER, Vol. VI., Vindobonae, Carolus Gerold.

MINORSKY, V. (1937), – *Ḥudūd al-ʿĀlam. „The Regions of the World." A Persian Geography 372 A.H./ 982 A.D.,* translated and explained by V. MINORSKY, London, Oxford UP.

MINORSKY, V. (1942), – *Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, The Turks and India,* Arabic text (cc. A.D. 1120) with an English translation and commentary by V. MINORSKY, London, The Royal Asiatic Society.

MORAVCSIK Gy. (1988), *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini Historiae Hungaricae aevo Ducum et Regum ex stirpe Árpád Descendentium*, összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MORAVCSIK Gy., Bp., Akadémiai Kiadó.

MORAVCSIK Gy. (2003[2]), *Bizánc és a magyarság*, MAKK F. bevezető tanulmányával, Bp., Lucidus Kiadó [1953].

MULLETT–SMYTHE (1996) – *Alexios I Komnenos*, I. *Papers*, ed. by M. MULLETT and D. SMYTHE, Belfast, Belfast Byzantine Enterprises.

NAGRODZKA-MAJCHRZYK, T. (1985), *Czarni Kłobucy*, Warszawa, Wydawnictwa Geologiczne.

NĂSTUREL, P.Ş. (1981), À propos de Tenu Ormon (Teleorman) de Kinnamos, in *Geographica Byzantina*, Sous la direction d'H. Ahrweiler, 81–91 (Série Byzantina Sorbonensia 3).

NĂSTUREL, P. Ş. (2004), Axiopolis sous les Comnènes. Une relecture de Kinnamos (III 3), in *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, ed. I. GÂNDEA – V. SÎRBU – M. NEAGU, Brăila, Editura Istros, 521–534.

NÉMETH Gy. (1930), A *honfoglaló magyarság kialakulása*, Bp., Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

NÉMETH, J. (1940), Die Volksnamen *quman* und *qūn*, in *KCsA*, 3(1940), 95–109.

NÉMETH Gy. (1942), A kunok neve és eredete, in *Sz*, 76(1942), 166–178.

NÉMETH Gy. (1953), Kun László király nyőgérei, in *MNy*, 49(1953), 304–318.

NÉMETH Gy. (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*, második, bővített és átdolgozott kiadás, közzéteszi BERTA Á., Bp., Akadémiai Kiadó.

Nik.Chon. – Nicetae Choniatae *Historia*, rec. I. A. van DIETEN, Berolinum–Novum Eboracum, Walter de Gruyter et Socios, 1975 (CFHB, 11).

Nik.Greg. – Nicephori Gregorae: *Byzantina historia*, Cura L. Schopeni, Vol. I, Bonnae, Impensis ed. Weber, 1829 (CSHB, 19).

NORWICH, J.J. (1997), *Byzantium: Decline and Fall*, New York, Alfred A. Knopf.

NOSSOV, S.K. (2007), *Medieval Russian Fortresses AD 862–1480*, New York, Osprey.

NOVOSZELCEV, A. P. (2000) – Новосельцев, А. П., Термин вежа в древнерусских источниках, in *Древнейшие государства Восточной Европы, 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева*, отв. ред. к.и.н. Т. М. Калинина, Москва, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 428–433.

NPL – *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1950.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, E. (1992), Numismatic and Historical Remarks on the Byzantine Coin Hoards from the 12th Century at the Lower Danube, in *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 30/1–2(1992), 41–60.

OBOLENSKY, D. (1999), *A Bizánci Nemzetközösség*, Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (Varia Byzantina – Bizánc Világa, 3).

OBOLENSKY, D. (2004), *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, Cambridge University Press.

ODB – *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. in chief KAZHDAN, A.P., ed. by TALBOT, A-M. – CUTLER, A. – GREGORY, T.E. – ŠEVČENKO, N.P., New York–Oxford, Oxford University Press, 1991.

OSTROGORSKY, G. (2003), *A bizánci állam története*, Bp., Osiris.

Otin, E. Sz. (2003) – Отин, Е. С., Вопросы исторической ономастики Северного Приазовья, in *Труды по археологии Степи Европы в эпоху средневековья. Половецко-золотоордынское время*, т. 3, ред. Евглевский, А. В., Донецк, Институт Археологии НАН Украины–Донецкий Национальный Университет, 405–415.

Pálóczi-Horváth A. (1969), A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai, in *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1(1969), 115–121.

Pálóczi-Horváth A. (1969a), A csólyosi kun sírlelet, in *Folia Archaeologica*, 20(1969), 107–134.

Pálóczi-Horváth A. (1976), A Lászlófalván 1969–1974-ben végzett régészeti ásatások eredményei, in *Cumania*, 4 (1976), 275–309.

Pálóczi Horváth A. (1982), Régészeti adatok a kunok viseletéhez, in *Archaeologiai Értesítő*, 109(1982), 89–107.

Pálóczi Horváth A. (1989), *Besenyők, kunok, jászok*. Bp., Hereditas.

Pálóczi Horváth A. (1994), *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*, Karcag, Karcag Város Önkormányzata (Keleti örökségünk, 2).

Pálóczi Horváth A. (1996), Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon, in *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Kiállítási katalógus, szerk. Havassy P., Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 7–36 (Gyulai Katalógusok 2).

Paris, P. (1879) – *Guillaume de Tyr et ses continuateurs*, Texte français du XIIIe siècle, revu et annote par M. Paulin Paris, tom I, Paris, Librairie de Firmin Didot et Cie.

Passuth L. (2002), *Anna Komnéné. Alexiasz*, ford. Passuth L., Szeged, Lectum Kiadó.

Pasuto, V. T. (1968) – Пашуто, В. Т., *Внешняя политика Древней Руси*, Москва, Издательство «Наука».

Pauler Gy. (1899[2]), *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, második, javított kiadás, I–II, Bp., Athenaeum.

Pavlov, P. (1990) – Павлов, Пл., Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г.–началото на XIV в.), in *Исторически преглед* 7(1990), 16–26.

Pelliot, P. (1920), A propos des Comans, in *Journal Asiatique*, Série 11, 15(1920), 125–186.

Perhavko–Szuharev (2006) – Перхавко, А. Б. – Сухарев, Ю. В., *Воители Руси IX–XIII вв.*, Москва, Вече.

Peters, E. (1998[2]), *The First Crusade. The Chronicle of Fulcher of Chartres and other Source Materials*, ed. by E. Peters, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Petrovics I. (1988), „Új" források a kunok kereszténységre térítéséről, in *AH*, 86(1988), 3–7.

Philippide, Al. (1925), *Originea Românilor*, I. 1925; II. 1928, Iaşi, Tipografia Viaţa Românească.

Pletnyova, Sz. A. (1973) – Плетнева С. А., *Древности черных клобуков*, Москва, Наука.

Pletnyova, Sz. A. (1974) – Плетнева С. А., *Половецкие каменные изваяния. Свод археологических источников*, Москва, Наука.

Pletnyova, Sz. A. (1975) – Плетнева, С. А., Половецкая земля, in *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. Бескровный, Л.Г.–Клучкин, В.А.–Пашуто, В.Т., Москва, Наука, 260–300.

Pletnyova, Sz. A. (1978) – Плетнева, С. А., Хан Боняк и его время, in *Проблемы археологии*, 2, Ленинград, Ленинградского университета, 174–180.

Pletnyova, Sz. A. (1985) – Плетнева С. А., Донские половцы, in *«Слово о полку Игореве» и его время*, отв. ред. Б. А. Рыбаков, Москва, Наука, 249–281.

Pletnyova, Sz. A. (1990) – Плетнева С. А., *Половцы*, Москва, Наука.

Polgár Sz. (1999), Kötöny, kun fejedelem, in *Tanulmányok a középkori magyar történelemről,* Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai, szerk. Homonnai S. – Piti F. – Tóth I., Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 91–102.

Polgár Sz. (2011), Etil, a kazárok városa. Az urbanizáció kezdetei a Volga-vidékén a középkorban, in *Aetas,* 26(2011)/3, 50–67.

Polivanov, A. M. (2003) – Поливанов, А. М., "Восточная" гипотеза о месте битвы Игоря с половцами (р. Россошь, бассейн среднего течения Дона), in *Труды по археологии Степи Европы в эпоху средневековья. Половецко-золотоордынское время,* t. 3, ред. Евглевский, А. В., Донецк, Институт Археологии НАН Украины–Донецкий Национальный Университет, 431–442.

Ponomarov, A. (1940) – Пономарев, А. (1940), Куман-половцы, in *Вестник древней истории* (Москва), 1940, № 3–4(12–13), 366–368.

Popescu, E. (1992), Quelques données sur les relations de l'Église de Dobroudja et Moldavie avec l'Eglise russe aux XIIe–XIVe siècle, in *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Millenium of the Conversion of Rus' to Christianity (Thessaloniki, 26–28 November 1988),* ed. by A. E. Tachiaos, Thessaloniki, Hellenic Assoc. for Slavic Studies, 143–155.

Pósán L. (1996), *A Német Lovagrend története a 13. században,* Debrecen, Multiplex Media–Debrecen University Press.

Pritsak, O. (1967), Non-"wild" Polovtsians, in *To Honor Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday,* Vol. 2, The Hague and Paris, Mouton, 1615–1623.

Pritsak, O. (1982), The Polovcians and Rus, in *AEMAe,* 2(1982), 321–380.

PSZRL – Полное собрание русских летописей, Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, I–, 1926–.

PVL – Повесть временных лет, подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева, Санкт-Петербург, 2007[3].

Radz.Chron. – Rauchspur der Tauben. Radziwiłł-Chronik, Aus dem Altrussischen übertragen und hrsg. von H. Grasshoff, D. Freydank und G. Sturm unter Mitarbeit von J. Harney, Leipzig–Weimar, Gustav Kiepenheuer Verlag, 1986.

Rásonyi L. (1931), „A honfoglaló magyarság kialakulásá"-hoz, *MNy* 27(1931) 314–316.

Rásonyi L. (1941–1943), Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz, *NyK* 51(1941–1943) 280–306.

Rásonyi, L. (1966–1969), Kuman Özel Adları, in *Türk Kültürü Araştırmaları,* 3–6(1966–1969), 71–144.

Rásonyi L. (1981), *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál,* Bp., Magvető Kiadó.

Rásonyi, L. (2000), Turcs Non-islamisés en Occident (Pétchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period,* ed. by Roemer, H.R. with the assistance of Scharlipp, W.-E., Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 303–331.

Rásonyi L. – Baski I. (2007), *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names,* as collected by L. Rásonyi, Bloomington, Indiana University–Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies.

Rasovskij, D. A. (1935), Les Comans et Byzance, in *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare (Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines),* 9(1935), 346–354.

Raszovszkij, D. A. (1927) – Расовский, Д. А., О роли Черных Клобуков в исторіи Древней Руси, in *SK,* 1(1927), 93–109.

RASZOVSZKIJ, D. A. (1933) – Расовский, Д. А., Печенеги, Торки и Беренди на Руси и вь Угрiи, in *SK*, 6(1933), 1–66.

RASZOVSZKIJ, D. A. (1935a) – Расовский, Д. А., Половцы I. Происхождение половцев, in *SK*, 7(1935), 245–262.

RASZOVSZKIJ, D. A. (1936) – Расовский, Д. А., Половцы II. Разселение половцев, in *SK*, 8(1936), 161–182.

RASZOVSZKIJ, D. A. (1938) – Расовский, Д. А., Пределы «Поля Половецкаго», in *SK*, 10(1938), 155–178.

RASZOVSZKIJ, D. A. (1939) – Расовский, Д. А., Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186–1207 гг., in *Списание на Българската Академия на науките*, 58(1939), 203–211.

RASZOVSZKIJ, D. A. (1940) – Расовский, Д. А., Половцы IV: Военная история половцев, in *SK*, 11(1940), 95–128.

REIFFENBERG, F. (1838) – *Chronique rimée de Philippe Mouskes*, publiée par le baron de REIFFENBERG, tom. II, Bruxelles, M. Hayez, Imprimeur de la Commission royale d'histoire.

REICHERT, M. (1896), Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum necnon Cronica ordinis ab anno MCCIII usque ad MCCLIV. Ad fidem codicum manuscriptorum accurate recognovit, notis breviter illustravit Fr. B. M. REICHERT O.P., Lovanii, Typis E. Charpentier & J. Schoonjans.

REINAUD–SLANE (1840), *Géographie d'Aboulféda*, texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde par M. REINAUD et M. le baron Mac Guckin de SLANE, Paris, L'Imprimérie Royale.

REINSCH, D. R. (1996) – *Alexias. Anna Komnene*, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich REINSCH, Köln, DuMont.

RHC – Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux, I–V, Paris, Imprimerie Royale–Imprimerie Nationale, 1844–1895.

RIBAKOV, B. A. (1952) – Рыбаков, Б. А., Русские земли по карте Идриси 1154 года, in *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 43(1952).

RIBAKOV, B. A. (1963) – Рыбаков, Б. А., *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*, Москва, Издательство Академии Наук СССР.

RIBAKOV, B. A. (1971) – Рыбаков, Б. А., *«Слово о полку Игореве» и его современники*, Москва, Наука.

RIBAKOV, B. A. (1982) – Рыбаков, Б. А., *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва, Наука.

RICHARD, J. (1977), *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles)*, Rome, École française de Rome (Collection de l'École française de Rome, 33).

RICHARDS, D.S. (2002), *The Annals of the Saljuq Turks. Selections from al-Kāmil fī'l-Ta'rīkh of ʿIzz al-Dīn Ibn al-Athīr*, trans. and annotated by D.S. RICHARDS, London–New York, Routledge Curson.

RICHARDS, D. S. (2008), *The chronicle of Ibn al-Athīr for the crusading period from al-Kāmil fī'l-tarikh*. Part 3. *The Years 589–629/1193–1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace*, trans. and annotated by D.S. RICHARDS, Farnham, Ashgate.

RÓNA-TAS A. (1992), Csuvas 'nagy, öreg'. Emlékezésül a turkológia egyik nagy öregjére, Halasi-Kun Tiborra, in *Keletkutatás*, 1992/ősz, 121–126.

ROSENBLUM, J. (1972) – *Jean Kinnamos Chronique*, trad. par J. ROSENBLUM, Paris, Les Belles Lettres (Publications de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de Nice, 10).

Rozenfeld-Ahmedov (1975) – Абу Райхан Беруни, *Книга вразумления начаткам науки о звездах.* Вступительная статья, перевод и примечания Б. А. Розенфельда и А. Ахмедова, Ташкент, ФАН.

Sager, A. (2003), Eastern Europe and the cultural poetics of the chivalric tournament in medieval Germany: Biterolf und Dietleib, Ottokar von Steiermark's Osterreichische Reimchronik and Ludwig von Eyb's Turnierbuch, in *Germano-Slavica* 14(2003), 5–23.

Said, H.M. (1989), *Al-Beruni's Book on Mineralogy. The Book Most Comprehensive in Knowledge on Precious Stones,* trans. by Hakim Mohammad Said, Islamabad, Pakistan Hijra Council, 1410 A.H./1989 A.D.

Savvides, A.G.C. (1993), Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcopoles/Tourkopoloi, in *The Making of Byzantine History. Studies Dedicated to Donald M. Nicol on his Seventieth Birthday.* ed. By R. Beaton – C. Roueché, Aldershot, Variorum, 122–136.

Schreiner, P. (2002), *Bizánc,* Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (Varia Byzantina - Bizánc Világa, V).

Schünemann, K. (1924), Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters, in *Ungarische Jahrbücher,* 4(1924), 99–115.

Schütz Ö. (1995), *Hajk és Bél harca. A régi örmény irodalom kincsestára,* I. *Ókor - középkor.* vál., szerk., a tört. és irodalmi bevezetőket írta Dr. Schütz Ö., Szombathely, Életünk Könyvek (Bibliotheca Caucasica. Series Armenica, 1).

Selmeczi L. (1996), Régészeti kutatások a Nagykunságon, in *Zúduló sasok. Új honfoglalók - besenyők, kunok, jászok - a középkori Alföldön és a Mezőföldön,* szerk. Havassy P., Gyula, 57–66 (Gyulai katalógusok, 2).

Senga T. (1988), Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz, in *Sz,* 122(1988), 36–51.

Senga T. (1996), Tatárok, sárga ujgurok, kománok, in *Tanulmányok a magyarság kora keleti kapcsolatainak hátteréről,* Budakeszi (PhD-értekezés), 104–175.

Senga T. (1997), Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához, in *Antik Tanulmányok* 41/1-2(1997), 175–193.

Sewter, E.R.A. (1982) – *The Alexiad of Anna Comnena,* transl. from Greek by E.R.A. Sewter, Harmondsworth, Penguin.

Shepard J. (1996), 'Father' or 'Scorpion'? Style and substance in Alexios's diplomacy, in *Alexios I Komnenos,* I. *Papers,* ed. by M. Mullett and D. Smythe, Belfast, Byzantine Enterprises, 68–132.

Simon, F. (2006), Kievan Rus (1015–1125), in *The Cambridge History of Russia,* I. *From Early Rus' to 1689,* ed. by Perrie, M., Cambridge, Cambridge University Press, 73–97.

Simon R. (2009), *Iszlám kulturális lexikon,* Bp., Corvina.

Simpson, A. (2009), Niketas Choniates: the Historian, in *Niketas Choniates: A Historian and a Writer,* ed. by. A. Simpson – St. Efthymiadis, Geneva, La pomme d'or, 13–34.

Sinor, D. (1961), On Water-Transport in Central Eurasia, in *Ural-Altaische Jahrbücher,* 33(1961), 156–179.

Sinor, D. (1982/1997), The Legendary Origin of the Türks, in *Studies in Medieval Inner Asia,* Ashgate, Variorum, 223–257.

Sinor, D. (1990), The origin of Turkic *Balïq* 'Town', in Sinor, D., *Essays in Comparative Altaic Linguistics,* Bloomington, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 95–102.

SKOULATOS, B. (1980), *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain–Louvain-la-Neuve, Nauwelaerts–Bureau du recueil, Collège Erasme (Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 6e sér., fasc. 20.).

Sky. – Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*, recensuit Ioannes THURN, Berolinum–Novum Eboracum, Walter de Gruyter et Socios, 1973 (CFHB, 5).

Skylitzès – Jean Skylitzès, *Empereurs de Constantinople*, texte traduit par B. FLUSIN et annoté par J.-Cl. CHEYNET, Paris, Lethielleux, 2003.

Skylitzés Continuatus – Skylitzés, Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Curopalatae, in *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae* ope ab I. BEKKERO suppletus et emendatus, II, Bonnae, 1839, 639–744 (CSHB).

SPINEI, V. (1982), *Moldova în secolele XI–XIV*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi enciclopedică.

SPINEI, V. (1985), *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români şi turanici*, Iaşi, Junimea.

SPINEI, V. (1999), *Marile migraţii din estul şi sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, Iaşi, Institutul European.

SPINEI, V. (2003), *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj Napoca, Romanian Cultural Institute–Museum of Brăila Istros Publishing House.

SPINEI, V. (2008), The Cuman Bishopric–Genesis and Evolution, in *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, ed. by CURTA, F. with the assistance of KOVALEV, R., Leiden–Boston, Brill, 413–456 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 2).

SPINEI, V. (2009), *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden–Boston, Brill (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 6).

SRH – Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY, I–II, Budapestini, 1937–1938. Reprint kiadás: Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az 1. kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK K. és VESZPRÉMY L., Bp., Nap Kiadó, 1999.

STEPHENSON, P. (2004), *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge, Cambridge University Press.

STOLARSKI, P. (2010), *Friars on the Frontier. Catholic Renewal and the Dominican Order in Southeastern Poland, 1594–1648*, Aldershot, Ashgate.

SZBL – Стара българска литература в седем тома, I, съст. и ред. Д. Петканова, София, 1982.

SZENTPÉTERY I. (1923), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I. *1001–1270*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia.

SZKRZSINSZKAJA, Je. Cs. (1986) – Скржинская, Е. Ч., Половцы. Опыт исторического истолкования этникона. (Из архива ученого), in *Византийский временник* 46(1986), 255–276.

Szlovo... – Слово о походе Игоревом, Игоря, сына Святославова, внука Олегова, пер. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева и О. В. Творогова, in *Слово о полку Игореве*, Ленинград, Сов. писатель. Ленингр. отд-ние, 1967.

SZOBOLEVSZKIJ A. I. (1910/2013) – Соболевский, А. И., Несколько этимологических названий. 4. Половцы, in *Труды по истории русского языка*. Т. 2: *Статьи и рецензии*. Москва, Языки Славянских Культур, 304–305.

SZŐM I/2 – *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba,* I:2, szerk. HAJDÚ P. – KRISTÓ Gy. – RÓNA-TAS A., Bp., Tankönyvkiadó.

SZ-SZ SZPI – *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»,* под ред. Б. Л. Богородского, Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; сост. В. Л. Виноградова, Ленинград, Наука, 1965–1984[6].

SZTOJANOV, V. (2005) – Стоянов, В., Куманите в българската история, XI–XIV век, in *Исторически преглед,* 5–6(2005), 3–25.

SZTOJANOV, V. (2006) – Стоянов, В., *Куманология. Опити за реконструкция,* София, Академично издателство „Проф. Марин Друнов".

SZTOJANOV, V. (2009) – Стоянов, В., *Куманология. Историографски ескизи,* т. 2, София, Институт по история при БАН.

SZŰCS J. (2002), *Az utolsó Árpádok,* Bp., Osiris Kiadó.

TABALDIJEV, K. S. (1996) – Табалдиев, К. Ш., *Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня,* Бишкек, Айбек.

TATYISCSEV (2005) – Татищев, В., *История Российская,* т. II., Москва, АСТ, Ермак.

THACKSTON (1998–1999) – Rashiduddin Fazlullah, *Jami 'u't-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols,* I–III, trans. and annotated by W.M. THACKSTON, Cambridge, Mass., Harvard, Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin.

TIB – *Tabula Imperii Byzantini* 6. *Thrakien* (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), Mit einer Abbildung im P. SOUSTAL, Text und zwei Karten, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991.

TIZENGAUZEN, V. G. (1884) – Тизенгаузен, В. Г. (ред. сост.), *Сборникъ материаловъ, относящихся къ исторіи Золотой Орды,* I, СПб., Типография Императорской Академии Наук, 1884.

TOBIAS, N. (1979), The Tactics and Strategy of Alexius Comnenus at Calavrytae, 1078, in *Byzantine Studies/Etudes Byzantines,* VI(1979), 193–211.

TSCHAN (2002) – Adam of Bremen: *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen,* transl. with an introduction and notes by F.J. TSCHAN, with a new introduction and selected bibliography by T. REUTER, New York, Columbia University Press.

U. KŐHALMI K. (1972), *A steppék nomádja lóhátan, fegyverben,* Bp., Akadémiai Kiadó (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12).

Urk. – *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg,* 1. *Die Urkunden von 808 bis 1270,* Bearb. von H. WAGNER, Graz–Köln, H. Böhlaus Nachf, 1995.

USZPENSZKIJ, F. I. (1901) – Успенский, Ф. И., *История крестовых походов,* С-Петербург, Типографія Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефрон.

VAJDA L. (1995), A népvándorlások kérdéséhez, in *Sz,* 129/1(1995), 107–143.

VÁMBÉRY Á. (1882), *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány,* Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.

VÁSÁRY I. (1986), *Az Arany Horda.* Bp., Kossuth Könyvkiadó.

VÁSÁRY, I. (1988), Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th–14th centuries, in *CAJ,* 32/3–4(1988), 260–271.

VÁSÁRY I. (2001), Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcsak, kangli, tatár), in *A Kárpát-medence és a steppe,* szerk. MÁRTON A., Bp., Balassi Kiadó, 186–195 (MŐK 14).

VÁSÁRY I. (2003[2]), *A régi Belső-Ázsia története,* második, átdolgozott kiadás, Bp., Balassi Kiadó (MŐK 19).

VÁSÁRY, I. (2004), Cuman warriors in the fight of Byzantium with the Latins, in *AOH*, 57/3(2004), 263–270.

VÁSÁRY, I. (2005), *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*, Cambridge, Cambridge University Press.

VASILIEV A. (1937), The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century, in *SK*, IX(1937), 39–70.

VASMER, M. (1986–1987) – Фасмер, М., *Этимологический словарь*, в четырех томах, перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева, Москва, Прогресс.

VASZILJEVSZKIJ, V. G. (1908) – Васильевский, В. Г., Византія и печенеги (1048–1094), in *Труды Б. Г. Васильевскаго*, том I, Санктпетербург, 1–175.

VASZILJEVSZKIJ, V. G. (1877) – Васильевский, В. Г., Из истории Византии в XII веке, in *Славянский Сборник*, 2(1877), 210–290.

VERNADSKY, G. (1951), *Kievan Russia*, New Haven–London, Yale University Press, Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press.

Villani – *Istorie Fiorentine di Giovanni Villani*, Milano, Per Nicolò Bettoni e comp., 1834.

Villehardouin – Geoffroy de Villehardouin: *Bizánc megvétele*, ford. és a jegyzeteket írta SZABICS I., az utószót KOZMA B. írta, Bp., Európa Könyvkiadó, 1985.

VYSSOTSKY, A.N. (1949), Astronomical records in the Russian Chronicles from 1000 to 1600 A.D. (as collected by D.O. SVIATSKY), in *Historical Notes and Papers of the Lund Observatory*, 22(1949), 2–52.

WAILLY, N. (1870) – *Histoire de la conquête de Constantinople* par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la continuation Henri de Valenciennes, texte rapproché de francais moderne et mis à la portée de tous par M. Natalis de WAILLY, Paris, Librairie Hachette et Cie.

WOLFF, R. L. (1949), The 'Second Bulgarian Empire'. Its origin and history to 1204, in *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, 24/2(1949), 167–206.

WRIGHT, R.R. (1934) – Abul 'l-Rayhan al-Biruni, *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, trans. by WRIGHT, R.R., London, Luzac & Co. 1934.

WÜSTENFELD, F. (1866) – *Jacut's Geographisches Wörterbuch*, I, hrsg. von F. Wüstenfeld, Leipzig, Brockhaus, 1866 [reprint: Frankfurt am Main, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1994].

WYNGAERT, A. (1929) – *Sinica Franciscana*. I. *Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*, collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit Anastasius van den WYNGAERT, Quaracchi-Firenze, Apud Collegium S. Bonaventurae.

Yāqūt – Šihāb ad-Dīn Abū ʿAbd Allāh ibn Yāqūt al-Ḥamawī ar-Rūmī, *Muʿǧam al-buldān*, I, Bayrūt, Dar Sader, 1397/1977.

ZEUSS, K. (1837), *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, München, Ignaz Joseph Lentner, 1837.

ZIMONYI I. (1985), The First Mongol Raids against the Volga Bulgars, in *Altaistic Studies. Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11 1982*, ed. G. JARRING – S. ROSÉN, Konferens 12. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, Sweden, Almqvist & Wiksell International, 197–204.

ZIMONYI I. (2005), *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ǧayhānī-hagyomány magyar fejezete*, Bp., Balassi Kiadó (MŐK 22).

Zimonyi I. (2005a), Volgai bulgár városok a 10–13. században, in *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére,* szerk. Felföldi Sz., Szeged, A Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének Kiadványa, 359–366.

Zlatarszki, V. N. (1972[2]) – Златарски, В. Н., *История на българската държава през срѣднитѣ вѣкове,* томъ II, България под византийско владичество (1018–1187), София, Наука и изкуство.

Zónarasz – Ioannis Zonarae, *Annales,* ex recensione M. Pinderi – Th. Büttner-Wobst, Bonnae, Impensis Ed. Weberi, 1841–1897.

ZsigmOkl. – *Zsigmondkori oklevéltár* I. *(1387–1399),* összeállította Mályusz E., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951.

Web-irodalom

Ahinzsanov, Sz. M. 2006 – Ахинжанов С. М., *Кипчаки в X–XIII вв. Историографический обзор.*
http://www.kyrgyz.ru/?page=51 2014-06-28

Akropolitész – Georgius Acropolita, Annales, in *Patrologia greaca,* ed. J-P. Migne, 140: 969–220, 1017–1020.
http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1217-1282__Georgius_Acropolita__Annales_(MPG_140_0969_1220)__GM.pdf.html 2012-01-07.

al-Bakúví – 'Абд ар-Рашид ал-Бакуви, *Сокращение [книги о], „памятниках" и чудеса царя могучего. Китаб талхис, ал-асар ва'аджа'иб ал-малик ал-каххар.*
http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Bakuwi/frametext6.htm 2014-06-27.

Amm.Marc. – Ammianus Marcellinus, *Res gestae.*
http://www.thelatinlibrary.com/ammianus.html 2011-12-26.

Bremensis – Adamus *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum.*
http://hbar.phys.msu.su/gorm/chrons/bremen.htm. 2011-03-18.

Ferincz I., A Kijevi Rusz irodalma.
http://hu.wikisource.org/wiki/A_Kijevi_Rusz_irodalma#cite_ref-80 2012-04-07.

Hudjakov, Ju. Sz. (2004) – Худйаков, Ю. С., *О происхождении культуры средневековых кыпчаков.*
http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2004/12/17.html 2008-03-04.

Kijevo-pecserszkij... – Киево-Печерский патерик, подготовка текста Л. А. Ольшевской, перевод Л. А. Дмитриева, комментарии Л. А. Дмитриева и Л. А. Ольшевской, in *Библиотека литературы Древней Руси,* т. 4. XII век, под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко, СПб., Наука, 1997.
http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4945 2014-06-28.

Klima L., Az évkönyv változatai. http://finnugor.elte.hu/?q=novgvalt 2014-06-27.

Mărculeț, V. (2003), Asupra organizării teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X–XII: thema Mesopotamia Apusului, strategatul Dristrei, thema Paristrion-Paradunavon.
http://ebooks.unibuc.ro/istorie/ideologie/6.htm 2011-07-02.

Miechov – Matthias Miechov, *Chronica ab ortu Polonorum usque ad annum 1504 (1521).*
http://www.archive.org/details/chronicaabortupo00miec 2010-11-12.

Plinius – Pliny the Elder, *The Natural History.*
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/6*.html 2011-03-10.

Price, T.J. (2005), *An Analysis of the Strategy and Tactics of Alexios I Komnenos.*

http://www.deremilitari.org/resources/pdfs/pricej.pdf. 2010-01-07.
STEPHENSON, P. 2010 – *Chronicle of the priest of Duklja (Ljetopis' Popa Dukljanina),* exercept trans. by P. Stephenson.
http://homepage.mac.com/paulstephenson/trans/lpd1.html 2011-12-17.
STOYANOV, V. (2001), *Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century.* http://www.ihist.bas.bg/sekcii/CV/_private/Valery_Stojanow/VS_Anthroponymis.htm 2014-10-25.
SZTOJANOV, V. (2005a) – Стоянов, В., *Половци – кумани – кипчаки или как се съвместява несъразмеримото.*
http://www.ihist.bas.bg/sekcii/CV/_private/Valery_Stojanow/VS_Duridanov.htm. 2011-03-12.
SZUHAREV, Ju. V. (2006) – Сухарев, Ю. В., *Донской поход Владимира Мономаха.*
http://old.stjag.ru/article.php?nid=29295 2012-05-26.
URL1 – http://arcanum.hu/mol/lpext.dll/dldf42/3/2b/155/45f8?fn=document-frame. htm&f=templates&2.0 2014-06-27.
URL2 – *Приложение. Разночтения из Ермолаевского списка.* Різночитання за Єрмолаївським списком до стб. 751–937.
http://litopys.org.ua/ipatlet/ipatdod07.htm 2014-06-27.
URL3 – Кунье, in Филарет. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* http://dalizovut.narod.ru/filaret/fila5_09.htm 2012-05-23.
URL4 – Алеша Попович и Тугарин Змеевич, in *Русские былины.*
http://www.byliny.ru/content/text/alesha-popovich-i-tugarin 2012-03-11.
URL5 – http://tochka.gerodot.ru/slovo/ 2012-04-09.
URL6 – Prosopography of the Byzantine World.
http://db.pbw.kcl.ac.uk/jsp/person.jsp?personKey=107658 2014-06-28.
URL7 – *Ljetopis sveštenika dukljanskog.*
http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/ljetopis_pop_dukljanina_latinicna_redakcija.htm 2014-06-28.
URL8–http://www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/fejer/d3/d6/1b9?f=templates&fn=document-frame. htm&2.0 2014-06-28.
URL9 – http://www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/fejer/1e7/1ea/237?f=templates&fn= document-frame.htm&2.0 2014-06-20.
URL 10 – Weltkarte des Idrisi vom Jahr 1154 n. Ch., Charta Rogeriana, in: Library of Congress http://www.loc.gov/resource/g3200.ct001903/ 2014-09-03.
VASILIEF, A.A. (1928), *History of the Byzantine Empire. From Constantine the Great to the Epoch of the Crusades (A.D. 1081),* trans. from the Russian by S. RAGOZIN, Madison, University of Wisconsin.
http://www.ellopos.net/elpenor/vasilief/default.asp 2014-06-28.
VASZILJEV, A. A. (1925) – Васильев, А. А., *История Византийской империи.*
http://www.hrono.info/libris/lib_we/vaa211.html 2014-06-28.
Villehardouin – Joffrois de Vile-Hardoin mareschaus de Champaigne, *La croisade de Constantinople.*
http://users.skynet.be/antoine.mechelynck/chroniq/villeh/VH000.htm#VHH079 2011-01-09.

Rövidítések

AEMAe – Archivum Eurasiae Medii Aevi
AH – Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica
AOH – Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungaricae
CAJ – Central Asiatic Journal
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
HK – Hadtörténelmi Közlemények
KCsA – Kőrösi Csoma-Archívum
MŐK – Magyar Őstörténeti Könyvtár
MNy – Magyar Nyelv
SK – Seminarium Kondakovianum recueil d'études, archéologie, histoire de l'art, études byzantines = Сборник статей по археологии и византиноведению издаваемый семинарием имени Н. П. Кондакова.
Sz – Századok
SzKK – Szegedi Középkortörténeti Könyvtár

Mutató
(nép-, személy- és helynévmutató)*

* A mutatóból kimaradt a kun népnév, minthogy szinte minden oldalon előfordul, szükségtelennek láttuk a lapszámok felsorolását. A csupán cirill, illetve görög betűs írással említett neveket is a latin betűs nevek közé soroltuk be.

A Magyar Őstörténeti Könyvtár kötetei

1. *Őstörténet és nemzettudat,* szerk. KINCSES NAGY Éva, Szeged, 1991.
2. SÁNDOR Klára, *A Bolognai Rovásemlék,* Szeged, 1991.
3. SZŰCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása,* szerk. ZIMONYI István, Szeged, 1992.
4. *Rovásírás a Kárpát-medencében,* szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, 1992.
5. SZÁDECZKY-KARDOSS Samu, *Az avar történelem forrásai,* I *(Die Quellen der Awarengeschichte),* Szeged, 1992.
6. BÓNA István, CSEH János, NAGY Margit, TOMKA Péter, TÓTH Ágnes, *Hunok – gepidák – langobardok,* összeállította BÓNA István, Szeged, 1993.
7. VÁSÁRY István, *A régi Belső-Ázsia története,* Szeged, 1993.
8. BÁLINT Csanád, *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok,* Szeged, 1995.
9. RÓNA-TAS András, *A magyarság korai története,* Szeged, 1995.

A további kötetek a Balassi Kiadó gondozásában jelentek meg.

10. KMOSKÓ Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom,* I/1, szerk. ZIMONYI István, Bp., 1997.
11. RÉDEI Károly, *Őstörténetünk kérdései,* Bp., 1998.
12. SZÁDECZKY-KARDOSS Samu, *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig (Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806),* Bp., 1998.
13. KMOSKÓ Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom,* I/2, szerk. ZIMONYI István, Bp., 2000.
14. *A Kárpát-medence és a steppe,* szerk. MÁRTON Alfréd, Bp., 2001.
15. *Nomád népvándorlások – magyar honfoglalás,* szerk. FELFÖLDI Szabolcs, SINKOVICS Balázs, Bp., 2001.
16. *Források a korai magyar történelem ismeretéhez,* szerk. RÓNA-TAS András, Bp., 2001.
17. *A sámánhit emlékei. Török népek,* szerk. MOLNÁR Ádám, Bp., 2003.
18. RÉDEI Károly, *Őstörténetünk kérdései,* Bp., 2003^2.
19. VÁSÁRY István, *A régi Belső-Ázsia története,* Bp., 2003^2.
20. KMOSKÓ Mihály, *Szír írók a steppe népeiről,* szerk. FELFÖLDI Szabolcs, Bp., 2004.

21. *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek,* szerk. BALOGH László, KELLER László, Bp., 2004.
22. ZIMONYI István, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ǧayhānī-hagyomány magyar fejezete,* Bp., 2005.
23. KMOSKÓ Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom,* I/3, szerk. ZIMONYI István, Bp., 2007.
24. VÁSÁRY István, *Magyar őshazák és magyar őstörténészek,* Bp., 2008.
25. *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között,* szerk. BALOGH László, KOVÁCS Szilvia, Bp., 2009.
26. Theophülaktosz Szimokattész, *Világtörténelem,* fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta OLAJOS Teréz, Bp., 2012.
27. ZIMONYI István, *Középkori nomádok – korai magyarok,* Bp., 2012.
28. ZIMONYI István, *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében,* Bp., 2014.